

<http://www.znaci.net/00001/9.htm>

Preuzeto 4. 1. 2013.

Beograd : Rad, 1979 (Beograd : Prosveta). Str. 353.

Ratko Martinović - OD RAVNE GORE DO VRHOVNOG ŠTABA

Sadržaj

Uvodna reč

U Aprilskom ratu

U Srbiji

Na Ravnoj Gori

Sa partizanima

U Vrhovnom štabu

UVODNA REČ

Trudio sam se da u periodu koji obuhvata ova knjiga, pored sećanja i zabeležaka o onom što sam lično doživio i uz pomoć mnogih istorijskih dokumenata i svedočenja drugih učesnika, prikažem događaje onako kako su se zbili u to vreme, a ne gledano sa docnijih ili današnjih pozicija.

Iako je to poznato, napominjem da sam 1941. godine, od završetka aprilskog rata, tj. od kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, do sredine avgusta iste godine, bio u grupi pukovnika Dragoljuba-Draže Mihailovića.

Po odlasku sa Ravne gore, kroz borbu protiv okupatora i saradnju sa partizantima, tražio sam svoj put, da bih novembra 1941. godine, dolaskom u Užice, k vrhovnom komandantu drugu Titu, definitivno našao svoj pravi put u borbi protiv okupatora.

Zbog toga sam ovoj knjizi i dao naziv Od Ravne gore do Vrhovnog štaba.

Nadam se da će događaji kako sam ih prikazao, biti zanimljivi za čitaoce i korisni za istoričare.

Ratko Martinović

U APRILSKOM RATU

Sedeo sam u kancelariji načelnika štaba Vrbaske divizije, generalštabnog pukovnika Crvenčanina. Došao sam samoinicijativno da obavestim štab divizije o čudnom ponašanju dvojice pukovnika, Majetića i Grbića, i potpukovnika Sulentića. Dvadeset petog marta, kada je izdato saopštenje o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, oni su se sastali u kantini 33. pešadijskog puka i javno se veselili i lumpovali. Hvalili su Hitlera i vladu Cvetković — Maček, a pomoćnik komandanta 33. pešadijskog puka, potpukovnik Sulentić, nije se ustručavao da izjavi kako bi trebalo pozvati Hitlera da i kod nas napravi malo reda. U ovom delu kantine, koji je bio rezervisan za oficire, točilo se i alkoholno piće. Oba pukovnika, komandant 33. pešadijskog i komandant 9. artiljerijskog puka, bili su toliko oduševljeni da su i ostale oficire u kantini častili. Inače nisam pio, ali sam prihvatio ponudeni čokanj da bih bio čemu se gospoda pukovnici raduju.

Nekoliko meseci ranije isledniku 33. pešadijskog puka, poručniku Hinku Smigocu, ukradena je veća suma novca iz kancelarije.

Po postojećim propisima, istragu nije mogao voditi on kao oštećena strana, već je određeno da ja vodim istragu. Posle nekoliko dana došao sam do podataka da je najverovatniji počinitelj ove krađe bio Vencel Keler, đak-redov, koji je radio kod islednika kao pomoćm pisar. Posle saslušavanja Kelera i prikupljanja podataka ustanovio sam da Keler nije mogao služiti đачki rok i da su podaci o njegovim kvalifikacijama falsifikovani. U svojim izjavama, takođe, toliko se upetljao da je bilo dovoljno dokaza da je on počinio krađu. Tada sam izdao nalog za pritvor.

Izvršio sam pretres Kelerovih stvari. U njegovom vojničkom sanduku našao sam planove protivavionske odbrane Banjaluke i plan mobilizacijskog razvoja Vrbaske divizije. Na saslušanju Keler je tvrdio da novac na pozajmicu dobija od potpukovnika Sulentića jer su oni prijatelji. Sulentić je bio tada na putu i po povratku zaista je potvrdio da Keler dolazi njegovoj kući. Pokušao je da na mene izvrši pritisak da prekinem istragu, pa mi je čak i oštećeni Hinko Smigoc rekao da će od Sulentića dobiti obeštećenje jer je Keler, tobože, taj novac uzeo samo na pozajmicu.

Među Kelerovim pismima bilo je i pisama koja su mu pisali Sulentić i njegova žena, i to još dok nije bio na odsluženju roka. Nameravao sam to komisijski pregledati pa sam sve popisao i, uz potpis svedoka, overio, zavodeći u islednički registar. Još isto popodne pozvao sam Kelera na saslušanje, predočio mu sve dokaze kojima sam raspolagao i predložio da prizna krađu kako bi se istraga okončala. On nije pristao i ja sam mu rekao da još jednu noć u zatvoru dobro razmisli.

Sutradan, kada sam došao u kancelariju, dočekalo me je iznenađenje. Dobio sam obaveštenje da je te noći Keler izvršio samoubistvo i poziv da se javim u sudsko odeljenje divizije na saslušanje. Spakovao sam ceo predmet i dokumenta u torbu i otišao u štab divizije. Bio sam uzbuđen. Saslušanje je preuzeo kapetan Rozimir Petković. U Vojnoj akademiji mi je bio dve godine pomoćnik odeljenjskog starešine, i to baš kada je završavao studije prava. Dobro mi je došlo što smo se poznavali jer me je on brzo smirio, rekavši da ja tu nisam ništa kriv i da je ovo saslušanje samo formalno, da bi dalju istragu preuzeo islednik divizije. Posle saslušanja molio sam Petkovića da

mi, zbog mog mira, kaže sve šta istraga bude ustanovila. Kada sam mu se posle dvadesetak dana javio, kapetan Petković mi je rekao u poverenju da se istraga prenela na potpukovnika Sulentića. Nije hteo ništa više da kaže, a ja nisam bio ni mnogo znatiželjan jer mi je tada bilo najvažnije da se rešim toga slučaja.

Uskoro sam video da nije sve baš tako prosto, jer me je komandant puka pozvao da mu predam pisma. Kada sam mu rekao da sam korespondenciju između Kelera i Sulentića predao isledniku divizije, pukovnik Majetić je приметно pocrveneo.

Sve ovo i događaji od 25. marta prohujali su mi kroz glavu kada sam to pre podne, 27. marta 1941. godine, sedeo pred načelnikom Vrbaske divizije, pukovnikom Crvenčaninom. On mi je smireno objasnio da se o svemu vodi računa i da ja ne moram da brinem o potpukovniku Sulentiću. Hteo je još nešto reći, ali ga je prekinuo telefon. Kada je spustio slušalicu, razdragan mi je prišao i zagrlio me.

"Pala vlada Cvetković—Maček i knez Pavle. General Simović obrazovao novu vladu. Pođite u svoju jedinicu jer ćemo sada objaviti da sve jedinice budu u strogoj pripravnosti."

Pošao sam prema svojoj kasarni koja je bila oko jedan kilometar od štaba divizije, odmah pored Učiteljske škole, u tzv. "malom logoru". Prolazio sam pored Tvornice duvana kada sam iz mase radnika koja se počela okupljati u krugu fabrike, čuo uzvike "Bolje rat nego pakt!" Pošao sam dalje a neka jeza me je sve više obuzimala. Odjednom se oglasila fabrička sirena. Nije prestajala pa sam znao da to nema veze sa uzbuonom. Pre nego što sam stigao do svoje čete, naišla je velika grupa đaka, bila je to cela učiteljska škola. Ljudi su prilazili sa strane. Bio sam i sam ponesen tom ushićenom masom i, zaboravivši kuda sam pošao, i ja se pridružio masi. Neki đaci oko mene uzviknuli su: "Živeli oficiri!"

Naglo, kao bujica, rasla je povorka koja se kretala prema centru grada. Tu su se slivale povorke, isto tako bučne, iz drugih pravaca. Neko je pokušao da govori. Sve to se gubilo u graji i skandiranju "Bolje rat nego pakt!" Neobjašnjivo brzo pojavilo se mnogo zastava. Među njima je bilo i crvenih. Bučna povorka od nekoliko hiljada građana krenula je Gospodskom ulicom,

kroz centar grada, do štaba Vrbaske divizije. Tu se zaustavila prekrivši ceo prostor između Narodnog pozorišta, Dečjeg zabavišta i Komande divizije. Iz mase se izdvojila delegacija koja je pošla da čestita komandantu divizije. Došavši do sredine malog parka ispred zgrade divizije, srela se sa komandantom, divizijskim generalom Alimpićem. U toj masi nisam mogao videti šta se sve događalo. General se posle pozdrava i kraćeg razgovora ponovo rukovao s nekim građanima i pošao ka zgradi Komande. Na drugom kraju masa se uskomešala i video sam da je neko govorio. Nije se dobro čulo jer sam bio podalje, a i masa je neprekidno žamorila. U trenutku kada bi govornik prestao, čulo se povremeno skandiranje "Bolje rat nego pakt!", a onda "Dole fašizam!" i ponekad "Hoćemo savez sa Rusijom!".

Osetio sam da sam suviše odsutan iz svoje čete i krenuo sam pored Pozorišta i Tvornice duvana ka "malom logoru". Ovog puta u dvorištu tvornice bio je mir. Nije bilo nikog jer su svi otišli na manifestacije.

Bio sam komandir čete za vezu. To je bila četa koja je već 50% bila mobilisana i imala je tri voda. Prvi vod je bio radio-telegrafski, drugi telefonski i treći pionirski. Tek što sam stigao, telefonom me je pozvao ađutant komandanta 33. pešadijskog puka, poručnik Smiljanić. Reče da me već nekoliko sati traži komandant puka.

Stajao sam u stavu mirno a pukovnik Majetić me je pitao gde sam celo prepodne. Bio sam već zbunjen pitanjem "Znam li da je naredena stroga pripravnost?" Poznato mi je bilo da se za vreme stroge pripravnosti ne sme napuštati jedinica pa se oficiri čak i hrane sa kazana, ako nema organizovane oficirske kuhinje. Umalo da se izreknem da sam bio kod načelnika štaba divizije, ali se na vreme trgoh. Rekao sam da to naređenje nisam primio i da sam pošao da vidim kakva je to gužva u Tvornici duvana, koja je u neposrednoj blizini "malog logora". Pokušao sam da se pravdam oduševljenjem koje me je zahvatilo kad sam čuo da je srušena vlada Cvetković—Maček, ali nisam ni dovršio misao, kad je Majetić pozvao ađutanta, poručnika Smiljanića, i naredio mu da mi traži pismeno izjašnjenje. Pukovnik Majetić je bio besan. Shvatio sam da se ne ljuti samo na mene, već da je ljut zbog obrta događaja. Tog dana izrekao je više kazni. Isterao me je iz kancelarije, a ađutant mi je dobacio da sačekam. U povratku, u svoju četvu nisam poneo naređenje za mobilizaciju, već naređenje u kome se od mene traži pismeno izjašnjenje u 5 tačaka. Znojio

sam se kada sam ih pročitao, a još više kada sam seo da napišem izjašnjenje. Rok za podnošenje izjašnjenja je bio 29. mart. Posle toga bi trebalo čekati kaznu ili istragu, ako bi se moj prestup okvalifikovao kao krivično delo. Međutim, ni za moje izjašnjenje ni za Sulentićevu istragu nije bilo vremena. Mobilizacija i rat su sve izmenili. Već tri dana jedinice 33. pešadijskog puka su na prostoru svog mobilizacijskog razvoja. Moja četa je u rejonu sela Simići, nekoliko kilometara od Banjaluke. Već sam bio izuzeo svu opremu i naoružanje za svoju četvu. Osećao sam da bi puk odmah po završetku mobilizacije — koja je išla sporo, jer su obveznici dolazili po pozivima pošto opšta mobilizacija nije bila proglašena — mogao dobiti pokret na koncentracijski prostor negde na graničnom frontu. Rešio sam da to veče pobeđem da bih se oprostio sa roditeljima. Sa narednikom Kleutom dogovorio sam se da prikrije moje odsustvovanje ako bi me neko u međuvremenu tražio.

Zatekao sam roditelje zaključane u kući koja je bila sasvim na periferiji grada u tzv. „Jelić-Polju“. Još kad sam prilazio, čuo sam radio. Moje kucanje ih je malo uplašilo. Nisu se nadali to veče nikome. Mati Darinka odmah se ustumarala oko štednjaka. Njoj je uvek glavna briga bila kuhinja. Rođena i odrasla u bogatoj banatskoj porodici, na to je bila navikla.

Kroz glavu su mi munjevito proletele misli o svom dosta čestom neslaganju sa majkom. Počelo je to još u detinjstvu jer sam rođen u vreme kada su glad i oskudica kucali na svačija vrata. Bio sam nestašan jer sam, kao treće dete, boreći se za svoje mesto u porodici, prelazio svaku granicu, i često dobijao batine. Bio sam očev mezimac. Voleo sam da mu pomažem u mesarskom poslu ili da mu nosim ručak kada je kao mašinbravar ili kovač radio u Šipadovoj pilani. Ne sećam se da je bar jedanput podigao glas kada je sa mnom razgovarao.

Kada su me roditelji upitali hoće li biti rata, palo mi je na pamet kako sam, tako reći, prisilno poslan u Vojnu akademiju. Mati je odredila ili zanat ili Vojna akademija. Mislio sam da sam od dva zla izabrao manje, a moje želje da učim dalje i uživam u mladosti i slobodi ugušio sam u stezi vojne discipline već od svoje četrnaeste godine. Osetih da sam za trenutak bio odsutan pa odgovorih:

"Mislim da će nas Hitler napasti." Zatim smo još dugo i toplo razgovarali o životu i to je bio moj oproštaj i poslednje viđenje sa majkom.

Šestog aprila moja četa je izvršila pokret radi ukrcavanja u voz na rampi koja je tih dana napravljena na izlazu iz grada. Dvoumljenja više nije bilo. Počeo je rat. Vesti o bombardovanju Beograda. Ukrcavanje je trebalo da bude uveče.

Kada sam sa četom stigao na Banjalučko polje, video sam tamo svog oca Vasu sa velikom torbom u kojoj je nekada nosio mesarski alat. Bila je puna pohovane piletine i druge hrane. Ponudili smo i vojnike i seli da jedemo. Otac je bio uzbuđen, i kada se niko nije nadao, počeo je govoriti. Rekao je dvadesetak reči, i meni je u ušima ostalo samo: "Dole Hitler!" a na rastanku zagrljaj i reči: "Sine, nemoj nas osramotiti!"

33. pešadijski puk bio je i u ratnom sastavu Vrbaske divizije, koja je bila raspoređena na mobilizacijskom prostoru;

33. pešadijski puk — mobilizacijsko mesto selo Simići, oko 10 km od Banjaluke;

90. pešadijski puk razvijen iz 33. pešadijskog puka u rejonu Trapista, 5 km od Banjaluke;

17. dopunski puk, 1. i 3. bataljon, razvijen u Banjaluci a 2. bataljon u Capragu;

17. artiljerijski puk u Petrinji, razvijen iz mirnodopskog 17. artiljerijskog puka;

17. konjički divizion, mobilizacijsko mesto rejon Trapista.

Mobilizacija ovih jedinica bila je završena, tj. trebalo je da bude završena do 6. aprila, ali je procenat potpunosti ljudstvom bio 70 do 90%, a konjički divizion uopšte nije imao konja.

Bio sam u jednoj od dugačkih kompozicija sastavljenih od furgona (zatvoreni vagoni za prevoz tereta i stoke). Po propisima, za oficire treba da

bude vagon II razreda, ali toga nije bilo, pa su mnogi oficiri, silom prilika, bili sa svojim vojnicima. Jedan od furgona, u koji je bilo ubačeno dosta slame za ležanje, bio je odvojen za oficire. Voz se kretao sporo i često je zastajkivao. Išlo se na front. Raspoloženje od 27. marta zamenile su brige i razmišljanja o sutrašnjici. Postepeno, umor nas je savladavao i svi smo spavali, budila nas je samo lupa i trzanje vagona, sto je bilo često. Mene je pri svakom buđenju pratila jedna misao koje se nikako nisam mogao osloboditi. Kao kad se čoveku uvrti u glavu melodija neke pesme, meni se uvrtila misao o mom komšiji Hansu Kalihu.

Bili smo vršnjaci, išli u istu školu. Njegov otac i stariji brat bavili su se cvećarstvom i povrtarstvom. Ne jedanput sedeli smo na brani na Vrbasu, skakali u vodu, krali voće i lubenice. Zajedno se vozili čamcem ili svaki u svojoj sandolini, koje smo zvali "laste". Toga leta četrdesete, kupali smo se, kao obično, na "Santraču", jednoj brani na Vrbasu kod Rebrovačke crkve, Hans student, ja oficir. Razgovaralo se o Hitleru. Celo društvo je bilo na jednoj strani, a Hans na drugoj. Među nama su bila i dva brata Ljubo i Sveto Božić, za koje se govorilo da su komunisti, iako im je otac bio posebno religiozan, a pop, tako reći, nije izbijao iz njihove kuće. Za mene oni su bili komšije i preda mnom nikada nisu ispoljavali da su komunisti. Ovde moram reći da je tada moja predstava o komunistima bila onakva kako su nas učili u Vojnoj akademiji i kako smo čitali u obaveznim biltenima koje je "pod pov." izdavalo samo za oficire Ministarstvo vojske. To što su Božići i ostali govorili protiv Hitlera, ja nisam ni pomišljao da dovodim u vezu sa komunizmom, mada se kasnije, u narodnooslobodilačkoj borbi, pokazalo da su Božići zaista bili komunisti i veliki rodoljubi. Malo-pomalo razgovor se pretvorio u svađu. Ja sam, valjda, imao manje teorijskih argumenata od drugih pa sam prešao na fizičke argumente. Da li zato što sam bio nešto jači i borbeniji, da li zbog podrške celog društva, ili zbog Hansovog ustručavanja jer sam bio oficir, Hans je izvukao deblji kraj i napustio naše društvo gotovo pobeđavši. Sada, u vozu, stalno sam slušao njegove reči:

"Pokazaće vama Hitler svima", a ja sam produžavao svojim mislima: "Eto, došlo vreme da se vidi ko će kome pokazati."

Hans Kalih se docnije, u toku rata, kada je trebalo stupiti u Hitlerovu vojsku i otići na Istočni front, protiv Rusa, ipak predomislio i ne znam kakvim je manevrima izbegao da postane zločinac Hitlerove soldateske. Bavio se

veterinarskom službom za vreme rata, ali je, na koncu, ipak izbegao iz Jugoslavije.

Već je svanulo jutro 8. aprila kada smo prošli kroz železničku stanicu Kapela Batrena. Videli smo da je bila bombardovana. Ništa naročito, nekoliko polupanih vagona i dve-tri rupe od bombi. Mi smo bez smetnji prošli, čak ni skretnice nisu bile oštećene. Posle dva-tri sata vožnje iskricali smo se u rejonu Našica. Putovali smo suviše dugo.

Širi rejon Našica bio je koncentracijski prostor Vrbaske divizije. Ratni komandant Vrbaske divizije, general Dragoslav Milosavljević, kako sam nešto kasnije saznao, već je bio u Našicama. Mene je preko ađutanta puka, poručnika Smiljanića, pozvao komandant puka, pukovnik Majetić. I on je već stigao u Našice. Štab puka je bio u kući iz koje su iseljeni civili.

Kada sam ušao, Majetić me je dočekaio nabusito i sedeći. Pred njim su bile karte na kojima je nešto ucrtano crvenom olovkom.

"S kim imate vezu, gospodine poručniče?" postavio mi je pitanje. Izenadio sam se, jer sve što je do tada rađeno, bilo je po planovima i po usmenim naređenjima.

"Gospodine pukovniče, molim vas zadatke i veza će biti odmah uspostavljena."

"Šta vi hoćete, da vam ja tražim gde su bataljoni i susedni pukovi i gde je divizija?"

Osetio sam da Majetić hoće da me izazove pa sam učutao.

"Vi ste u manifestacijama vikali 'bolje rat nego pakt', pa sada ratujte", rekao mi je Majetić.

On će uskoro to još jednom ponoviti.

Kao da je time zadovoljio neku svoju unutrašnju skrivenu misao, odjednom je produžio službeno, pokazujući mi na karti položaje koje treba da posedne puk. Tako sam dobio prvi zadatak u aprilskom ratu.

Kada sam izvršio potrebnu organizaciju, ostavivši narednika Kleuta da uspostavi radio-vezu sa štabom divizije i sa susednim pukovima, uzeo sam iz kurirskog odeljenja čete motociklistu da me prebaci do prvog bataljona, čiji je komandant bio major Brusić. Bataljon je bio u pokretu ka Virovitici, u prethodnici puka, i trebalo je da smeni delove konjičke divizije, koja je posela granični front, do dolaska operativnih jedinica.

Dok sam vršio organizaciju veze i razmeštaj čete, bio sam iznenađen mnoštvom pitanja koja su mi u razgovoru postavljali vojnici. Pitali su me da li su Nemci preko Novog Sada prodrli ka Beogradu, da li je Beograd do temelja porušen, da li će sa Nemcima biti sklopljeno primirje. Ovo je bilo malo čudno, ali ja nisam ni sanjao da "peta kolona" širi još i gore glasove. To ću tek docnije osetiti, kada za mene i za sve druge koji su hteli da se bore bude suviše kasno, jer ćemo biti bespomoćni, zbunjeni i ne samo suviše slabi već i potpuno onemogućeni da ma šta učinimo. Moji odgovori bili su kratki i jasni.

"Pa gde su vam Nemci? Nema ih nigde. Ako naiđu, borićemo se."

Motocikl sa prikolicom polako se kretao blatnjavim putem. Povremeno smo nailazili na vojnike koji su se u kolonama kretali istim putem. U prikolici je sedeo radista sa radio-stanicom. Sitna kiša, kao da je jesen, sipila je neprekidno. Konačno smo stigli i prvi bataljon. Poznao sam majora Brusića, koji je jahao gotovo na začelju svog bataljona. Javio sam se, rekavši da sam došao lično, ukoliko bi došlo do borbe, da mogu odmah slati izveštaje. Brusić je odmahnuo rukom.

"Do kakve borbe?" rekao je.

Zanoćili smo u selima u blizini Podravske Slatine. Začudio sam se što major Brusić ne postavlja obezbeđenje pa sam ga o tome pitao, a on mi je rekao da je ispred nas konjička divizija. Uspostavio sam radio-vezu sa stanicom u štabu puka i nisam dobio nikakva naređenja. Privatno sam razgovarao sa narednikom Kleutom, koji mi je rekao da nema ništa novo sem paničnih vesti koje neko pronosi.

Još dok smo se kretali, primetio sam da se sa raznih brežuljaka signalnim sredstvima održava veza. Ova signalizacija mi je bila čudna. Nisam znao

detaljan raspored jedinica koje su štitile granicu pa sam mislio da one između sebe korespondiraju. Pokušao sam da uhvatim signale. Međutim, znaci Morzeove azbuke nisu mi davali nikakav odgovor. Shvatio sam da su to šifrovani znaci. Ostalo mi je samo da se čudim nerazumljivom rasporedu jedinica, a uveče se to signaliziranje još bolje videlo. Pokušao sam da razgovaram sa majorom Brusićem, ali on je do krajnosti bio nezainteresovan. Po naređenjima koja je izdavao, video sam da mu je glavna briga da se dobro smesti i nahrani.

Ceo dan 9. aprila nismo dobijali nikakvih naređenja. Mislio sam da smo zbog ono nekoliko preletanja nemačkih aviona obustavili dalje pokrete. Tek što sam pred veče uspostavio radio-vezu — redovno javljanje — stigla je depeša lično za komandanta bataljona, majora Brusića. On mi je saopštio, posle dešifrovanja depeše, da smo odsad u zaštitnici puka, da je naredeno odstupanje i da se jake nemačke tenkovske snage kreću od Virovitice. Mene je uputio nazad u sastav puka. Pokušao sam da razgovaram s njim, a on mi je, ne prikrivajući svoju zluradost što moramo odstupati, rekao neka samo radim svoj posao i da ćemo posesti front na Savi, dobacivši:

"ako Nemci ne stignu pre nas".

Počelo je odstupanje. Kretali smo se i noću i danju. Moja tehnička četa za vezu bila je ispred komore puka. Po selima i šumarcima duž puta, naročito noću, čula se puščana i mitraljeska paljba. Noću pređeni put nije odgovarao utrošenom vremenu. Često se zastajalo, po ko zna čijem naređenju, čekalo, a onda bi i ono pripucavanje unosilo zabunu. Vojnici i podoficiri moje čete, ako bih naišao pored stroja i na zastancima, pitali su me šta je ovo. Ko to puca? Sa Kleutom sam krišom razgovarao o "petoj koloni". Za povlačenje sam mislio da je to strategijsko skraćivanje fronta pa me to i nije posebno uzbuđivalo. Nas dvojicu zbunjivalo je to što smo nailazili na grupe vojnika koje su "izgubile" svoje jedinice. Neke su bile i bez oružja. Ispred Našica neko je iz dosta velike daljine pripucao na komoru. Već je bio dan pa sam intervenisao sa delom svoje čete. Međutim, na ćuviku sa koga je pucano, nije bilo nikoga, nekuda su pobegli ili su se sakrili. U komori je bilo panike i opet je izgubljeno dosta vremena.

Primetio sam da ono svetlosno signaliziranje ne prestaje ni danju ni noću u razmacima od po dva sata, ali uvek sa drugog mesta. Sve češće smo sretali

neorganizovane grupe koje su se izgovarale da traže svoje jedinice. Gotovo posle svakog takvog susreta Kleut i ja smo morali da suzbijamo razne glasine. Kolale su prosto neverovatne vesti: nemačke tenkovske kolone prodrle u pozadinu, gradovi padaju jedan za drugim: Novi Sad, Niš, Beograd, Zagreb ... Samo na našem pravcu odstupanja nije bilo neprijatelja. Neuhvatljivo je bilo kako su se te glasine širile, iz kojih su izvora poticale.

Braneći komoru i raščišćavajući gužve, ujutro, 11. aprila, našao sam se na začelju puka sa vodom pukovske protivtenkovske čete. Komandir voda je bio aktivni narednik Bogdan Končar, dobro sam ga poznavao jer smo bili zajedno neko vreme u mitraljeskoj četi 1. bataljona 33. pešadijskog puka.

Prišao sam mu i krenuli smo zajedno. Razgovarali smo o protivtenkovskim topovima M 38, kalibra 47 mm. Ulazili smo u Đakovo. Kuće zatvorene, na prozorima kapci. Odjednom, na jednoj raskrsnici dočeka nas mitraljeska vatra. Bez komande, kako je ko stigao, uzimali smo zaklone. Posle kratkotrajnog iznenađenja i nekoliko mitraljeskih rafala video sam da sa zvonika Đakovačke katedrale mitraljez bije po nama. Privukao sam se do Končara, a on me upita da nije to neka greška. Možda misle da smo Nemci. Ubrzo smo se uverili da to nije bila greška, već su to bili "frankovci". Mitraljez je i dalje kosio duž ceste. Da mi njega skinemo, čiji je da je, a već smo uz put čuli da su dosta vojnika razoružali "frankovci". Osmotрили smo dvogledom i utvrdili da je mitraljesko gnezdo na prozoru zvonika.

Končar je brzo postavio protivtenkovac i namšanio. Jak pucanj i Končarova psovka. Na prozoru tornja oblačić belkastog dima.

Više nije bilo mitraljeske vatre, ali Končar, za svaki slučaj, opali još jedan metak. Granata se rasprsnu na zidu ispod prozora. Nismo gađali protivtenkovskim granatama. Čuvali smo ih ako naiđu tenkovi.

Prikupio sam vojnike. Bili su, sem nekoliko kadrovaca, svi rezervisti, uglavnom iz podgrmečkih sela. [Pogledah još jedanput na katedralu](#), i kolona produži raskaljanim putem ka Bosanskom Šamcu. Uskoro smo sustigli kolonu puka. Bila je to komora, iako komora treba da bude na čelu pri odstupanju. Bataljoni su je prešli. Popravljali su nekoliko natovarenih kola. Pogledavši šta je u tim kolima, video sam da ima mesnih konzervi i dvopeka, pored drugih u kojima je bila odeća i šatori. Pokušao sam da

nađem nekoga ko bi bio nadležan da izda odobrenje da uzmemo suve hrane, jer smo svoje rezerve pojeli ovih dana. Vojnici, koji su petljali oko kola, kao da su bili srećni da ih neko reši tog balasta, a jedan rezervni podnarednik reče da uzmemo koliko hoćemo, samo da im damo potvrdu. Iskoristio sam priliku da snabdem svoju četvu, a to je uradio i narednik Končar za svoje vojnike. Bio je već peti dan rata i ne znam da li sam video više od desetak nemačkih aviona. Bili su to samo izviđači koji su sa velike visine nadletali, rekao bih, neodređeno, ceo prostor. Nijedanput se nisu sputili nisko da bi osmatrali našu kolonu koja je odstupala, kao da ih nije interesovala. I pored toga, gužva je postajala sve veća. Uskoro se uopšte nije moglo ići putem koji je bio potpuno zakrčen vozilima i zapregama. Neke grupe, pa i čitave kolone, dolazile su iz suprotnog pravca, govoreći da će posesti položaje kod Đakova. Oficira gotovo da nije bilo sa vojskom. Koga god sam pitao gde im je komandir, dobijao sam odgovor: "Otišao u štab." Sa četom sam se probijao kraj puta da bismo sustigli puk. To nam je uspelo tek u zoru 12. aprila, kada smo prolazili kroz Šamac. Bukvalno rečeno, 33. pešadijski puk ležao je po dvorištima. Umor je toliko savladao ljude da su mnogi ležali na mokroj zemlji, zaboravivši da prostru bar šatorsko krilo ispod sebe. Dok sam ja tražio ađutanta puka da bih dobio zadatak za četvu, i moji vojnici su pogađali kao i ostali. Tražeći ađutanta, stigao sam na obalu Save.

Preko Save kod Šamca prevozile su tri skele, sa motorima "kovač", i dva monitora. Za prevoženje je bilo svega i svačega. Poručnik Smiljanić je stajao kod jedne skele i galamio iz sveg grla. Napravila se velika gužva jer je svako hteo što pre da pređe Savu, kao da je tamo bio spas od Nemaca. Dan je bio vedar i visoko na nebu pojavio bi se, s vremena na vreme, po neki, ko zna čiji avion. Prevoženje preko Save niko nije uznemiravao. Desetine hiljada vojnika, mnoštvo topova i zaprega polako su prelazili na drugu obalu i žumo kretali dalje.

Po prelasku Save 33. pešadijski puk trebalo je da posedne odsek na desnoj obali reke Bosne, a 90. pešadijski puk na levoj obali. Takvo obaveštenje dao mi je Smiljanić, na čijim sam ramenima tek tada primetio kapetanski čin. Ocenivši da ću dugo čekati, vratio sam se u četvu. Na jednoj terasi prostro sam malo sena i zaspao. Probudio me je četni narednik (četni starešina) Pavle Cop. Mislio sam da sam dugo spavao i, pogledavši na sat, video sam da su prošla svega dva sata. Cop me je obavestio da smo dobili naređenje za pokret. Prostor oko prelaza bio je još zakrčeniji. Neko je naredio da se prvo

prebace komore i artiljerija, dok su neki nastojali da, pored kola i zaprega, ukrcaju na skele i vojnike. Svi su bili u pravu i niko nije bio u pravu, a prevezio se onaj ko je bio energičniji.

Prošlo je dosta vremena dok sam uspeo da prebacim četvu. Na moje iznenađenje, na drugoj obali sreo sam komandanta puka. Javio sam se da bih dobio zadatak, jer je Majetić bio meni prvopretpostavljeni starešina. Mislio sam, trebaće da se organizuje veza, pa da mi ne prebacuje kao kod Našica. Iznenadio sam se kada je Majetić sasvim odmereno rekao:

"Produžite pokret preko Modriče ka Doboju. Puk će tamo posesti položaje i dobićete dalja naređenja."

Samo što se ne onesvestih od čuda. Potčinjenima nisam smeo ni reći kakvo sam naređenje primio. Hteo sam da raščistim sam sa sobom to pitanje, protiv koga ćemo posesti položaje kod Doboja. Pa to je, maltene, geometrijski centar Jugoslavije. Da li je moguće da su sve one glasine o nemačkim prodorima tačne? Nisam to verovao i nisam hteo verovati.

Umesto da se razuverim, sretao sam kolone koje su išle u suprotnom pravcu. Uskoro sam uvideo da ovo više nije obična gužva, već opšte rasulo. Pored puta je bilo puno stokova hrane, municije raznih sanduka, kuhinja. Odmakli smo od Save već desetak kilometara kada sam kraj jednog šumarka naišao na neke kuhinje. Nisam imao naređenje do kog vremena i gde tačno treba da stignem, pa sam zaustavio četvu. Stoje nove kuhinje a podalje i sanduci svakovrsne hrane u konzervama, vreće pasulja i geršle. Sve to čuvaju stražari, ali nema ko da izdaje hranu. Više silom nego milom uzimamo šta nam treba. Za večeru ćemo skuvati geršlu pošto se brže kuva, a za sutra pasulj. Uzeli smo i dosta mesnih konzervi i dvopeka. Uto je naišla jedna kolona sa zapregama i tu se zaustavila. Jedan intendantski kapetan siđe sa kola i reče da ovde treba da se obrazuje divizijsko skladište. Rekoh kapetanu da smo mi uzeli za našu četvu hranu za dva dana. Umesto da to odobri, kapetan je počeo vikati i pretiti. Tražio je da sve vratimo. Pita sam ga gde su mu oči, zar ne vidi kakav je nered. Posle je i sam s nama večerao.

Na livadama pored šume našli smo nekoliko plastova sena i to nam je bilo dovoljno da tu prenoćimo. Ujutro, posle još jednog toplog obroka, postrojili smo se i ubacili u kolonu koja se neprestano kretala. Četrnaestog aprila

posle podne stigli smo u blizinu Doboja. Raspored jedinica više je ličio na bivakovanje nego na posedanje položaja za borbu. Našao sam komandanta puka Majetića. Stajao je na proplanku sa grupom oficira. Dvogledima su posmatrali prema Doboju. Očekivao sam da će nam pukovnik Majetić izdati naređenje za posedanje položaja. Umesto toga, saopštio nam je da od Banjaluke prema Doboju kreće oklopna nemačka kolona. Bilo je dosta oficira koji nisu poverovali u takvu vest. Nekoliko nas predložili smo da u toku noći izviđamo Dobj da bismo spremni dočekali Nemce. Predlagano je da se organizuje artiljerijska odbrana, jer se tu moglo da nađe bar pedesetak topova. Majetić nas je raspustio, rekavši da do daljeg čekamo njegova naređenja, jer još iz divizije nije stigla zapovest. Kada sam docnije razmišljao o njemu, video sam da je on bio svestan da je onaj haos sam po sebi bio dovoljan da ubrza rasulo, nije potreban još i njegov "frankovački" doprinos. Ovako kako je učinio, imao je za svaki slučaj pokriće.

U toku noći i sutradan, situacija među vojnicima i u jedinicama koje su ostale na okupu jako se pogoršala. Sistematski su širene razne glasine, najviše se govorilo da se vlada u Beogradu predala, da će biti sklopljeno primirje, da su Nemci tenkovskim kolonama presekli sve odstupnice. Pojavilo se dezerterstvo. Niko nije ni sprečavao napuštanje jedinica, a kamoli da je neko primenio ratni zakon. Oficiri su masovno tragali za civilnim odelima, ne pitajući kakva su i kolika im je cena.

Vojnici su bili unezvereni. Mislim na one koji su, kao u mojoj četi, iako pokolebani, još čekali naređenja za posedanje položaja, verujući da će doći do borbe sa Nemcima. Vojnici nisu imali nikakve mogućnosti da se presvlače u civilno odelo, ali je zato bilo dosta pojedinaca i grupa koji su ostavljali oružje. I to je bila zasluga "pete kolone", koja je pronosila glasove da će Nemci takve odmah puštati kućama.

Pokušavao sam preko radija, koji je imala četa, da uhvatim Radio-Beograd, ali nije bilo emisija. Na radio-talasima koje je hvatala četna radio-stanica, čuli su se samo korespondenti na nemačkom jeziku. Ni na šta se nisam mogao osloniti.

Naišao je jedan izviđački avion. Spustio se tako nisko da bi ga, što se kaže, mogao iz pištolja gađati. To je unelo paniku i još više povećalo

dezorganizaciju. Retko da je koji oficir reagovao tako da bi sprečavao paniku.

Svoju četvu sam još držao na okupu. Neko je proneo glas da je komandant puka izvršio samoubistvo. To mi je rekao narednik-vodnik Pavle Cop i upitao da li je to istina. Gotovo da je plakao za Majetićem.

Pošao sam na komandno mesto puka. Tamo sam našao samo jednog narednika koji je bio delovođa u štabu puka. Kada sam ga pitao za komandanta i ađutanta, odgovorio je:

"Kud koji, mili moji."

Upitao sam da li je tačno da je Majetić izvršio samoubistvo. On me je pogledao kao da sam pao s Marsa.

"Taj! E, neće se taj ubiti, gospodine poručniče", rekao je to s ironijom, a onda se uozbiljio: "To se ubio potpukovnik Mažuranić, komandant 90. pešadijskog puka."

Vraćao sam se u četvu, razmišljajući o potpukovniku Mažuraniću.

Tada sam o njemu znao malo. U toku mobilizacije, pošto je 33. pešadijski puk davao kadrovske jezgre za 90. pešadijski puk, odveo sam deo voda za vezu u 90. pešadijski puk. Tom prilikom sam se javio potpukovniku Mažuraniću, i on me primio srdačno. Uočio sam da je na grudima imao više ratnih odlikovanja, po čemu sam zaključio da je učestvovao u ratu 1914—1918. godine.

U kontaktu sa komandnirom kome sam predao vojnike, podoficire i deo sredstava veze, saznao sam da je Mažuranić svom puku 27. marta održao patriotski govor, posle čega je vojnoj muzici naredio da svira kolo, koje je on poveo, razdragan zbog ovog događaja. Jedan od oficira kojeg sam poznavao iz 33. pešadijskog puka, ili major Prelević ili kapetan Domazet, ispričao mi je da je Mažuranić iz porodice Mažuranića koja je dala i takvog velikana kao što je bio pesnik i ban Ivan Mažuranić.

Docnije, posle rata, saznao sam više o Bogoslavu Davidu Mažuraniću. Taj izuzetni čovek zaslužuje da se i o njemu bar nešto kaže. Bogoslav Mažuranić dobio je nadimak David da bi se razlikovao od dra Bogoslava, svog strica, koji je ujedno bio staratelj i vaspitač Davidov. U Novom Vinodolskom jedna ulica dobila je ime dra Bogoslava Mažuranića, koji je bio veliki narodni dobročinitelj i patriota. Lečio je mnoge besplatno, a 1912, posle balkanskog rata, pozvao je srpske ranjenike i invalide da se odmore i leče u odmaralištu u Novom Vinodolskom o trošku opštine i žitelja ovog mesta.

Takav čovek vaspitavao je Davida, svog sinovca i ští-ćenika. I kako se kaže da iver ne pada daleko od klade, tako je i vaspitanje dobijeno u mladosti dalo dobre rezultate.

Kao svršeni đak trgovačke akademije, David je 1915. bio mobilisan u austrougarsku vojsku. Tu obavezu nije mogao izbeći, ali je zato, čim je došao na Ruski front, već u prvim borbama sa celim vodom prebegao Rusima.

Sećao se mladi devetnaestogodišnji David, rezervni lajtnant, i svog Novog Vinodolskog, i pričao o borbama senjskih i novljanskih uskoka na malim vratima u starom gradu Vinodolskom, kada su sasekli mnoge Mlečiće i vratili plen i roblje.

Sećao se David i po sto puta čitane knjige Smrt Smail-age Čengića, ponosan što potiče iz porodice koja je dala velikog pesnika Mažuranića.

Bio je među prvima koji su stupili u dobrovoljce. Nošen idejom slovenstva i pun mržnje protiv stranog tlačitelja, uskoro se našao u borbama u Dobrudži u sastavu slavne 1. dobrovoljačke divizije. Nestrpljivo je čekao kada će divizija biti upućena na front. Oduševljavao se Brusilovljevom ofanzivom 1916, pa je svojom hrabrošću i delom pokazao kako se bori za ideju jugoslovenstva.

Tako je već u avgustu 1916. imao priliku da se rame uz rame sa braćom Srbima i Rusima bori u Dobrudži protiv turskih i bugarskih napadača, jer je njegova divi-zija bila u sastavu 42. ruskog dobrudžanskog korpusa. Borbe

su bile teške i krvave i trajale su od 1. septembra do sredine oktobra 1916. godine.

Prva dobrovoljačka divizija, prema prilično tačnim podacima, imala je u tim borbama 42 poginula oficira, 718 poginulih podoficira i vojnika, ranjena 203 oficira i oko 6.000 podoficira i vojnika i nestalih oko 1.500 oficira i vojnika. Sve skupa ovo čini oko 50% sastava divizije, što svedoči da su [borbe sa Bugarima i Turcima](#) bile žestoke.

Napadali su Turci i Bugari, a položaji su prelazili iz ruke u ruku. Svojom hrabrošću David se u tim borbama istakao i nagrađen je visokim odlikovanjima. Od 230 ruskih oficirskih ordena, dodeljenih za hrabrost u ovim borbama, Mažuranićeve grudi krasio je Orden sv. Ane II reda. To je zaista visoko odlikovanje kojim je Bogoslav Mažuranić odlikovan među prvima, još 1916. godine, a saveznička Rumunija odlikovala ga je Ordenom rumunske krune V reda sa mačevima.

Poznata je činjenica da su borbe u Dobrudži primorale neprijatelja da sa Soluskog fronta povuče četiri bugarske pešadijske i jednu konjičku diviziju, zatim dve turske i jednu nemačku pešadijsku diviziju. Već tada, posredno, dobrovoljci su učestvovali u borbama protiv Austrougarske Monarhije i nemačkog imperijalizma.

Posle ovih borbi dobrovoljačka divizija se spremala da se prebaci na Solunski front, što nisu sprečili ni događaji 1917. godine.

Ne ulazeći u detalje teškog puta koji je Bogoslav Ma-žuranić kao mlad rezervni potporučnik prešao od Dobru-dže, preko cele Rusije, i preplovio nekoliko mora, ističem da je takve ljude nosila velika ljubav prema rodnoj grudi i želja za oslobođenjem od austrougarsko-nemačkog jarma. Kako se borio Mažuranić, vidi se i iz naredbe komandanta Timočke divizije koju u celini citiram:

Naredba ad. Br. 56965

Komandanta Timočke divizije za 23. XII 1918. godine za sve jedinice ove komande.

Rezervni pešadijski potporučnik, vodnik mitraljeskog odeljenja 3. bataljona 15. puka Bogoslav Mažuranić u borbi 12. septembra tek. god. dobio je zadatak, da se sa položaja Beli Kamen kota 907 po završenom prebacivanju prve čete 3. bataljona u pravcu golog ćuvika, sa svojim vodom prebaci, prati je i vatrom svoga oruđa olakša zauzeće golog ćuvika ... Kada je prva četa htela preći suhu jarugu, koja je delila goli od zelenog ćuvika, neprijateljska pešadija i mitraljezi otvorili su ubitačnu vatru protivu ove čete, i dalje joj kretanje onemogućili, sopstvenom njegovom inicijativom odmah je prebacio 2 mitraljeza svoga voda na ćuvik jugozapadno od zelenog ćuvika, a pozadi prve čete i odatle je otvorio najjaču vatru na ne-prijateljske delove te ih je tom vatrom naterao na odstupanje i time omogućio prvoj četi zauzeće "golog ćuvika" i njeno prebacivanje sa ovog na "zeleni ćuvik".

U ovoj borbi svojom hrabrošću, hladnokrvnošću i solidnom spremom vrlo mnogo je doprineo našoj pobedi nad neprijateljem.

Ceneći napred izneta dela, ja pohvaljujem rez. pešad. potporučnika Bogoslava I. Mažuranića.

Komandant

Ađutant Njeg. Velič. Kralja đeneral Đura Dokić, s.r.

Za ovakvo držanje u ovoj i u drugim borbama 1919. godine dobio je David visoko ratno odlikovanje Belog orla sa mačevima, a odlikovala ga je i saveznička Grčka komanda Grčkim ratnim krstom.

Slučaj je hteo da je Bogoslav David Mažuranić, goneći razbijene austrougarske jedinice, borbena dejstva završio izbivši na položaje na Trsatu kod Sušaka. Boreći se za slobodu, došao je do svog Primorja.

Završio se rat a David je zavoleo oficirski poziv, pa je zamolio da bude preveden u aktivnu službu. Kraljevim ukazom je 1920. godine kao rezervni potporučnik preveden u čin aktivnog pešadijskog potporučnika.

Do rata 1941. godine Bogoslav Mažuranić je napredovao do čina potpukovnika.

Često je dolazio u svoj Novi Vinodolski. Mlađi ga se sećaju po vedrini i drugarstvu. Leti, pošto je u Novom Vinodolskom bilo odmaralište kraljice Marije, dolazila je iz Beograda vojna muzika "kraljeve garde" i svakodnevno svirala u parku ili pred crkvom u Starom gradu. David bi tada uvek tražio da sviraju "vranjanku" i druga narodna kola, koja bi on poveo sa ženom Jelenom, koja je bila Srbijanka, a mlađi su se hvatali u kolo i učili od njih.

Igrao je David i primorska kola uz svirku "supile", trudeći se da ne ustupa mlađima i pokazujući da nije zaboravio svoj kraj i svoje more.

Voleo je da sa svojim vršnjacima lovi na "sviću" i da se uz dobro crno primorsko vino i pršut proveseli.

Na službi je bio stalno u Srbiji, a pred rat u Glavnom generalštabu. Do Davida, kao i do većine drugih oficira, nisu dopirale napredne ideje. Na razne načine, počev od zabrane čitanja obične dnevne i druge štampe do zabrane bavljenja politikom, kao i propagandom pomoću antikomunističkog biltena itd., bili su izolovani i usmereni samo na odanost monarhiji.

U vreme ekspanzije Hitlerovog fašizma nije se moglo sprečiti da i tako izolovanom delu društva, kakva je bila bivša jugoslovenska vojska, ne budu poznati Hitlerovi stavovi: "Sloveni će raditi za nas, ukoliko nam nisu potrebni mogu da umru"; ili obećanja koja je davao svojim hordama: "Sve što je dobro na Istoku možete uzeti za Nemačku ili ubiti", itd.

Mažuranić, kao i većina rodoljuba, nije mnogo mislio o političkoj i idejnoj strani fašizma, on je za njega bio samo jedno novo izdanje porobljavanja drugih naroda. Nemačka soldateska ojačala je do neviđenih razmera i zapretila čitavoj Evropi.

Pubujuć od Beograda do Banjaluke da bi primio dužnost komandanta 90. pešadijskog puka, po svom ratnom rasporedu, bio je spreman da svoj život opet založi u borbi protiv nemačkih osvajača, protiv Hitlerovog fašizma.

Sve je to izbilo u jednom trenu oduševljenja kada je stao pred stroj svog puka 27. marta 1941. i uzviknuo:

"Junaci! Došao je čas..." i produžio unoseći sebe, svoje rodoljublje i žar svog srca, da bi, na kraju, pozivajući svoj puk u borbu protiv fašizma i ne sluteći do čega će sve doći, uzviknuo: "Neka budu prokleti sve kukavice i izdajnici!"

Vojna muzika je na njegov znak zaszvirala kolo i komandant je poveo.

O tom rodoljubivom govoru pričalo se po jedinicama Vrbaske divizije, koja se okupljala i razvijala po selima oko Banjaluke. I do mene je doprla ta vest kada sam bio službeno u 90. puku radi predaje kadrovaca i sredstava veze.

Učinio je potpukovnik Bogoslav David Mažuranić sve da svoj puk dovede na koncentracijski prostor i da posedne položaje određene ratmm planom. Sve je dobro pošlo, a onda je došlo naređenje o odstupanju pre nego što je i došlo do borbe.

Evo kako je opisao to jedan od učesnika tih događaja Dušan Stakić u "Politici":

"Moj zadatak je bio da na maršu presretnem 90. puk i da njegovom komandantu, pukovniku Mažuraniću, predam pismeno naređenje komandanta divizije. Umesto u Piškurevce, puk je imao da skrene i nastavi odstupanje kroz močvarni teren ka Savi, zapadno od Bosanskog Šamca. Tu novu maršrutu imao sam da objasnim na topografskoj karti.

Jureći lošim putem kroz slavonske šume pune baruština, presreo sam taj puk. Čim sam se predstavio pukovniku Mažuraniću i pokazao mu na karti pravce, on se zgranuo: 'Pobogu kapetane, kako da tuda povedem svoj puk? Ta i sami vidite da su to močvare!'

Rekao sam da sam to odmah shvatio, ali šta mogu kad tako naređuje general. 'Najzad, ovo vam je jedini izlaz, gospodine pukovniče! Preko Piškurevca vam je put presečen!'

On me je na to upitao šta se to dogodilo, jer ni o čemu nije bio obaveštavan. Rekao sam mu da su Nemci zauzeli Zagreb, da smo čuli preko radija Kvaternikovu proklamaciju o osnivanju 'nezavisne' ustaške države. Mažuranić je tužno zaklimao glavom. 'Toliko smo krvi prolili da stvorimo

ovu Jugoslaviju, a sada se sve raspada! Pa šta oni tamo gore rade? Zašto su pukovi toliko vremena bili prepušteni sebi, bez orijentacije? Mi se moramo boriti, ne smemo dopustiti da izdajnici caruju!"

Taj nered koji se sve više pretvarao u rasulo, obaveštenje da je Kvaternik proglasio "nezavisnu" Hrvatsku i razne petokolonaške vesti o prodorima Nemaca pogađale su i Davida u srce.

Takav čovek to nije mogao preživeti.

Napisao je kratko pismo svojoj ženi Jeleni i sestri Katici:

"Mile i dobre moje Jelena i Sejo,

Oprostite mi što vam ovakvom svojom odlukom pričinjavam ogroman bol, a neka mi oprostite i svi drugi naši.

Sa ovdašnjim teškoćama, stvorenim improvizacijom, lutanjem i neorganizovanošću od strane viših pretpostavljenih starešma. ja posle 24 i 1/2 godine časne i poštene službe Kralju i Otadžbini — ne mogu više da se borim.

Slažite se i volite u uspomeni na mene.

Umirem misleći na Vas, Vaš Bogo David"

David se povukao u samoću. Verovatno su njegove misli krenule sudbonosnim tokom. Pred očima mu je lebdela slika njegovog puka. Pogledao je svoj mauzer na stolu. Na tren se u mislima preneo u prošlost na Solunski front. Kao da je video lik nasmejanog mladog francuskog oficira, ratnog druga, koji mu je poklonio taj mauzer.

A onda iz neke dubine izroniše slika sa Dobrudže. On, mlad, sa delegacijom ide kod Lenjina. Nejasno, kao u magli, pojavi se pred njim [lik vođe ruske revolucije Lenjina](#), kao da ga i sada gleda, a nezaboravne reči iz daleke podsvesti postaše jasne. "Mladi prijatelji, vaša domovina je okupirana i vaš osnovni zadatak je oslobođenje vaše zemlje. Potom ćemo videti šta se može učiniti!"

Ne, Mažuranić neće u ropstvo. I takav čovek neće i ne može preživeti sramotu izdaje. Pogledao je još jedanput na pismo i kao da je imao još mnogo da napiše, ali ruka je dohvatila pištolj i jedan pucanj je zanavek ugasio njegov život.

Niko ga ne može osuditi što nije video izlaz, što nije mogao znati kakva će se borba još voditi i da će biti bačeni na kolena baš oni koji su tih dana pobedonosno jurili i po njegovoj otadžbini.

Umesto novih odlikovanja i priznanja koja bi, sigurno, ovaj hrabri i časni čovek dobio za nove podvige, postoji samo "Spomenica" kojom Prezidijum skupštine Srbije priznaje da je Bogoslav Mažuranić pao kao žrtva fašističkih okupatora i njihovih slugu.

Ovome bih mogao dodati i kao žrtva izdaje vojnog i političkog rukovodstva Kraljevine Jugoslavije.

David Bogoslav Mažuranić je umro, a njegov mauzer, čudnim sticajem okolnosti, dospao je u ruke jedne partizanke Tene Verić, učiteljice iz Babine Glave, koja je s njim doživela oslobođenje.

Tih dana kada se ubio potpukovnik Bogoslav David Mažuranić i kada sam za to saznao, i ja sam razmišljao šta treba uraditi u ovoj teškoj situaciji.

Kad sam se vratio u četu, rekao sam da je laž da se ubio pukovnik Majetić. Porazgovarao sam sa narednikom Kleutom, koji mi je još iz Banjaluke bio blizak i u koga sam imao poverenja. Kao da je i on tražio priliku za razgovor, bez ustezanja mi je rekao: "Ovo je totalna izdaja i svaki čas treba očekivati kapitulaciju. Ako dođe do kapitulacije, ja ću u Banjaluku da sredim neke stvari, a potom u moju Liku."

Ja neću u Banjaluku, ja ću u Srbiju. Meni se uvirtela u glavu misao da će se u Srbiji borbe nastaviti. Zamolio sam ga da svrati do mojih u Banjaluci i da im kaže da se neću vratiti kući dok ne poredimo Nemce, a onda sam se zamislio i dodao, ako ostanem živ. Rekao sam mu da uzme onu pisaću mašinu koju sam od njega kupio, a nisam je još otplatio. Video sam da mu je bilo neugodno. Rekao je da će uzeti mašinu samo ako mu bude neophodna. Bilo je to posle podne 15. aprila 1941. godine.

Iako vremena nije bilo mnogo, moji vojnici su uz velike napore uspostavili telefonske veze, ali sem razgovora telefonista niko se od pretpostavljenih nije javljao. Ipak jedan kurir je iskoristio telefonski kabl da bi idući pored žice pronašao četvu. Bolje da me nije našao. Kada je prilazio, neka slutnja me je obuzela. Možda radi razgovora koji sam vodio sa Kleutom. Predao mi je koverat. Otvorivši ga zanemio sam i pružio ga Kleutu.

Bilo je to kratko saopštenje svim starešinama i jedinicama. Potpisano je primirje sa Nemačkom. Stajao je još i okrug štambilj i potpis pukovnika Majetića.

Malo zatim neko se javio telefonom. Proveravao je da li smo primili pomenuto saopštenje. Kada sam potvrdio, rekao je glasom kao da naređuje: "Sa jedinicom ostanite na svojim položajima i odložite oružje. Vojnicima saopštite da je sklopljeno primirje."

Kleut i ja smo bili van sebe. To više nisu bile glasine "pete kolone". To je bilo naređenje, i kao iz daljine sam čuo Kleutov glas: "Kapitulacija".

Postrojili smo četvu. Održao sam kratak govor. Bilo je to samo upoznavanje sa situacijom. Rekao sam da, prema onome što mi je saopšteno preko telefona, treba očekivati da nas sve odvedu u ropstvo.

[Nekolicina vojnika se obradovala sklopljenom primirju](#). Većina je nemoćutala. Oni koji su se iskazali, osetili su da su pogrešili. Jedan se javio i pokušao da objasni da nije mislio da to znači ići u ropstvo.

"Nemam nameru da se predajem i idem u ropstvo... Imam nameru da sa vama krenem u Srbiju jer mislim da tamo nema kapitulacije", rekao je. Naredio sam četvi da večera dok ja uništim i sakrijem tehniku da ne padne Nemcima u ruke.

Pošao sam sa četiri radista da sakrijemo radio-stanice, dok je Kleut preuzeo da uništi kablove telefonske centrale i aparate. Kada sam se vratio, čekalo me je samo dvadesetak vojnika, a bio je tu i Kleut.

Narednik-vodnik Pavle Cop iskoristio je priliku i raspustio četvu a oružje složio na kamaru. Oni koji su ostali, rekli su mi da je vodnik sve pustio da

idu svojim kućama a da je on otišao u štab puka. Jedan rezervni podoficir rodom iz Podgrmeča ponudio mi je da sa oružjem svi krenemo u sela ispod Grmeča, jer da nam tamo niko neće moći ništa. Uvek ćemo moći da se sakrijemo u Grmeču. O takvoj kombinaciji nisam razmišljao. Večerali smo pa smo se povukli dublje u šumu. Poneli smo dosta ćebadi i šatorskih krila. Zanoćili smo na miru. Pucnjava koja se u daljini prema Doboju možda još i dalje čula, nije ličila ni na kakvu borbu. Uvio sam se u ćebe i prillegao na šatorsko krilo. Nisam mogao zaspiti. Pušio sam, paleći cigarete jednu na drugu. Onda sam naložio vatru. Uložio sam krajnji napor da smislim šta dalje da radim, ali stalno sam se navraćao na slike iz mog detinjstva u Banjaluci. Video sam sebe kako se šetam korzom a sablja mi se vuče po asfaltu. Mamuze zveckaju, interesuje me da li sam kojoj devojci zapao za oko. Kako bih sada išao pognute glave pored nemačkog vojnika koji bahato gazi po Banjaluci i po celoj zemlji. Ne, to se ne može. I tako stalno, razne misli i uvek nad njima nemačka čizma. Nikako da smislim kako bi bilo stići sa vojnicima na Grmeč. Ne, ne, bolje u Srbiju. Možda tamo Nemci nisu sve okupirali?

U jednom trenutku sam zaspao. Sanjam, u kupaćim gaćicama na Adi pečemo halvu. To smo zaista nekad radili, svaki od nas doneo bi neko brašno, neko mast a neko šećer, kako bi bilo po redu, pa smo čamcima prešli na "Kušmića adu", jer su oni smatrani za nekakve vlasnike ade, mada je ada bila, kako bi se reklo, državna. U snu čujem kako Vrbas hući i vidim kako se penuša, razbijajući se o sedre i stenje. Saginjem se da se napijem vode sa studenca koji je nadaleko bio poznat, i probudim se žedan. Grlo mi hrapavo od duvana, pa ipak ponovo palim cigaretu.

Privučem vatrom naiđoše dvojica. Odazvali su se straži kao vojnici. Pozvao sam ih k vatri. Pitam ih ko su i odakle su? Od Vlasenice su, jedan je bio podnarednik. Išli su svojim kućama. Podnarednik, koga nisam poznavao, ispričao je kako je video kako se [pukovnik Majetić](#) sa grupom oficira i belom zastavom [uputio ka Doboju](#). Grejući se kraj vatre, kadikad bi se nekom od nas otkinula po koja reč koja bi najčešće utonula u tminu, ne zapevši ni o čije uho.

Probudio sam Kleuta, koji je ležao odmah pored mene. Drhtao je od hladnoće i primakao se vatri. Pogledao sam u njega i odjedanput u sebi odlučio da idem u Srbiju. kleut me upita šta mi je, i ja mu rekoh šta sam

odlučio. On će, kaže, u Banjaluku, ali najpre će potražiti hrane pa da svi ručamo zajedno pre nego što se rastanemo. Setio se da je nedaleko odavde video kazane i skladište hrane pa je otišao da nešto donese.

Kada je svanulo, vratio se, ali nigde nije naišao na neprijatelja. Video je ostavljene gomile topova, pušaka, municije. Kakva izdaja! Prolaze grupe uplašeni vojnika, neki dignuše ruke uvis kada ih videše sa oružjem. Sa Kleutom je došao i redov-đak Radoman Damjanović. On je bio sa mnom neko vreme dok sam radio u komisiji za ishranu neposredno pre mog postavljenja za komandira voda za vezu. Slučajno je naišao na Kleuta i kad je čuo da ću ja u Srbiju, pošao je s njim. Kad sam upitao hoće li još ko sa mnom, javiše se još tri vojnika. Ostale će Kleut povesti do Banjaluke, a dalje neka se sami snadu.

U četnom kancelarijskom sanduku imali smo komplet sekcija karata 1:100.000. Kleut i ja smo ih podelili, uzeo sam sekcije od Doboja do Užica.

Došao je čas rastanka sa vojnicima. Većina je bila mobilisana pre 27. marta i proveli smo više od mesec dana zajedno. U ovim vremenima dovoljno da rastanak bude dirljiv. Posebno mi je bilo teško rastati se s Kleutom. Sa vojnicima sam se čvrsto rukovao, neki su me zagrlili.

Sa mnom su krenuli tri vojnika iz čete i redov-đak, profesor Radoman Damjanović. Nismo mnogo mislili na Nemce pa smo se zaustavili na konačistu u Gračanici. Naišli smo na jednog učitelja Muslimana. Dugo je odbijao da nas primi na konak. Nije to bilo iz razloga što smo mi hrišćani, već više iz straha da će ga sutra, kad dođu Nemci, možda neko prijaviti da je primio naoružane vojnike. Kuća je imala dvorište ograđeno visokim zidom. Na jednom kraju je bila štala, a iznad nje senjak. Video sam merdevine prislonjene na otvor senjaka. Profesor Radoman je uhvatio učitelja pod ruku i poveo ga u stranu. Razgovarali su desetak minuta, a onda nam je Radoman rekao da možemo na senjak.

Dobili smo karlicu kiselog mleka i kašike. Hleba nije bilo, ali nismo bili ni mnogo gladni. Kada su vojnici zaspali, Radoman mi je šapatom pričao kako je ovaj Musliman dobar čovek, da mrzi fašiste pa se odobrovoljio kad je čuo da se nismo predali Nemcima. Vojnici su bili iznenađeni kada nas je ujutro dočekala vruća "kuruza", istina, umesto mrsa, bilo je pekmeza od šljiva, ali

običaj je običaj. Učitelj nam je skrenuo pažnju da se priča da nailaze Nemci i molio da se što pre sklonimo.

U početku sam mislio da najkraćim pravcem — pre-ko Tuzle i Zvomikia — izbijemo na Drinu i da se tu negde prebacimo na Gučevo. Tek što smo odmakli neko-liko kilometara, čuli smo zujanje motorizacije. Brzo smo se popeli na malu uzvišicu tridesetak metara od puta i prikrili iza jedne vrzine.

Motorizovana kolona je dosta sporo promicala. Nemci nas nisu primetili. Sedeli su ukrućeno u svojim kami-onima, u tamnozelenim uniformama, sa šljemovi.ma na glavama, kao na paradi ili na manevrima. Obuzela me je tuga i srdžba poniženog kada sam video neprijateljske vojnike kako slobodno i bezbrižno prolaze našim drumovima. Za trenutak isam bio u nedoumici da li da bacim bombu. Učinio sam, možda, nesvestan pokret prema opa-saču, na kome sam imao dve bombe, kada mi Radoman zadržao ruku i reče: "Nemojte, tako ne bismo daleko stigli."

To je bio moj prvi susr(et sa nemačkom vojnom silom; dok sam iz prikrajka gledao nemačke vojnike, mo-gao sam im razaznati likove pa i oznake činova na njihovim uniformama. Kolona je bila dugačka oko desetak kilometara, pa smo više od jednog časa tu ležali čekajući da prođu. Tada sam doneo odluku da skrenem na jug i da se prebacim preko Ozrena u dolmu reke Krivaje. Tako sam smislio još dok sam studirao karte kod učitelja u Gračanici. Nisam se ipak usudio da izvadim i raširim kartu dok su Nemci prolazili.

Promena pravca donela je i nove nevolje. Trebalo se penjati i gubiti vreme. Noge su me počele boleti. Dobio sam žuljeve od novih skijaških cipela. Penjali smo se polako uz brdo i zaustavili se da ručamo tek u nekom selu na jugoistočnoj padmi Ozrena. Nadao sam se da ćemo se do Han-Pijeska prebaciti vozom. Opšti pravac kretanja sam promenio prema Višegradu. Računao sam, odatle bih mogao okrenuti prema Cmoj Gori. To sam rekao Radomanu, i on se obradovao.

Već je padao mrak kad smo došli do prvih kuća u selu Vozuće, koje su bile iz-nad same pruge. Pokucasmo na jedna vrata. Postariji čovek ih odškrinu i upita koga tražimo. Radoman zapita za učitelja. Otišao u rat, reče nam čovek, i još se nije vratio. Čiča je govorio sa nekim prezirom, dodavši: "Ni

kraćeg rata, ni veće sramote. Ako tražite učena čoveka, javite se popu, star je pa nije išao u rat."

Našli smo pravoslavnog sveštenika, bio je sam sa popadijom. Uplašio se kada nas je video sa oružjem. Kad smo mu rekli da bismo se zadržali samo dok naiđe voz, njemu kao da je laknulo. Možemo li dobiti šta za večeru. "Ima, dao bog", reče pop, a popadija, kao da je samo to čekala, ode u kuhinju. Začas se vratila noseći poveći poslužavnik sa tanjirom sira, kajmaka i suve šunke sa slanmom. Dok se popadija vratila po hleb, upitah popa ima li dece. "Imam jednog sina studenta, a on ti je bezbožnik." Radoman dodade: "Neka je dobar i pošten pa makar i bezbožnik, bog mu pomogao." — "Bog mu pomogao", reče pop, a popadija imese poveći hleb pečen ispod "sača" i nenačet, kao da je očekivala sina pa je bila za-dovoljna da ga potroši i učini dobro delo.

Za vneve večere sveštenik je ipak navijao da odemo i da ne zanoćimo. Govorio je da se više ne zna vozni red, treba čekati, pa kada vidiš voz, onda i znaš da je tu. Upitali smo ga ida li kakva vojska kontroliše putnike. "Nema vam, bogami, nikakve vlasti, ni Nemaca, samo se grabe vojnici, koji se vraćaju kao i vi, ko će se utrpati u vagone. Juče je bila takva gužva da su vagoni bili nabijem kao šipak koštica."

Dogovorivši se između sebe, zahvalili smo popu i njegovoj popadiji i uputili se na železničku stanicu. Tamo smo zatekli grupu od desetak vojnika. Neki su imali i oružje. Obavestili su nas da je pre nekoliko sati otišao jedan voz za Zavidoviće i da je bio pun vojske, ali da oni idu prema Han-Pijesku. Nisu znali koliko treba čekati. Posedali smo uza zid i tako i zaspali. Budili smo se kada bi naišla nova grupa vojnika ili kada su pojedinci pokušavali da se smeste pored nas. Tako se čekaonica punila dok je bilo moguće ući u nju. Pre nego što je svanulo, izašli smo iz čekaonice. Što pred stanicom, što u čekaonici, bilo nas je stotinak.

Iz stamce odjednom istrča prometnik sa barjačetom. Do tada se nije nikako pojavljivao, mada smo ga pokušavali dozvati. Bio je zaključan u svojoj kancelariji. Nastade žamor i komešanje. Čuo se zvižduk voza a malo zatim voz se zaustavi. Odjedanput iz voza izađe dvadesetak ljudi u nekakvim vatrogasnim uniformama. Bili su do zuba naoružani i, rekao bih,

prenaoružani. Oni su u svakoj ruci imali po pištolj, a pušku prebačenu preko leđa. Bili su načičkani bombama kao novogodišnje jelke.

Desetak tih vatrogasaca ostade pored voza sa pištoljima uperenim prema gomili pred stanicom. Onda su pošli prema nama i počeli da nas pretresaju, uz upereno oružje!" Neke su pregledali i odgurnuli u stranu, a neke su udarali kundakom. Stajali smo pored ograde u ovoj gomili i bili bespomoćni. Izvući se neprimećeno. nismo mogli, ni oružje u ovoj masi vojnika nismo mogli upotrebiti. Zaključili smo da je bolje da i mi odložimo oružje.

Došao je red i na nas. Četvorici mojih vojnika narediše da puške koje su ležale pored njih odnesu na gomilu. Meni su oduzeli pištolj, a drugi imao sam skriven u zadnjem džepu. Rizikovao sam sam ga predao. Vatrogasac koji me je pregledao zadržao se oko mog "kodaka", fotografskog aparata, pošto mu je, čini mi se, bio korisniji. Rekao sam mu da "ne "drži tako pištolj, može me ubiti, i on prestade da me pretresa. Bombe sam bio neprimetno spustio iza ograde- Nadao sam se da ću ih kasnije uzeti, ali mi se za to nije pružila prilika.

"Vatrogasci", koji su naišli od Zavidovića, imah su na kapama hrvatske trobojke i veliko slovo "U". To isto su imali i na trakama od zastave na rukavima.

Znao sam odmah ko su. Sa takvima sam se sukobljavao još kad sam bio na službi u Otočcu. Vođa im je bio, koliko se sećam, neki Zubrinić, s kojim smo se ja i moj klasni drug [Branislav Bulovan](#) jednom sukobili kada je pokušao da po zidovima piše [parolu "ŽAP"](#).

Bilo je to 1937, kada su žandarmi kod Senja ubili nekog "ustašu". Bili su ovo "frankovci" kao i oni u Otočcu.

Jedan vatrogasac, novopečeni ustaša, počeo je sa platforme vagona da drži nekakav govor. Otrprilike je rekao: "Vojnici, proglašena je Nezavisna Država Hrvatska." Govorio je smušeno o slobodi, veličajući Hitlera i Nemačku. Jedan ustaša vatrogasac viknuo je histerično:

"Živio Hitler!" a drugi: "Živio Ante Pavelić!" Ostali su to, isto tako histerično, prihvatili. Niko od vojnika nije prihvatio njihove parole, mada je, koliko sam te noći iz razgovora saznao, među njima, sem Srba, bilo i drugih nacionalnosti. Govor se završio obaveštenjem da će nas sve predati nemačkom Vermahtu u Han-Pijesku i naređenjem da uđemo u vagone.

Vagoni su bili otvoreni i poluotvoreni za prevoz građe i ogrevnog drveta. Jedino je prvi vagon bio zatvoren, i kada je voz već kretao, u njega su ušle ustaše. Nas petorica uspjeli smo da ostanemo zajedno i da se ukrcamo u zadnji vagon. Malo-pomalo, da nas ne bi čuli drugi, dogovorili smo se da pogodnom prilikom iskočimo iz voza. Ovaj šumski voz je i u redovno vreme išao veoma sporo, tako da iskakanje nije bilo problem. Jedino je trebalo izabrati pogodno mesto. "Kad ja iskočim, iskačite svi, i trkom za mnom", rekoš im.

Razgledao sam teren. Onda se voz odjednom zaustavi. Čekalo se dugo. Neko je proneo glas da je pruga porušena. Ustaše su izašle iz voza i gotovo panično hodale oko vagona. Pretrnuo sam od straha da nam to ne pokvari plan, a onda je voz opet krenuo, još sporije nego do tada. Neki vojnici su me prezrivo gledali, a ja sam se stideo kao da sam jedini krivac što se sada besplatno vozimo u ropstvo. Čim sam naišao na prvu pogodnu krivmu, iskočio sam. Za mnom su skočila još trojica, među njima i Radoman. Jedan je, ko zna zašto, ostao. Brzo smo iza neke stene krenuli uz jarugu. Samo što dalje. Očekivao sam da će ustaše pucati za nama. Međutim, činilo se da to niko nije ni primetio.

Pošto sam ja govorio dobro bosanskim dijalektom, dogovorili smo se da ubuduće istupam kao Musliman. I ja i Radoman definitivno smo se uverili da su nedavni glasovi, koje smo slušali, bili istiniti i da je proglašena NDH. Naumili smo da budemo oprezni, jer nas je ovaj susret sa ustašama upozorio da je ovo sada teritorija koju smatraju "Nezavisnom Državom Hrvatskom". A mi o takvoj državi nismo baš ništa znali sem da su "frankovci", uz pomoć Nemaca, u fazi preuzimanja vlasti. Već u prvom selu dobio sam podatke o kojima je trebalo razmisliti. Bilo je to srpsko selo desetak kilometara od Vozuće St. koliko smo odmakli vozom pre nego što smo iskočili. Nekoliko seljaka se okupilo oko nas da čuje o onome što nam se dogodilo u Vozuću. Rekli su nam da su se ustaše pojavile u Olovu i u mnogim muslimanskim i hrvatskim selima. Govorili su nam da skidaju uniforme vojnicima, da ih

maltretiraju, a negde su ubili jednog oficira. Nismo mogli oceniti koliko su te priče istinite a koliko uveličane, ali smo i dalje bili oprezni u kretanju.

Naša mala vojska se i ovde nahranila. Pošto je odmah ispred nas bilo muslimansko selo, a niko nam nije mogao reći jesu li se i u njemu pojavile ustaše, morali smo preći na drugu obalu Krivaje, što je značilo preći i preko pruge.

Privukli smo se pruzi i dugo osmatrali jedino brvno preko reke. Pošto smo ustanovili da nema nikoga, krenuli smo preko reke. Međutim, pod jedmm usekom, stajao je jedan od onih vatrogasaca ustaša. Uzviknuo je "S-t-o-j!" Trgli smo se od iznenadnog uzvika, a on jepozvao da jedan pride. Po ranijem dogovoru krenuo sam ja. Vatrogasac je u jednoj ruci držao cigaretu. Drugom rukom, nekako labavo, držao je pištolj. Zavukoh ruku u džep, gde sam držao mali revolver. Rešio sam, ako bude gusto, da ga ubijem. Prilazeći, video sam da je produžio da puši. Ne dozvoljavajući da on prvi mene nešto upita, pozdravio sam ga po bosanski: "Merhaba" i odmah zatražio cigaretu. On mi mahmalno pruži kutiju, pri čemu pištolj zadenu za opasač. Meni laknu pa mu zatražih i šibicu i još neku cigaretu za drugove. Kad je upitao ko smo, rekao sam da idemo u Rogaticu. Pružio mi je celu kutiju cigareta. Tek tada je primetio moje epolete i upitao šta će mi to. Odgovorio sam da će, možda, zatrebati. Natezali smo se i nadmudrivali oko toga nekoliko minuta i već sam pomišljao da ga ubijem, ali nisam bio siguran da je sam. On odlučno dohvati moje epolete i strgnu mi ih sa ramena. Krajnjim naporom se savladah. Stegoh zube i u sebi pomislih — platićete vi ovo, i ono u Vožuću, i sve drugo, kad tad.

Vraćajući se k brvnu, preznojavao sam se ili zato što sam očekivao metak u leđa ili od besa, ni sam nisam znao. Posle nekoliko sati napornog hoda, opet smo se zaustavili u jednom selu. Moje noge postadoše problem. Žuljevi su toliko krvarili da gotovo nisam mogao hodati. Saznao sam da jedan lugar prodaje dobre opanke, koje su ovde zvali oputari, i pošao sam da kupim jednie. Dobio sam ih, ali za 200 dinara, a samo mesec dana ranije, u tzv. mirno doba, za pedesetak dinara mogle su se dobiti cipele. Možda sam pogrešio što sam sa bluze skinuo epolete i stavio ih na dolamicu pa se i spolja videlo da sam oficir. Još mi je ostalo nekoliko stotki i šta onda? Do hrane se sve teže dolazi. Ova sela, inače, nisu bila bogata. Seljaci su živeli škrto pogotovo u ovo doba godine, kada je sve bilo na izmaku. Nakon

nekoliko sati hoda utvrdio sam da oputari nisu za moje noge, podbijali su mi tabane i klizao sam se. Moramo se odmoriti. U jednom zaseoku, gde nam se učinilo da ćemo biti bezbedni, zanoćili smo. Iako nismo imali oružja, odlučili smo da jedan uvek bude. budan. Jedna starija žena privi mi kozji loj na žuljeve. Nisam znao da li je to dobro, ali drugo ništa nisam imao pa sam pristao. Vojnici nisu dozvolili da ja dežuram.

Ujutro jedan vojnik dade mi dobre obojke i kada sam uvio noge, bilo mi je bolje. Toga dana, idući od sela do sela, morali smo više puta prelaziti prugu i reku. Vise nismo ni videli ustaše. Samo se po brdima i selima podalje od pruge čula pucnjava koja mi je ličila na šenlučenje. Neko vreme smo čak išli prugom kroz klisuru. Ocenio sam da se u takvoj klisuri neće niko zadržavati, ako voz naiđe, možemo se na vreme u šumi sakriti.

Došli smo do sela Solun. Od seljaka smo slušali kako su neki viši oficiri i vojnici porušili prugu i stanične uređaje u Solunu i Olovu. Stanica u Solunu bila je svega dva kilometra udaljena, ali nam nije bilo zgodno da silazimo u dolinu na otvoreni prostor, pa nismo znali šta je od priča tačno. Govorilo se da sa sobom vode konje natovarene mitraljezima i da ne priznaju kapitulaciju. Mislio sam da je to neka grupa slična mojoj, samo da ih je više, i nadao sam se da ću ih stići pre dolaska u Srbiju, iako su bili ispred nas na dva-tri dana hoda. Probuđene nade dale su nam novu snagu. Naši marševi su postali duži, a odmori kraći. Naišli bismo i na po neku seosku kuću, gde su bili prema nama darežljivi, želeći da, možda, i njihovog sina negde neko tako nahrani.

Dogovarali smo se samo ja i profesor Radoman, dok su ostali odobravali naše odluke. Ocenili smo da se moramo ponovo uhvatiti brda i običi železničke stanice i mesta Solun i Olovo. Obilazeći sa severne strane, izići oemo na prugu i uputiti se prema Han-Pijesku. Čitao sam dobro kartu i pratio staze kroz šume, ali kako su seljaci, odlazeći u seču drva, napravili mnogo više staza nego što ih je bilo na karti, jedva sam čekao da se ponovo dokopam pruge. Kada smo prolazili kroz prvu stanicu na koju smo naišli posle obilaženja Olova, zaista smo videli da je pruga oštećena. Jedan železničar je ponovio priču o "vojsci" koja je pre dva dana tuda prošla, ćuskijama i koljem izvalila desetak metara pruge i jedinu skretnicu u stanici. Zbunilo me je što je ovaj železničar rekao da ih je bilo najviše tridesetak.

Sutradan, prolazeći kroz jedno selo pre nego što smo stigli do Han Pijeska, naišli smo na tri žandarma. Bila je to patrola koja se tu i ranije, da kažem u mirno doba, zadržavala, a kafana im je služila kao "žandarmerijska stanica", mada je stanica bila, koliko se sećam, u Pjenovcu ili u Han-Pijesku. Utapali su svoju nemoć u rakiji. Ko bi znao koja je flaša stajala već gotovo prazna pred njima. Kafedžija im nije naplaćivao rakiju jer je za njih od seljaka dobijao više nego što su mogli popiti. Mi smo žandarme razoružali. Nisam očekivao da će to biti tako jednostavno. Jedan od njih, žandarmerijski podnarednik, oslovljavao me sa gospodine poručniče. Žandarmi su nam rekli da su iz Sokolca dobili naređenje da prikupljaju oružje i da su ovde zbog toga. Očekivali su da im seljaci donose oružje od onih koji su se vratili kući sa oružjem. Kad sam već za njih bio gospodin poručnik, naredio sam da odu u taj Sokolac, a oružje i seljake da ostave na miru. Nisu se bunili, a i mi nismo mogli znati šta je bilo posle toga. Nekoliko seljaka koji su se tu zadesili, nisu čekali da im se to dva puta ponovi, već su otišli, pokupivši nekoliko pušaka više nego što su doneli.

Mi smo se ponovo naoružali, a ja sam opet došao do vojnog državnog pištolja i dve bombe "kragujevke".

Sada nam je bilo lakše, nećemo doći pred tu prugu, za kojom smo jurili, bez oružja kao kakvi dezerteri, a ako nas neko uz put napadne, možemo se braniti. Inten-zivno razmišljanje o onome što nas očekuje, potiskivalo je sve više misli o sramoti koju sam od 6. aprila do sada doživeo. Ta sramota i poniženje uvrežili su se negde duboko u mojem biću, da ih se mkađ više ne oslobodim. Pravio sam nove kombinacije i u mislima iznalazio mogućnost borbe protiv Nemaca. Ali te moje misli bile su kratkog dometa, a iza njih teška neizvesnost koja me je brzo vraćala u stvarnost.

Tako smo se približili i Han-Pijesku. Znao sam da tu postoji kraljev dvor. Nisam znao za šta mu služi i da je sastavni deo velikog imanja Karađorđevića, jer mi, akademski oficiri, nismo se bavili takvim "ekstremmm" razmišljanjima. Uostalom, dvor je bio pred nama, a noćiti se moralo. Privlačili smo se oprezno kroz šumu, jer je drumom prolazila nemačka motorizacija, otprilike je-dan puk Nemaca. Bilo je i tenkova. Išli su prema Sara-jevu. Između dva ešalona prebacili smo se preko ceste i umesto da noćimo udobno u kućama ili u dvoru, opet nas je očekivalo noćenje u šumi. Dugo nismo smeli ni vatru zapaliti, iako je svuda vladala

tišina. Goreo sam od želje da se privučemo dvoru ne bismo li šta saznali. Bo-jao sam se da ne zalutam u noći jer nisam imao ni lam-pe ni baterije, a ne bih se usudio ni paliti osvetljenje da gledam u kartu da bih pratio pravac kretanja. Ipak smo založili vatru i zadnemali, ali se od hladnoće nije dugo spavalo.

U toku ovih nekoliko dana Radoman i ja smo dosta razgovarali. Ja sam stvari posmatrao onako kako sam učio u Vojnoj akademiji, govoreći o strategiji u vezi s ovim što se dešavalo otkako je Hitler počeo porobljavati Evropu. Radoman mi je pričao da je bio poslan u školu rezervnih oficira na odsluženje đачkog vojnog roka. Za njim je stiglo obaveštenje da je komunista pa su ga izbacili iz škole. Dok je bio u Banjaluci, znao sam samo da je po kazni bio upućen u 33. pešadijski puk. Na ovom putu objašnjavao mi je zbog čega je kažnjen. Tako je on polako počeo rušiti moje zablude o komunistima, mada mu je više bilo stalo do toga da shvatim da postoji zemlja koju je on zvao SSSR, a ja Rusija, koja će doći u sukob sa fašizmom. Moja objašnjenja su se odnosila na vojnu i ekonomsku premoć ostalog sveta. Nabrojao sam Englesku, sa njenom flotom, Ameriku, sa industrijom, Indiju, sa milionima ljudi koji mogu biti vojnici, Rusiju ...

Ponegde smo se i sa seljacima upuštali u razgovore, kada bi nas, svaki na svoj način, pitali hoće li ko Hitleru stati na put. Radoman je govorio o Rusiji, a ja o Engleskoj i Americi. Ako udari na Ruse, govorio bih ja, proći će kao Napoleon. Za mene je Rusija bila prostor koji Nemci, sa svojom motorizacijom, ne mogu savladati. Po neki seljak je pitao o ustašama. Mi smo u vojsci zna-li ustaše kao teroriste i državne neprijatelje, pa sam ja pričao o Janka-Pusti, ubistvu kralja Aleksandra. Radoman ne bi propustio da me ne dopuni da su to fašisti koji hoće da podele Jugoslaviju i zavedu fašizam.

U takvim razgovorima često sam se mogao uveriti da seljake ne mteresuju široka objašnjenja, jer bi postavljali pitanja na koja je trebalo drugačije odgovoriti. Pi-tali bi zašto pustiše tog Hitlera i Pavelića? Ko će sada nas štiti? Sta će sada biti s nama, kad se raspadne vojska.

Ova noć u šumi kod Han-Pijeska bila je hladna i više smo razgovarali i razmišljali nego što smo spavali. Dok uz vatru greješ jednu stranu, druga se mrzne, i tako smo sutradan, prilično promrzli, produžili pokret.

U narednom selu Kusače saznali smo da je grupa viših oficira, sa konjima natovanim mitraljezima i sanducima sa municijom, i sa dosta podoficira i vojnika, prošla kroz ovo selo prema Mislovu. Nosili su i vojnu zastavu. Opis je bio isti, samo su sada dodali da imaju i zastavu. To me je obradovalo, jer sam u zastavi gledao simbol koji mi je ulivao nadu da još nismo pobedeni.

Pošto smo se okrepili sirom i ječmenom pogačom, što smo kupili u jednoj imućnijoj kući, krenuli smo ka Mislovu, Žurili smo da stignemo vojsku "koja neće da se preda Hitleru", kako nam rekoše seljaci.

U toku pokreta, prelazeći preko livada, doživeli smo još jiedno iskušenje. Naišla je neka gomila ljudi koji su išli prema Rogatici i presecali nam put. Mi smo zastali i prilegli, a oni, primetivši nas, otvoriše vatru na nas. I pre nego što smo legli, pucali su. Prebacujući se pojedmačno, uputili smo se natrag ka ivici šume. Ovi su produžili put i, kao da nisu bili mnogo zainteresovani za nas, pucali su i dalje uvis. Mi smo sačekali da se udalje i krenusmo ka našem ciljju, za koji nismo znali kakav je.

U gustoj šumi borova i jela, pred samo veče, bilo je tamno kao da je već pala noć. Izlazeći iz te šume, pred nama je odjedanput postalo svetlije jer se otvorila prostrana visoravan. Stotinak metara od ivice šume bila je grupa kućica pokrivenih slamom. Malo dalje, razbacane, još dve-tri takve grupe. Sve su bile nekako zbijene i pritisnute uza zemlju, kao da je sva sila ovog rata pala baš na njih. Dim se široko razvlačio iznad svake grupe kuća kao da hoće da sakrije i njih i sv,e tegobe koje se u njima kriju. Zastali smo neodlučni pred ovom slikom. Još trenutak ranije gotovo da smo trčali da bismo stigli našu vojsku koja neće da se preda, a sada samo slika jednog zabitog sela u ovoj divljini, gde su ga vrebale opasnosti sa svih strana a, pre svega, siromaštvo, i pored bogate i veličan.stvene prirode. Slučajno primetismo neku priliku ispred najbližih kuća. Ličila je na vojnika. Nije se dobro videlo jer se već dosta i smračilo, a bilo je i daleko.

Krenuli smo u koloni po jedan. Kad smo se približili, videli smo da je to stražar pred kućom, a on je nas video. Sa dosta velike daljine viknuo je: "Stoj, ko ide!" Iz kuće su istrčala još tri vojnika. Bili su naši. Počelo je sporazumevanje i ubrzo smo mogli da im priđemo. Ponekad čovek zanemi pred omm šta sve može da se sluči.

Prvi čovek koga sam sreo od te "velike" vojske, bio je moj dobar poznanik Milovan Živić. Njega sam poznavao iz Vojne akademije, gde smo od pet, četiri godine proveli zajedno. Pripadao je starijoj, 60. a ja 61. klasi. Obradovali smo se jedan drugom i na trenutak zaboravili u kakvoj se situaciji nalazimo. Moja "vojska" se tako spojila sa Živićevom, bilo nas je svega osam. Dva oficira i šest vojnika. Živiću sam postavljao pitanje za pitanjem i on mi je odgovarao.

"Grupu koju ćeš videti, vodi [generalštabni pukovnik Draža Mihailović, načelnik štaba II armije](#)" 'Poveo nas je u Srbiju jer mi ne priznajemo kapitulaciju. Uz put smo rušili prugu Zavidovići — Han-Pijesak. Ovde smo nas četvonca, a ima nas svega dvadesetak", počeo je hvaliti Dražu Mihailovića. Na mom licu je primetio razočaranje. Ja sam se u sebi nadao da će to biti neka veća "vojska", a ispala je mnogo manja nego što su bili glasovi koje je iza sebe ostavljala. Tako smo razgovarali, možda jedan sat i, valjda, zbog mog izgleda, počeo me nagovarati da ostanem, mada ja u tim trenucima nisam o odlasku ni mislio. Živić mi je objasnio gde ću naći Dražu Mihailovića i ja sam krenuo da mu se javim.

Pred kućom iz koje je žmirkala jedva vidljiva svetlost stražario je žandarm. Znao sam znake: "Poslao me poručnik Živić." Propustio me je u kuću koja je bila nešto bolja od drugih. Na vratima sam zastao i u sobi video šest oficira. Preletevši pogledom, odabrah pukovrnka Dražu Mihailovića i pisarno ga oslovih:

"Gospodine pukovniče, ja sam poručnik Ratko Martinović iz 33. pešadijskog puka, koji se kod Doboja raspao. Javljam vam se da sam spreman da se stavim pod vašu komandu za borbu protiv Nemaca. Sa mnom su još tri vojnika."

Sedeli su na slami preko koje je bilo prostrto šatorsko krilo, Draža u planinskoj pelerini malo nalakćen i nešto izdvojen. Miris ovsene sveže slame mešao se sa mirisom vatre na ognjištu i mirisom petrolejke.

Pukovnik Mihajlović je imao u ustima lulu. Žmirkao je kroz zlatom uokvirene naočare. Glavu je držao malo nakrivljenu. Kao da se trudio da odmah pri prvom susretu stavi do znanja da je glavni starešina. Ujedno je odavao utisak da svoga sagovornika pomno sluša i da duboko razmišlja o

onome što mu se govori. Osećao sam kao da me odmerava od glave do pete. Učinilo mi se da to traje dugo, kad me odjednom upita da li sam negde vodio borbu.

Neočekivano pitanje. Zbunih se i kao pravdajući se rekoh da nigde nije bilo borbe sa Nemcima. Nijedno naređenje za posedanje položaja nisam dobio, a onda se prisetih i ispričah mu šta se desilo na železničkoj stanici Vozuća, i kako smo se ponovo naoružali razoružavši neke žandarme. Kad sam pričao kako su ustaše objavile da je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, pod zaštitom velikog nemačkog Rajha, pukovnik Mihailović upade.

"Da, da, vidite kako su nas Hrvati izdali", gledao je u mene upitno, i ja shvatih da od mene očekuje odgovor.

"Da, gospodine pukovniče, ustaše proglasiše Nezavisnu Državu Hrvatsku", rekoh bez mnogo razmišljanja.

Draž mi dozvoli da sednem i razgovor koji je mojim dolaskom bio prekinut, produži se. Rezervni potporučnik, koji mi se malo pre predstavio kao [Vladimir Lenac](#), počeo je govoriti o državnom uređenju Jugoslavije. Pričao je kako su sve političke stranke bile trule i bez ideja, a političari korumpirani. Kada je sve ocrnio, počeo je odjednom da hvali Ljotića i da tvrdi da je njemu trebalo dati vlast. Ljotić je najsposobniji i najpošteniji političar, rekao je, on bi organizovao Jugoslaviju.

Dok je Lenac govorio, ja sam, gotovo ne slušajući ga, razmišljao o ljotićevcima u Banjaluci. Kao kroz san čuo sam poslednje reči koje je Lenac naglasio:

"Ljotić je genije."

Mene to pogodi i ja upadoh nepromišljeno:

"Zvala bi se naša država Strmoglavija, a ne Jugoslavija."

Lenac skoči besno i, unevši mi se u lice, počeo da galami histerično. Bio je crne puti, a meni se učinio još crnji. Polako sam se i ja digao i obračun je bio na po-

molu. Da bi sprečio svađu, Draža mi strogim glasom naredi da se javim poručniku Živiću.

"Bićete u rijegovoj grupi 1 pod njegovom komandom." Odlazeći, bio sam zbunjen ovakvim prijemom.

Vratio sam se Živiću. Od umora svi su već spavali, a i Živić je, malo od rakije a malo od neispavanosti, jedva gledao. Rasporedili smo se na slami i posle dužeg vremena zaspao sam bez straha šta mi se može noću dogoditi. Za ovo kratko vreme već sam postao kao zec, lagan na snu, budio me je svaki šušanj. Ove noći bio sam kao polumrtav.

Jutro je svanulo davno. Kada sam se probudio, svi su već bili budni, ali su ležali i pušili. Živić mi prvi nazva dobro jutro.

"Sada će doneti puru", reče smejući se. Ponašao se kao da je on domaćin, a ja gost. Misleći da sam Bosanac, jer je znao da sam rođen u Banjaluci, šeretski se nasmejao na ono "pura".

Oraspoloživši se, odvratih mu:

"Da li će sa kačamakom biti mrsa?"

Tada smo povelili razgovor o ishrani. Rekao sam Živiću da nemam novca jer sam poslednju platu primio 1. aprila u Banjalučkom garnizonu i da sam uz put sve potrošio. Brojali smo dane koliko smo već dugo u ratu. Bio je to 22. april 1941. i u mojem sećanju ostaće urezano da sam Dražu Mihailovića prvi put sreo 21. aprila 1941, posle 15 dana rata koji je bio sve samo ne rat.

Živić ispriča kako mu je kapetan Miloško Uzelac, koji je poneo nekakvu blagajnu, isplatio dve ratne plate. Svi koji nisu primili ratnu platu, dobili su je od njega. Vojnici su dobili samo po dve stotine dinara, ali za njih sada, kako reče Živić, on plaća hranu. Sa ovog razgovora prešli smo na razgovor o Ljotiću.

Vojnik uto unese bakrač sa kačamakom, koji se pušio. Kačamak je bio začinjjen prženom slaninom, pa se taj miris raširi i zagolica tako jako da opet presta svaki razgovor. Živić poslao drugog vojnika da donese sira. Izašao sam

da se umijem. Pogledao sam uokolo. Selo je bilo okruženo šumom i pašnjacima. Obradive zemlje je bilo malo, razbacane kao i grupe kuća. Pored svake kuće bila je niska pojata sa torom za ovce, koji je bio ograđen visokim koljem. Čini mi se da vukovi ovde nisu bili retki gosti. Video se ponegde i seljak ogmut dugačkim gunjem od ovčje kože. Jedan od mojih vojnika polivao mi je iz testije da se umijem. Odjednom osetih da mi je brada već dobro narasla. Trebalo je doneti odluku da li da se brijem. Počeo sam o tome misliti, i još dugo sam mislio dok se nisam konačno odlučio. Neću se brijati dok Nemce ne isteramo iz naše zemlje. Nisam znao da će ta moja brada biti posmatrana sa raznih stanovišta, da će mnogima smetati, dok će je drugi isticati, i to uvek bez mog uticaja, zasluge ili krivice, pa, mogu reći, sve do današnjih dana.

Brzo i lako smo sve podelili i pojeli. Potom smo vojnike poslali po drva a neke da pomažu gospodi oficirima. Nisam imao volje da idem među ostale oficire koji su bili sa Dražom. Hteo sam da malo porazgovaram sa Živićem jer mi se dosad nije za to pružila prilika. Počeo sam kako su me sinoć primili kod Draže. Ispričah o Lencu, a Živić upade: "Ala si naleteo. Lenac se celim putem hvali kako je Ljotićev sekretar i vođa Ljotićeve omladine." Rekoh kako me je Draža gotovo isterao, umesto da njemu zabrani da tako govori sa mnom kao starijem po činu.

Produžio sam priču kako sam imao školskog druga Gotovca, koji je sa mnom učio gimnaziju. Dok sam bio na službi u Banjaluci, za njega se javno govorilo da je hitlerovac i da je, navodno, pisao Adolfu Hitleru da mu pošalje novčanu pomoć za širenje Ljotićevih ideja među omladinom. Inače sam znao i za događaje pred izbore, kada je bio zakazan zbor na kome će Ljotić govoriti. Bilo je to upravo kada sam iz Otočca premešten u Banjaluku. Građani su pocepali sve Ljotićeve plakate i, kako se govorilo, jajima gađali Ljotića. Ja tada, svakako, nisam znao da su komunisti bili inicijatori demonstracija, pa sam Živiću pričao kako su to uradili građani. Isto tako, jedanput je došlo do tuče na banjalučkom korzu između Ljotićevaca i šetača koji su bili pretežno đaci. To sam slučajno posmatrao, jer sam svako veče izlazio na korzo. Ljotićevci, koji su naišli, počeli su da viču: "Živeo Ljotić!" i da pevaju svoje pesme. Ali za tren oka su bili rasterani.

I ovde naleteh baš na Ljotićevce. Bio sam malo deprimiran.

"Ovaj Lenac je još veći fanatik nego oni u Banjaluci. Znaš šta, Ratko, glavno je da odguramo do Srbije pa ćemo onda videti šta ćemo. Neće biti oni jedini, a možemo se i odvojiti."

Ja se složih i odoh do kapetana Uzelca da uzmem platu.

Žandarm koji je stajao pred kućom bio je suv i povisok. Odavao je utisak jakog, koščatog čoveka. Bio je to [Blagoje Kovačević](#). O njemu će još biti reči. Dobio je naređenje da prijavi svakog ko hoće k Draži. Upitavši me koga tražim, odgovorio sam da sam pošao do kapetana Uzelca po platu. Blagoje mi pokaza na susednu kuću.

Stigavši tamo, primetio sam ovna, obešenog o jednu granu i dopola oderanog. Pored ovna stajao je Uzelac i posmatrao seljaka koji je derao ovna. Kad sam mu rekao da nemam novaca i da bih molio da i meni da platu, pogledao me je i rekao da pričekam. Bio je okrugao, širi nego duži, odelo masno, donja dugmad na koporanu otkopčana da mu ne stežu salo na stomaku koji je prelazio preko širokog vojničkog opasača.

Čekao sam dok seljak nije izvadio džigericu koju je Uzelac uzeo i tada tek pošao sa mnom. Gustirao je kako će za gospodina pukovnika napraviti gulaš. Uzelac je bio smešten u drugoj kući, sa još dva žandarma. Od seljanke je uzeo zdelu i stavio džigericu u nju. Prišao je jednom sandučetu. Zatim, pogledavši me, izvadio hiljadu dinara iz njega i pružio mi ih. Upitao sam šta je to.

"Nemamo više para, i ne možeš dobiti ratnu platu."

"Kako su ostali dobili?"

"Pukovnik je sinoć naredio da više ne dajemo."

Ovaj čovek nije ostavljao loš utisak, jer je cela njegova fizionomija odavala dobričinu kome je važno šta će pojesti. Video sam i da je malo nakresan, ali tada još nisam znao da je Uzelac alkoholičar.

"Od čega ću plaćati hranu za svoje vojnike? Do sada sam gotovo celu svoju platu potrošio."

Uzelac se uputio ka zdeli sa džigericom, a ja, videvši da je on sve što je smeo rekao, krenuh ka svojoj grupi. Novaca je sigurno bilo, jer mi je Živić rekao da je pre dva dana ovde bio blagajnik bosanske divizije sa sandukom novca, blagajnom divizije. Taj sanduk je sada kod Uzelca.

Postepeno sam upoznao ovu grupu, koja je docnije postala nosilac "ravnogorskog pokreta". Obavešteni smo da danas neće biti pokreta i da ćemo za ručak svi dobiti ovnujskog pečenja. Znači, još je neki ovan zaklan. Živić i ja smo imali vremena da pričamo o aprilskom ratu.

"Bio sam u 41. pešadijskom puku. Bez borbe, ne opalivši ni metka, napustili smo Baranju", pričao je Živić. "Širili su se razni glasovi." Sve isto, kapitulirali su samo nekoliko dana pre 33. pešadijskog puka. Možda stoga što je veći deo ljudstva bio iz tih krajeva pa su mogli brže do svojih kuća. Stav njihovog komandanta puka, pukovnika Ukmara, bio je kao i Majetićev. Prema Živićevom kazivanju, [major Mirko Stanković](#) okupio je dvadesetak oficira i podoficira. Dogovorili su se da formiraju "Srpski odred" i da krenu prema Srbiji. Kako je dogovor trajao dugo, od tog odreda ostala je samo jedna grupica u kojoj je bio i narednik-vodnik Božo Perović. [Kao pukovski zastavnik, poneo je pukovsku zastavu](#). Sada mi je bilo jasnije zašto sam, odstupajući od Virovitice, već između Našica i Đakova sretao vojnike iz raznih jedinica, pa i iz 41. pešadijskog puka.

"Major Stanković, vodnik Boža Perović i nekoliko vojnika prebacili su se sa mnom preko Save kod Brčkog. Stanković je saznao da je u Gračanici štab II armije i krenusmo tamo. Svugde haos. Niko nikom ne komanduje. Jedan pukovnik u planinskoj uniformi galami, bio je to Dragoljub-Draža Mihailović. Sakuplja vojnike i oficire za borbu sa Nemcima. Sedamo u kamione i krećemo prema Derventi. Uskoro nailazimo na nemačku prethodnicu. Posle kraće borbe odstupili smo preko Doboja ka Maglaju. Ostalo nas je malo. U ovom pokretu sam prvi put sreo i upoznao pukovnika Dražu Mihailovića", pričao je Živić. "Tu, u blizini Maglaja, Draža nas je sakupio i, kao što vidiš, poveo u Srbiju. Još smo uz put pokupili kapetana Uzelca sa nekoliko žandarma."

"Kako da ranije nisam naišao na vas?"

"Mi smo već 16. aprila krenuli vododelnicom reka Spreče i Krivaje pa smo se posle spustili na prugu."

"Ja. sam još 17. aprila bio u Gračanici i tako sam išao iza vas."

Živić nije ni pokušavao da ovu [borbu sa nemačkom prethodnicom](#) prikaže kao podvig.

"Ostao sam sa četiri vojnika i prihvatio borbu, dok su se ostali ili povukli ili razbežali. Jedva sam se izvukao, da bih ih kasnije stigao, i sad vidiš koliko nas je."

Dobili smo dobar komad ovnujskog mesa i vruće "kuruze". Tek što smo pojeli, pojavio se poručnik Ilija Pažin sa naređenjem za pokret. Prebacićemo se u selo Sjeversko, da bismo bili bliže Drini. U Sjeversko ćemo ući kad padne mrak, radi tajnosti.

Razvlačeći u govoru bosansko-hercegovačkim dijalektom, Pažin je dovoljno isticao svoju važnost. Kada je otišao, Živić mi reče da je on ađutant pukovnika Mihailovića. A šta je onda Lenac? I on je ađutant ili sekretar, tako nešto. Izgleda da je baš dobru dvojicu izabrao, s njima nećemo lako izići nakraj.

Počeli smo se spremati za pokret. U stvari, nismo imali šta da spremamo, već smo došli do kuća gde su bili Draža Mihailović i ostali oficiri, koji su stajali posmatrajući kako žandarmi i vojsci tovore konje. Šaroliki izgled ove vojske podstače me da počnem brojati koliko nas je: 8 oficira, 4 žandarma podoficira i jedan kaplar, već pomenuti Blagoje Kovačević, zatim još 4 podoficira, sa vodnikom Božom Perovićem i zastavom. Ako pribrojim Živićeve i moje vojnike (nas osam), znači da je ova "velika vojska" brojala oko 26 ljudi raznih činova.

Predvođeni pukovnikom Dražom Mihailovićem, krenuli smo dalje ka Srbiji. U koloni po jedan, sa patrolom na čelu i patrolom na začelju, baš kao prava vojska.

Na jednoj poljani između sela Babljak i Sjeversko. iznenada smo ugledali seljaka koji beži pred nama. Ugledavši relativno dugu kolonu, verovatno se uplašio i počeo bežati preko livade.

Čelna patrola je otvorila vatru na njega a on je, vrdajući, i dalje bežao. Draža je imao jahaćeg konja, ali ga nije jahao. On naredi Pažinu da uhvati seljaka. Pažin, koji je bio artiljerijski oficir, uzjaha konja i potera ga u galopu da sustigne begunca. Seljak je baš prilazio jednoj ogradi kada ga Pažin sustiže.

Čuli smo na ovoj daljini slab pucanj iz pištolja poručnika Pažina, koji i ne zaustavi konja. Onda obiđe oko seljaka, koji je pao, i u galopu se vrati. Svi ostali smo stajali i posmatrali šta se događa, kao da gledamo film.

Pažin pritera konja do Draže pa skočivši stade mirno i raportira:

"Gospodine pukovniče, jedan Turčin manje." Draža ne reče ništa, već samo kruto naredi:

"Pokret."

Prošli smo dosta blizu seljaka koji je ispružen ležao na livadi. Po odjeći se moglo videti da je Musliman. Umesto crvenog fesa koji je ležao pored njega, sa čela mu je tekao mlaz crvene krvi.

Niko nije proveravao da li je mrtav, niti je ko izdao naređenje da se pokopa. Ugrabivši u jednom trenutku priliku, pitao sam Pažina zašto je ubio seljaka.

"Šta se ti mešaš? Da nije kriv, ne bi bežao. Šta bi bilo s nama da nas prijavi Nemcima?"

"Kojim Nemcima, po bogu brate? Odakle ovde Nemci?"

"Jesam li vam rekao da se to vas ne tiče. Zna se ko ovde naređuje."

Baš kao da je on, poručnik Pažin, komandant ove grupe.

Ućutao sam, ali nisam prestao razmišljati. Gotovo da sam zaboravio na katedralu u Đakovu. Tamo su ustaše pucale na vojsku, na nas, i mi na njih. To je ipak nešto drugo, a ovo, šta ovo znači? Kod Đakova, uostalom, nisam video mrtve, a ovde u planini, kako se kaže, daleko i od boga i od sveta, pade jedan Musliman, jedan "Turčin", kako reče poručnik Ilija Pažin.

Major Mirko Stanković, osrednjeg rasta, smeđe kose i plavih očiju, da nije imao duguljasto lice, rekao bih sličan meni, samo znatno stariji, smatrao je da je potrebno da mi i on ponešto objasni. Slušao je moj razgovor sa Pažinom, pa mi reče:

"Video sam i juče da ste se svadali sa Lencom. Čini mi se da se vama ovde ne sviđa. Vidite, svuda oko nas je šuma pa izvolite kuda vam volja."

Počeo sam se pravdati, a major je u zgodnom trenutku počeo da se hvali kako je spasao pukovsku zastavu, kako se Draža borio kod Dervente i da su Lenac i Pažin u borbi bili hrabri. Uzdržao sam se da ne odgovaram, jer sam osetio da sve ovo i ono što je pričao Živić ne idu jedno s drugim. Nisam ni slutio da će Stanković biti jedan od prvih koji će napustiti Dražu. Možda je na njega uticao Lenac, koji je i ovog puta, a i docnije, gotovo stalno bio uz Stankovića.

Kad smo nastavili pokret ka Sjeverskom, iznenada mi pade na pamet da upitam Živića zašto Draža nije organizovao onu silnu vojsku koja se slegla kod Doboja. Rekoh mu da je nas onoliko moglo progutati ono malo Nemaca što je prodrlo do Doboja. Nama je Majetić saopštio da je prodrila jedna oklopna divizija. Kad je on, kao "frankovac", tako govorio, sigurno ih je bilo bar upola manje, u vreme kada smo mi bili tamo. Svojim očima sam video bar pedeset novih topova. Bili su podmazani, kakve su iz ratnih magacina izdali, ni mast nije bila očišćena, a kamoli da je opaljen koji metak. Gomila municije, vojske desetine hiljada, ali ni ja ni Živić nismo nalazili odgovora.

"Peta kolona", reče Živić.

Nismo umeli da damo odgovor kakva je bila ta "peta kolona". Sada bih znao, ali u ono vreme sam osetio da sve propada.

Živić, koji je već nekoliko dana bio sa Dražom, kao da ga je malo branio, ispričao je da je sam Draža rekao kako je pukovnik Maglić, po izbijanju rata, otišao da leči uho, a njega ostavio u gužvi.

"Sećaš li se ti Maglića iz Akademije?"

"Kako da ne. On je zaista bio malo gluv. A kako su mu samo noge smrdele. Kada stane pored tvoje klupe, da se ugušiš."

"Da, ali teoriju je znao, a znao je da i nas natera da učimo. Nisam znao da je on bio načelnik II armije."

"Da", reče Živić, "Draža mu je bio pomoćnik."

Pri prvom susretu su mi rekli da je Draža bio načelnik II armije, pomislih u sebi. Posle ću slušati i od drugih oficira priče o borbi kod Dervente i Doboja i postepeno, ali neprekidno veličanje Draže, koje je izviralo iz njegove okolme, jer drugih izvora nije bilo.

Komandant kolone pukovnik Mihailović, ogrnut planinskom pelerinom, koračao je u sredini kolone a čelna patrola je ulazila u selo Sjeversko. Neprijatelja nije bilo. Seljaci se nisu dali iznenaditi, pa su se povukli u kuće da bi starci i babe dočekali nepoznatu vojsku.

Ađutant Pažin i kapetan Uzelac preuzeli su uloge intendanta i konačara. Dok je Uzelac određivao šta će koja kuća dati od hrane, Pažin je određivao gde će se ko smestiti.

Bio sam radostan, ali i nestrpljiv. Približavali smo se Srbiji i odjednom osetih neku snagu koja me vuče napred. Osećao sam da me je umor prošao i da bih mogao produžiti i preko Drine.

Pažin je rekao da je Draža poslao neke ijude još iz Mislova da izvide Drinu. Koliko ćemo čekati izveštaj, i šta će biti ako pobjegnemo i ne vratimo se? "Treba čekati." Morao sam prihvatiti takve argumente, mada sam, gledajući u kartu, mislio da je dovoljno raspitati se kod seljaka gde ima kakav prelaz preko Drine.

Tek što smo se smestili, pronese se: "Uzbuna, k' oružju!" Nije bio određen nikakav položaj za posjedanje pa smo, istrčavajući iz kuća, gledali na koju stranu i protiv koga da se okrenemo. Oko stotnu metara od nas videli smo gomilu od tridesetak različito obučenih i naoružanih ljudi.

Na dvadesetak metara od mene stajao je narednik Franjo Seničar sa puškomitraljezom u rukama. Klateći se, vikao je što ga grlo nosi: "Ko je tamo?"

Franju Seničara sam zapazio još ranije i Živić mi je objasnio da njega Draža vodi još iz Gračanice, iz štaba II armije. Ovaj momarički narednik, ili kako smo ga docnije zvali "marinac", u hodu se ljuljao kao da stalno ide po palubi broda na uzburkanom moru. Živić mi reče da je to od šljivovice. Franjo je bio, kao i ja, neobrijan i čupav, samo su mu brada i kosa bile riđožute. Oči su mu bile sitne i uvučene pa je izgledao kao da žmiri. Docnije, kad god smo se sretali, osećao sam se nelagodno od njegovog pogleda. Kao da je uvijek mislio nekom o glavi. Pitao sam Živića zašto se Franjo ne brije. Nasmejao se i rekao:

"On to ne radi, kao ti, zbog žalosti za izgubljenom domovinom, on nema vremena da se brije jer treba naći toliko rakije koliko on može da popije, pa je i glavni snabdevač, kako bi se danas reklo, zadužen za rakiju."

Ne razvijajući se u strelce, ona gomila je poglela, slem dvojice. Jedan je bio u oficirskoj uniformi a drugi dosta nizak, sa šubarom na glavi. Neko od njih je isto tako viknuo: "A ko je tamo?"

Seničar se ponovo javio, dodavši: "Ako ste ustaše, pobićemo vas kao zečeve", i još više mahao puškomitraljezom.

"Mi smo četnici", odlučise oni da se prvi predstave, i tako se ova neizvesnost prekinde.

Počeli smo se sakupljati iz radoznalosti da vidimo ko su pridošlice. Bili su to pripadnici predratne "četničke organizacije". Njih je predvodio "vojvoda" Mitar. Sebe su nazivali Dobojskim četncima. Pomislih, polazne tačke "kapitulacija i Doboj" su nam zajedničke.

Već pri prvim zagrljajima i stisku ruke videlo se da su se mnogi među nama obradovali. Razlog za radost bio je običan. Sada nas je više, jači smo, sem toga, ovo je prvo pojačanje i prva nada da ćemo na našem putu još više ojačati.

Bilo je takvih koji su se držali dosta hladno, a pukovnik Mihailović je primio vojvodu slično kao i mene, sa lulom u zubima, važno kao da ima iza sebe celu armiju, a ne ovu grupicu od dvadesetak vojnika, rekao bih "šarene vojske".

Dražo Mihailović uvede oniskog četnika, okićenog redenicima i bombama, sa šubarom na glavi, u kuću na razgovor, prethodno naredivši poručniku Pažinu da se nađe smeštaj za četnike.

Pozdravljajući se redom sa četnicima, iznenadih se kada sam među njima našao jednog poznanika iz Otočca. Bio je to Žnidaršić. Stanovali smo kuća do kuće. Ja, istina, kao podstanar kod jednog bogatog trgovca, a Žnidaršić u niskoj siromašnoj prizemnici.

Počeli smo razgovore o Otočcu.

Nisam mogao da mu odmah ne postavim pitanje otkuda on među ovim četnicima. Rekao mi je da je još pre rata bio učlanjen u četničku organizaciju i da se sada slučajno našao kod Doboja. Zaustih da ga upitam zar nije katolik, a onda odustadoh jer sam znao da je katolik. Video sam da je u tuči na fudbalskom igralištu, kad smo se tukli sa frankovcima, bio na našoj strani, a protiv frankovaca. U ono vreme sam mislio da je to iz sportskih razloga.

Kao da je osetio da sam zastao, Žnidaršić mi reče da je katolik, ali da neće u Otočac. Tamo su sada sigurno uzeli vlast oni što su pisali parole "ŽAP", oni sa kojima smo se tukli.

Ispričah mu kako sam stanovao kod nekog Ljubića, koji je imao kafanu u "donjem gradu", i koji je istakao crnu zastavu kada su ubijene neke ustaše u Senju. Popeo sam se na prozor i makazama odsekao crnu zastavu. Zašto baš da visi preko prozora sobe gde sam ja stanovao. Ljubić, pokrupna ljudina, besan, upade u moju sobu.

"Šta ste uradili? Zašto ste odsekli zastavu?"

"Meni niko nije umro i ja nikoga ne žalim", odgovorih hladnokrvno.

On je još više pocrveneo kao da će iskočiti iz kože. Ja se približih mestu gde mi je visio pištolj na opasaču, a Ljubić, kao da je na izdisaju, reče:

"Otkazujem vam stan."

"Hvala, i sam bih se preselio."

Ujutro, dobivši neke podatke kako, navodno, Nemci i ustaše iz Rogatice pripremaju napad na nas, Draža Mihailović naredi pokret. Došle su vesti i od patrole sa Drine da kod Starog Brod.a .može da se prede Drina. Čamaca~ima a i dosta vojske je već tuda prešlo. Bila je to još jedna radost i nada kada se ta vest pronela među nama.

Valjda, da bi prikrio pravac pokreta, Draža je naredio da krenemo prema šumi i tek posle dva sata hoda kroz šumu i malog odmora, pred večer smo izbili pred selo Stara Gora. Odatle smo krenuli jednom konjskom stazom koja je gotovo okomito vodila pravo ka Starom Brodu. Bila je to teška noć i mi smo se spuštali kroz šumu i kamenjar. Zahvaljujući samo jednom vodiču, držali smo se staze da ne zalutamo. Pukovnik Mihailović nije dozvoljavao da se pali ma kakva svetlost, čak ni da se puši.

Odstojanje nije bilo veliko, ali je visinska razlika bila velika. Sa oko 1.000 metara trebalo se spustiti na oko 300 metara.

Huk Drine postajao je sve bučniji, a sjaj zore sve svetliji. Odjednom, kakav divan prizor. Iz kanjona, sa čijeg smo se vrha i mi spustili, otela se Drina u matici i bukovima. Po sredmi belela se kao srebro. Zastao sam i gledao lepotu Drine. Tek kasnije primetih nekoliko kuća pribitih uz padinu na jednoj i na drugoj strani. Bilo je to selo Stari Brod. Dolina, kojih stotinak metara široka i oko dva kilometra dugačka, bila je dovoljna za nekoliko njiva koje su hranile ovu sirotinju. Ubrzo sam video da ovi ljudi žive i od splavarenja. Jedan čamac bio je privezan uz obalu, a malo nizvodno i splav.

Na drugoj obali, malo ukoso, bilo je nekoliko kuća. Docnije smo videli da su to srpske kuće. Susedi su se slagali i reka, koja ih je razdvajala, nije smetala da često jedan drugom priteknu u pomoć.

Drina je ovde bila kao stvorena za prelaz, verovatno se selo zbog toga i zvalo Brod ili zbog splavara koji su ovde pristajali da se odmore i pritegnu vezove.

Udarajući u jednu okomitu visoku stenu, Drina je ovde menjala pravac, i dok je po sredini matica hućala, pri našoj obali voda se vraćala gotovo stotinak metara u suprotnom pravcu. Zbog toga je bilo lako povratiti čamac koji bi reka pri prevoženju zanela. Seljaci su bili iznenađeni videvši toliko naoružanih vojnika, a čini se da su ih "vojvoda" četnici najviše zbunili. Rekoše da se u ovoj bežaniji do sada prevozili uglavnom vojnike bez oružja.

Počele su pripreme za prelaz. Draža je naredio da se podelimo u dve grupe: prva grupa, obezbeđenje — patrola; druga je bila glavna — oficiri i žandarmi; treća, podofidri i vojnici sa zastavom i, na kraju, Dobojski četnici vojvode Mitra, nad kojima je nastojao da preuzme komandu. Žandarmi su rastovarivali konje da bi ih naterali u vodu da preplivaju Drinu.

Kapetan Uzelac se trudio da što glasnije dovikuje da čuvaju radio-stanicu. Video sam da se to odnosi na sanduk sa novcem. Kasnije je nekome palo na pamet da priča kako imaju 1 radio-stanicu. Ja sam se nasmejao domišljatosti kapetana Uzelca.

Žandarmi naterаше konje pre nego što je neko prešao da ih na drugoj obali dočeka. Jedan konj nije mogao da se usigne na strmom obalu na drugoj strani. Mučio sa a matica ga je odnosila sve dalje, dok mu voda ne pređe preko glave i on nestade u bučnoj i hirovitoj Drini.

Nastao je zastoj. Nije bilo čamdžija, pa sam se ja ponudio. Draža je tada odredio Živićevu grupu, u kojoj sam bio i ja sa svojim vojnicima, da pređemo prvi i izvršimo obezbeđenje prelaza na drugoj obali. Prebacio sam u dve ture Živića i vojnike i kada sam se vratio po treću turu, pukovnik Mihailović je držao govor prikupljenoj grupi seljaka i splavara. Govorio im je da nas se ne plaše, da mi ne priznajemo kapitulaciju i da oružje nećemo predati. Seljaci su se malo otkrivali i javiše se splavari koji će dalje

prevoziti. Ipak, gledajući kako upravljam čamcem, pukovnik je odlučio da njega ja prevezem. Seo je sam u čamac. Kada god se toga setim, požalim što mi nije neko providenje reklo šta će biti pa da prevrnem čamac, ali ovaj svet je toliko materijalan i niko unapred ne zna šta će se dogoditi kasnije.

Ovako, ponašajući se kao mlađi prema starijem, i to dosta starijem generalštabnom pukovniku, pažljivo sam prionuo uz vesla, objasnivši Draži kako da se drži da bi se bez muke prevezao na drugu obalu.

Splavari su predložili da se oprema preveze splavom. Opet je glavnu reč imao Pažin, koji je sa Uzelcem organizovao da se splav povuče uzvodno i kada je oprema natovarena, splav je otisnut na maticu. Splavari su vešto upravljali, koso sekući reku, pa je matica sama nosila splav prema drugoj obali.

Bilo je to 24. aprila 1941. godine, kada se Draža Mihailović, sa grupom od svega 26 oficira, podoficira i vojnika i oko 30 četnika Mitra "vojvode dobojskog", po lepom i vedrom danu prebacio preko Drine. Do granice Srbije bilo je još nekoliko kilometara. Radost među nama bila je velika, kao da smo već u Srbiji.

Draža je i sam bio uzbuđen i, odbijajući dimove iz lule, govorio je:

"Gospodo, još malo strpljenja pa ćemo u Srbiju."

Kada je prebacivanje završeno, kolona je krenula prema selu_Gostilj. Tamo je žandarmerijska stanica i granica prema Srbiji. Ovog puta Draža je naredio poručniku Pažinu da sa patrolom razoruža žandarmerie. Pažin se izdvojio, a mi smo se za njegovom patrolom, u dugačkoj koloni, penjali ka tvrdoj zgradi žandarmerijske stanice u Gostilju. Zastali smo da vidimo šta će Pažin uraditi.

Pažin je polako i oprezno krenuo ka stanici.

Bogdan Majetić, pukovnik bivše jugoslovenske vojske i bivši austrougarski porucnik; u NDH dobio čin generala i po-stavljen na dužnost komandanta 4. pješačke divizije domobran-stva sa stožerom u Banjaluci i Doboju. Sklopio

---

je i pismeni spo-razum sa četničkim komandantom Radom Radićem "o skupnom domobransko-četničkom uništavanju komunističko-boljševičkih bandi". Majetić je osuđen kao ratai zločinac (dokumenti Drž. komisije DFJ, Beograd, 1945, knj. I, str. 194—196).

Docnije sam saznao da su oficiri kod Doboja bili zarobljeni 16. aprila i smesteni u školu. Jedan od tih oficira, kapetan Domazet, pisao je: "Tako smo, zahvaljujući izdajstvu, postali zarobljenici. Sutradan, 17. aprila, naređeno je da se svi zaroblje-ni oficiri postroje u dvorištu škole, gdje su ih prethodno strpali.)Dok su nas čuvali njemacki vojnici, neočekivano se ukazao puikovnik Bogdan Majetić, komaridant 33. peš. puka, praćen od nje-jmačkih oficira. MaJetić je bio okićen ustaškom trobojkom i vrlo oštro je zapovijedio da se oficiri odvoje u grupe, po nacionalnoj pripadnosti. Kad je to uradio, stao je ispred oficira srpske na-cionalnosti i počeo da se hvališe da je ,došlo njihovo, ustaško vrijeme'. Pogledali smo se između sebe, ne vjerujući ušima i oči-ma. Zar je moguće da je dojučerašnji komandant 33. puka u Banjaluci pripadao ustaškoj organizaciji? Kakva razlika između te hulje i velikog palriota Bogoslava Mažuranića!"

Petar Kleut je učesnik ustanka 1941. u Lici i nosilac partizanske "Spomenice 1941" i više vojnih odlikovanja. U JNA je napredovao do čina general-majora. Doktorirao je iz oblasti međunarodnog ratnog prava.

Branislav Bulovan poginuo kao sremski partizan.

ŽAP — skraćena: Živeo Ante Pavelić

Mihailović je, kao načelnik operativnog odeljenja, u odsustvu načelnika štaba, vršio dužnost načelnika štaba Druge armije.

Vladimir Lenac, predratni fašista, starešina ljotićevske antikomunističke organizacije "Beli orlovi". U maju 1941. god. sa Ravne gore upućen kao emisar Draže Mihailovića u Beograd da se poveže sa Dimitrijem Ljotićem, u prvo vreme radi novčane pomoći koju je tražio Draža Mihailović od Ljotića. Pored službovanja u redovima Srpskog dobrovoljačkog korpusa (Ljotićevaca), bio je i na istaknutom položaju u policiji u Smederevu. Nemačkom pomoći emigrirao je iz Jugoslavije 1945. Proglašen je za rataog zločinca (Saopštenje br. 44 Drž. komisije DFJ, br. 235/45, knj. III, str. 550).

Blagoje Kovačević, žandarmerijski kaplar, bio je pratilac Draže Mihailovića i njegovo lično obezbeđenje. Nosio je na leđima, u drvenom sandučiću, najpoverljiviju arhivu i novac. Poginuo je u Struganiku početkom decembra 1941, kada su Nemci izvršili prepad na kuću vojvode Mišića da bi zarobili Dražu Mihailovića, pošto su ocenili da je odigrao svoju ulogu u razbijanju ustanka. Blagoje je poginuo štiteći odstupnicu Mihailoviću i grupi oficira.

Mirko Stanković, major bivše jugoslovenske vojske, na dužnosti komandanta bataljona 41. peš. puka, posle emigriranja iz Jugoslavije bio aktivan pripadnik četničkog pokreta u emigraciji. U svojim napisima o Draži Mihailoviću iznosio je netačne podatke, a sebe je prikazivao kao spasioca zastave 41. pešadijskog puka, što takođe nije tačno.

Kasnije je bilo pokušaja da se ovo spasavanje zastave predstavi kao veliki podvig.

Neki emigrantski pisci, među kojima i major bivše jugoslovenske vojske Mirko Stanković, preuveličavali su borbu koju je kod Dervente, pod komandom pukovnika Dragoljuba-Draže Mihailovića, vodio tzv. brzi odred. Prema kazivanju poručnika Milovana Živića, kada smo se sreli kod sela Mislova, ovoj borbi niko nije pridavao neku važnost. Bila je to izviđačka akcija koja se završila kratkom vatrenom čarkom pri susretu sa nemačkom prethodnicom. Vojnici brzog odreda Nikola Vučković i Dragoslav Popović, koji su živi, izjavili su da je bilo kratkog pripucavanja sa Nemcima, ali da do prave borbe nije ni došlo.

Posle zemljotresa tu je izgrađeno moderno naselje Borik.

Ustaška uprava u Đakovu, odmah po preuzimanju vlasti, izdala je proglas, raspisujući nagradu za onoga ko prokaže lice koje je 11. aprila gađalo Đakovačku katedralu.

Poručnik Smiljanić je tri puta polagao kapetanski ispit i nije ga položio. Po nekom propisu Ministarstva vojske, u slučaju rata više činove su takvi oficiri dobijali automatski, pa je i Smiljanić postao kapetan. Inače, iz Banjaluke sam ga poznavao kao oficira koji je voleo da isteruje disciplinu. Posmatrao sam ga jedanput kada je na banjalučkom korzu zaustavio jednog

---

avijatičarskog oficira. Naterao ga je da se vrati i prođe pored njega paradnim korakom i da ga pozdravi. Nije se obazirao što to posmatraju mnogobrojni šetači. Avijatičar se vratio i izvršio naređenje, a onda je prišao Smiljaniću i pokazao mu kapetansku oznaku na reveru kožnog kaputa, i naredio mu da sada on paradnim korakom pozdravi njega. Među posmatračima je nastao smeh. Smiljanić posle toga nekoliko meseci nije izlazio na banjalučki korzo. Zvučalo je kao anegdota, ali to je bio istinit događaj koji se desio poručniku Smiljaniću. Njegov otac je bio narednik-vodnik. Jedanput je Branko Smiljanić pokušao i oca da natera da ga na javnom mestu pozdravi po propisu. Stari otac je izvršio to naređenje, a kada je Branko došao kući na ručak, sačekao ga je da skinje koporan sa oznakama čina, pa je onda, skinuvši svoj opasač sa čiviluka, opaučio po Branku. Uzalud je Branko pokušao da se izvuče na račun svog čina, stari, kad je završio, rekao je: "E, a sad me tuži." Branko je zaista poslao oca na raport komandantu divizije koji je bio prvopretpostavljeni njegovom ocu. Kada ga je komandant na raportu pitao da li zna da je počinio krivično delo, Smiljanićev otac je odgovorio: "Ja sam istukao svog sina", i ispričao je kako se sve dogodilo. Komandant, koji je tek na raportu saznao da je sin tužio oca, smejao se dovrtljivosti narednika-vodnika.

Još jedna priča o Smiljaniću prepricavala se među nama. Kada je jedanput bio u Beogradu, sretne Smiljanić na Terazija ma jednog poručnika i zaustavi ga što ga nije pozdravio. Ovaj ga je samo gledao, a Smiljanić mu reče: "Da li znaš da sam ja u celoj vojsci najstariji poručnik?" i predstavi se, zatim pro-duži: "Samo je Tasa stariji od mene." "E, ja sam Tasa", reče zaustavljeni i šeretski se nakloni pa uze Smiljaruća pod ruku i povede ga u kafanu "Ruski car", gde su lumpovali cele noći.

Podaci uzeti iz knjige dr N. Popović, Dobrudža 1914—1918, Beograd, 1977.

U "Politici" od 23. aprila 1976, na str. 16, Milan Vukmirović je pisao: "Istoga dana kada se pojavio (14. 4.) in memoriam na pukovnika Živka Otaševića, pojavila se i čitulja kao pomen na još jednog ponosnog oficira. Bogoslav I. Mažuranić, junak sa Dobrudže, Kajmakčalana, godine 1941. je bio komandant 90. banjalučkog peš. ratnog puka. Kad mu je stiglo naređenje da puk preda neprijatelju, odbija naređenje (prvi put u svom životu). Kada su se drugi predali, on sakriva zastavu, poteže revolver i ubija se. To je onaj Mažuranić koji je posle Dobrudže 1917. g. bio u delegaciji kod Lenjina.

Tražili su savet šta da rade. Lenjin je između ostalog rekao: „Mladi prijatelji, vaša domovina je okupirana i vaš osnovni zadatak je oslobodjenje vaše zemlje. Potom ćemo videti šta se može učiniti'."

Kada smo se Kleut i ja sreli 1942. godine pri napadu na Bihać, on je bio komandant operativne zone, a ja komandant 2. krajiške udarne brigade. To je bio naš prvi susret u ratu. Muški smo se zagrlili i obradovali. Pričao mi je da je svraćao do mojih roditelja i, nasmejajući se dodao, pisaća mašina je u štabu operativne zone.

Ova usmena saopštenja o primirju sadržala su gotovo sve osnovne odredbe koje su bile u naređenju Vrhovne komande — Operativno odeljenje, 0. br. 201, od 19. aprila 1941, iz kojeg očitiram sledeće:

1 — Potpisivanjem ugovora o primirju jugoslovenska oružana sila ima da kapitulira bezuslovno i odvodi se u ratno zarobljeništvo. Komandanti jedinica javiče se u tom cilju kod najbližih nemačkih oficira.

2 — Trupe se imaju prikupiti po jedinicama tamo gde se nalaze. Dok se ne izvrši predaja, jugoslovenski oficiri odgovorni su u punom smislu za disciplinu i red i zato ostaju kod svojih jedinica.

Prema vojnicima koji se posle zaključenja primirja i izvršenog prikupljanja udalje iz svojih trupnih jedinica, primeniće se smrtna kazna.

8 — Organi žandarmerije i policije, koji su morali da napuste svoja mirnodopska mesta sa odstupajućim trupama, imaju se smesta uputiti na svoju redovnu dužnost. U svojim mirnodopskim mestima moraju se odmah javiti nemačkim posadnim trupama. Za povratak koji se ima izvršiti bez vatrenog oružja mogu se za odstojanja veća od dnevnog marša upotrebiti motorna vozila. Ova moraju biti snabdevena belim zastavama, a vozari moraju biti snabdeveni putnim ispravama. Žandarmerijske oficire i žandarme ne upućivati u krajeve slobodne Hrvatske i one krajeve okupirane od Mađara, Bugara i eventualno Rumuna. O ovome se raspitati kod nemačkih vlasti.

12 — Sva uređenja i postrojenja vojne sile i privrede, uračunavši i saobraćajna sredstva, moraju se predati neoštećena.

Na osnovi prednjeg, najhitnije, a najdalje do 22. aprila do ponoći, dostaviti sledeće podatke:

- a) koje su jedinice prikupljene i gde u vašem rejonu;
- b) brojno stanje oficira, ljudstva i stoke;
- c) izveštaj o mestima i vrstama radio-stanica, njihovoj spo-sobnosti za rad i talasnim dužinama;
- d) izveštaj o mestima bolnica i zavojišta. Ukoliko pojedini podaci budu ranije prikupljeni, dostavite ih odmah, ne čekajući da se svi kao celina dostave.

U SRBIJI

Napeto smo posmatrali kako Pažin prilazi kasarni. Odande ni glasa. Dolazi do vrata. Mislili smo, žandarmi su nekuda odmaglili. Međutim, nije bilo tako. Žandarmi su bili obavešteni o vojsci koja im se približavala. Kada je Pažin tražio da polože oružje, oni su prišli soškama i odložili ga.

Poručnik Pažin nam je dao znak da možemo napred. Jedan žandarmerijski narednik komandovao je razoružanim žandarmima da izađu. Kada smo mi prišli, oni su već bili postrojeni. Pukovnik Mihailović kao da ni je očekivao ovaj postupak, pogotovo kada ga je narednik oslovio sa "gospodme pukovniče" i predao raport. U tom trenutku Draža kao da promeni odluku. On iznenada pozva žandarme da pođu s nama, a oni koji ostanu, kako reče Draža, neka nikad ne zaborave da su položili zakletvu kralju i otadžbini.

Pošao je s nama samo jedan podnarednik po imenu Milutin Janković, povisok, crn i snažan.

Krenuli smo dalje i neko pokuša da povede pesmu "Oj, Srbijo, mila mati". Nije išla pesma u razvučenoj koloni, pa ni četnici koji su pokušavali da pevaju "Sprem'te se, sprem'te, četnici" nisu imali uspeha. U žandarmerijskoj

stanici bilo je i rakije, kojom je komandir obilato nudio prisutne. Popili su ceo balon, a marinac Franjo je prethodno napunio svoju čuturu. Slobodno je prišao Draži i ponudio ga. Mihailović ne odbi, već dobro potegnu. Docije sam video da je Franjo zbog snabdevanja Draže rakijom uživao njegove simpatije, ali sam uvek imao utisak da među njima ima i nešto drugo što nikada nisam otkrio. Intimnost i slobodno ponašanje narednika Franje prema Draži bili su i ostali tajna za sve, i svi su se s tim i pomirili, trudeći se da se ne zamere Franji.

Draža je gledao čas u kartu, čas na teren. Uskoro je trebalo stići na staru granicu Bosne i Srbije. U ovom luku Drine granica je išla kopnom. Kada Draža ponovo pogleda na teren, ja se nasmejah. Živić me upita šta je. Pokazah rukom po brdu gde nije bilo graničnih stubova, nije ovo Austro-Ugarska, ne vidi se granica.

Kolona se zaustavi, a onda grupa oficira, okrećući kartu tamo-amo, najzad nađe stajnu tačku i Draža pokaza rukom:

"Eno tamo kod onog drveta je granica."

Naredniku-vodniku Peroviću naredi da razvije zastavu i da stane na livadu pored onog drveta, kako su utvrdili, na samoj granici. Dok je Perović išao sa zastavom na određeno mesto, usledilo je naređenje majoru Stankoviću da nas sve postroji u dve vrste da bismo pozdravili zastavu.

Narednik-vodnik Perović, dirnut prizorom, stajao je kao kip sa razvijenom zastavom 41. pešadijskog puka, a kada je major Mirko Stanković oštro komandovao "Pozdrav zastavi", Mihailović je stao i sam na desno krilo stroja i pozdravio zastavu. To je trajalo nekoliko trenutaka. Onda je izašao pred stroj svoje i Mitrove vojske.

Mihailović je pokušao da govori: "Mi se nalazimo na svetoj srpskoj zemlji", a onda je zastao, savladalo ga je uzbuđenje ili mnoštvo neodređenih misli pa je, podigavši glavu, hrapavim glasom zapevao himnu "Bože pravde, ti što spase ... "

Svi smo prihvatili himnu i otpevali sve tri strofe neskladno, ali do kraja. Suton se već hvatao i pokrio senke zalazećeg sunca, a mi smo seli, zapalili

cigarete, a oni koji su pili, potegli su iz čutura rakiju koju su Franjo i Uzelac još u Bosni nabavili, Franjo je prišao Draži i ponovo ga ponudio. Draža nije odbio, a ja sam opet pomislio, ili se ulizuje ili ih nešto drugo veže.

Pred nama u daljini tamnomodri obrisi planme Tare iznad koje je, kao da hoće da se odvoji i oslobodi, lebdelo još uvek crvenkasto nebo. Odmor je potrajao duže, jer smo od žandarma dobili podatke da u selu koje je ispred nas nema Nemaca i da će tu teško kada i doći. Velika je ovo "zabit bogu za leđima", kako rekoše žandarmi. Bilo bi normalno da smo se žurili da pre mrak uđemo u selo da bismo se razmestili. Međutim, Draža nije žurio, čekao je da se počne smrkavati da bismo ušli u selo. Kasnije sam video da je on to isplanirao da bi najpre raširio priču o vojsci koja se neće ni po koju cenu predati i kapitulirati, pa da tek ujutro, kad svane, seljaci vide ko smo.

Dok smo se odmarali, prišao mi je Žnidaršić i rekao mi da bi vojvoda Mitar želeo da razgovara sa mnom, pa da se na konačistu smestim s njim da bismo bili zajedno. O Kosti Pećancu i četničkoj organizaciji kojoj su pripadali i ovi četnici znao sam toliko koliko se službeno o njima govorilo. Bilo je to samo najlepše, važili su za uzor patriotizma. Među nama oficirima malo se ko interesovao ko su četnici bili stvarno i kakve su njihove zasluge u istoriji.

Nisam mogao pristati na taj predlog, jer sam smatrao da mi je sada prvi starešina Živić, i, rekao sam da ću se smestiti gde me rasporede, a za razgovore biće vremena. Voleo bih i ja da porazgovaram sa vojvodom Mitrom. Interesuje me kakve su njegove namere, šta će dalje i kuda će. Hoće li produžiti borbu protiv Nemaca. Žnidaršić mi reče da se Mitar nada da će uspostaviti vezu sa glavnim vojvodom Pećancem, koji zna šta treba da se radi.

Već je bio mrak kad smo krenuli dalje. Uzelac je odnekud doneo Draži fenjer, a pokazalo se da tih fenjera i baterija ima više, pa je kolonaišla ka selu Zaovine slobodno, sa upaljenim svetiljkama i, tako razvučena izgledala je kao povećća vojna jedinica, utoliko pre što je i po neki Mitrov četnik imao bateriju.

Selo Zaovine ima nekoliko zaselaka. Glavni deo sela zove se Vežanja. Tu je škola, dve kafane, mala crkvice i dućan-zadruga. Ove podatke nam je dao odmah u prvom zaseoku Nikolići neki Marić, koji se tu zatekao na večeri

kod kuma. Đurđevdan mu je krsna slava pa je do-šao da se dogovori hoće li u ovom jadu slaviti slavu.

Uzeli smo tog Marića da nas povede do centra ovog raštrkanog sela, a to je bilo još sat hoda. Plašljiv kao zec, Marić je pokušao da se izvuče da nam ne bude vodič, ali onda mu priđe Franjo, već podosta zarastao u žutu bradu, i stavivši fenjer tik između svog i seljakovog lica, iskezi svoje krezave i od duvana požutele zube i gadno opsova, dodavši: "Marš napred!" i još ga grubo gurnu rukom. Seljak poskoči i gotovo polete. Ne odupirući se više, tako je žurio da što pre stigne do zaseoka Vežanja da smo gotovo trčali. Razbacane kuće uokolo primećivale su se samo po svetlucanju koje se probijalo kroz prozore. Lavež pasa pratio je našu kolonu jer je svaka kuća imala dobrog i glasnog kera, koji su nas svojim lavežom najavlјivali jedan drugom. Tek što bi jedan prestao da laje, javljao bi se drugi.

Prolazeći pored ponekih kuća, nismo ni čuli ni osetili žive duše. Kao da su se svi posakrivali, sa nadom da će to nepoznato proći pored njih ove noći, a sutra će svanuti novi dan.

Tako smo 24. aprila 1941... u četvrtak, nešto pre pola noći, stigli u Zaovine. Prošla napoma noć i ovih dvadesetak kilometara od Drine do Vežanja odjednom su oborili sve. Umor se uvek oseti jako kada se već stigne na cilj, pa smo tako i mi jedva čekali da legnemo i zaspimo makar i gladni, jer u ovoj žurbi nismo stigli da negde večeramo. Sve bi bilo dobro da nas je dočekalo selo.

Umesto sela i dočeka, gasile su se svetlosti i tamo gde je ko zna iz kojih razloga još gorela po koja svetiljka. Morali smo lupati na vrata kuća i kafane i trebalo je dugo dok bi se neko javio.

Prvi kojeg smo probudili, bio je kafedžija Nikodije. Pokušao je da nas smesti u drugoj kafani i u školi, pa se čak setio i seoskog kmeta da ga pozove u pomoć. Sve to mu nije mnogo pomoglo. Nikodije, koji je bio podebeo i već u godinama, morao je potrčati po selu da bi smestio ovu vojsku. Draža je ocenio da je za njega i oficire najbolje da budu u kafani, koja je bila i prostrana i solidno zidana. Nadajmo se da neće biti stenica, koje su nas dosad u seoskim brvnarama s one strane Drine dosta noću uznemiravale.

Podoficire i žandarme smeštiše po najbližim kućama, a četnike vojvode Mitra u školu. Živiću i mojoj grupi zapala je druga kafana, koja je bila nešto manja i po inventaru siromašnija.

Posle ovog razmeštaja, preko Pažina i kapetana Uzelca usledilo je naređenje da se donesu seno i slama, mada su neki zaspali čim im se ukazala prilika da legnu. Ipak Miloško Uzelac, nije zaboravio da kmetu naredi da razreže ko će od meštana šta sutra da donese da bi se vojska nahranila. Nije zaboravio ni četnike vojvode Mitra. Kada je Uzelac rekao brojno stanje, trgao sam se. Po njegovom naređenju bili smo dobra pešadijska četa, mada nas je, ukupno sa Dobojskim četnicima, bilo jedva šezdeset.

Uplašio sam se kada su počeli da postavljaju stražare. Pomislio sam da nećemo ni ja, ni Živić oka sklopiti. Srećom, to je bilo blefiranje, u stvari, određeno je samo jedno stražarsko mesto, i to pred Nikodijevom kafanom, u koju se smestio Draža sa oficirima. Ono je, kao i do sada, pripalo žandarmima. Živiću je Pažin naredio da, čim svane, postavi jedno osmatračko mesto tako da nas niko ne iznenadi. Odredio je i znake raspoznavanja i znak za uzbunu. Nije zaboravio da kaže da se ne sme pucati, već da je gospodin pukovnik naredio da ćemo se, u slučaju nailaska neprijatelja, povući najpogodnijim pravcem. Umor nas je sve savladao i niko nije mislio šta nosi jutro.

Probudio me je kafedžija i tek sam tada video da je to visok, mršav i koščat čovek. Sinoć sam mislio da je to neki seljak koji je donosio slamu po naredbi. Oslovio me sa "gospodine kapetane", možda sam mu zbog brade izgledao stariji. U ruci je držao polulitrenjak rakije.

"Dobro nam došli!" i pruži mi rakiju.

Nisam mu mogao odbiti dobrodošlicu pa uzeh i malo se osmehnuh. Vukadin Kojadinović, jer tako se zvao kafedžija, osmehnu se i sam i, pošto sam malo otpio, posluži se i on. Živić, koga je probudio miris rakije i naš razgovor, pridiže se i mahinalno obrisa usne. Vukadin mu pruži flašu, i Živić je jednom rukom prihvati a drugom malo pređe preko očiju kao da je hteo da vidi koliko da potegne, i otpi podosta.

"Oho, dobra šljivka", puče jezikom.

"To je od moje, ova se ne prodaje u kafani", reče Vukadin.

Probudili smo vojnike i kada je umivanje bilo gotovo, seli smo za stolove, a Vukadin donese za svaki sto vruću proju i slaninu. Živića i mene odvoji i donese nam sira i pršute. U samom početku Vukadin je uspostavio između nas prisne odnose, pa ćemo za ovih nekoliko dana postati prijatelji. On će znati šta ova vojska namerava, a Živić i ja šta selo govori i šta sprema.

Živić je krenuo sa podnarednikom Zorkićem, koji je bio u njegovoj četi još u 41. pešadijskom puku i koji je stalno nosio puškomitraljez "zbrojovku". Uputili su se ka crkvi da bi postavili osmatrača, kao što je naredio pukovnikov ađutant Pažin. Crkva je bila na uzvisici i na pogodnom mestu, pa je tamo postavljen osmatrač. Prvi osmatrač bio je Živićev vojnik Popović, Mačvanin. Nizak rastom a teško se kretao. Docnije sam saznao da je bolovao od bruha i da su mu dosadašnji naponi zadavali dosta tegoba. Imao je još jednu osobinu. Nije mogao biti bez hrane. Činilo se da će skapati od nervoze kada nema obroka, a mogao je podosta pojesti. Za ovih nekoliko dana mi smo se na njega navikli i prijala nam je njegova šala. Postavio je dosta pitanja, naročito šta da osmatra. Nikako mu nije išlo u glavu da bi i ovamo mogli naići Nemci, kao ni nama. Ali naređenje je izdato i nema pogovora. Mene i Živića su pozvali u štab. Iznenađili smo se tom novom pozivu. Mislili smo da se neko šali. Do sada su nas pozivali kod gospodina pukovnika, a sad odjednom u štab.

"Velika vojska pa nam i štab treba", dobacih Živiću.

"Ne treba vojsci, ali treba Lencu i Pažmu", reče Živić. Hteo je još nešto dodati, ali se samo pogledasmo.

Dočeka nas je Nikodije. Video sam da je to četrdesetogodišnjak, pa mora da je sinoć od straha izgledao stariji. Bio je to sada drugi čovek. Prišao je meni i Živiću, kao da nas je on pozvao, i odmah zapitao: "Šta gospoda oficiri piju?" Mi bismo ostali sa Nikodijem da nas nije pozvao Lenac. Kada smo došli do njega, dao nam je nekoliko na komade isečenih listova. Na njima je pisalo:

"Priznanica za izdatu" ... zatim nekoliko tačkica. Ispod toga samo "pukovnik Drag. Mihailović". Tada sam prvi put video njegov potpis. Drugi put sam

dobio blanko potpisane objave lično od Drag. Mihailovića, kada sam odlazio sa Ravne gore, ali o tome će biti reči kasnije.

U kafani nije bilo oficira, nekuda su izašli, pa ne otrpeh da ne upitam Lenca:

"Ko nas je zvao u štab?"

Lenac se podiže pa reče:

"Zvao sam vas obojicu da vas upoznam s tim da je sada formiran štab i da smo, do daljeg, kapetan Uzelać, poručnik Pažin i ja zaduženi da obavljamo štabne poslove. Ubuduće se nama obraćajte za sve što vam treba."

Podigoh ruke da bih iskazao svoje čuđenje, a Lenac mi se u brk podrugljivo nasmeja.

"Sada možete ići i sve što uzmete od seljaka ili iz zadruge, plaćajte tim priznanicama, to vam je kao novac. Gotovinu moramo čuvati za druge potrebe."

Okrenusmo se da pođemo i primetih da nas ovaj rezervni potporučnik, ljotićevec, ni ne pozdravi.

Tek što smo izašli, sreli smo Dražu. Pored njega je koraćao podebeo seljak, obučen više građanski nego seljački. Videh da je to seoski starešma koji se takođe zvao Nikodije, ali prezime mu je bilo Božić. Za njima je išla grupa oficira, a malo podalje stajali su seljaci, njih dvadesetak, i živo raspravljali.

Prišli smo im Živić i ja da bismo čuli o čemu je reč.

"More, i ovaj je imao visoki čin. Kaže, neće da se predaju, a gde mu je ta vojska kojom je komandovao. Što je raspusti pa dođe ovde na našu grbaču?"

"Čekaj", upade Živić. "o kome vi to govorite?"

"Pa o vašem pukovniku, da o kome bi. Pokupite se vi, sinko, pa idite svojim putem i nemojte da mi zbog vas stradamo."

Živić, čije je lice, inače, uvek bilo nekakve žućkaste boje kao u Kineza, pa su mu i oči bile malo kose, pocrvene. Jedan seljak se ubaci:

"Ma. ko vas ovakve pokupi, boga vam. Kao da ste s koca i konopca."

"Zaveži, čiča", reče Živić. "Šta si rekao gospodinu pukovniku malopre? Jesi li pred njim bio duga jezika?"

"Ma. ume taj vaš pukovnik da zamrsi pa mu ne možeš ni sa jednog kraja prići."

Odjedanput čusmo kako se od crkve oglašava naš Popović. Davao je znak da nam se približava jedna grupa vojnika. Nisu ličili na Nemce, pa Popović nije davao uzbunu. Iz pravca otkuda smo i mi došli, videli smo da dolazi grupa od pet oficira i četiri vojnika.

Vratio sam se do Nikodijeve kafane i obavestio pukovnika Mihailovića da dolazi jedna grupa oficira i vojnika. Namerno nisam hteo da to saopštem nekom od tri člana novog štaba. Pukovnik mi reče da, za svaki slučaj, naša grupa bude u pripravnosti, a pporučniku Pažinu naredi da žandarmi zauzmu zaklon i budu spremni da otvore vatru na njegovu komandu. Majora Stankovića posla da dočeka i legitimiše oficire. Draža uze dvogled i reče pomalo nesigurmm glasom:

"Ovo su neki iz jurišnog bataljona." Spustio je dvogled pa obrisao oči ispod naočara i dodade: "Ne treba pripravnost, to su naši. Skinuo je naočare i pažljivo obrisao stakla kao da se bojavao da ne slomi zlatni okvir.

Major Stanković, udaljivši se jedno pedesetak metara od nas, čekao je novu grupu. Odjednom videsmo kako širi ruke i ote mu se uzvik: "Paloš!" Potrča napred i kad dođe do oniskog crnog oficira sa kičankom na glavi, oni se čvrsto zagrlise i poljubiše.

"Novodošavši je bio major Miodrag Palošević. S njim su bili kapetan Milenko Reljić, poručnik Borivoje Ilić, potporučnik Pavle Mešković, narednik Gojko Ajvaz, za kojeg smo iz daljine mislili da je oficir, i četiri vojnika. O svima njima biće još reči.

Pre nego što je major Palošević raportirao, Stanković, koji je bio uzbuđen, reče:

"Gospodine pukovniče, ovo je moj klasni drug iz 48. klase Vojne akademije." Stanković je sve to rekao kao da je sada ovde u Zaovinama bilo važno ko je iz koje klase.

Palošević još jedanput sastavi pete, lupnuvši što je jače mogao, i raportira:

"Gospodine pukovniče, zovem se Palošević Miodrag, komandant 1. jurišnog bataljona. Posle borbe kod Bijeljine sa ustašama i Nemcima odstupio sam i već nekoliko dana idem za tragom vaše grupe." Sve ovo Palošević je izgovorio kao da je damma unapred vežbao šta će reći.

Po njegovom prvom nastupu videlo se da se o nama već uz put dobro raspitao.

Dolazak Paloševićeve grupe bio je povod za novo oduševljenje. Draža se, kao i pri mom dolasku, raspitivao o ratnim danima Paloševićeve jedinice, 1. jurišnog bataljona. Palošević je referisao kako su mu Nemci kod Bijeljine uništili gotovo ceo bataljon.

"Koliko ste imali mrtvih?" upitao je Draža.

Kao da je danima razmišljao, major ispriča priču kako su naišli tenkovi i kako se posle ogorčenog otpora morao povući.

"Nismo imali protivtenkovskih topova. Kada smo se povlačili, na nas su vatru otvarale i ustaše iz pozadine i tako se bataljon rasturio. Već smo bili čuli za kapitulaciju pa je i moral vojnika opao."

Zaželeo sam da porazgovaram sa oficirima koji su došli sa Paloševićem, ali sam video da za to nema prilike pa sam napustio društvo koje je ostalo da priča velike priče o malim borbama. Kroz glavu mi prodoše slike moje kapitulacije i 33. pešadijskog puka. Ma svugde je to isto, a evo i ovde se ne čuje da se negde vode borbe. Ovo je bio hladan tuš za moje vrelo raspoloženje, koje se javilo kada sam video da ima još onih koji se ne predaju.

Sa Živićem i dva vojnika otišao sam u seosku zadrugu da vidimo šta se tamo može dobiti. Para smo imali neograničeno, jer na priznanicama koje nam je izdao Lenac, sa potpisom Drag. Mihailović, nije bila ograničena suma. Čim smo ušli u zadrugu, videli smo da nismo jedini. Prvo nam je pao u oči kapetan Uzelac, ne zbog svoje podeblje figure i prostora koji je zauzimao, već zbog onoga šta je radio. U ruci mu je bio notes i lako je bilo zaključiti da vrši neku vrstu inventarisanja. Trgovac, čije ime ne znam, samo je lomio prste i kukao:

"Pobogu, braćo, nemojte, gospodo, ako boga znate, pa ovo je sva imovina zadruge. Zadrugari su godinama tekli dok su ovo stekli, a vi razneste sve."

Dućan je bio pun. Žandarmi, podoficiri, vojnici, četnici vojvode Mitra i, u prvom redu do tezge, gospoda oficiri. Svako je merkao šta mu treba, pa i ne treba, jer sve je ovo džabe i niko ne misli na zadrugare. Nestrpljivi nisu mogli sačekati trgovca koji je sa Uzelcem otišao u magacin, već su iz rafova sami uzimali robu.

Živić i ja smo se nekako progurali da bismo i mi uzeli šta nam treba. Našli smo omot žileta, desetak kutija duvana i cigaret-papira, nešto soli, brašna, graha i nekoliko kaiševa slanine. Dali smo zadružnom trgovcu priznanicu, a on nas je žalosrio gledao, a onda je pocrveneo kao da će da nam baci u lice tu priznanicu. U dućan upade seos-ki glavar Nikodije Božić, za koga sam čuo da je više puta pokušavao da postane narodni poslanik. Kada je video šta se radi, viknu na trgovca da prekine prodaju i zatvori zadrugu. Ugledavši kapetana Uzelca koji je izlazio iz ma-

gacina, zakuka:

"Sta je ovo, gospodine kapetane. Idem ja do gospo-dina pukovnika da se žalim."

Uzelac mu priđe i uhvati ga za prsa.

"Nemoj da galamiš, za sve što uzmemo, dajemo priznamce. Mi smo vojska, mi se ne predajemo Nemcima, i sve će ti biti plaćeno kad ih pobedimo", reče Uzelac nekako šupljim glasom jer ni sam rnje verovao u to što je

govorio. Božića gotovo izguraše iz dućana i on se upu-ti ka Nikodijevoj kafani.

Među četncima bio je i Žnidaršić. Držao je u ruci stotinarku i pokušavao da kupi "dravu". Drugih cigareta nije ni bilo jer su ih već odneli Uzelčevi žandanrn za potrebe štaba, tj. gospode oficira. Ugledavši ga kako drži stotinarku, trgovcu kao da se smučī, dohvati nekoliko paklica "drave" pa mu ih dade preko reda, a novac ni ne uze. Kada smo Živić i ja krenuli sa vojnicima koji su nosili naš pazar, krenuo je i Žnidaršić. Javih se Živiću da ću malo da porazgovaram sa Mitrovim četnicima. Misao o borbi protiv Nemaca nije me napuštala. Bio sam do kraja rešen da se ne predajem, već da se borim. Sada sedimo u Zaovinama i čini mi se da više nigde nema vojske koja se bori. Do Zaovina se još i govorilo o gerilskoj borbi, ali sve to kao da jīe ostalo sa one strane Drine. Sada su se širile vesti da Draža nastoji da pohvata veze, ali kakve i s kim, to se nije znalo. Neki su čak i otvore-no govorili da je najbolje da se rasturimo.

Kada sam došao do skole, nasao sam Mitra kako sedi sa svojim četnicima i pijucka rakiju. Onako malen, poskoči i zagrlī me. Iznenadih se takvom dočeku, ali ću ubrzo videti o čemu je reč. Mitar je počeo izdaleka, da govori o gospodinu pukovniku, o velikoj vojsci kojom je komandovao, a onda, zastavši, dodade: "Vidi sada šta će biti od nas." Ćutao sam, čekajući da se izjasni.

Ne mogavši da nađe reči kojima bi produžio razgovor, Mitar reče otvoreno:

"Što vi, poručniče, ne biste prešli k nama. Eto poslao sam u manastir Raču kurira i čekam vesti. Znete, u svakom manastiru treba da bude obaveštenje od glavnog vojvode šta da se radi."

Gledao sam kao da ga ne razumem, a on mi reče da je štab vojvode Koste Pećanca u nekom manastiru. Možda je u Rači.

Mitar se oslobodio i rekao kako bi njemu i četnicima dobrodošao svaki oficir. Kada sam ga upitao šta će raditi ako ne dobije vezu i naređenje od Koste Pećanca, Mitar se zbunio, ali je brzo odgovorio kako bi se vratili do Doboja ili bi prethodno potražili Pećanca u Crnoj Gori. Uzdržao sam se da odmah ne kažem da ja ne nameravam natrag u Dboj.

Ovaj razgovor ili, da kažem, vrbovanje, naglo je prekinuto ulaskom u školsku zbornicu, gde smo Mitar i ja razgovarali, kapetana Kovačevića, koji je stalno bio sa Dobojskim četnicima.

Umesto da objasni šta je bilo, zbog čega je ljut, kapetan Kovačević je psovao mater naredniku Franji.

"On će meni komandovati", i opet psovka, "Franjo je komandovao mom ocu u prvom ratu a sada meni opet da komanduje Franjo."

Smirivali smo ga da čujemo šta se desilo.

Kovačević ispriča kako mu je Franjo malopre u zadrugi tražio da pregleda šta su četnici sve potrpali u džakove, a on mu je sve bacio pred noge, ne treba mu ništa od Franje.

Samo jedan Franjo je bio među nama, Franjo Seničar, koji se uz neobjašnjivu podršku pukovnika Mihailovića tako bahato ponašao. Docnije sam video da ipak Franjo Seničar nije prema svakome takav. Jedan od prvih prema kome je bio snishodljiv, bio je major Palošević.

Vratio sam se u kafanu Vukadina Kojadinovića. Bilo je vreme ručku. Pasulj je mirisao. Čini mi se da od tada volim pasulj sa slaninom više od svakog drugog jela. Posle toliko dana bio je ovo prvi pravi ručak. Kafedžijin sin Miodrag, koji je imao devet ili deset godina, odnekud je doneo kutiju ratluka kojim nas je posle ručka poslužio. Miodraga sam zapazio i narednih dana. Svuda se vrzmao, sve je gledao i sve ga je interesovalo. Mi smo za njega bili kao neki junaci koji se ne boje Nemaca, istini za volju, treba reći da je strah od Nemaca već sve podobro zahvatio, jer su glasovi o njima sračunato išli ispred njih i u njihovu korist.

Miodrag Kojadinović, koji je tada bio u godinama kada deca upijaju sve kao sunder, još i danas se seća mnogih događaja koji su se odigrali tih dana u raštrkanom selu Zaovine.

Živić je opet bio radostan. Video sam da nešto zna i da to hoće što skuplje da proda. Čekao sam strpljivo, jer nisam imao šta da mu ponudim. Tako sam u razgovoru počeo da mu otkrivam kako me Mitar pokušao pridobiti i kako

je poslao u manastir Raču jednog četnika da uhvati vezu sa Kostom Pećancem. Živić prestade da se smeška:

"Pa ti meni prvi reče o toj vezi s manastirom."

"Misliš sa Kostom Pećancem."

"Ma, čekaj, Draža je poslao čoveka u manastir."

"Možda su pošla dvojica, svaki za sebe. Meni izgleda da će se Mitrovi četnici odvojiti", i ja Živiću ispričah šta se desilo kapetanu Kovačeviću. Živić se zagleda negde u daljinu pa kao za sebe reče:

"Možda ćemo se kasnije i mi odvojiti." Uveče smo se Živić i ja uvukli u Nikodijevu kafanu, u kojoj su bili smešteni oficiri. Kafana je bila puna i dima i vojske. Stolovi su bili zauzeti ovim neobičnim gostima. Krčmar Nikodije Kojadinović, oznojen, trčkarao je oko stolova za kojima su sedeli oficiri. Na čelu kafane, nasuprot šanku, bio je jedan sto prazan. Živić i ja htjedosmo da sednemo, ali nam poručnik Pažin reče da je to rezervisano za gospodina pukovnika i majora Paloševića.

Malo smo se vrteli da nađemo mesto i odlučismo da sednemo za sto gde su bili poručnik Ilić, kapetan Reljić i potporučnik Mešković. Primili su nas rado za sto jer se među nama gledalo na to ko je kada prišao Draži. Kafedžija nam je brzo doneo stolice i pitao šta želimo. Živić pogleda na sto pa reče: "Što i ostali." Iznenadio sam sle kada sam video da se može dobiti i sira, i kajmaka, i proje, i šunke za meze.

Poviše šanka na polici stajao je radio koji nije svirao. Zašto ne svira. Slabe su mu baterije pa se slušaju samo vesti, odgovorio mi je Mešković. Živić je platio kafedžiji i ja videh da su cene otprilike pet puta veće nego pre rata.

Za jednim stolom sedela su četiri Paloševićeva vojnika. Prišao im je narednik Ajvaz i dvojica se udaljše da bi se uskoro vratili noseći kazanče, iz koga su počeli jesti. Videlo se da jedu kačamak, a da li je bio začinjjen, nismo videli.

Zatim su ovi vojnici morali napustiti kafanu da bi večerali oficiri, i tek kada je kafana ostala prazna, mogli su ponovo ući i prostreti slamu u jedan ugao koji im je određen za spavanje.

U kafanu je ušao pukovnik Mihailović. Oficiri su se digli od stolova da pozdrave pukovnika, a neko je tamo gde su sedeli vojnici i podoficiri komandovao "mirno". Mahinalno smo svi ustali. Tako je počeo da se stvara, s jedne strane, autoritet pukovnika Mihailovića, a sa druge, vojna disciplina, koja je, mora se reći, i među nama za ovo vreme bila nešto drugačija. Moglo bi se konstatovati da je disciplina popustila ili, obrnuto, da je odnos postao prirodniji, kao da je rat počeo da zbližava ljude i briše izveštačene odnose koji su se u predratnom periodu u vojsci smatrali vrlinom. Bezuslovna poslušnost, koja nije dozvoljavala mkakvo razmišljanje, bila je temelj tih odnosa. Na jednom slučaju koji će se uskoro desiti, videćemo kako to izgleda.

Ulazak pukovnika Mihailovića kao da je značio da se i oficirima može da donese večera. Živić i ja nismo to znali pa smo hteli da odemo, ali nas kapetan Reljić zadržao. Ima dosta hrane, ostanite sa nama na večeri. Jedan crnpuhasti vojnik donosio je tanjire i sa kafedžijom postavljao sto. Počeo je od gospodina pukovnika. Na jedan prazan kafanski stočić staviše veliku činiju. Prijatan miris rasprostire se kafanom. Kada je i u moj tanjir izručena velika kutlača, video sam da je to gulaš od ovčjeg mesa. Odmah je iz jednog kazančeta kafedžija svakom dodao i kačamaka.

Crnpuhasti vojnik bio je Benjamin Samokovlija, koji će mi prvom prilikom ispričati u kakvoj se situaciji nalazi u ovoj grupi "vojske koja ne priznaje kapitulaciju" i koja, bar za sada, još nije dobila određeni naziv.

Te večeri Benjamin se samo usudio da me upita:

"Jeste li vi, gospodine poručniče, rodom iz Banjaluke?" Potvrdio sam mu, a Benjamin mi reče da bi me pitao za neke njegove poznanike. Uskoro ću videti da mu je to bio samo izgovor.

Marinski narednik Franjo Seničar, koji je već, kako se kaže, stekao pravo građanstva ili, bolje reći, apsolutne pripadnosti oficirskoj grupi, počeo je čeprkati oko radija. Imao sam izvesno sveže znanje jer sam pre nekoliko

meseci završio školu za vezu i bio na praksi u fabrikama "Gođevac" i "Signal", gde su se izrađivale vojne radio-stanice. Nisam ni pokušavao da popravim radio koji je samo krčao, iz prostog razloga što sam malo razumeo nemački, jer sam po komentarima onih koji su znali nemački, među kojima je bio i pukovnik Draža, video da su saznali nešto o vladi i kralju. Naime, tvrdili su da nemački radio ni jednom rečju ne pominje kralja i vladu, već da stalno poziva na red i poslušnost. Komentarisali su da kralj i vlada nisu pali u ropstvo, i pravili razne pretpostavke. Pukovnik Mihailović, koji je bio vršilac dužnosti načelnika II armije u Sarajevu, kao da je nešto znao, ubedljivo je govorio da su vlada i kralj izbegli preko Grčke. Svima nam je smetalo što su Mihailović i Palošević, ne obazirući se na prisutne, najviše govorili francuski. To je naročito revoltiralo Paloševićevog klasnog druga, majora Stankovića.

To večer pukovnik Mihailović je naredio da se sutra prikupe seljaci u što većem broju, a i mi svi da moramo biti prisutni, kako reče, da razgovaramo o situaciji.

Sutradan se situacija okrenula naopako. Umesto da seljaci dođu na zbor koji je zakazao pukovnik Mihailović, došla je delegacija koju je predvodio seoski starešina Nikodije Božić i tražila da ih pukovnik primi na razgovor.

Jutro je već podmaklo, i Mihailović je već popio i kafu a i rakiju sa Franjom i Uzelcem, kada je delegacija došla. Mihailović kao da je od ovih ljudi očekivao neko priznanje zato što ne priznaje kapitulaciju, pa je bio iznenađen kad su počeli govoriti o, kako rekoše, pljački zadruga. Jedan postariji domaćin žalio se da naši vojnici i četnici zalaze po kućama i uzimaju šta im se sviđa, pa da neki diraju i žene. Dok su se seljačke žalbe ređale, a one su bile teške, Mihailović je preko žandarma poručio da se prikupimo u što većem broju. Neka dođu svi. Već nas je i tako bilo podosta sa seljacima. U razgovorima nismo svi imali iste stavove. Neki su opravdavali ono što je urađeno u zadrugi, a bilo je vojnika koji su govorili da nije trebalo sve uzeti, i selo mora da živi.

Mislio sam da će Draža pokrenuti raspravu o našim nepravilnim postupcima prema seljacima. Međutim, kada se prikupilo dosta naše vojske, on počeo iznositi svoja gledanja na kapitulaciju. Tesko bi bilo to reprodukovati, pre svega zato što je Draža govorio čas o generalima, ne ustručavajući se da

pomene i Simovića, rekavši da im je glavna briga bila kako da pobegnu, a ne kako da komanduju. Onda bi prešao na to kako Jugoslaviju neće Saveznici prepustiti Hitleru. Besneo je kada je govorio o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Seljaci, među kojima je prvi govorio Božić, tražili su da mi ostavimo njihovo selo na miru. Drugi su pitali mislimo li mi da se borimo, pri čemu je bio očigledan strah od te borbe jer bi im Nemci mogli, kako su govorili, sve spaliti. Gledajući sa strane, rekao bih da je svako pevao svoju pesmu, da bi, na kraju, seljaci bespomoćno sležući ramenima, otišli svojim kućama. Uskoro nam je bilo jasno da se oni nisu pomirih s tim da i dalje ostanemo njihovi neželjeni gosti. Videćemo da su našli načina da nas se reše.

Na drugoj strani, pukovnik Mihailović nije mogao sprečiti da zbog robe iz zadruga ne dođe do sukoba i među nama. Ako su seljaci naoko bespomoćno otišli, tako nije učinio rezervni podnarednik Sijačić. Kada su Lenac i Pažin vršili raspodelu šećera, cigareta, suvog mesa i druge robe, Sijačić se bunio, ako bi se tako moglo reći, što je vojnicima pripalo samo nešto slanine, brašna i pasulja. Svađao se sa Lencom, koga većina nije simpatisala, zbog njegovog isticanja Ljotića i dodvoravanja Draži. A Sijačić, koji je, kako sam docnije saznao, bio grafički radnik, kao da je posebno bio netrpeljiv prema Lencu. Poručnik Pažin je smatrao da i on treba da očita lekciju Sijačiću pa je, ne birajući reči, vikao na Sijačića, koji je, inače, vršio dužnost pisara i na mašini pisao sve što je tzv. štabu trebalo. Lenac je u više navrata nazivao Sijačića komunistom. Sijačić se usudio da kaže: "Vi, gospodo oficiri, imate para i jedete pečenje i šunke, a mi postan kačamak i pasulj." Svi koji smo se zadesili u kafani, okupili smo se oko njih trojice. Zbog galame, iz sobe je izašao pukovnik Mihailović.

Lenac mu je odmah prišao i optužio Sijačića, ne ustručavajući se da kaže: "To su komunistički ispadi, on se stalno nešto bunio."

Pukovnik Mihailović pozva Sijačića, koji se već povukao i seo za jedan sto. Očekivali smo da će i Draža vikati. Međutim, on oštro podviknu da neće trpeti nikakvu nedisciplinu ni komunističke ispade. Zapretio mu je da će pri sledećem ispadu biti kažnjen i da će ga oterati. Sijačić je samo rekao: "Razumem."

Razmišljao sam o ovome i setio se slučaja kada je u Vojnoj akademiji i mene jedan pukovnik, moj odjeljski starešina Vlajko O. Jevtić, nazvao komunistom. Dogodilo se to ovako.

U stroju za večeru pozvao me je dežurni da čitam "Očenaš". Bio sam zauzet šaputanjem sa drugom do mene pa nisam čuo. Dežurni oficir me je kaznio da posle večere pa do povečerja ispred šatora naglas deklamujem "Očenaš". Bilo je to za vreme letnjeg logorovanja.

Kaznu sam morao izvršiti, pa sam posle večere stao pred šator i počeo: "Oče naš, iže jesi itd." Odjedanput na desetak metara od mene moj drug Zoran Vasiljević počeo da glasno pljuje. Šta se desilo?

Zoran je imao običaj da stalno kroz zube pljucka. Mi smo pokušavali da ga odučimo od tog ružnog običaja, ali on se često zaboravljao. Toga dana nije primetio da iza njega ide kapetan Bimbašić, i Zoran, kao da je gađao, pljucnu baš na vrh kapetanove čizme.

Bimbašić ga je na taj način kaznio što mu je naredio da posle večere do povečerja pljuje u testiju dok je ne napuni. Tako smo se nas dvojica slučajno to veče našli zajedno na izvršavanju kazne.

Mi smo se, i ne razmišljajući mnogo, brzo složili: ja bih viknuo "oče naš", a Zoran "pu", ja "iže jesi", a on "pu", i tako sve do "lukavago", a on opet "pu", pa sve iz početka.

Prisutni su počeli grohotom da se smeju. Pošto je smeh zarazan, on se preneo na ceo logor.

Naišao je pukovnik i, razume se, sutra na raport. Eto, tada me je prvi put neko nazvao komunistom. Mene je to jako uvredilo, jer su nas učili da su komunisti bezbožnici i ljudi bez ikakvog morala. Ja sam tada bio pitomac od šesnaestak godina, i kada mi je pukovnik rekao da pišem kući da mi pošalju civilno odielo, to je za mene bila prava tragedija.

Sada, ovde, bilo je nešto drugačije. Čudio sam se, jer su se moja shvatanja o komunistima ipak u razdoblju od sedam godina nešto promenila.

Sijačić je jednostavno negodovao s pravom. Nije bilo opravdano da oficiri peku ovna na ražnju, a vojnicima daju postan pasulj. U mojoj grupi i Živić i ja jeli smo svi zajedno, tek bi po koji bolji zalogaj ponekad uzimali, i na to se vojnici nisu bunili.

Pukovnik Jevtić je tada odustao da me predloži za isključenje iz Vojne akademije, ali šta će biti sa Sijačićem, kako li će on proći?

Primitio sam da nema majora Paloševića. U razgovoru, Živić mi je rekao da ga je video kako po selu traži seljačko odelo. Da neće i on, kao oni kod Doboja, u civil pa kući da zbrine porodicu.

"Neće biti tako". reče Živić.

"Otkud znaš?"

"Pažin mi je rekao da u Bajinoj Bašti ima banka puna para i da je neki Kojić, poslanik, poslao poruku da taj novac još nisu uzeli Nemci."

Ova prva misija majora Paloševića u civilnom, seljačkom odelu bila je uspešna. Doneo je dosta novaca, a koliko, to niko, sem Draže, Uzelca i njega, nije znao. Kakva će mu biti druga misija kada je u seljačkom odelu išao u Gornji Milanovac, videćemo kasnije.

Ušli smo već u maj, a još se ne mičemo iz Zaovina. Osećamo da smo se seljacima popeli navrh glave. Bilo je među njima i mnogo ratnika iz prvog svetskog rata, a bio je jedan čak iz srpsko-turskog rata. Oni su se iščuđavali brzoj kapitulaciji, i smatrali da je sramota što bez zrna baruta izgubismo rat. Uzalud smo i Draža i mi ostali govorili da Hitler mora propasti, i da će Englezi i Amerikanci pobediti.

Jednom prilikom jedan seljak postavi pitanje šta je sa Rusima. Zašto Rusi čute?

Među oficirima bilo je govora o SSSR, tj. o Rusiji. To je bio i povod za strategijske misli pukovnika Draže i za političke napade i tirade Ljotičevog sekretara Lenca. Većina je izbegavala te razgovore. Jednom smo čuli od

Draže, kada je malo više popio, da je SSSR sklopio sa Hitlerom pakt o nenapadanju. Tom prilikom je on rekao:

"Gurnuće njih Englezi u rat. A kada pukne između njih i kada se ta dva gorostasa uhvate ukoštac, onda će biti pravi rat. Za sada se ne može ništa očekivati, jer su Rusi i Nemci saveznici. Treba čekati, rekao je Draža, i to slučajno, tu u Zaovinama. A to treba čekati postala je osnovna zamisao Dražine strategije, kojom je u početku okupacije nastojao da spreči razvoj ustanka, ali je vrlo brzo prešao na svoju pravu i jedinu strategiju, borbu protiv svih snaga koje su se pokrenule protiv okupatora, i tu nije bilo "čekanja".

Živićev i moj domaćin, kafedžija Vukadin, znao je gotovo sve što se govorilo među oficirima, kao i o njihovim međusobnim odnosima, jer je njegov dečak Miodrag dobro pamtio sve šta se govori, a više je bio u kafani svoga rođaka Nikodija nego kod svog oca, gde nije bilo gospode oficira i štaba.

Da bi nam ispričao sve šta se dešava, počeo je sa uvodom kako se neki seljaci spremaju u Bajinu Baštu da nas prijave, kako reče, žandarmima. Nismo to poverovali. To bi značilo da će i Nemci odmah za nas saznati. Mali Miodrag je čuo, kaže Vukadin, kako se neki o tome dogovaraju jer ne mogu više izdržati naš zulum.

I neki dan je uveče bilo lumpovanja, ispečeno je nekoliko prasadi. Čak je traženo od Nikodija da domaćica spremi gibanicu za oficire. Docije sam saznao da je 27. aprila 1893. rođen Draža, i ta lumperajka je mogla biti na njegov rođendan, mada smo mislili da je to opijanje odraz nevolja u koje smo zapali.

Nismo verovali da bi nas neko mogao prijaviti Nemcima, ali smo ipak to referisali pukovniku Mihailoviću. To je učinio Živić kao starešina naše grupe. Kada se vratio, rekao je da Draža nije bio nimalo iznenađen, jer je već bio obavešten o tome. Živić mi je na karti pokazao da mu je pukovnik Mihailović objašnjavao kako bi nas Nemci mogli baciti u Drinu. Podstaknut ovim izveštajem, Mihailović je skupio sve oficire i podoficire. Sastank je ličio čas na predavanje, čas na govor. Pukovnik je izneo opširno situaciju po kapitulaciji, pa je rekao da Nemci ne mogu dobiti rat zbog svoje ekonomske

slabosti i zbog velikog prostora na kome ratuju. Govorio je i o Englezima, Rusima, Amerikancima, a onda neočekivano, pošto je rekao da je naš položaj u Zaovinama nepovoljan, ponudio je svima koji ne žele da i dalje ostanu, da priznaju, kako reče, kapitulaciju.

"Mi ćemo uskoro napustiti Zaovine i ne mogu vam reći kojim ćemo pravcem otići"; ipak, pošto je naglasio da Srbija treba da odigra glavnu ulogu, bilo nam je jasno da ćemo krenuti na pogodniji teren na kome će moći da se manevriše.

Dan kasnije, pukovnik Mihailović je opet dobio izveštaj da Nemci iz Višegrada i Bajine Bašte organizuju poturu za nama. Više se nije moglo znati šta je istina, a šta laž. Celu noć smo proveli u pripravnosti. Za 5. maj bio je predviđen pokret, tako da bismo Đurđevdan, 6. maj, proslavili na Tari. To je trebalo da nas podseti na staru tradiciju hajdučkog sastanka.

Pre polaska iz Zaovina izbio je sukob između poručnika Pažina i mene. Pažin je naredio da naši vojnici nose namirnice i prtljag za oficirsku grupu, pošto nisu mogli sve potovariti na konje. Mislio sam da je to Pažin izmislio; pa sam počeo da slobodno s njim raspravljam, kao poručnik sa poručnikom. Nećemo, valjda, mi biti njihova komora, odakle im sada toliko stvari. Nisam mislio da će me Pažin optužiti kod pukovnika. Kada smo bili postrojeni, Draža je naredio da se razvije zastava. Bilo je dosta seljaka koji su došli iz radoznalosti da nas isprate. Kada je zastava razvijena, oni poskidaše kape i kao da su zaboravili sve što se za ovih deset dana zbilo. Pukovnik Mihailović oceni trenutak i održa kratak govor koji za sve nas nije bio ništa novo, ali, govoreći o tome da smo mi vojska koja ne priznaje kapitulaciju, u nama se budio ponos i nada da ćemo naći mogućnosti da se borimo protiv Nemaca, kad se već nismo predali.

Posle ovog, da ga nazovem ceremonijala, krenuli smo u koloni po jedan. Na čelu je bila patrola iz jurišnog bataljona, sa narednikom Ajvazom, za njima žandarmi i podoficiri, pa oficiri, ispred kojih je bio ogrnut pelerinom i sa štapom u ruci pukovnik Mihailović. Tek onda je išla Živićeva grupa, a s njom ovog puta i tri vojnika koji su bili kao komora i kuvari oficirske grupe. Na začelju su išli četnici vojvode Mitra.

Tovarnog konja sa "radio-stanicom", u stvari, sa sandukom s novcem, vodio je jedan Paloševićev vojnik.

Razvučeni na oko pet i više metara odstojanja, ovih šezdesetak raznorodnih vojnika izgledalo je kao velika i dugačka kolona.

Crnpurasti vojnik Benjamin progura se do mene. Pokušao je da govori, ali uvek bi nam neko smetao, a on nije hteo da iko čuje šta hoće sa mnom da razgovara. Tek na jednom sastanku odvojio sam se malo u stranu i pozvao Benjamina da mi donese cigarete ako ima. Znao sam da toga u komori ima. Kada sam zapalio, pitao sam ga šta je hteo da mi se požali. Benjamin se još malo ustručavao, a onda, kao da skida veliki kamen sa vrata, reče:

"Gospodine poručniče, video sam i čuo da vi ne simpatišete Ljotića", zastao je, a ja ga podržah, dodavši onako kako sam mislio:

"Ljotić bi hteo biti jugoslovenski Hitler."

"Vidite, gospodine poručniče", produži Benjamin, "ja sam Jevrejnin i još Nemci nisu ni okupirali celu Jugoslaviju, a mene je već razoružao potporučnik Lenac. Odredio me je za kuvara i preti mi da će me prvom zgodom oterati."

"Pa šta ti ja tu mogu pomoći?"

^Molio bih vas da budem u vašoj grupi." Zamislio sam se dugo, gledajući u praznu budućnost koju nisam mogao znati. Benjamin požuri da ga ne bi neko pitao šta je razgovarao sa mnom.

Kolona se pela kroz gustu šumu ka lovačkom domu na Mitrovcu. Imao sam još jedan značajan razgovor sa "dobojskim vojvodom" Mitrom. Brojno stanje njegovih četnika bilo je isto kao i naše. Možda se zato Mitar rnje ustezao da mi otvoreno ponudi da se odvojim.

"Ima kod tebe i jedan Crnogorac profesor", mislio je na Radomana, "povedi i njega pa da mi krenemo za Crnu Goru."

Mitar me je pozvao da uveče dođem k njemu na razgovor. Penjali smo se sve više, a i ja sam sve više počeo razmišljati kako bi bilo da krenem u Crnu Goru. Sutra je Đurđevdan, i ovaj Mitrov predlog povezao sam sa četovanjem i hajdukovanjem.

Stigli smo. Lovački dom na Mitrovcu jadno je izgledao. Nije bilo ni vrata ni prozora, unutra ništa, ni gde da sedneš. Neko je sve razvukao, kao da je samo čekao rat, pa da to uradi. U blizini još nekoliko koliba - ni u njima ništa, služile su pastirima ili drvosečama da sklone glavu od nevremena.

Kako smo pristizali, tako se formirao stroj, stajali smo u dve vrste, dok su Dobojski četnici bili u gomili ispred koje je stajao Mitar. "Ovaj neće dugo pod komandom Draže", šapnuh Živiću. Bili smo raspoređeni po kolibama. Sutra ćemo ovde na planini, kako dolikuje, slaviti Đurđevdan. Kriari smo svako ka svojoj kolibi. Došavši do naše kolibe, ustanovili smo da je isključivo služila za ovce i koze. Stoga se uputismo ka jednoj koja nije bila nikom određena, i tamo smo se smestili. Još nismo m vatru naložili, kad se pred kolibom zaustaviše Draža i Pažin. Na kolibi nije bilo vrata. Ne obazirući se ko je u kolibi, Pažin. je govorio Draži:

"Martinović se opet bunio. Neće da nose hranu i prtljag."

Draž a dreknu:

"Šta on hoće", i opsova. Pre nego što su me Živić i Radoman uspeli zadržati, ja iskočih iz kolibe.

"Zašto psujete, gospodine pukovniče, poručnik Pažin laže. Mi nismo mogli nositi oficirski prtljag jer smo imali dosta i svoje hrane. Nije rekao da je to bilo vaše naređenje."

Draž a se podboči na štap pa oštro upita:

"Ko ovde komanduje?"

"Vi, gospodine pukovniče."

"Na svoje mesto i nemojte da se to ponovi, inače ćemo po ratnom zakonu." Okrenuše se i odoše ka Lovačkom domu.

Ubrzo je žandarm sve oficire pozvao na hitan sastanak sa gospodinom pukovnikom. Vatra je već gorela, i nije nam se išlo. Naređenje je naređenje, i zato krenusmo nagađajući o čemu će biti reči. Mislili smo radi obezbeđenja. Ali Draža nas je iznenadio.

"Gospodo oficiri, opet smo obavešteni da Nemci kreću od Kaluđerskih Bara. Nemamo mnogo vremena za odlučivanje. Treba da se provučemo, da Nemci ne bi napravili обруč. Stoga se treba podeliti u više grupa i krenuti raznim pravcima."

Na sastanku je bio i vojvoda Mitar.

Oficiri su disdplinovano čekali naređenje ko će u koju grupu i gde će biti zborna mesto. Niko nije postavljao pitanje odakle izveštaj o Nemicima, pa smo docnije Živić i ja zaključili da je neko morao doći da javi ili je to maslo vodiča koji nam je sa Mitrovca pobegao. Mi smo se šalili, možda hoće Vežanjci da nas što dalje pokrenu, da im se ne bismo vratili.

Usledilo je naređenje. Prva grupa: pukovnik Mihailović sa oficirima, žandarmima-podoficirima i Paloševićim "jurišlijama", ukupno oko dvadeset. Druga grupa: Dobojski četnici sa vojvodom Mitrom, brojno stanje trideset, i treća, najmanja grupa: Živić i ja sa Zorkićem i pet vojnika, ukupno osam.

Drugi deo naređenja bio je oštar, gotovo preteći, a odnosio se na zabranu bilo kakve borbe sa Nemicima. Draža je zaključio:

"Borbu sa Nemicima izbeći po svaku cenu... Neću da mi na leđa natovarite poteru."

Treći deo naređenja bio je kratak:

"Zborna mesto Suvobor kad ko stigne, smeštaj u kolibama i hvatanje veze."

Pošao sam sa Mitrom, rekavši Živiću da me sačeka. Hteo sam još jedanput da vidim kakvi su planovi "vojvode dobojskog". Vojvoda je okupio četnike i bez okolišanja rekao:

"Bio sam kod gospodina pukovnika. Kaže da će nas Nemci opkoliti i naredio je da se probijamo po grupama. Ja, kao vaš vojvoda, više neću pod komandu ovog pukovnika." Ja se malo trgoh. "Ako neko od vas hoće, eno ga tamo", pokaza rukom. "pa neka ide slobodno."

Svi su zagrajali:

"Nećemo, dosta nam je vojne discipline i bahatih oficira", i kapetan Kovačević dodade: "i pijanog Franje." Začudih se tome.

Četnici su se počeli spremati, a Mitar pozva Žnidaršića pa mi pred njim reče:

"Poručniče, nemoj biti lud pa ići s njima. Rade ti o glavi. Preda mnom su malopre govorili da će te urazumiti ili likvidirati. Evo imaš kod nas i poznanika, pa ćemo zajedno u Crnu Goru."

U sebi sam odlučio da ne odem s ovim četnicima, nije mi se svidelo vojvodino istupanje. A još kod prvog susreta s njima video sam da nemaju određenog cilja. Izvukao sam se da ću se dogovoriti sa Živićem.

"Dodi brzo jer mi krećemo", reče Mitar, vojvoda dobojski, koga više nikad nisam ni čuo ni video.

Kopkalo me je ono što mi je rekao vojvoda da je čuo da će me likvidirati, i kada sam sa Živićem o tome malo porazgovarao, zaključili smo da se to, možda, odnosi na odvajanje naše malene grupe. Zašto bi im baš nas osam, sa jednim puškomitraljezom, smetali. Možda će kasnije i ostalih da se oslobode i da se negde ubaziraju samo oficiri. Pravili smo razne pretpostavke, a onda počeli razmišljati i o pokretu.

Dogovorismo se da krenemo zorom pravo na Kaluđerske Bare.

Tako mi ostadosmo na Mitrovcu. Od sve "jugoslovenske vojske" ne beše više nijednog starešine da nam šta naredi ili da nas kontroliše. Pre spavanja obišli smo Lovački dom i sve ostale kolibe. Nigde ni žive duše, samo je u Lovačkom domu ostala neka oprema koju "oficirska grupa" nije mogla poneti.

Negde daleko u šumi oglasio se vuk dugim zavijanjem. Ovaj će nam noćas biti jedini saveznik. Biće da je namirisao konje koje su Dražina gospoda oficiri rastovarili i poterali u šumu da bi se neprimetno provukli kroz "nemački obruč".

Vratili smo se u našu kolibu. Vojnici su bili dobri i pobnuli se da imamo dosta drva.

Prezalogajili smo svi malo proje i slanine i pripre-mili se da noć provedemo više dremuckajući pored vatre nego što smo spavali. Izlazeći povremeno iz kolibe, videli smo da je posle kiše počeo da pada sneg. Kako će biti sutra?

Naša grupa je belom zorom, kažem belom, jer je noćasnji sneg svojom belinom prekrrio Taru, krenula pravo ka Kaluđerskim Barama. Šuma je bila čarobna, što se lepote tiče, ali i tajanstvena, sa pucketanjem svojeg drveća i svim neobičnim zvukovima. Nenaiknuti, zastajali smo da odgonetnemo šta je to, pa bi samo ponekad neko progovorio: "Šuma", i time je sve bilo rečeno.

Protekle noći zabeležili smo promenu. Pošto se pozdravio s nama, našu grupu je napustio profesor Radoman. Rekao je da neće sa vojvodom Mitrom, ali da ne zna s kim će i kako će dalje. Tako je ionako mala grupa postala još manja. Ostalo nas je sedam.

Išli smo pravo na Kaluđerske Bare, oprezno grebenom. Sneg, koji je napadao desetak santimetara, otežavao je kretanje. Zastajkivali smo da bismo oslušnuli ne ide li nam ko u susret, jer nas još nije napuštala misao, koju nam je naturio pukovnik Mihailović, da za nama kreće potera i da treba izbeći opkoljavanje.

Rešili smo da na Kaluđerskim Barama proslavimo Đurđevdan. Pošto smo poslednji krenuli sa Mitrovca, uvideli smo da ni za nama ne idu Nemci. Tek

posle rata mali Miodrag, koji je tada već porastao, pričao mi je da su po našem odlasku iz Zaovina Nemci stvarno dolazili i da su se seljaci izvukli rekavši kako smo mi "samo bežanija" bez oružja, koja ide svojim kućama. I Nemci tada nisu kaznili seljake.

Prelazeći preko visoravni Dobro polje, zadržali smo se da se odmorimo i da ručamo. Bio je to đurđevdanski ručak na đurđevdanskom rastanku, jer je prošle večeri praža Mihailović priredio umesto hajdučkog sastanka hajdučko rasturanje. Nije bilo ni ovna na ražnju, ni rujnog vina, ni plečke da "harambaša" odgonetne sreću junačku. Umesto toga bilo je sve više pitanja koja smo svaki sebi i jedni drugima postavljali.

Kaluđerskim Barama smo prišli oprezno. Prvo izviđanje sa ivice šume, zatim patrola prilazi kolibama i kućama. Svuda tišma. Krenusmo slobodno i ne sačekavši da patrola pregleda sve kuće. Nigde nikakvih tragova, a kamoli Nemaca. Istina, samo Mačvanac Dragoljub reče da je ovuda prošlo puno kerova. Te "kere" bili su vukovi čije su krupne šape ostavile prtinu u snegu koji je u toku dana prestao da pada. Rešili smo da ovde provedemo sledeću noć. Uzrok tome je ponajviše bila jedna kuća koja je, verovatno, služila kao letnjikovac nekom bogatašu.

U kući je bilo i ognjište i nešto posuđa, a u sobama jednostavnih drvenih kreveta preko kojih je bilo naslagano vunениh biljaca.

U manju sobu smestili smo se Živić, Zorkić i ja, a u drugu vojnci. Brzo smo na ognjištu naložili vatru i, čekajući da se u kazančetu prvo otopi sneg pa da se sku-va kačamak, sedeli smo oko vatre i pričali. Iznenadila su nas zapažanja naših vojnika. Mislili smo, ako čute, oni i ne vide šta se sve zbiva.

Pričali su o postupcima kapetana Uzelca, poručnika Pažina, Lenca, koga su jednostavno poistovetili sa Ljoti-ćem i nazivali ga "onaj Ljotić". Njih se nije ticala visoka politika i nadmudrivanje te gospode, ali su zapažali njihove odnose prema vojncima, a i između sebe.

91

Zorkić, Živić i ja, posle večere, produžili smo u svojoj sobi razgovor o našem hajdučkom danu. Živić se žalio što nas za pet godina u Vojnoj

akademiji niko ne nauči šta da radimo ako ovako ostanemo sami. Pa i gospodin pukovnik, koji nam je mogao pomoći, on nas, evo, rasturi. "Zborna mesto Suvobor, a tamo ćemo dobiti dalja naređenja." A šta ako ih tamo ne nađemo ...

Meni najviše smeta rezervni poručnik Lenac. Pokušavao sam da razgovor skrenem i na tu stranu. Čudilo me je da pukovnik Mihailović dozvoljava da tako slobodno govori o Ljotiću, pogotovo kada je reč o tome ko je kriv za propast Jugoslavije. Živić mi je pričao kako je Lenac pre još više govorio o Ljotiću i hvalio se kako je on, njegov sekretar, znao sve šta se u državi događa. Bio je on vođa Ljotićeve omladine. Mi nećemo sa Lencom, ako ostane, složili smo se nas trojica.

Zašto je pukovnik Draža Mihailović tolerisao Lenca i odobravao njegova istupanja, tada je to za nas još bila tajna.

Živić tada prvi put reče:

"Neće Lenac dugo s nama, čuo sam kada je s majorom Stankovićem govorio da jedva čeka da ide u Beograd", i tu Živić prestade da priča dalje.

Pokušavao sam da ga podstaknem, ali uzalud. Odgovarao je da ne zna zašto Lenac ide u Beograd. Zorkić je rekao da je major Stanković i njega nagovarao da ide u Beograd, da će mu lako naći posao jer on tamo ima dobre veze.

"Ja znam dobro gađati iz mitraljeza, šta ću ja u Beogradu, sem vojničkog zanata ništa ne znam."

Živić je sve više prepuštao meni da odlučujem šta ćemo dalje raditi. Tako smo se ujutro složili da se što više krećemo danju grebenima, da bismo se što manje peli uzbrdo i silazili nizbrdo, a i da bismo uvek imali dobar pregled terena. Kada je trebalo odlučiti o sledećem našem cilju, Živić mi je rekao da ja odlučim. Imali smo karte Vardišta, a Živić je imao još samo kartu Arandjelovca 1:100.000. Nedostajala nam je karta na kojoj bismo videli kako ćemo doći na cilj koji je odredio pukovnik Mihailović. Odredio sam prvi dan marša. Pokret do puta koji vodi od Bajine Bašte za Užice. Uveče ćemo izviđati put i, ako sve bude u redu, pre zore prteći ćemo preko

druma da bismo sledećeg dana izašli na Jelovu goru. Naći ćemo vodiče da nas dalje vode prema Suvoboru.

Sve je manje bilo nade da ćemo u Srbiji naići na neku vojsku koja se bori. Ovako smo govorili Živić i ja, možda naiđemo na ovakvu grupu, ali zar smo mi vojska. Pa ni ona Dražina grupa ne liči na neku vojsku. Znali smo samo za Paloševićev jurišni bataljon, dobojske četnike i ovu Dražinu grupu.

Sve više nam se nametala misao da potražimo, možda, kakvog boljeg pukovnika i da ne idemo na Suvobor. Živić je navijao za Rudnik. To je bilo bliže njegovom rodnom kraju, a i meni je odgovaralo jer je bilo dalje od Lenca. Govorili smo o našim vojnicima, šta će biti ako nas napuste i odu kućama. Mi im za sada ne nudimo nikakvu perspektivu. Tada smo došli na ideju da nađemo neku bazu gde bismo se mogli skloniti dok se ne pokaže izlaz iz ove neizvesnosti. Ono o čemu se rnsmo kolebali ni razmišljali, bila je odlučnost da se ne predajemo dok Nemci ne budu pobeđeni. Nismo hteli biti nemački robovi.

Kretali smo se danju, od zaseoka do zaseoka. To su bila mala planinska raštrkana naselja kojih je nekoliko sačinjavalo selo. U svim selima, to je bilo 7. maja, očekivali da se poneko vrati iz vojske. Bilo je u ovim selima starih ratnika iz Užičkog puka, oni su najbolje znali na šta ovaj rat liči, i to su ocenili onako kako su oni shvatili. Iako su bili siromašni, za vojsku se hrane našlo, jer su se nadali da će neko i njihove rođake i sinove hraniti na putu do kuće.

Nisu se čudili što smo naoružam i najviše su se bojali da im sinove ne odvedu u nemačko zarobljeništvo.

Zadržali smo se kod nekih kuća u blizini Kadinjače. Kako su nam rekli da Nemci retko nailaze, i to samo njihova motorizacija, a ne pešadija, rešili smo da ostanemo kako bismo sledećeg dana prešli i preko puta Užice—Valjevo. Kada smo prešli Jelovu goru i spustili se do nekih kuća koje su zvali Gostinica — ne znam da li je to bilo selo, ali tu je bila i kafana — ponovo smo čuli da nigde na putu nema Nemaca. Naiđu sa motorizacijom pa prođu.

Čuli smo da je tog jutra prošla tuda jedna grupa četnika. Kada su nam objašnjavali kako izgledaju, činilo nam se da su to Dobojski četnici vojvode Mitra, ali nismo želeli da se još jednom s njima sretnemo.

Nismo se žurili, i 9. i 10. maja bili smo u Tometnom Polju. To je bilo izrazito stočarsko selo. Svugde pašnjaci ispresecani potočićima bistre vode. Nije se moglo utvrditi kuda ta voda teče. Samo oko kuća bilo je malo obradive zemlje. Seljaci su nam govorili da kod njih ni kukuruz ne uspeva. Ispred nas na nekoliko kilometara plavio se Maljen, a još dalje, desno, Suvobor.

Niko nam ništa nije znao reći o grupi vojske koja "neće da se preda i koja ne priznaje kapitulaciju". Mi smo mogli okrenuti preko Suvobora, a mogli smo doneti i drugu odluku. Ovde na ovoj prekrasnoj visoravni kao da smo bili slobodni. Ali nikoga da nam ma kakvim savetom pomogne, pa smo Živić i ja pravili kombmacije. Kao što reče pukovnik Mihailović, mi smo deo vojske koja ne priznaje kapitulaciju.

Nas sedmorica? Silna smo mi vojska! Nema nama druge nego hajdukovati. Naći jatake i otimati od Nemaca plen.

"Bar da znamo ko smo i šta smo, ali ni to ne znamo", opet će Živić. Njega kao da je stalno mučila dilema šta smo, kao da jte od tog opredeljenja zavisila njegova odluka kojim ćemo pravcem.

Nekako smo ipak došli do zaključka da smo pre "hajduci" nego "jugoslovenska vojska". Verovali smo u hajdučku tradiciju u Srbiji, kuda smo i pošli. Sada nam je, kada smo preživeli kapitulaciju, preostalo da se nadamo da ćemo imati dosta jataka, a šta će dalje biti, ne znamo.

Živić kao da je osetio moju misao ili je shvatio da sada može istupiti sa željom da krene u svoj kraj:

"Idemo na Rudnik."

"Idemo", kratko odgovorih, " i to pokret odmah dok nisu naišli Lenac, Pažin i ostali."

Uz put smo razgovarali o zasedama, prepadima koje ćemo izvesti na putevima kuda prolaze usamljeni nemački kamioni. Jednom rečju, maštali smo o predstojećim danima, ni sami ne znajući šta nam nosi sutrašnjica. Umesto preko Suvobora, vođiđi su okrenuli preko sela ka Gornjem Milanovcu.

Prolazeći kroz selo Teočin, seljaci su nas obavestili da je seoski kmet, po naređanju Nemaca, prikupio dosta oruđja i vojne opreme. Pozvali smo kmeta. Jedva su ga pronašli, jer je, kako ređe, imao loše iskustvo pa se skrivao čim bi neko naišao.

"Kad pre stiđe da izvršavaš naređanja Nemaca?" upita ga Źivić.

"Moram, gospodine kapetane."

"Nisam ja kapetan."

"Gospodine oficiru, moram. Zapretiše da će celo selo pobiti ako se ne preda oruđje."

Źivić je kmetu zabranio da dalje prikuplja oruđje, a ja sam za to vreme isprobao i odabrao dobre vojničke cipele. Nisam više imao problema sa Źuljevima jer sam u Zaovinama noge dobro izlečio.

Kad se ovako nešto desi, seljaci se uvek okupe iako ih niko i ne zove. Tako su i sada u dobrom broju stajali i posmatrali šta se dešava. Dozvolili smo da od oruđja uzme šta ko Źeli.

Među okupljenim seljacima bilo je i mladića koji nisu još ni vojsku služili, bar tako su izgledali. Dvojica golobradih dečaka uzeše puškomitraljez "zbrojovku" i redenike za mitraljez. Zorkić ih zaustavi.

"Šta će vam redenici, nije to za puškomitraljez", i odabra im nekoliko šaržera za "brno", čak nađe i punjač šaržera. "Evo, to ponesite i municije što više."

Umeša se i vojnik Nikola Vučković. Prišao je gomili oružja, municije i opreme i počeo odabirati bombe "kragujevke". Prvo je ponudio nama, a onda reče ostalima:

"Ovo uzimajte, ovo je najbolje", i ispriča sve šta je znao o bombama i upotrebi bombi, kao što je u vojsci učio.

Primitili smo da se, sem onih dečaka, ostali ustručavaju da uzmu oružje. Živić mi reče, povukavši me u stranu:

"Biće da se boje ovog revnosnog kmeta."

"To je bar lako, povedimo mi njega odavde pa neka posle uzima ko šta hoće."

"Jest, bogamu", izgovori Živić svoju uzrečicu, "ionako su porez plaćali, to je njihovo oružje."

Iznenada ja naredih pokret. Živić, iako mu to nije ležalo, podviknu: "A ti sa nama", uperivši prstom u kmeta. Ovom klecnuše kolena.

"Nemojte, braćo, pobogu. Ja samo naređenje izvršavam. Nisam ništa bogu zgrešio", ređao bi kmet još da ga nije Živić prekinuo.

"Polazi, ni reči!"

Posle smo videli da se kmet plašio da ga ne ubijemo. Kaže dešavalo se da nađu čoveka ubijenog i niko ne zna šta se dogodilo i ko ga ubi.

"Nismo mi od tih. Mi smo deo vojske koja se nije predala", ponovismo Dražinu izreku. "Mi ne priznajemo kapitulaciju. Nego, ako se bojiš, a ti, eno ti pravo šuma, pa beži od nas." Živić mu pokaza u pravcu jednog šumarka onako nasumce.

Kmet pode, ali se nekoliko puta sa strahom okrenu. Mi smo se tome čudili i smejali. Vučković reče:

"Ovaj je ko zec."

Tek što je kmet odmakao, priđe nam jedan od onih mladića. Pogleda u mene, valjda zbog toga što sam onako neobrijan i bradat izgledao najstariji i skide šajkaču na pozdrav.

"Gospodine kapetane" (izgleda da im se taj čin najviše sviđao, pa su i starije i mlađe tako oslovljavali), "molim vas da me povedete s vama."

"Šta ćeš nam ti, jesi li vojsku služio?"

"Nisam ja, ali ja znam da gađam, deda me učio."

"Dobro", odgovorih mu. "Ajde da pitamo dedu, pa ako odobri, a ti pođi s nama."

Svidela mi se mladićeva hrabrost i otvorenost. On kao da nije osećao sramotu izdaje i kapitulacije. Njemu je deda "solunac" pričao o neprijatelju, i on je jednostavno srcem osećao: sada je neprijatelj tu, i treba mu pokazati ko smo i šta smo.

Malo smo skrenuli sa pravca i pošli mladićevoj kući. On je malo zatezao. Kada smo došli pred kuću, već u dvorištu nas je dočekaao mladićev otac. Ispalo je onako, s neba pa u rebra, kada sam ga upitao hoće li pustiti sina da pode s nama.

"Gde će on, nije ni vojsku služio."

"Kaže da ga je deda naučio da dobro gađa i rukuje vojničkom puškom, koju deda čuva još iz prvog rata", izmislih ja onako na brzinu.

"Ostavite vi, gospodine poručniče, i on i deda, oba luda. Ne zna se da l' više mlađi, da l' stariji." Otac je znao činove, a da bi skrenuo razgovor, reče neka nana spremi jelo, sigurno su ljudi gladni. Uvede nas u kuću i donese rakiju.

Razgovaralo se, a malo i popilo. Svi su pomalo pili, sem mene. I Živić je voleo šljivku, i ono što je popio, pio je s osobitim uživanjem. Nahranili su nas i otac, da bi bio siguran za sina, ponudi se da nas vodi do sledećeg sela.

Uz put, kad se oslobodio reče:

"Vi ste oficiri, nemojte zameriti, ama, pobogu, braćo, šta ovo bi? Kako nas oficiri izdadoše. Ovi naši koji su se vratili iz vojske, pričali su o nemačkim prodorima i opkoljavanjima."

Vrlo slično, gotovo isto što smo i mi na našem dravskom ili dobojskom "frontu" slušali.

U stelu Donji Branetići vodič nas je ostavio kod dobrog domaćina, gde smo mogli i noćiti. Večeru smo dobili kasno jer smo želeli da pojedemo nešto toplo. Po običaju, bilo je pitanja sa naše i sa strane ukućana. Mi smo doznali da Nemci idu iz Grčke i vozovima i drumovima. Pričali su da kolonama nema kraja. Govorili su kako je iz nekih vagona, koji su bili puni ranjenika, tekla krv. Niko to nije video svojim očima, ali pričalo se i ponešto dodavalo. Uzalud smo pokušavali da doznamo izvore ovakvih priča kako bismo saznali pravu situaciju.

Ko to vodi rat sa Nemcima? Kuda to idu nemačke kolone?

Još nedavno smo se vozili prvim razredom u vozovima, a večeras, kada smo prilazili pruzi, morali smo izviđati neprijatelja. Niko nije znao ništa i mi smo oprezno osluškivali. Nije bilo ni vozova ni Nemaca. Noć i tišina. Ni kerovi nisu lajali.

Kada smo prešli prugu, kod novih vodiča smo se raspitivali o Nemcima. Sve više su se ponavljale vesti da Nemci idu na Rusiju. Kako proveriti ove glasine o pokretima Nemaca radi napada na Sovjetski Savez, kako smo mi govorili, na Ruse.

Zbog ovih glasova jedne noći smo prešli i prugu i drum koji vodi od Gornjeg Milanovca, preko sela Rudnika, do Arandelovca. Bio je to naporan noćni marš. Vodiče smo teško nalazili. Nikome se nije išlo noću sa naoružanim ljudima. Izgovarali su se da ne znaju put, pa smo se morali zadovoljiti time da idemo od sela do sela. Gubili smo i po ceo sat da probudimo ukućane i da ih privolimo, više silom nego milom, da nam daju vodiča. Živić je, istina, imao kartu, ali bojali smo se da noću osvetljavamo put i kartu.

Bila je još noć kada smo stigli u selo Majdan. Nismo mogli oceniti položaj sela, pa smo nastojali da se što više udaljimo od puta. Nasumce smo rešili da ostatak noći provedemo u nekoj kući.

Brzo smo zaspali, ali smo dosta muke imali dok smo se smestili. Nerazumljiv strah vladao je među ukućanima dveju-triju kuća koje smo odabrali za smeštaj.

Čuli smo od njih da Nemci vode oficire u zarobljeničke logore, a vojnike puštaju kućama. Čuli smo i o pretnjama ako nekoga uhvate sa oružjem. Stoga su se, verovatno, ljudi tako plašili. Ali pravi razlog njihovom strahu saznaćemo kasnije, kao i to ko je širio glasove o mogućim i nemogućim pretnjama Nemaca.

Umesto da se odmorimo, Živić i ja smo morali bririuti o hrani, jer novaca gotovo da više nismo ni imali. Sem toga, uvideli smo da se novac više ne ceni pa se dešavalo da seljaci neće da prime novac za hranu, govoreći:

"Šta će mi te hartije."

Najviše smo razgovarali o tome kako da nađemo jednu bazu, da se smirimo i odmorimo. Odjednom se Živić seti manastira Vračevšnice. To je bila spasonosna ideja. Probudismo vojnike, brzo podelismo posao oko pripremanja doručka. Domaćini osetiše da ćemo krenuti pa se i sami užurbaše da nam pomognu da što pre odemo.

Nogu pred nogu peli smo se na greben planine Rudnika. Kada se dokopamo grebena, Onda ćemo se niz kosu spustiti pravo u manastir. Na karti, manastir je okružen šumom, pa možemo prići neprimećeni. Od Gornjeg Milanovca vodi do manastira kolski put i treba biti oprezan. Mogli bi naići Nemci.

Nadali smo se da će nas kaluđeri oberučke prihvatiti i omogućiti da se sklonimo kad god budemo u nevolji.

Uz put, idući u koloni, prisetih se svog detinjstva u Banjaluci. U blizini je bio trapistički manastir. Poviše manastira brdo Krčmarice. Na tom brdu u početku leta brali smo šumske jagode. Nikada sa sobom nismo nosili hranu.

Kad bismo ogladneli, spustili bismo se do manastira. Trapiste su pravila njihovog reda obavezivala na ćutanje. Na manastiru je bio šalter na kome su monasi izdavali hranu. Mi bismo stali u red i kada monah otvori prozorčić, rekli bismo: "Hvaljen Isus!" a on bi pružio po dobar komad ukusnog crnog hleba i prvoklasnog sira trapista.

Hoće li nas i ovi "božji ljudi", kojima smo se uputili, nahraniti i dati nam utočište. Radovao sam se Živićevom predlogu i ta radost me nije napuštala sve dok ...

Ugledali smo konačno i zgrade manastira i konaka. Kako smo banuli iznenada, kaluđeri su se zbunili. Nismo došli sa "hvaljen Isus", već naoružani i mrki kao vuci. Istina, uz put smo vojnike poučili kako će kaluđere pozdraviti sa "pomoz' bog", pa ako su stariji, i da ih u ruku poljube. Zbunjeni kaluđeri nemadoše vremena da čuju ono "pomoz' bog", već su, kako bi se reklo, zmuli od čuda otkud sad ova naoružana vojska.

Kapitulacija je gotova, Nemci su već u Gornjem Milanovcu postavili svoju Feldkomandaturu. Iguman je dobio već podosta naređenja o predaji oružja i redu koji su Nemci na brzinu uspostavljali. Sve smo to kasnije čuli od igumana i shvatili otkuda njihova zapanjenost, ali ponešto, ipak, nismo razumeli. To smo ubrzo videli iz razgovora sa igumanom te večeri, a još više iz postupka sa kamionom Nemaca sutradan.

Doček je tekao, otprilike, ovako.

"Ko ste vi i otkuda, braćo?"

"Mi smo deo vojske koja se nije predala Nemcima", odgovorio je Živić. "Nego, oče igumane, dajte nešto da umorna vojska pojede i popije."

Docnije sam u manastiru Tronoši, od kaluđera Georgija Božića, saznao da se starešina manastira Vračevšnice zvao Jovan Rapajić.

Da se vratim događajima. Iguman promrsi nešto u bradu i mi dobismo kiselo mleko i proju. Vojnike smo posle večere smestili na senik, ispod koga su, kao u šupi, stajale manastirske čeze i poljoprivredni alat. Iznad tog zidanog dela bio je deo sličan ambaru, od dasaka i greda, namenjen za seno.

Malo dalje bila je slična zgrada koja je služila za staju. Obe su bile odvojene od manastira, na samoj ivici šume.

Istina, kada su vojnici pošli na spavanje, iguman je i sam morao da jede, a kako ga Živić i ja nismo ostavljali, on je i nas pozvao na večeru. Njegova večera je bila drugačija. Počela je sa rakijom, bilo je tu i meze, a završila sa vinom.

Živić je u šali govorio da nas je iguman prešao, jer posle kiselog mleka ne ide vino. Šale se nisu doticale igumana. On je stalno okretao razgovor na opasnost koja preti i njemu i nama od Nemaca.

Malo-pomalo, ispričao nam je kako su Nemci već uspostavili vlast i sada prikupljaju žandarme i policiju. Govorio je i o tome kako je u Milanovcu od 20 časova do jutra građanima zabranjeno kretanje. Kad smo igumana Jovana upitali odakle sve to zna, malo se zbunio, a onda reče kako ga je pozvao i o svemu obavestio novi predsednik opštine. Sem toga, ceo Milanovac je oblepljen plakatima sa nemačkim upozorenjima i naređenjima. Za nošenje oružja predviđa se smrtna kazna, što posebno naglasi iguman, kao da je hteo da vidi hoćemo li se mi uplašiti. Mi smo se držali kao da se to nas ne tiče.

Iguman Jovan je bez ustručavanja govorio o nemačkoj sili. Teško je bilo oceniti da li ih hvali što ih poštuje ili što se plaši.

Živić je, malo i pod uticajem rakije, burno reagovao i bojao sam se da zbog njegovih oštrih reči ne pokvari odnose između nas i sveštenih lica i tako osujeti naše namere da manastir koristimo kao svoju bazu, gde bismo se krili u velikoj nevolji.

Primetio sam da ostali kaluđeri ćute i uglavnom klimanjem glave odobravaju reči svog igumana. Isto su tako klimali glavom i kada smo nas dvojica govorili, pa nam nije bio jasan njihov stav. Kad Živić pomenu da smo čuli da Nemci idu na Rusiju, iguman htjede da mu upadne u reč, ali Živić lupi rukom po stolu i viknu:

"Ruja će njima slomiti vrat!"

Iguman Jovan malo uvuče vrat pa, kao da uzima zalet, poče ponovo o nemačkoj sili i snazi, a u Rusiji vlada "nekrst", reče. Mi se nismo snašli u razgovoru o nekrstu, a ni iguman u našim vojnostrategijskim pogledima na rat sa Rusijom, pa smo posle burne rasprave, ostajući svaki na svome, pošli na spavanje. Živić i ja smo se ipak nadali da ćemo se sutra sporazumeti sa igumanom Jovanom.

Jutro je već poodmaklo. Čekali smo doručak. Nismo pridali nikakvu važnost tome što su još za mraka kaluđerske čeže otišle prema Gornjem Milanovcu.

Odjednom smo čuli zujanje motora. Nemci?

Jedan od nas je istrčao i ugledavši kamion sa dvadesetak Nemaca, doviknu: "Beži!" Poskakali smo sa senika i bez doručka pobjegli u šumu.

Trčali smo uzbrdo koliko smo brže mogli, istom onom stazom kojom smo se juče spuštali ka manastiru, samo sada ka vrhu Rudnika. Ubrzo smo shvatili da nas Nemci nisu primetili, jer nisu otvarali vatru za nama, a nismo videli ni da nas prate. Zatim se zaustavismo da se odmorimo uz cigaretu. Svi smo pomislili: izdadoše nas ovi kaluđeri. Da li su nas izdali ili su Nemci slučajno naišli, nikad nisam saznao. S obzirom na čeže koje su rano izjutra nekuda krenule i na kamion koji je ubrzo stigao od Gornjeg Milanovca, postojala je mogućnost da nas je iguman Jovan Rapajić prijavio Nemicima.

Bio je lep majski dan a šuma gusta. Sunčevi zraci gotovo da se i nisu probijali kroz krošnje stoletnih bukava. Bilo nam je hladno i bili smo gladni, počeo je večiti vojnički razgovor o hrani. Taman smo se spremali da krenemo, kad se nedaleko oglasio zvuk sekire. Napustili smo stazu i uputili se u pravcu drvoseče. Čuo nas je kad smo izbili već sasvim blizu i gledao nas iznenađen, spustivši sekiru. Nekoliko koraka dalje bio je privezan konj. I on je gledao u nas, kao da se ovaj susret i njega tiče.

Posle kraćeg vremena sporazumeli smo se sa drvosečom, koji nije bio stariji od 19 godina. Oslobodio se i ponudio nas projom i slaninom, što je poneo za sebe, i obećao da će nam uveče doneti vruće proje i sira. Molio je da ga ostavimo da dovrši posao, a mi, pošto i tako nismo znali šta ćemo, i sami smo pomagali. Održao je reč i uveče nas je doveo blizu sela. Ponudio nam je i da idemo njegovoj kući. Mi smo to odbili, jer smo se Živić i ja dogovorili

da se te noći prikrijemo i da sutradan izvidimo drum od Milanovca prema Arandjelovcu. Hteli smo da proverimo da li su Nemci zaista krenuli na Rusiju.

Nismo imali nikakav određen plan. Čekali smo da nam mladić donese hranu, a onda ćemo se smestiti u jednu pojatu, na koju smo slučajno naišli. Slušajući naš razgovor dok smo jeli sir i vruću proju, mladić se toliko oduševio da je zatražio da ostane s nama. Nismo znali ni šta ćemo sa sobom, pa ga nismo primili. To nam je ipak malo podiglo moral jer, evo, već drugi put neko hoće da deli našu sudbinu.

Polako, nogu pred nogu, uputili smo se u šumu da prenoćimo u kolibi. Naložili smo vatru i neko vreme pričali šta ćemo sutra.

Probudili smo se rano. Vatra se ugasila a jutro je bilo još hladnije. Na karti smo Živić i ja uočili da se šuma spušta gotovo do sela Svračkovca. To je upravo jedan zaselak sela Majdana, pa smo rešili da pođemo niz kosu prema drumu i da vidimo šta rade Nemci.

Osećali smo se čudno, kao da Nemci stoje na putu, vojnik do vojnika i, što je još gore, kao da oni s tom svojom motorizacijom nisu vojska kao i svaka druga.

Možda je i nas zahvatio strah od te njihove tehnike, ili od toga što smo bili u neizvesnosti, pa smo išli prema drumu toliko oprezno kao da će nas svakog časa neko uhvatiti za gušu.

Izišavši na ivicu šume, odmah primetismo na putu, stotinak metara od nas, kako jedan Nemač nešto radi oko motocikla. Toliki strah, a ono jedan jedini Nemač slobodno stoji, tako reći, usred Srbije. Što je previše, previše je. Pade mi mrak na oči, kako se to kaže, i bez dogovaranja rekog Živiću.

"Štiti me odavde, a ja odoh da ovog zarobim."

Poveo sam vojnika Vučkovića. Pretrčasmo pored jedne kuće pedesetak metara i kod brvna stadosmo. Sa one strane potoka na putu Nemač je i dalje radio oko motora.

"Hende hoh!" (Ruke uvis), razderah se toliko da sam se gotovo i sam uplašio od svog glasa.

Nemac se trže, ispusti neku alatku iz ruku. Uspravi se i polako podiže ruke uvis.

"Kom her", opet viknuh ja.

Nemac, podignutih ruku, dode do brvna na potoku, zastade i ja viknuh:

"Forverc!"

Kada je prešao preko brvna, skinuo sam mu opasač sa pištoljem i tada primetih da se upišao. Gledao me izbezumljeno i drhtao. Povedosmo ga ka šumi. On se toliko tresao da je jedva koračao.

Prošli smo pored jedne kuće gde je čovek popravljao ogradu. Kada smo stigli do njega, on se iznenada umeša.

"Šta radite, pobogu, hoćete li da zbog vas Nemci streljaju celo selo?"

Pogledah ga i odgovorih: "Šta se tebe tiče! Hoćeš li da i tebe povedemo?" Kamo sreće da se i dalje suprotstavljao, jer kako sam posle rata saznao, bio je to Vujković, zloglasni agent Specijalne policije, a tada je malo falilo da ga kao petokolonaša povedemo.

Dok smo zastali, Nemac se i dalje tresao. Rekoh Vučkoviću da ga vodi u šumu i dadoh mu pištolj da ga preda poručniku Živiću. Trčeći sam se vratio preko brvna do motocikla. Tek što sam ga gumuo u jarak, čuo sam kako Živić i vojnici nešto viču i rukama pokazuju. Tada i ja čuh zujanje automobila. Pogledah na tu stranu i videh iza krivine jednu limuzinu.

Potrčao sam natrag i tek što sam prešao potok, Nemci su počeli pucati. Nisam imao kud pa sam se zaustavio da i ja otvorim vatru. Živić, gotovo istovremeno kad i ja, otvori vatru iz puškomitraljeza. Gađao sam i ja. Nemci popadaše pored automobila. Da li je koji bio ranjen ili poginuo, nismo znali. Posle rata, očevici tog događaja rekoše da nijedan Nemac nije stradao. To nam je bilo prvo pucanje na Nemce, pa je i nama, možda od uzbuđenja, da

ne kažem straha, malo ruka drhtala, jer sa tog odstojanja ne bismo smeli promašiti. Nemci su prestali da pucaju, pa smo mislili da su poginuli. Prestali smo gađati i ja sam dotrčao do Živića. Ipak smo se uplašili od ove prve borbe i sa zarobljenikom krenusmo uzbrdo kroz šumu. Nije nam ni na pamet palo da pretresemo i zapalimo automobil.

Primetili smo da su iz kuća i iz jedne vodenice izišli seljaci i posmatrali šta radimo. Posle rata, dva-tri puta sam se zaustavljao na mestu gde sam zarobio prvog Nemca, ali sam prvi put 3. marta 1976. razgovarao s nekim seljacima, proveravajući da li će neko seća tog događaja. Iznenadio sam se kako se Zlata Banović svega živo sećala.

"Kako bi' to zaboravila", govorila je Zlata. "Tu ispod moje kuće, eno na onom brvnu, korača Namac, sav umokren, sa rukama uvis. Goni ga jedan vojnik i jedan bradati oficir, a tamo gore u šljiviku još nekoliko naših vojnika. Otvorili su i vatru kada je drumom naišao jedan auto. Mislili smo da će nas posle sve pobiti Nemci."

Mi nismo imali vremena da vodimo računa šta ko tada o nama misli, već smo grabili da se što pre i što više udaljimo od ovog mesta i od puta.

Posle nekoliko sati ovakvog bežanja i vrdanja da zametnemo trag, opet smo stigli u jedan zaselak (pomenuta Zlata Banović i njen muž Dmtar su nam rekli da su to kuće Markovića u selu Majdanu).

Namac je sve više dolazio k sebi, da li je šok prošao ili se pomirio sa sudbinom, ali potpuno je promenio držanje. Možda je u svojoj naduvenosti zaigrao na ludu kartu. Mi smo tek tada počeli misliti šta ćemo s tim Nemcem.

Živić i ja smo saslušali zarobljenika. Nemački smo učili od trećeg razreda gimnazije i u Vojnoj akademiji pet godina. Ipak nismo znali govoriti nemački jer je sistem učenja bio takav. Namac je objasnio da pripada tenkovskoj jedinici i da se zove Hans. Rekao je da je rodom iz Drezdena. Kad smo ga pitali šta mu znače srebrni širiti, rekao je da je "unteroficir", i tada, kao da se nečeg setio, promenio je držanje. Uspeli smo još saznati da njegova jedinica, po naređenju "firera", kreće na Rusiju. Hans je

oduševljeno pričao kako je u "Sovjetunion", u Rusiji, prevrat, kako je Molotov ubio Staljina i da je njih Nemce pozvao da tamo uspostave red.

Nastojali smo da dobijemo što više podataka i da proverimo priče o velikim nemačkim gubicima u Grčkoj, ali uzalud. Hans se čas pravio da ne razume, čas bi rekao kako je on podoficir Rajha i da po ratnom pravu ne mora davati podatke. Imali smo dosta muke dok smo ga razumeli, pogotovu što za nas u šumi, na Rudniku, više nije bilo ratnog prava.

U jednom trenutku Hans se toliko ohrabrio da je rekao kako smo mi njegovi zarobljenici. Potegao sam da ga udarim kundakom, jer me je ta njegova glupost izazvala, ali me je Živić zadržao. Hans se uplašio da će dobiti batine pa je počeo vikati: "Jugoslavija kapitulirt."

Kad smo stigli u selo, naredio sam da Nemca vežu za drvo. Time je saslušanje zarobljenika bilo završeno. Da bi ga bar zaplašio, pokazao sam mu kako ćemo ga obesiti na drvo, jer me je iznervirala njegova tvrdanja da smo mi njegovi zarobljenici, a ne on naš.

Dok je za večeru domaćica kuvala kačamak, jedan stariji čovek, valjda zadovoljan što vidi zarobljenog Nemca, pitao nas je volimo li više kačamak zapržen slaninom ili sa mlekom. Bili smo gladni, pa uglas odgovorismo i ispade da volimo i jedno i drugo. Čiča naredi snaši da pola kačamaka zaprži. Tada je u kuću ušao i jedan civil. Odmah smo namirisali, kako se to kaže, da je to neko vojno lice. Ja mu nisam zapamtio ime, ali sam 1976. godine čuo od Zlate i Dmitra Banovića iz sela Svračkovice da je to bio poručnik Živojin Jovanović, koji je bio oženjen u sela Majdana, gde se krio posle kapitulacije.

Jovanović se upustio u razgovor o tome šta da radimo sa zarobljenikom, kao da ga je on zarobio. Predložio je da zarobljenika zamenimo za neke oficire koje su Nemci zatvorili u Gornjem Milanovcu, jer su ih uhvatili da nose oružje.

Mišljenja su nam bila podeljena. Ja sam rekao Jovanoviću:

"Vi ste, gospodine poručniče, malo stariji od mene i Živića, ali to vam ne daje pravo da odlučujete šta ćemo raditi sa zarobljenikom. Zarobite i vi jednog pa radite šta hoćete."

Tada je Jovanović počeo da nam objašnjava kako će Nemci spaliti selo a seljake postreljati. Od Jovanovića smo čuli da nemački komandant u Gornjem Milanovcu maltretira građane. Pričao je kako ide ulicom a u ruci drži korbač. Kad mu padne na pamet, zamahne i raspali ako mu se učini da neko nije dovoljno snishodljiv prema oficiru Vermahta.

Nikako da se odlučimo šta da uradimo s Nemcem. Zorkić reče da je, možda, najbolje da ga proguta mrak. Živić se opredelio da Nemca pustimo i da po njemu pošaljemo pismo komandantu mesta u Gornjem Milanovcu.

Nisam bio siguran šta je najbolje. Da ubijemo zarobljenika, to se kosilo sa mojim moralom i svim onim što sam učio u međunarodnom pravu u Vojnoj akademiji o postupanju sa ratnim zarobljenicima i ranjenicima.

Iako je bila reč o jednom jedinom Nemcu, dugo smo razgovarali, pa i za vreme večere. Najviše se vodilo računa da ne bismo puštanjem Nemca naudili sebi ili selu. Na kraju sam i ja popustio Živiću, a i većina je bila za to se Nemac pusti, pa smo ga povelili na drum. Prethodno smo napisali pismo na našem jeziku, zapretivši komandantu mesta osvetom ako bude maltretirao građane.

Da bismo zavarali trag, dugo smo se vrteli po šumi pre izlaska na put. Hans nije znao šta radimo i više puta je molio da ga ne ubijemo. Tek kada smo došli do drumu, rekli smo mu šta smo naumili. Obradovao se, ali je potom, koliko smo ga razumeli, tražio da mu vratimo pištolj jer će ga osuditi. To nismo hteli učiniti, pištolj je zadržao Živić.

Zora je bila već svanula kada se zarobljenik uputio prema drumu. Svaki čas se okretao, valjda ne verujući sam sebi da se spasao — mislio je da će ipak neko pucati u njega. Poručnik Jovanović, koji je u seljačkom odelu cele noći išao s nama, kao da nam nije verovao da ćemo pustiti Nemca, odvojio se kasnije i otišao u selo.

Umorni, krenuli smo i mi natrag. Dan je bio vedar; počelo je i sunce da nas greje. Naišavši na lep proplanak, zastali smo da se odmorimo i odremamo pošto nismo spavali cele noći.

Negde uz put zaradili smo vaške, jer smo danonoćno bili u pokretu pa se nismo mogli oprati. Kako je sunce prigrinjalo, poneko bi se probudio i skidao košulju da se trebi od vašiju. Najzad smo svi radili taj posao i sunčali se. Uzgred smo se dogovorili gde na nađemo hranu. Odjedanput primetismo u daljini prema drumu izbačenu raketu. Pucanj se nije čuo. Zatim su i sa drugih strana, isto tako, bile ispaljene rakete. Niko nije ništa komandovao, a svi smo se počeli oblačiti. Osmatrali smo šta će se dalje dogoditi.

"Znači, zarobljenik Hans je stigao", reče Živić. "Možda su još juče obavešteni." Živić i ja se pogledasmo, možda, ali bi onda došli rano jutros, a ne sada oko podne. Bili smo uznemireni i pratili smo kako Nemci s vremena na vreme izbacuju rakete. Po tome smo zaključili da kreću u tri kolone prema vrhu Rudnika. Na jednoj čistini videli smo kolonu od oko pedesetak Nemaca. Ova grupa je išla pravo prema nama.

Bez naročitog razmišljanja uputismo se i mi ka vrhu Rudnika. Živić i ja dogovorili smo se u pokretu kako da se prebacimo na istočnu stranu planine i da se zavučemo u kakve nepristupačne stene. Imali smo jedan puškomitraljez "zbrojovku", puške, dosta municije i bombi. Povremeno bismo zastali da osmotrimo šta je s našim gonocijima, a Živić je tražio na karti, kao da je tamo ucrtano mesto gde Nemci ne mogu doći. Ne izdržah i upitah ga, a on se nasmeja i pokaza mi.

"Vidiš ove stene. E, tu ćemo se sakriti. Ako budemo morali bežati, onda ćemo niz stene pa kroz šumu, i niko nas neće stići."

Brzo smo se prebacili na vrh i umorni zastali da predahnemo i da osmotrimo Nemce. Po izbacivanju raketa zaključili smo da i oni polako i uporno idu ka vrhu Rudnika. Spustili smo se jedno 500 m od vrha do onih stena. Izabrali smo dosta povoljno mesto i, da bih ohrabrio sebe i ostale, rekoh da ćemo se ovde zabarikadirati i da dođe ceo bataljon, ukoliko nas i pronađe, ne može nam ništa.

Srećom, počela je jaka oluja i, kako to u planini biva, začas se celo nebo zacrnelo. Sevnula je munja, negde je udario grom, a onda je učestala grmljavina. Sručila se prava planinska provala oblaka. Nevreme je trajalo sat-dva, i nama se odužilo jer smo bili mokri do gole kože. Zbog Nemaca nismo smeli da se pokrenemo dok se situacija ne razjasni.

Sve do večeri smo cvokotali, a onda pošli natrag ka vrhu Rudnika u izviđanje. Gledali smo i osmatrali, ali od Nemaca ni traga ni glasa. Ohrabрили smo se i rešili, čim padne noć, da pođemo u selo, da se nahranimo i osušimo. Vremena je bilo dosta i Vučković predloži da naložimo vatru, da se osušimo i ogrejemo. A Nemci, ako naiđu, imamo noge pa ćemo pobeći. Rečeno, učinjeno. Mi okružismo vatru koja se brzo razgorela i, pušeći, čekali smo noć.

Razgovarali smo o nemačkoj poteri i zaključili da bi bilo dobro prebaciti se na drugu planinu. Bez razmišljanja upitah Živića, hoćemo li na Bukulju ili na Suvobor. Bukulja nam je bliža. To je tačno, ali Suvobor veže sa Maljenom, Povlenom i Medvednikom, rekoh ne nabrajajući dalje.

A šta ćemo raditi ako naiđemo na Suvoboru na gospodina pukovnika Mihailovića. Nije mi se išlo tamo gde je ljotićevec Lenac vodio glavnu reč, i to rekoh glasno. Razgovor su slušali i vojnici. Zorkić dodade da ima na planini dosta mesta za sve nas, a možda je bolje i da ne budemo ovako sami. Njemu, po inerciji vojničkog vaspitanja, kao da je bilo i sigumije sa pukovnikom, majorima i starijim oficirima.

Posle takvih razgovora složili smo se da se prebacimo na Suvobor, ali privremeno, dok ne prestane potera za nama, a onda da se opet vratimo.

Sišli smo ponovo u selo Majdan da nešto pojedemo, jer ceo dan nismo jeli. Obradovali smo se kad smo od seljaka saznali da su se Nemci, čim je kiša počela, povukli u selo Rudnik i u Gornji Milanovac. Povelili su i nekoliko seljaka iz kuća pored drumu, onako nasumce, koga su zatekli, jer ih je dosta izbeglo iz sela Majdan čim smo mi zarobili Nemca.

Večeru smo dobili više na silu negoli dobrom voljom, a tako i vodiča, da bismo se lakše prebacili preko drumu jer smo pretpostavljali da će Nemci postaviti straže i patrole. Nameravali smo da još u toku noći pređemo preko drumu. Nismo imali sreće, ili smo se previše zadržali dok smo našli hranu, pa nas je zora zatekla baš kada smo počeli da se prebacujemo.

Izabrali smo mesto gde je teren bio dosta pokriven i gde nije bilo kuća. Tek što smo hteli da pređemo drum, čuli smo zujanje motora. Da nas Nemci ne bi zatekli na putu ili primetili, prikrili smo se i sačekali da prođu. Bila su to

patrolna kola sa nekoliko Nemaca. Verovatno jedna od zaostalih jučerašnjih patrola. Pretpostavljajući da su se dovoljno udaljili i da nas neće primetiti, krenuli smo. Za svaki slučaj, podelili smo se u dve grupe.

Prvo sam krenuo ja sa Zorkićem, Vučkovićem i Popovićem. Međutim, baš kada smo pretrčavali put, Nemci su nas opazili i sa dosta velikog odstojanja pripucali na nas. Ne osvrćući se i koristeći vrzine, nastojali smo da odmaknemo što dalje. Potom smo se na oko 300 metara od puta zaustavili da pomognemo Živiću da se prebaci.

Više ga nismo videli na mestu odakle smo pošli. Ipak smo čekali još dosta vremena, ali Nemci koji su otvorili vatru na nas, nisu se vratili. Otišli su dalje ka Gornjem Milanovcu. Ranije smo se dogovorili da se sastanemo u jednom selu udaljenom od puta oko tri kilometra, ako nas nešto omete. Čekali smo u selu ceo dan, ali uzalud. Tada pomislih sigurno je otišao kući, svojoj ženi, koju je često u poslednje vreme pominjao. Prisetio sam se i kako je u selu Majdanu dosta dugo razgovarao sa poručnikom Jovanovićem o tome kako se posle kapitulacije snalazi u selu.

Niko nas nije gonio, i mi smo odlučili da se, pre svega, dobro odmorimo i nahranimo. Imali smo sreću da naiđemo na domaćina koji nije žalio da nas ugosti. Bio je nekada i sam ratnik pa je, sećajući se albanske golgote, davao od srca. Kada smo ušli u kuću, osetili smo miris kuvanog kiselog kupusa. Vučković se i danas seća kuće u kojoj je jedna baka kuvala taj kupus sa suvim mesom i poslužila nam ga sa kačamakom.

Hteli smo krenuti dalje, ali nas domaćin zadržao na noćenju. Nismo hteli noćiti u kući jer smo imali po neku vašku, pa smo se smestili na senik i ubrzo zaspali. Do-maćin je obećao da će čuvati stražu i da će nas na vreme probuditi ako bude nužde.

Sutradan, kada je trebalo krenuti dalje, setio sam se da je prošlog "dana bio moj rođendan. Pomislih kako sam ga lepo proveo bežeći od Nemaca. Javio mi se i vojnik Dragoslav Popović da je bolestan, imao je bruh, i da ne može dalje. Opet smo se smanjili za jednog. Ostadosmo Zorkić, Nikola Vučković i ja.

Posle rata, saznajući preko Personalne uprave JNA moju adresu, Dragoslav Popović mi se obratio jednim pismom u kome je, između ostalog, opisao i rastanak s nama.

"Kada smo prešli drum i kada su Nemci pripucali, mi smo došli posle do sela i čekali Živića. Ja sam bio bolestan i jedva sam se kretao. Zamolio sam poručnika Martinovića da me pusti kući. Ostao sam u selu kod domaćina koji se zvao Lazarević. Tu sam se krio nekoliko dana i uniformu zamenio za staro seljačko odelo. Putujući pet-šest dana od sela do sela, stigao sam svojoj kući u selo Mačvanski Metković."

Krenuli smo polako u pravcu Suvobora. Što smo bili dalje od puteva, primetili smo da je i strah od Nemaca sve manji. A možda su se ljudi sve više oslobadali šoka koji je bio posledica neslavnog rata i kapitulacije.

Živiću je ostao nemački parabelum, a kod mene je ostala karta Arandelovca, po kojoj sam se mogao kretati i da ne tražim vodiča. Iako se sve što smo do sada prošli može smatrati samo običnim lutanjem, stekli smo dobro iskustvo. Bili smo gotovo sigurni da u selima nećemo sresti nemačku vojsku. Žandarmi na koje smo nailazili, nisu imali nikakav određen stav prema nama zato što imali oružje. Tamo se nemačka čizma još nije osetila, pa ni seosko stanovništvo nije bilo zaplašeno. To je bio jedan od razloga da je i u nama polako nestajalo straha od Nemaca.

Sledeće iskustvo je bilo da se uz razgovor može doći do hrane. Ipak je bilo lakše dobiti hranu negoli je kupiti. Seljacima po tim selima i čobanima po kolibama nije bilo prihvatljivo da vojsci prodaju hranu. Ponekad smo morali da slušamo prekore zbog kapitulacije, i tada nam je bilo najteže.

Određio sam pravac prema Suvoboru, kako bi se reklo, kao po lenjiru: selo Kriva Reka — selo Gornji Branetići — Rajac, jedan od vrhova Suvobora, i Suvobor.

Kretali smo se polako zastajkujući svakih pola sata, ili kod izvora da se napijemo vode ili da popušimo koju cigaretu. Stalno mi se po glavi motao onaj Hans. Zaključio sam da drugi put treba planirati napad na Nemce, a ne istupati nasumce. Pre svega, brinulo me je to što Nemci tako brzo reaguju u preduzimanju potere. Razgovarao sam o tome sa Zorkićem i Vučkovićem. I

svaki takav razgovor izazivao je nove dileme. Ako se zarobljenik ubije, nije dobro, ako se ne ubije, on postaje tužilac, ide na čelu potere i pokazuje put kojim smo prošli i kuće u kojima smo zastajali da se odmorimo.

Približavajući se Suvoboru, Zorkić se gotovo radovao što će možda na Suvoboru naići na gospodina pukovnika Mihailovića, sa njegovom grupom. Zaustio sam da kažem da to ne bi bilo dobro, a onda pomislih: nije, valjda, on jedini. Možda ima još ovakvih grupa, pa ću se udružiti s nekim ko mi više odgovara. Setio sam se i razgovora između Zorkića i majora Stankovića. Možda su iz te grupe otišli neki oficiri koji mi se nisu sviđali, kao što je bio ljotićevec Lenac. Ako bi se to desilo, snašao bih se dok mi se ne ukaže druga prilika.

Noćili smo jednog dana u selu Gornji Branetići, gde nije moglo ostati neprimećeno da je kroz selo prošla grupa naoružanih, iako smo bili svega trojica. Kada smo se smestili u dvorištu jedne kuće u nameri da tu i prenoćimo, videli smo kako povremeno dolaze pojedim seljaci, čak i žene, kao po nekom poslu. U šali sam rekao domaćinu da ima dosta prijatelja i rođaka, a on mi je bez ustezanja odgovorio:

"Ama, to dolaze da vide ko ste. Priča se da gore na Suvoboru jedan general prikuplja vojsku."

Nismo mogli prikriti svoju radoznalost, pa smo upitali odakle im te vesti.

"Naši čobani", produžio je domaćin, "gore ispod Rajca, videli su neke naoružane vojnike, i oni su im pričali kako se ceo puk ulogorio na Suvoboru."

Po njihovom pričanju, i mi smo zamišljali da na Suvoboru ima ceo puk, sa artiljerijom ili, kako je domaćin rekao, topovima. Imali su i zastavu i vojnu muziku. I ja osetih zadovoljstvo zbog svoje odluke, posle kapitulacije kod Doboja, da odem u Srbiju, jer će tamo još biti borbe. Pomislio sam, neka je i pola od toga što smo čuli istina, dosta je da nam se otvore novi vidici, da nađemo izlaz iz ovog dosadašnjeg bezizlaza u kome smo se vrteli.

"Gospodine poručniče, nećemo više kod kaluđera, u manastire da se bogu molimo za parče hleba", reče Vučković u šali, a onda se odjednom zamisli i

poče da me ubeđuje: "Ipak, što da se mlatimo ovuda? Pođimo u moj kraj kod Zaječara. Narod je mnogo dobar. Moje selo je u brežuljcima i vinogradima, a i planine su blizu. Za hranu ne bismo imali brige. Nas trojicu može moja kuća i sakriti i nahraniti."

"Sakriti bi se moglo, ali ja neću da se krijem", prekinuo sam ga. "Ja hoću da se borim. Zar da se Nemci šetaju slobodno po našoj zemlji, a mi iz rupa da izvirujemo k'o miševi. Zamisli ti, Nikola, da ja u gradu idem ulicom, a Švaba korača pored mene i dobacuje bezobrazluke našim devojkama. Ne može to, moj Nikola."

"Jest tako je, majku mu, ali mi ćemo koji put iz šume pa po Nemcima."

"Pa ćemo onda bežati kao što smo sada pobjegli sa Rudnika", upade Zorkić. Opet se vratio na misao koja ga, izgleda, nije napuštala. "Bolje bi bilo da nađemo pukovnika Mihailovića. On je rekao da će nam na Suvoboru dati dalja uputstva."

Opet se setih kako nam je pukovnik Mihailović zabranio da ma na koji način uznemiravamo Nemce. "Šta će biti ako pukovnik sazna da smo pucali na Nemce i da smo čak zarobili jednog podoficira?" upitao sam Zorkića i Vučkovića.

"Mi to ne moramo nikome pričati, a krivica se uvek može prebaciti na drugoga. Nas niko od njih nije video", reče Zorkić.

"Dobro što Živić odnese pištolj", dodadoh ja, "jer bismo ga sada morali sakriti ili nekome dati."

Uostalom, po pričama koje smo čuli, ne znači da je to na Suvoboru pukovnik Mihailović. Možda je tamo naišao na nekog generala i sa svojom grupom ušao u sastav te vojske, zaključih u sebi i sa olakšanjem se odlučih da krenemo ka Suvoboru. Ipak sam, ako u ovoj situaciji mogu tako da kažem, naredio Vučkoviću i Zorkiću da o našoj borbi ništa ne govore dok ne vidimo kakva je situacija.

Negde krajem maja, možda oko 26-og, krenuli smo konačno dalje. Čobani ispod Rajca rekoše nam da na oko dva sata hoda odavde ima na Suvoboru koliba i da su čobani sigurno već tamo sa ovcama.

Penjući se prema Suvoboru, naišli smo na kolibe u kojima je bilo i čobana i čobamca. Saznali smo da se zovu Veskovići. Jedan postariji seljak odmah upita da li nas je poslao gospodin general i počeo da traži posudu u koju bi stavio sir, preturao je jednu po jednu, odmeravajući koliko sira da pošalje.

"Nismo mi od gospodina generala", rekoš ja. "Mi se nismo predali Nemcima i tražimo ima li gde naše vojske koja se još nije predala i koja se neće predati."

Stari nas pogleda, prestade da puni zdelu sirom pa će nam reći:

"Vidite, deco, eno ono gore vam je Babina Glava."

"To znam", rekoš mu ja i na karti pokazah gde je Suvobor.

"A gde su naše kolibe?"

"Evo vidiš ove tačkice ovuda, to su vaše kolibe."

"A piše li kako se zovu?"

"E to ne piše, ali ti si rekao da se zovete Veskovići."

Upitah starog za generala koga je pomenuo.

"Vidite li onu šumu, to vam je Ravna gora. Usred te gore ulogorio se general. Vojna muzika svira svako veče. Ponekad se u zoru truba čuje i ovde kod naših koliba."

Tako smo slučajno iz priča seljaka čuli o velikoj vojsci na Ravnoj gori ili, bolje reći, o velikoj vojsci koja ne priznaje kapitulaciju i neće da se preda Nemcima.

Tinjala je u meni želja da naiđem na neku veću vojnu jedinicu, a tu želju nisu krili ni Zorkić ni Vučković. U trenucima kada bih pomislio da bi to mogao biti pukovnik Mihailović, moja želja da se borim protiv Nemaca, za slobodu, sve više mi se činila kao nedostižan san.

Nedaleko od koliba Veskovića uskoro ću sresti mornaričkog narednika Franju Seničara, i sve dileme biće rešene.

"Velika vojska" bila je grupa generalštabnog pukovnika Dragoljuba-Draže Mihailovića, a Franjo Seničar — prvi vesnik te grupe koga sam ponovo sreo u podnožju Babine Glave na Suvoboru.

Bili smo nestrpljivi da što pre vidimo kakva je ta vojska. Ipak sam uspeo da se savladam. Sunce je zalazilo negde tamo u Bosni, odakle pre mesec dana krenusmo. Novaca sam imao sasvim malo jer sam kupio nešto više cigareta u Branetiću, ne nadajući se da ću uskoro opet naići na kakvu zadrugu ili dućan gde bih mogao da ih kupim.

Ponudio sam i starog seljaka duvanom i upitao bi li nam prodao malo sira i proje da prezalogajimo.

Stari nas je začuđeno pogledao. "Zar da vama naplatim hleba. Ovo je planina i nema trgovine." Zovnuo je jednu devojčicu, mogla je imati petnaestak godina. "Ajde, umesi proju, a ja ću vatru naložiti."

Ostali smo te noći ovde, jer mi se noću nije išlo u šumu, a sutradari ćemo produžiti da vidimo ko je na Ravnoj gori. Nisam zaboravio da ponovo pomenem da ništa ne govorimo o našem susretu s Nemcima na Rudniku, sve dok ne vidimo situaciju.

Čobani su terali stada prema kolibama, a ovce su na sve strane blejale. Medenice su zvonile onim divnim zvucima koji umiruju i navode na sanjarenje. Kao da je sve bilo nestvarno i neverovatno. Na trenutak smo zaboravili aprilski rat i da našom zemljom sada vlada okupator. Neobičan miris stada ovaca i tora, koji se mešao sa mirisom planine i proleća, i ovi ljudi u svojim kolibama učinili su da smo se gotovo odvojili od stvarnosti i kao da smo došli u neku obećanu zemlju gde sloboda još nije oskrnavljena.

Stari je razgrnuo žar i izvadio crepulju. Devojčica — čobanica, njegova unuka, vešto je bacila umešenu proju na ognjište, a deda je poklopi vrelom crepuljom i nagru žar. Prvi put u životu gledao sam kako se peče proja. Nisam mogao ni pomisliti da ćemo se tim poslom uskoro i nas trojica baviti.

Večera, vruća proja sa suvoborskim sirom. Toliko jednostavna a toliko dobra i nedokučiva za jednog građanina, gospodina oficira, koji se hranio sasvim drugačije, po menzama i restoranima.

"Ovako bismo mi svako veče kod mene u Albaniji."

"Kojoj, bre, Albaniji?"

Vučković objasni da se tako zove zaselak njegovog sela Borovac, kod Zaječara.

Miris proje ispod crepulje probijao se kroz žar, a kada stari čobanin podiže crepulju, miris pečenog kukuruza ispuni kolibu. Setih se detinjstva i mladih kukuruza, pečenjaka, koje sam sa drugovima pekao na adama Vrbasa.

Sedeći na tronošcima, uzimali smo sa trpeze proju, koju je starac izlomio, i prismakali sa sirom.

Između plastova pored kolibe i tora napravili smo dobar i skriven ležaj. Brzo smo zaspali, a kada je svanulo, iznenadio sam se kako je brzo prošla ova noć u planini.

Domaćin je već poslovaio oko ovaca i goveda. Pozdravili smo se i krenuli prema izvoru koji nam je pokazao. Išli smo polako kao da smo se još kolebali hoćemo li prema velikoj vojsci gospodina generala ili kojim drugim pravcem u još veću neizvesnost. Zorkić nije imao kud. On je, kao i ja, bio gradsko dete, a u gradovima su Nemci. Vučković je, opet, predlagao da idemo u njegovo selo. Pričao je da mu je selo pored same bugarske granice. Ako tamo ne stignu Nemci, Bugari će sigurno doći, a oni su bili još gori od Nemaca.

Ali krenimo, neki cilj se mora naći. Uputili smo se prema sredini šume putem koji je seljacima služio za izvlačenje drva i sena, kojeg je na ovim

Ilvadama bilo u izobilju. Bilo je suvo vreme, ali videlo se da za vreme kiša tuda ne bi mogao proći ni pešak.

Tako smo se nas trojica uputili prema Ravnoj gori, pošavši, po pričama seljaka, prema velikoj vojsci i gospodinu generalu. Gotovo da sam i sebe i svoju "vojsku" ubedio da ta velika vojska ne može nikako biti grupa od onih dvadesetak oficira i žandarma koje je predvodio pukovnik Mihailović.

Odjednom, na jednoj maloj uzvišici primetih ispod granatog drveta neke ljude, kao da su u uniformi. Zastali smo i osmatrali. Ovde i odela seljaka liče na uniforme. Ne, ipak ovo nisu seljaci. Biće ovo neka patrola na predstraži.

Krenuli smo opreznije. Približavajući se, postalo mi je jasno da su to bili vojnici i da su i oni nas primetili.

Počeli smo sa dovikivanjem pitanja i odgovora koji su nagoveštavali nepoverenje i želju da se otkrije ko je ko. Tako smo se postepeno približili, dok nisam video da je to pod drvetom, u zaklonu, mornarički narednik Franjo Seničar. Ležao je u senci bukve sa jednim žandarmom.

Seničar je, kao i ja, bio podosta zarastao u bradu, samo je njegova bila žuta a posebno su mu od duvana bili žuti brkovi. Svoju marinsku uniformu zamenio je vojno-četničkom, pa je i na glavi imao šubaru sa kićankom. Na ramenima je prikačio zvezdice čina narednika. Uniforma je bila od Paloševićevih vojnika. U prvi mah, dok se nismo sasvim približili, nisam ga prepoznao, a onda se setih njegovog karakterističnog hoda.

Ustao je približavajući se i on nama, i klatio se onako pomalo krivonog. Tako se uvek klatio, da li zbog toga što nikad nije bio trezan ili što su tako hodali svi mornari. Ako bi ga neko upitao što se tako klati, odgovarao ije: "Kada se ne ljulja paluba, ljuljam se ja", i smejavao se. Celim izgledom ličio je pre na nekog odbeglog robijaša koji se dokopao tuđe uniforme nego na pripadnika "vojske koja ne priznaje kapitulaciju". Uniforma mu uopšte nije pristajala, a celu ovu opremu dopimjavala je mrtvačka glava sa ukrštenim kostima, načinjena od posrebnog metala, koja je sijala na šubari iznad sredine pomalo četvrtastog čela.

Franjo Seničar je bio patrola na izviđanju po zadatku. Nije baš sasvim bilo jasno na kakvom izviđanju.

"Osmatramo suvoborski put da nas ne iznenade Nemci od Gornjeg Milanovca preko Brajića", rekao je.

Nisam na to reagovao, ali sam uskoro video da takve zadatke rado prihvataju svi podoficiri i žandarmi jer, pored službenog dela, gore po kolibama bilo je uvek izvrsnog sira, kajmaka i vruće proje. Franjin izlet je našim nailaskom bio prekinut. Patrola je morala sprovesti do Draže Mihailovića sve one koji su hteli na Ravnu goru, bilo da su čuli za Dražu Mihailovića, bilo da ih je on pozivao. Nas je poznavao iz ono nekoliko zajedno provedenih dana od sela Mislova, u Bosni, do planine Tare, ali je ipak, shvatajući bukvalno pukovnikovo naređenje, rešio da nas sprovede.

Sve moje nade o "nekoj vojsci" odjednom su se istopile kada je Franjo na prva naša pitanja odgovorio da je sve što smo čuli o toj velikoj vojsci priča koju su oni sami širili. Docnije sam shvatio radi čega je ta priča izmišljena. Generalštabnom pukovniku Mihailoviću, zbog njegovih ambicija, bilo je i te kako potrebno da širi takve priče.

Ponovo sam se našao u dilemi šta da radim. Da li prići toj vojsci — tom nepredatom delu od nekoliko oficira i žandarma? Uto nas Franjo pozva da sednemo u hlad. Osetih da bazdi na rakiju. Kako sam ga pogledao, valjda je pomislio da i ja želim da potegnem, pa me ponudi čuturicom koja je bila već gotovo prazna.

Malo iz hvalisavosti, malo što je bio pripit, Franjo je na moja pitanja, i ne osetivši, počeo da prebrojava celo ravnogorsko društvo.

Izostavio je Lenca i Sijačića.

"A šta je sa potporučnikom Lencom?" upitah.

"Otišao je u Beograd".

"Kako u Beograd?"

"Pa poslao ga je gospodm pukovnik da ide po novac kod nadležnih."
Osetivši da je rekao previše, Franjo ne reče više ništa i tada nisam saznao ko su ti nadležni.

Opet sam se pitao hoću li k Draži Mihailoviću ili nekuda dalje. Vukla me je želja da se borim protiv Nemaca, a nisam bio siguran da je ova grupa istog mišljenja, pa mi je bilo jako stalo da saznam šta je sa Lencom. Ako se taj ljotičevac vrati na Ravnu goru, sigurno će doći do sukoba između nas dvojice.

Franjo se setio da i on nama treba da postavi neka pitanja i, kao da mu je laknulo, počeo, zaplićući pomalo jezikom.

"A gde ste vi tako dugo?" Nije nas pitanje iznenadilo, i ja namemo pustih da Zorkić i Vučković govore šta je bilo s nama. Zorkić je ispričao kako smo tražili gospodina pukovnika na Rudniku, a ja sam dodao da smo tako razumeli izdato naređenje na Tari.

Franjo je ponovo pitao šta je sa četnicima vojvode Mitra i sa majorom Stankovićem. Zorkić nije morao lagati, jer, stvamo, njih nismo od rastanka na Tari videli. Za Živića smo rekli da je sa Rudnika otišao kući. Vučkovića je, izgleda, najviše pogodilo negostoprimstvo u manastiru Vračevšnici pa je ponovio celu priču, ne ustručavajući se da je začim i psovkama.

Video sam da je Seničar poverovao sve što smo rekli, pa sam upitao da li će se Lenac vratiti na Ravnu goru.

"Verovatno neće", izreče se Franjo. "On je određen za našeg delegata u Beogradu."

Nisam se usudio da dalje pitam i odjedanput mi pade na pamet da ipak ostanem tu gde sam, jer ću uvek imati vremena, ako treba, da se izvučem.

Posle ovog podužeg razgovora sa Seničarom, koji je kao uzgred pomenuo i generalštabnog potpukovnika Pavlovića, poručnika Neška Nedića i Voju Popovića kao nova lica, krenusmo svi stazom kroz divnu hrastovu i bukovu šumu koja se zvala Ravna gora. Išao sam da se pridružim Draži Mihailoviću radi borbe protiv okupatora, ali to je bila samo želja i nada.

Ceo taj veliki prostor služio je kao ispaša za stoku svim selima koja su okruživala Suvobor. Pašnjaci i livade na Ravnoj gori i u okolim bili su vlasništvo porodica Damjanovića, Tomovića i Ćirovića iz sela Koštunića, Teočina i Planinice. Oni su tu imali i svoje kolibe, a neke od njih sada su zaposeli nezvani gosti.

Mislio je na austrougarskog cara Franju Josifa.

Kapetana Kovačevića, kao ni vojvodu Mitra, nikada više nisam sreo.

Ove preterane priče bile su, verovatno, vezane za borbe na Kritu.

Ono što nismo mogli znati dok smo razgovarali u Vračevšnici, a ni u Tronoši, vidi se u Saopštenju br. 10 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (knj. II, br. 7-33, DFJ, Beograd, 1945, str. 151. n 171).

Jovan Rapajić, protosinđel u manastiru Vračevšnici, bio je jedan od ljotičevskih predavača koji su imali zadatak da pre-vaspitavaju na silu pokupljenu srpsku omladinu. On. je držao predavanja "O srpskom pogledu na svet i život, O duhovnim bogatstvima srpskog naroda, Od čega nas je Hristos spasao i spasava, O marksizmu kao religiji" (Saopštenje br. 10 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, knj. II, br. 7—33 DFJ, Beograd, 1945, str. 151. i 171).

Kako sam posle rata saznao od Živićevih rođaka, moja pretpostavka da je otišao kući, bila je tačna. Po tom kazivanju, krio se kod kuće sve do ustanka, a onda je stupio u partizane. Čak je bio i komandir čete. Po tim istim izvorima, kada su se partizani povukli u Sandžak, ostao je u svom selu i ponovo se duže vremena krio. Onda su ga jednog dana pronašli četnici i, posle dužeg držanja u zatvoru i dosta batina, odredili ga za intendanta neke četničke jedinice.

Pri jednom susretu sa poručnikom Neškom Nedićem u septembru 1941. godine na položajima oko Valjeva, Neško mi je ironično rekao: "onaj tvoj Živić ode u crvene."

Rođaci Živićeви su mi ispričali da je po oslobođenju Beograda Živić otišao u Beograd, gde je mobilisan i upućen na Sremski front. Ne znam ko mi je rekao da je tamo i poginuo.

Nikola Vučković živi u Beogradu. Službenik je preduzeća kola za spavanje i ručavanje. Seća se svega što je tih ratnih dana proživio sa autorom ove knjige.

Dragoslav Pavlović, potpukovnik generalštabne struke, završio i "ratnu školu" u Francuskoj. Pred rat je bio na dužnosti u kraljevoj gardi.

NA RAVNOJ GORI

"Koliko ima do štaba, je li daleko?"

Franjo me pogleda žmirkajući vodnjikavim očima. "Polako, gospodine poručniče, stići ćemo."

"Kako vi prođoste na Tari kod Kaluđerskih Bara, i kako stigoste dovde?" upitah ja.

Franjo kao da je zaboravio da nam je pukovnik Mihailović pred rasturanje na Tari saopštio da smo opkoljeni od Nemaca.

"Prošli smo lepo. Oni seljaci iz Zaovina su nas lagali, a vodič nam je pobegao. Pukovnik nas je vodio po karti. Noću smo putovali, a danju smo se odmarali i hranili." Franjo je produžio da priča kako je bio u prethodnici i da je prvi stigao na Ravnu goru. "Smestili smo se u kolibama, a pukovnik je negde dan ranije otišao, naredivši nam da čekamo. Dva dana smo živeli u strahu da nikad više nećemo videti pukovnika, a onda nas ozari sunce. Dođe Draža veseo i razdragan: Junaci, ovde ćemo se smestiti, reče. I, eto, i vi ćete kroz pola sata videti gde smo se ulogorili."

Polako, nogu pred nogu, blago se spuštajući, išli smo kroz šumu. Odjednom kroz drveće ugledah krčevinu. Dve kolibe, od kojih jedna poluožidana. Donji deo od kamena, a gornji od tesane građe.

"Ovo je koliba Mihaila Damjanovića", pokazao Franjo. "U njoj su smešteni Draža i oficiri. Tu je "gornji štab", dodade Franjo, i tako saznadoh da su naziv "štab" iz Zaovina unapredili u "gornji štab", koji smo mi u međusobnom razgovoru kasnije nazivali "gornji dom".

Po nadležnosti, Franjo je izvestio potpukovnika Pavlovića, da bi me on posle toga prijavio Draži. Pavlović je bio niskog rasta, malo debeljuškast i proćelav. Već za onih nekoliko minuta dok sam mu se predstavljao, više puta je brisao ožnjeno čelo. Video sam, kada je krenuo u prostoriju gde je bio pukovnik Mihailović, da Pavlović ima na nogama prekrasne čizme od crvenkastosmeđe kože.

Kada je posle nekoliko minuta otvorio vrata, pozva me:

"Gospodine poručniče, uđite!"

Iznenada osetih izvesnu tremu. Možda zbog službenog tona, a i zato što sam znao da sam dobio naređenje da dođemo na Suvobor, i sada se treba opravdati zašto smo toliko promašili Suvobor pa otišli na Rudnik. Sem toga, sigurno će me pitati za Živića.

Dražo je sedeo za stolom na kome je bila karta sastavljena od nekoliko vojnih sekcija. Nagnut nad tom kartom, sračunato zauzet, nije me odmah pogledao. Dozvolio je da ja izgovorim celu rečenicu.

"Gospodine pukovniče, javljam se na raspoloženje pošto sam izvršio naređenje koje ste nam izdali na Tari."

Ne podigavši se, Draža izvadi lulu iz usta i odsutno pogleda na čaše i flašu sa rakijom, koje su stajale na kraju stola. Zatim mu lice postade odjednom strogo i oštrim glasom upita:

"Da li će biti baš tako? Ja sam naredio da idete pravo i u najvećoj tajnosti na Suvobor."

Mene podiđoše neki žmarci. Šta je sad ovo, pomislih. Srećom, nedoumica ne potraja dugo.

"Sećate li se, Martinoviću, vašeg ispada na Tari?" i nadalje oštrim glasom upita Draža.

Meni laknu.

"Gospodine pukovniče, tada sam bio revoltiran na poručnika Pažina", odgovorih.

"Ubuduće vodite računa", Draža me gotovo prekide, "jer neću dozvoliti nikakvu nedisciplinu. Inače, radiće vojni sud."

Očekivao sam nešto gore pa sa olakšanjem odsekoh:

"Razumem, gospodme pukovniče!"

Draž je izgledao kao malo rasejan, i ja, osetivši miris šljivovice, pomislih: "I on je, kao i Franja, pod gasom." Popravivši naočare, upita me:

"Šta će vam ta bradurina? Hoćete li da vam se vaške zalegu?"

"Gospodine pukovniče, molim vas da mi odobrite da nosim bradu jer sam se zarekao da ste neću brijati dok Nemce ne isteramo iz naše otadžbine ili dok ne poginem. To je moj zavet, a ja ću voditi računa da budem uredan."

Povukavši dva-tri dima iz lule, Draža reče kao za sebe: "Dobro, videćemo to docije." Zatim je tražio da mu pričam šta sam radio ovih dvadesetak dana.

Počeo sam opširno da pričam od proslave Đurđevdana na Kaluđerskim Barama sve do Rudnika. Ne zaboravim da kažem kako smo se Živić i ja raspitivali za njih i da smo, ne doznavši ništa, krenuli na Rudnik, misleći da su, možda tamo. Ispričao sam slučaj sa kaluđerima u manastiru Vračevšnici. Setio sam se i da kažem da smo, pridržavajući se njegovog naređenja, izbegli borbu s Nemcima.

Draž je opet povukao nekoliko dimova, pa je više puta ponovio da sada ne bi trebalo voditi borbe.

"Moramo se organizovati", rekao je i ponovo me pogledao, a glas mu opet postade strog. "Mi smo ovde čuli da su na Rudniku vođene borbe."

Lutajući, i mi smo često slušali ovakve i druge glasove pa mu mirno odgovorih:

"Svašta se čuje, ali se malo šta vidi. Tako smo mi, gospodine pukovniče, čuli da Nemci idu na Rusiju i da je Molotov ubio Staljina, pa da je pozvao Nemce da tamo naprave reda."

Mihailović živnu i pokrenu se kao da će ustati, ali ostade da sedi. Opet protrlja naočare.

"Ko to priča?" upita.

Ja se trgoh, jer umalo da se ne izdadoh i ne pomenuh zarobljenog Nemca, ali mimo rekoh:

"Seljaci, najviše oni koji dolaze iz gradova."

Draž me još upita da nije na Rudniku vodila borbu grupa vojvode Mitra.

"Nismo naišli ni na kakvu grupu, niti smo čuli za borbe na Rudniku." U sebi pomislih, zar je moguće da se čulo za onih nekoliko ispaljenih metaka i jednog zarobljenog Hansa, pa zaključih da to nije moguće jer su i pitanja gospodina pukovnika potpuno neodređena.

Kao za sebe, Draža ponovi da ne treba voditi borbe i kao da se seti da sam i ja tu prisutan, naredi mi da pozovem potpukovnika Pavlovića, dodavši da ću od Pavlovića dobiti sva uputstva.

Dobivši dozvolu da se udaljim, izašao sam i, prolazeći kroz predsoblje, saopštih Pavloviću da ga poziva gospodin pukovnik Mihailović.

Izašao sam pred kuću gde su sedeli Zorkić i Vučković okruženi radoznalim oficirima. Bojao sam se da slučajno ne odaju šta se sve dešavalo s nama pa sam im se pridružio. Nisam hteo da govorim dok nisam čuo šta su sve do sada ispričali njih dvojica. Međutim, moj strah je bio bezrazložan, jer je njih dvojicu već dosta toga vezivalo sa mnom. Ispričao sam pred celom grupom šta sam razgovarao sa gospodinom pukovnikom, tako da sam Vučkoviću i Zorkiću dao do znanja da naš dogovor i dalje važi.

Počeo sam priču o odlasku Nemaca na Rusiju, kad me pozva potpukovnik Pavlović da mi izda uputstva. Uputili smo se prema jednom venjaku pored Mihailove kolibe. Tu je bio sto od tesane grade a oko njega klupe. Oko venjaka bilo je poređano dosta panjeva, od kojih su neki veliki služili i kao stolovi.

Oficiri koji su posle rata emigrirali u Ameriku, među kojima i moj klasni drug Jakša Đelević, ovaj prostor su u svojim napisima nazivali "zelenim salonom". Uskoro sam video da i ovaj venjak i šumski stolovi oko Mihailove kolibe, u kojoj se, kako reče Franjo, smestio "gornji štab", služe za sedeljke, na kojima se uz pijuckanje šljivovice, koje je uvek odnekud bilo, razvijaju razne strategijske misli, tj. razna nadmudrivanja, a najviše su služili da se igranjem karata ubije vreme. Samo ponekad pukovnik Mihailović je ovamo pozivao oficire na sastanke da bi izdao neka naređenja ili održao kakvu govoranciju o ratnoj situaciji i našoj ulozi u njoj.

Pavlović nije dozvolio drugim oficirima da se pridruže nama dvojici, upravo nije ih pozvao. Iako sam sve ispričao Draži, Pavlović se podrobno interesovao o Živićevoj i mojoj grupi. Morao sam sve ponoviti, a Pavlovića je posebno interesovala vest da je Molotov ubio Staljina i želeo je da zna od koga sam to mogao čuti. Nisam se dao zbuniti. Kada me je pitao za Živića, jednostavno sam skratio priču, rekavši da je sigurno otišao k ženi, za koju se nadao da je u njegovom selu Resniku kod Kragujevca.

Pavlović je prešao na izlaganje zadataka, a oni su, otprilike, bili ovi: svi moramo da se angažujemo u radu na organizaciji po selima i u gradovima; treba popisati sve podoficire i oficire, kako aktivne tako i rezervne, koji su izbegli zarobljavanje i kriju se kod svojih kuća; potrebno je organizovati službu obaveštavanja kako bismo mogli ovde mirno sedeti i raditi. Pavlović je govorio da već postoje dobre veze sa Beogradom i da je naša propaganda

takva da se svugde priča o "šumskim", kako on nazva ovu grupu. Taj naziv sam tada prvi put čuo. Zastavši malo da bi postigao bolji efekat, Pavlović mi reče kako pukovnik Mihailović ima ovlašćenja i od kralja.

Nisam imao razloga da u to ne poverujem, ali sam se posle nekoliko dana uverio da stvari stoje drugačije. U trenutku kada je Pavlović rekao da Draža ima ovlašćenja i od kralja, usudio sam se da postavim pitanje:

"Hoće li uskoro biti borbe s Nemcima?"

Pavlović se malo zbunio i da bi dobio u vremenu, pozvao je narednika Gojka Ajvaza da donese rakije. Posle toga je upotrebio dosta reči da mi objasnim kako nas neće napustiti Saveznici i da još nije vreme za borbu.

"Mi se sada moramo zakonspirisati, jer bi nas svaka vojna akcija odala, a za organizaciju je potrebno da budemo stalno na jednom mestu. Treba veze pohvatati i treba se prvo u narodu učvrstiti. Mi se nismo predali i videćete kakav ugled u narodu uživamo."

Da bi se što pre izvukao, skrenuo je razgovor na moju bradu. Ta moja brada je uvek bila na nišanu, i to prema potrebi. Čas je bilo dobro što imam bradu, čas je nekome smetala. Nekoliko meseci kasnije, kada sam bio u svakom pogledu daleko od Ravne gore i kada sam obrijao tu bradu, baš oni kojima je smetala moja brada, uzeli su je za svoj simbol, ali ne kao znak žalosti za izgubljenom otadžbinom, već da bi izgledali strašnije kada su izvršavali razna nedela nad narodom.

Pavlović se priseti da nama trojici nije odredio mesto boravka i način ishrane, pa mi reče da se obratim kapetanu Uzelcu. Ima kraj "donjeg štaba" mala koliba u koju se možemo smestiti, reče nam Pavlović. Tako saznadoh da pored "gornjeg" postoji i "donji štab".

Ugledavši narednika Gojka Ajvaza kako nosi bocu rakije oficirima koji su sedeli podalje od venjaka, Pavlović ga pozva i naredi mu da zovne kapetana Uzelca.

Prilazeći, Uzelac pozdravi svojom kratkom čupavom rukom.

"Tarase", oslovi Pavlović intimno kapetana, "nahranite dobro poručnika i njegove ljude."

"Razumem, gospodine potpukovniče", odgovori Uzelac, ali u njegovom glasu bilo je dosta intimnosti a i držanje nije ličilo na "stav mirno", jer je stajao zadenuvši palac u džep na čakširama. Mastan džep je kazivao da Taras drži često ruke u džepovima. Okrenuo se kao lađa i pošao prema drugoj manjoj zgradi — vajatu.

"Možete biti slobodni, gospodme poručniče", reče mi Pavlović.

Digao sam se i oštro pozdravivši uz uobičajenu frazu:

"Razumem, gospodine potpukovniče", krenuh za Uzelcem.

Uzelac iz onog masnog džepa izvadi poveći ključ i pozva jednog žandarma koji je bio njegov magacioner. Otključavši vajat, prenese naređenje na žandarma, dodavši da nam da hrane za tri dana.

Ušao sam za žandarmom u vajat i dao znak Zorkiću i Vučkoviću da priđu. Vajat je bio krcat zemljanim i drvenim posudama punim sira i kajmaka, a na policama je bilo nekoliko velikih pečenih hlebova i proja.

Visile su tu i pršute i slanine. Tako nešto nisam odavno video. Hteo sam da zapitam odakle im sve to, ali se predomislih. Ako pitam, može mi dati manje, a dade li mi malo, bolje je da tražim još negoli da pitam odakle sve to.

Žandarm me je odmeravao kao da je ocenjivao koliko mogu pojesti i kao da je to množio u svojoj glavi sa tri čoveka pa još sa tri dana. Onda dohvati poveću proju, jedan zastrug sira i jedan kaiš slanine. Bio sam zadovoljan. Pogled mi se ipak zadržao na tepsijama koje su stajale na policama kao na počasnom mestu. U njima su bile gibanice. Videvši da gledam u gibanice, žandarm reče da je to za gospodu oficire iz "gornjeg štaba". Upitah a šta ćemo sledećih dana, na šta magacioner dodade vrećicu kukuruznog brašna i reče da mu dam jednu torbicu pa ću dobiti pasulja.

Rekoh Zorkiću da isprazni Vučkovićevu torbicu, koju potom napunismo pasuljem.

Prišao nam je Uzelac da vidi jesmo li podmireni i reče da mu se sutra javim da reguliše način ishrane. Nisam se obradovao kada je rekao da će nam davati novac. Imao sam loše iskustvo već do sada sa nabavkom hrane za novac. Gotovo da niko nije hteo da prima novac, jer, rekoše, više ništa ne vredi, pogotovo u ovoj planini.

Ispred Mihailove kolibe i vajata bila je tišina. Oficiri su se nekuda povukli. Bio je vedar majski dan, a podne prevalilo. Seo sam sa Zorkićem i Vučkovićem da ručamo i razgledao kuću koju je zaposeo pukovnik Mihailović. Video sam da Mihailova koliba ima gore tri prostorije. Kasnije sam saznao da je u početku dve prostorije zauzimao načelnik štaba Draže Mihailovića, tj. gornjeg štaba, te velike nepredate vojske, a jednu manju, u kojoj me je i primio, zauzimao je Draža. Tu je i spavao. Treću je zauzimao Benjamin za oficirsku kuhinju. Kasnije su donji deo zgrade, koji je delimično bio ukopan i služio za krupnu stoku, preuredili i tu smestili oficire, uglavnom samo zbog spavanja, jer su ceo dan bili na drugim poslovima, bilo da su se kartali ili da su išli na teren po zadacima.

Primitio sam da je u vajatu, kao vojrčeka "dušema", bio postavljen ležaj za kapetana Uzelca. To je bila intendantura.

Iza Mihailove kolibe, venjaka i vajata pružio se poveći šljivik. Cela ova krčevina mogla je imati oko dve stotine metara u dužinu i pedesetak u širinu. Uokolo svugde visoka i gusta stara bukova šuma. Malo podalje čulo se blejanje ovaca, pa sam ocenio da na oko 300 metara dalje u šumi ima još jedna koliba.

Preko krčevine vodio je naniže put, bolje reći, trag od kola na kojima su seljaci iz šume izvlačili drva za ogrev ili u sela izvozili seno za zimsku prehranu stoke. Posle ručka tim putem smo se uputili i mi da se smestimo u kolibu Ratka Tomovića, koju nam je odredio potpukovnik Pavlović i koja je bila oko 500 metara dalje.

Do kolibe, odakle smo čuli blejanje ovaca, trebalo je ići naviše. Baš tih dana pukovnik Mihailović je tu kolibu odredio za smeštaj, kako su govorili, radio-stanice. Uskoro ću videti kakva je to radio-stanica.

Zorkić, Vučković i ja išli smo bez reči. Kao da je svaki u glavi sređivao svoje misli. Vučković, mlad, zdrav i snažan vojnik, odrastao pored bugarske granice, i pored mnogih iskušenja njegovih predaka, bio je dovoljno patriota da ne napušta ovo naše društvo, ovu grupu koja se ovde, sudeći po svemu, okupila bez cilja. Nadao sam se da će mi pukovnik Mihailović već u prvom razgovoru nešto reći. Na Tari je obećao da ćemo dobiti dalja naredjenja na Suvoboru. Pomislih, možda je on ostalima i izdao takva naredjenja. Meni ije onako uzgred, više kao za sebe, rekao "da ne treba voditi borbe", a potpukovnik Pavlović mi je o tome održao čitavo predavanje.

Stigli smo do kolibe. U stvari, tu su bile, jedna pored druge, dve kolibe. Manja, nova sa podrumom, ali još nedovršena, tek što je ozidana i pokrivena. Podrum je bio namenjen za smeštaj ćumura dok ga domaćin ne proda na pijaci u gradu. Na stotinak metara ispod kolibe tekao je potok Grab.

Da smo išli prečicom, preko potoka koji je izvirao iz takozvane Mokre pećine, naišli bismo najpre na kolibu Srećka Tomovića, Ratkovog brata od strica, koji je bio bogat. Ta koliba je imala dva odeljenja a između njih je prostor sa ognjištem. Tu je bila smeštena podoficirska grupa za koju potpukovnik Pavlović reče "donji štab".

Kao da su nas očekivali, dočekaše nas radosno gotovo svi podoficiri. Bili su tu narednik-vodnik Božo Perović, narednici Mitar i Sava (Bosanci), Franjo Seničar, žandarmerijski narednik Đuro Stanković, žandarmerijski podnarednik Milutin Janković, žandarmerijski kaplar Blagoje Kovačević i još trojica žandarma, koji su nešto kasnije upućeni nekuda na tertenu.

Razlika između njihovog držanja i onih u "gornjem štabu" nije mogla ostati neprimećena. Docnije ću videti da na svako pojačanje grupe nisu svi gledali istim očima.

Odmah su nas ponudili duvanom, a to je bio visoki stepen dobrodošlice. Počela su naizmenična pitanja kako je ko prošao od rastanka na Tari.

Perović je bio ubeđen da su se jedva probili kroz nemački obruč. Prečutao sam da mi je Franjo rekao da nije bilo Nemaca i da su seljaci iz Zaočina sve izmislili. Perovićevo pričanje je bilo ubedljivo, tako da mi je bilo žao razuveriti ga.

Pored kolibe Srećka Tomovića bila su četiri plastu sena. Upitah Perovića možemo li koristiti seno za ležanje.

"Zašto to pitate, sada smo mi ovde gazde."

Tek tada mi pade u oči da kod koliba msmo videli nijednog seljaka ni čobamina. Upitah Perovića gde su čobani, a on mi odgovori da su svi sa stokom izbegli odmah po dolasku grupe. Govorili su da su Nemci predvideli stroge kazne za sve koji prikrivaju oružje.

"Neće to potrajati dugo", produžio je Perović. "Gospodin pukovnik je preduzeo mere i već su seljaci počeli da nam dolaze i donose hranu. Nas nazivaju 'šumski' i sve više nas poštuju. Kada im gospodin pukovnik govori, gutaju svaku njegovu reč."

Prva moja ravnogorska noć polako je padala. Oštar planinski vazduh spuštao se sa Suvobora i nas trojica pođosmo među plastove mirisnog sena da se odmorimo, prepustivši sutrašnjicu snovima.

Jutro je tek počelo da sviće. Osetih instinktivno da neko stoji izriad mene i probudih se u tom trenutku. Mahinalno dohvatih pištolj, kad se oglasi Franjo.

"Ne bojte se, gospodine poručniče. Ja samo posmatram vašu bradu, kosu i brkove."

"Nemojte se šaliti, naredniče", rekoah, "čovjek bi mogao onako iza sna i da ubije."

Seničar je razvukao usta u neki neodređeni osmeh i izvadio kutiju sa duvanom pa počeo da zavija cigaru.

Video sam da ima neke namere pa pričekah da se izjasm.

"Kako vam se sviđa gore?" upita me Franjo.

Pomislio sam da me provocira pa upitah:

"Gde gore?"

"Pa gore gde smo se sreli", i dodade: "Ima koliba, ima sira, a nađe se i po koja čobanica. Rat je, gospodine poručniče."

"Ne mislim sada o tim stvarima, gospodine naredniče". rekoh gotovo službeno.

"Nemojte tako. Promenićete i vi, kao i drugi, mišljenje. Tako je govorio i poručnik Pažin, a sada ide čak do Tometnog polja. Pešači više od dva sata do škole u selu."

"Da li si ti i noćas bio gore na obezbeđenju?"

On me pogleda kao da sam došao sa drugog sveta.

"Kakvo obezbeđenje? Noću imamo samo jedno stražarsko mesto pred kućom gde spava gospodin pukovnik kad je ovde."

Pogledah ga upitno, ali ne usudih se da ga pitam zar pukovnik Mihailović nije stalno na Ravnoj gori.

Franjo kao da oseti da je rekao previše, pa se vrati na staru temu.

Iz Srećkove kolibe se izvijao dim i, ne dovršivši razgovor, Franjo pođe, rekavši da treba spremi kačamak.

Prošao je mesec i po, možda i koji dan više, od odlaska u rat i više od mesec dana kako tražim ima li negde ma kakve vojske koja bi nastavila da se bori. Ponovo sam u grupi pukovnika Mihailovića, i sam sebi postavih pitanje: Da li ću ovde ostvariti svoj cilj zbog kojeg i nisam otišao u zarobljeništvo, da li ću imati prilike da se borim protiv Nemaca? Franjo me, očigledno, nagovara da se upustim u život i životarenje prema situaciji koja nam se pruža u planmi i po okolmm selima. Mnogima godi da se kite time kako se

nisu predali Nemcima. Gospodin pukovnik reče, istina dosta nerazumljivo, da sada nije vreme za borbu. Inače, o borbi niko ni reči, ni o Nemcima, mada sam im pričao da idu na Rusiju. Ustao sam da bih prekinuo sva ova razmišljanja i krenuo da razgledam okolinu.

Koliba Ratka Tomovića gotovo da je bila na samoj ivici šume — Ravne gore, na kosi između potoka Graba i jednog malog potočića, koji mora da je izviraio negde blizu jer preko njega nismo prešli kad smo dolazili ovamo.

Sa ivice šume pružao se pogled na livade prema brdu Igrišta, koje je bilo načičkano kolibama. Dim se izvijao iz koliba beo i plavičast. Sve je to udaljeno od potoka Graba oko jedan kilometar, pa su se mogle videti ljudske prilike kako se vrzmaju oko kuća. Nisam znao da ću i sam kroz koji dan ići od kolibe do kolibe i moliti za hranu, da ću teško nalaziti po koji kilogram brašna i pasulja za ono malo novca koji ćemo dobiti za ishranu.

Gledajući prema potoku, čije se žuborenje u ovo rano jutro jasno čulo, pade mi na pamet da ovde napravimo branu i da se kupamo i peremo, što smo uskoro i ostvarili.

Probudio sam Zorkića i Vučkovića pa smo zajedno pošli da uređujemo našu kolibu. Kada smo se umorili, seli smo da doručujemo ono što smo juče dobili od kapetana Uzelca.

Prvi doručak na Ravnoj gori mi je preseo. Tek što smo seli, naišao je narednik Gojko Ajvaz i saopštio mi naređenje potpukovnika Pavlovića da je Zorkić premešten u podoficirsku grupu i da ću ja dobiti dva vojnika. Zorkić, i ne sačekavši da ja nešto kažem, odmah se izjasni da želi da ostane sa mnom i sa Vučkovićem. Iako je taj premeštaj odvajao Zorkića od nas samo desetak metara, već prvi dan osetih da više ni najmanju stvar neću moći da rešavam samostalno. Potpao sam dobrovoljno pod komandu pukovnika Mihailovića i sad moram slušati i izvršavati naređenja. Trebalo je otići kod Uzelca da regulišemo ishranu, kao što mi je rekao, pa sam iskoristio da od potpukovnika Pavlovića tražim da Zorkić ostane, ali on je to odbio, kao što je i ličnu Zorkićevu molbu odbio.

Već sam se navikao da žandarmerijskog kapetana Uzelca ili, kako su ga ovde svi zvali, Tarasa (on se na taj nadimak nije bunio), nađem uvek u

naročito stanju. Ovog puta, Uzelac je bio, kao uvek, malo pripit, a bilo bi bolje reći da nikad nije bio potpuno trezan. Ajvaz mi je pričao kako Taras ujutro, još u polusnu, pipa gde je čaturica sa rakijom pa, tek kad potegne, otvori oči.

Valjda se zato nije odmah ni setio zbog čega sam došao. Kad sam ga ja podsetio, počeo je nešto brojati a onda ode do onog istog sandučeta iz koga mi je dao platu u Mislovu, kada sam prvi put sreo grupu Draže Mihailovića. Otvorio je sanduče i pružio mi jednu novu papirnatu stotinarku. Pogleda me pa reče da je to za nas četvoricu (Vučković, dva vojnika i ja) za deset dana. Ja sam ga zabezeknuto gledao, a on, zaplićući jezikom, počeo da mi objašnjava kako novaca nema, a usta sve više, svakome po dva i po dinara dnevno, treba stegnuti kaiš. Očajanje koje osetih što zavisim od njega izazva u meni tako duboko nezadovoljstvo da sam taj postupak jedva otrpeo. Kasnije sam proverio da li Draža Mihailović zna za ovo i dobio odgovor da je to njegovo naređenje.

Izišao sam bez pozdrava, pitajući se sve vreme zašto mu ne vratih i onih sto dinara. Svojim vojnicima nisam hteo objašnjavati kako sam prošao, a oni, videći me ljutitog, nisu me ni pitali. Ipak mi priđe Vučković, držeći jednu poveću i podeblju cigaru, bio je to duvan zavljen u novinaku hartiju, i upita me šta je bilo.

Ja mu ispričah da ceo dan treba da se hrani za dva i po dinara, a još pre ntego što ismo došli na Ravnu goru, tražili su nam za kilogram projinog brašna i po sedam dinara. Ovde će biti sigurno još i skuplje.

"Ma nemoj da brineš, gospodine poručniče, snaći ćemo se mi već nekako."

Pušio sam i razmišljao, a pušio je pored mene i Vučković. Kao da je znao o čemu razmišljam, opet je pomenuo da odemo u njegovo selo kod Zaječara. Nisam ništa odgovorio.

Dva vojnika, koja smo dobili umesto Zorkića, bili su Ličani. Jedan se zvao Dane, kao mnogi Ličani. Pričao nam je kako je jedva izbegao jer su se pojavile "ustaše" i Srbe odvođe u zatvor. Ovaj naš Dane radio je kao nosač u Zagrebu pa je uspeo preko poznanika na železnici da izbegne najpre u

Beograd. Na Ravnu goru je došao slučajno, doveo ga je jedan oficir koji se zatim vratio u Beograd.

Mislio sam o tome i nisam odgovarao Vučkoviću.

Kada sam se malo smirio, otišao sam u podoficirsku grupu da vidim kakvo je njihovo iskustvo sa ishranom. Iznenadio sam se kada sam saznao da podoficiri dobijaju po sedam dinara dnevno, gotovo tri puta više. Međutim, oni se nisu mnogo brinuli, pričali su priču koju sam već čuo od Franje Semčara. Čini mi se da snabdevanje uglavnom zavisi od toga kako se ko snade u okolini, prvo bližoj, po kolibama, pa onda u daljoj, po obližnjim selima.

U razgovoru sa podoficirima neko je napomenuo da je u kolibi iznad "gornjeg štaba" smeštena radio-stanica. Rešio sam da, čim se ukaže prilika, posetim vojnike na radio-stanici. Po naređenju potpukovnika Pavlovića, podoficiri su držali sve u tajnosti, a ovo o radio-stanici bio je deo priče o velikoj vojsci i ovlašćenjima koja ima gospodin pukovnik.

Ako bih hteo da dam pravu sliku onoga šta se tih dana radilo na Ravnoj gori, moglo bi ste to opisati ovako:

Da počnem od glave. Od naredna tri-četiri dana, pukovnik Mihailović je proveo u Struganiku dva dana.

Potpukovnik Pavlović ne napušta logor, već ide od jednog do drugog I samo razgovara.

Pred "gornjim štabom" stalno po neka grupa igra karte. Ako je prisutan i narednik Franjo, igra se obavezno u novac.

Major Palošević često ide u Gornji Milanovac, a njegovi oficiri Mešković i Ilić nešto izviđaju kod Veskovića koliba.

Pažin, kad se ukaže prilika, ide po zadatku u Tometno Polje kod učiteljice. Istina, posle nekoliko dana čuo sam da preko te učiteljice treba da Lenac pošalje pare.

Kapetan Reljić je imao najteže zaduženje, da po okolnim selima, rekao bih, agituje za hranu, jer to nije bilo prikupljanje namirmca, već nagovaranje ljudi da donose hranu na Ravnu goru za vojsku koja ne priznaje kapitulaciju i koju su sve češće nazivali "šumski".

Ovih nekoliko žandarma morali su pojedinačno ići do žandarmerijskih stanica, prvo u najbližoj okolini, a posle sve dalje, radi povezivanja i pridobijanja žandarma, pričajući im kako pukovnik, koga su često nazivali i generalom, ima ovlašćenja da ih stavi pod svoju komandu.

Pavlović je i mem obećavao da će me obrijati kako bih i ja pošao po selima, jer zadataka ima mnogo, a nas malo.

Da ponekad nije bilo polemika o krivclma za kapitulaciju i da se nije čula po koja vest o merama koje Nemci preduzimaju po gradovima, sve ovo ličilo bi na mimodopski život, kao posle kakvog manevra, pa se dokoni zabavljamo svaki za svoj groš. Da kažem i to, neko je imao groša, tj. novaca, dok neko nije imao gotovo ništa.

Vremena je bilo napretek. Letnji dani sve duži, pa su mnogi čak i javno govorili kako se ovako može živeti i duže vremena. Što je od dana kapitulacije vreme više proticalo, i naša hrabrost je sve više jenjavala. Ako bi se u ponekog i pojavila želja da se bori, pa ako bi glasno to rekao, ispao bi, kako se to kaže, bela vrana. Docnije bi to smetalo onima kojima se ovakav život na Ravnoj gori počeo sve više svidati. Takvi su postajali sve glasnjiji, jer je njihov mir time bio ugrožavan.

U "donjem štabu" razgovarao sam sa podoficirima o "ravnogorskoj radio-stanici". Oni kao da su očekivali da će im s te strane doći neki spas, govorili su o vestima Radio-Londona sasvim neodređeno, pa sam odlučio da što pre i sam čujem kakva je situacija. Pominjali su nekog studenta Sašu i hvalili ga kao velikog stručnjaka. Poznaje tehniku u prste, sem toga, po ceo dan kuca na nekom tasteru i hvata vezu. Ima svaki dan desetak stranica ispisanih nekim znakovima i brojevima.

Kada mi se pružila prilika, rekao sam potpukovniku Pavloviću da sam bio oficir za vezu i radista i kako bi bilo dobro kada bismo imali kakvu radio-stanicu. Pavlović je to prihvatio i rekao da treba odmah da pomognem Saši

oko radio-stanice. Tako sam sa lakoćom dobio pristup u radio-stanicu, jer je, inače, bilo dozvoljeno samo uveče slušati vesti, i to nemačku radio-stanicu u Beogradu, koja je pozivala na red, svirala marševe i hvalila "nemački poredak" i nemačkog firera Adolfa Hitlera.

Od kolibe Ratka Tomovića do "gornjeg šteba" išlo se širokim tragom koji su usekla seoska kola, a odatle stazom do kolibe u kojoj je bio Saša sa "radio-stanicom".

Upoznao sam se sa Sašom, koji mi se predstavi kao student Teodorović. U razgovoru sam saznao da je radio-amater i da je pre rata živio u Zemunu. Pričao mi je kako je imao nekoliko radio-korespondenata amatera u celoj Evropi, ali sada ni sa jednim od njih ne može vezu da uspostavi. Ja sam mu rekao da sam bio vezista i radista, ali se nisam bavio radio-amaterstvom, jer je Ministarstvo vojske to zabranilo vojnim licima. Odmah sam mu napomenuo da me je potpukovnik Pavlović poslao da mu pomognem.

Tako je počelo moje poznanstvo sa Sašom Teodorovićem, što mi je za sve vreme mog bavljenja na Ravnoj gori omogućilo da saznam šta je od onog što se priča istina, a šta je bilo na koji način izmišljeno. Teodoroviću sam rekao da sam mogao primati oko 80 Morzeovih znakova, ali da sada ne bih, verovatno, mogao ni šezdeset.

Dogovorili smo se da od nekog starog električnog zvonca pomoću obične džepne baterije i jednog elektromagneta napravimo zujalicu, pa da me on uvežba da brže primam znake i da se vežbam u kucanju.

Pored ovoga, bio je u Sašinoj kolibi i jedan neispravan motor za punjenje i pogon radio-stanice koja je u vojsci nosila naziv "2 C D T R" i bila predviđena za vezu sa višim štabovima jer je imala veliki domet. Ovo je trebalo popraviti, pa će moći da se iskoristi. Uskoro nam se pridružio i Svetozar Filipović, pitomac mornaričke podoficirske škole, pa smo nas trojica uvek imali dosta posla.

Pre rata proveo sam neko vreme na kursu u tvornicama "Signal" i "Gođevac", gde su se sastavljale radio-stanice i izrađivali neki delovi, kao što su razni nisko i visokofrekventni otpornici-kalemovi i razni blokovi-

kondenzatori, pa sam preporučio Saši da od tih delova iz ove radio-stanice pokuša napraviti radio-stanicu sa većim dometom.

Filipović je bio mašnac, pa smo on i ja radili na motoru ne bismo li ga popravili. Nezgoda je bila u tome što smo imali sasvim malo benzina, pa smo retko proveravali naš posao. Ipak smo jednog dana uspeli, i motor je proradio.

Glavni posao tih prvih dana bio mi je ipak, izrada bazena za kupanje. Taj posao je u početku izazvao nevericu pa i pošalice na račun moje grupe, ali kada je brana bila izgrađena i kada smo dobili bazen od oko 20 metara dužine i oko 2 metra širine, pa kada se već oko podne voda dovoljno zagrejala da se možemo kupati, morali smo napraviti redosled kada ko ima pravo da se kupa. Kupanje je bilo tako regulisano da su podoficiri i vojnici morali da se udalje dok se gospoda oficiri kupaju.

Ja sam se sporazumeo sa podoficirima i kupali smo se kad god nam se ukazala prilika. Tako smo brzo uspeli da se očistimo od vašiju, jer smo i rublje brže i lakše prali.

Jednom prilikom, kad sam se kupao sa Božom Perovićem, pohvalio mi se kako su on i Uzelac išli sa gospodinom pukovnikom u Struganik i kako su pred večer došli pred kuću vojvode Mišića. Kroz jedan prozor probijala se slaba svetlost pretrolejke. Pukovnik Mihailović se popeo uz nekoliko stepenica na malu terasu a onda tiho pokucao na vrata. Draža je nekoliko puta ponovio kucanje, a onda se čuo iz kuće ženski glas. Uskoro se otvoriše vrata i Draža se zagrla sa jednim muškarcem. "Tada nam Draža doviknu da sednemo malo dok on porazgovara u kući. Potrajalo je, možda, i dva sata kada se na vratima pojavi ženska prilika u dugoj haljini. Prijatnim glasom pozva nas da i mi uđemo."

Boža je opisivao vojvodinu kuću, koja se njemu posle onih dana mučnog potucanja učinila otmena i sjajno nameštena, zatim dobrotu stare vojvotkinje i naročito lepotu žene Aleksandra Mišića, domaćina s kojim se Draža onako bratski na vratima zagrlila. ' /

"Ulazeći u hodnik", pričao je Božo, "osetili smo miris duvana, ali i prave kafe. U prostranoj kuhinji seli smo za sto oko koga su bile pletente stolice.

Meso se već peklo i mi osetismo još veću glad. Zastava 41. pešadijskog puka još je bila u futroli kada u kuhinju uđe Aleksandar Mišić, zagrlji prvo mene, a onda i Uzelca. Pozva nas u onu sobu, koja je bila gostinska, pa zamoli pukovnika Dražu da dozvoli da se zastava razmota. Onda priđe zastavi, kleknu i poljubi jedan njen kraj. Mišić je bio uzbuđen i gotovo da je plakao kada reče: "Brate Dražo, moja kuća odsad je i tvoja, radi šta hoćeš?"

Te noći su svi prenoćili u Struganiku, u kući vojvode Mišića, pa su ostali još jedan dan jer ih gostoprимljivi domaćini nisu hteli pustiti. Božo je docnije svojoj priči dodavao još mnogo toga što se dogodilo i što se nije dogodilo, dok je naredniku Đuri Uzelcu najviše ostala u sećanju mlada kuvarica.[^]

Pitao sam kako to da se pukovnik Mihailović uputio pravo u Struganik. Dobio sam jednostavan odgovor, koji je, možda, bio i tačan. Pukovnik im je rekao da se družio sa Acom, kako je zvao Mišića, i da ga dobro poznaje, samo ako bude imao sreće da ga nađe. "

"Pa gde je sada zastava 41. puka?"

"Na sigurnom mestu", reče Božo, "a kako kaže pukovnik, doći će čas kada ćemo je razviti."

Tako su prolazili dani na Ravnoj gori. Uskoro se počelo pričati da dolazi i vojvodin sin Aleksandar Mišić. S tim pričama stigle su i neke anegdote iz njegova života. Sećam se da su pričali kako je Aca Mišić, još dok je bio aktivni konjički major, jednom prilikom pijan ujahao u kafanu "Kod konja" u Beogradu. Razume se da se to pričalo među nama kao poseban podvig i smelost, dok bi danas takav postupak bio okarakterisari kao siledžijsko ponašanje. Nije se toliko govorilo o Aleksandru Mišiću koliko o njegovom ocu, vojvodi.

Jednoga dana sve nas je pozvao pukovnik Mihailović. Mislili smo da će nam nešto važno saopštiti ili da se nešto dogodilo što nama nije bilo poznato. Potpukovnik Pavlović nas je postrojio u šljiviku nedaleko od Mihailove kolibe. Očekivali smo u stroju da se pojavi pukovnik. Kada je Draža prišao, Pavlović je komandovao "mirno" i strojevima korakom onako omalen i podebeo, u crvenim čizmama, oštro lupio petama i raportirao:

"Gospodine pukovniče, u stroju ima sedam oficira, sedam podoficira, četiri žandarma i šest vojnika."

Dok smo sedali, prebrojao sam nas i video da Dražu nije ubrojao i da je poručnik Pažin bio toga dana odsutan. Od vojnika dvojica nisu bila u ovoj grupi. To su bili Benjamin, koji je bio kuvar u "gornjem štabu", i njegov pomoćnik neki Jovo, koji je još jedini ostao od Paloševićevih vojnika.

Nije zgorega da ovde napomenem da je u nemačkom zarobljeništvu bilo oko 350.000 oficira, podoficira i vojnika, dok su ostali izbegli zarobljavanje. A mi smo, eto, znali da postoji ova grupa, koju je pukovnik Mihailović u početku nazvao nepredatim delom vojske, od svega 25, oficira, podoficira i vojnika.

Nas dvadeset četvorica posedali smo u polukrug koji je zatvarao dvadeset peti i glavni pripadnik ove grupe, pukovnik Dragoljub-Dražić Mihailović, a odsutan je bio njegov ađutant poručnik Pažin.

Počeo je svojim pomalo prozuklim glasom:

"Gospodo oficiri, podoficiri i vojnici!"

Ovog puta je izostavio junaci. Konačno, od rata je prošlo više od mesec, skoro dva meseca i, ležeći ovde na Ravnoj gori, valjda smo i za Dražu prestali da budemo junaci.

Produžio je da govori kako nas je okupio da bi nas upoznao sa našim zadacima. Govorio nam je o organizaciji vojske i ostalih snaga po gradovima, da jednoga dana, kada naši saveznici Englezi i Amerikanci (mada Amerika još nije bila stupila u rat protiv Nemačke) iscrpu i zgaze Nemce, i mi krenemo sa naših planina da Nemcima zadamo odlučni udarac.

Zatim je sve to nekako povezao sa vojvodom Mišićem i održao nam pravo predavanje o suvoborskoj i kolubarskoj bici.

Ipak se najviše zadržao na liku vojvode Živojina Mišića, tog velikana iz ratova koje je Srbija vodila za svoju slobodu protiv Bugara i Turaka, a naročito protiv Austro-Ugarske. Kada je počeo govoriti o vojvodi Mišiću,

koji je taj najviši čin i zvanje dobio baš zbog svojih zasluga ovde na Suvoboru i dole na Kolubari, gotovo da nas je na noge podigao. Nije mu izmaklo da je postigao dobar efekat tim isticanjem velikog vojnika i rodoljuba vojvode Mišića, pa je prešao na glavno, da nam saopšti da će kroz koji dan doći Aleksandar Mišić, sin slavriog vojvode, da nas poseti ovde na Ravnoj gori. Dodao je još da, zahvaljujući ugledu porodice Mišić, i mi ovde imamo podršku u narodu i možemo da radimo na velikim zadacima koji nas očekuju.

Pukovnik Mihailović je zatim otpustio vojnike i podoficire da bi sa oficirima nastavio razgovor. Odjednom je napustio temu o vojvodi Mišiću i počeo da nam drži pridiku o našem ponašanju. Nije nam toliko branio da napuštamo kolibe, ali je zahtevao da prema seljacima, koji nas ovde drže i hrane, budemo pristojni, što je bilo kao neki uvod u prekore za to što neki ne izvršavaju zadatke. Tražio je da dobro otvorimo oči i uši jer će neprijatelj svuda imati svoje agente. Kada je počeo govoriti da svi moramo ići na teren, u sela i gradove da organizujemo našu vojsku, mislio sam da je s mojom bradom gotovo.

Uvukao sam malo glavu i vrat među ramena i ćutao, čekajući da pomene moje ime, ali Draža je pričao dalje. U selima i gradovima ima puno oficira i podoficira. Njih treba povezati. Svi oni, kao i mi, položili su zakletvu kralju i otadžbini i moraju izvršavati naređenja.

Ima i starih ratnika. I njih treba hitno pridobiti za nas, jer oni imaju veliki ugled i uticaj u sredini u kojoj žive.

Važno je da i sve seoske kmetove i opštinske organe pridobijemo da rade za nas i da nas o svemu izveštavaju. Naročito u onim mestima gde ima žandarmerijskih stanica, koje, takođe, treba privoleti da rade za nas. Draža je, otprilike, tako govorio, naglašavajući da je preduzeo mere da se poveže i sa Beogradom, na osnovu čega se dobijao utisak da je "naš pukovnik" glavni i jedini organizator. Slušajući ga na ovom i na drugim sastancima, uvek sam očekivao da će na kraju reći da sve ovo treba da radimo kako bismo počeli borbu protiv Nemaca, ali baš to je uvek izostalo. Posle takvih sastanaka osećao sam se uvek nelagodno. Gotovo da nikad nije zaboravio da istakne da se svima koji odlaze na teren zabranjuje ma kakva akcija protiv Nemaca, jer za to još nije vreme. To su uvek govorili i Pavlović i Palošević,

koji su, takođe, ponekad održavali s nama zborove i držali nam predavanja. Izostajalo je objašnjenje, ako nije vreme, da li će i kada će biti. Obični ljudi, seljaci, takode su nam postavljali takva pitanja, činilo mi se da nisu spremni da hrane nekakvu naoružanu grupu koja se po njihovim kolibama samo krije i čuva svoju glavu.

Osećao sam da sam se za onih nekoliko dana dok sam pravio bazen na potoku Grabu, odvojio od ostalih oficira i da nisam u toku svega što se na Ravnoj gori radi, pa sam rešio da se uključim u život oficirske grupe, ako ne kao igrač preferansa, bar kao kibicer, jer su se, izgleda, baš tom prilikom vodili važni razgovori. Po prirodi, nisam bio sklon da postavljam pitanja i kada sam ponekad upitao potporučnika Meškovića kuda se sprema ili Pažina šta ima novo, ostajao sam bez pravog odgovora.

Imao sam od toga i druge koristi, jer su oficiri ponekad dobijali sledovanja za koja u Ratkovoju kolibi nismo znali. Ovako sam ipak dobio po koju kutiju cigareta legalno, a kada sam se sprijateljio sa Gojkom Ajvazom, dobijao sam i nelegalno. I moji vojnici su tako ponekad pušili bolji duvan, jer sam s njima gotovo sve delio.

Ovog puta, a i inače posle takvih razgovora na kojima je govorio samo pukovnik, a mi slušali, Mihailović je odmah krenuo u Struganik. Do ispod Babine Glave pratio ga je narednik Franjo Seničar, a dalje, preko Planinice, dvojica žandarma, od kojih je jedan u civilnom odelu išao pedesetak metara napred. Tako je uvek bilo kada bi išao u Struganik, pričali su mi i Franjo i Zorkić, a i moji vojnici, jer je ponekad uzimao i njih u pratnju. Docnije se moglo čuti kako je Draža, koga su tada počeli zvati i "Čiča", umeo da se u seljačkom odelu iskrade sa Ravne gore i da ode u Struganik, gde bi ostajao po dva i tri dana.

Potpukovnik Pavlović, pošto je komandovao "mirno" za Dražin odlazak, dao je i oficirima "voljno". Meni je prišao i rekao mi da je pukovnik naredio da se i ja angažujem oko radio-stanice, jer nam je ona važna. Počeo mi je objašnjavati kako smo bez veze kao ruka odsečena od tela. Moramo što pre uhvatiti vezu sa Londonom. Kao da je osetio da se istrčao, dodao je da nam treba stalna i direktna veza, jer sve ovo do sada nije ništa. Nisam znao šta je to "ovo do sada", ali nisam smeo ni da pitam. Uostalom, tada sam bio zadovoljan da se prekori "da neki ne rade, tj. ne izvršavaju zadatke" ne

odnose direktno na mene. Pogladio sam zadovoljno svoju bradu i rekoh glasno:

"E, nećeš ti dole dok Nemce ne obrijemo."

Pavlović se nasmeja i reče:

"Ti si se zaljubio u svoju bradu."

"Nisam, gospodine potpukovniče, ali zavet je zavet, i ja ću ga izvršiti ili poginuti."

Prišao sam drugim oficirima. Ilić, Mešković i Reljić spremali su partiju preferansa. Reljić me sa posebnim naglaskom upita hoću li, možda, i ja igrati. Setio sam se kako sam u prvom svom garnizonu muku mučio sa svojih pet klasnih drugova što nisam imao smisla za to da s njima svako večer kartam i pijem. Trebalo je dosta vremena da se naviknu da im mogu biti drug ako i ne igram svako večer preferans.

Dokon život na Ravnoj gori imao je slične probleme. Zato sam u sebi pomislio da bi trebalo, možda, koji put i zaigrati, da ne bih ispao bela vrana.

Uto je pored grupe naišao poručnik Pažin. Veselo je prošao pored nas prema venjaku gde je Pavlović srkao kafu ječmenicu. Pažin je nosio dva paketa u veličini kutija od cipela, ali zapečaćena. Mešković je ostavio karte i protrljao ruke. Malo docnije Ilić je nepažnjom izgubio jer je odigrao pogrešnu kartu. Ja sam video da se nešto desilo što meni nije bilo poznato.

To što mi tada nije bilo poznato, saznao sam već sutradan kada su određeni oficiri i podoficiri koji će ići u nabavku jaganjaca, sira i kajmaka za veliki ručak koji se pripremao za doček Ace Mišića.

Gojko Ajvaz, koji je radio kod kapetana Uzelca i bio blagajnik, rekao mi je jednom prilikom da je Lenac poslao 2,500.000 dinara. To sam rekao i novembra 1941. godine, kada sam u Užicu razgovarao sa Vladimirom Dedijerom, o čemu je pisala i užička "Borba".

Da li je ta suma bila tolika? Sigurno je bila veća, jer pred nama su u ovakvim slučajevima uvek skrivali pravo stanje da ne bismo tražili povećanje za ishranu.

Ovog puta bila je reč o dočeku Aleksandra Mišića, pa se nije štedelo. I moji vojnici su se radovali svetkovini koja se spremala, a govorilo se da ćemo tom prilikom proslaviti mesec dana boravka na Ravnoj gori, od dana kada je pukovnik Mihailović ostao tu u Srbiji da bi organizovao i pripremio ... šta, to će se uskoro videti. Za proslavu biće pečenja, rakije i duvana, jer su ona dva i po dinara dnevno po čoveku dovela do toga da se u mojoj grupi uveče pre spavanja pričalo o hrani. Bila je to večita tema svih onih koji su u ratu gladovali i priželjkivali da pojedu nešto dobro.

U ovoj izuzetnoj akciji nabavke jaganjaca učestvovali su i moji vojnici, Vučković i Dane, koji su znali šta je dobra ovca i dobro jagnje, mada ovde na Suvoboru i nije bilo slabih. U ovo doba godine, bilo je to negde oko 9. juna, možda dan ranije ili dan kasnije, moglo se već naći po neko dobro jagnje. A bilo je i ovaca jalovica, kako je govorio Vučković, i one su dobre za ražanj.

Priključio sam se Franji, misleći da on u tome ima iskustva, pa ako ne za jagnje, ono bar da se gore na planini počastimo.

Sedeli smo uveče u "donjem štabu", gde sam navratio da se snabdem bar sa malo duvana, jer su ga podoficiri još redovno dobijali, a moja vojnička grupa samo s prilike na priliku. Sedeli smo oko ognjišta i razgovarali. Franjo je pričao kako je dva dana proveo sa Pažinom u Tometnom Polju pa ga je onda Pažin pustio da ide do koliba pod Riorom. Tamo u jednoj kolibi ima lepa mlada čobanica, sama sa majkom, bez muške glave. Kao i uvek pod gasom, polupijan, hvalio se kako će uspeli kod te čobanice. Drugi podoficiri su ga dirali, govoreći mu da je baš "slika i prilika", "veliki zavodnik", a jedan od najozbiljnijih, narednik-vodnik Sava, reče mu:

"Okani se ti, Seničaru, tog posla, rat je, i ne priliči nam da to ovde gore radimo. Nisu ove seljanke i čobanace ono što ti misliš."

Seničar se uozbiljio pa je počeo i pretiti. Iznenadio sam se da su ostali pred Franjom osećali nekakav strah, iako je on po činu bio mladi od nekoliko

njih. Umirivali su ga i gotovo molili da se ne ljuti. Da bih prekinuo svađu, rekao sam Seničaru da bih i ja sutra pošao s njim.

Sutradan sam poveo i Vučkovića, pa krenusmo u planinu. Seničar je prvo svratio kod kapetana Uzelca i od Ajvaza dobio punu četuricu.

Pešačili smo istim putem kojim sam pre nekoliko dana došao do ispod Babine Glave. Tu mi Seničar pokaza u daljini dve lepe male kolibe, rekavši da je tamo baza poručnika Ilića i potporučnika Meškovića. Nije me interesovalo mnogo koja je čija baza, ali me je stalno kopkalo da doznam zašto Seničar ima izvestan privilegovan položaj na Ravnoj gori, bolje rečeno kod Draže Mihailovića. Video sam to još za vreme puta od Mislova do Tare, naročito u Zaovinama. Ni tada a ni posle nisam to otkrio. Njegov nametljiv stav i podilaženje, kao i ljubav prema alkoholu, nisu mogli biti jedini razlog da ga Draža odabere kao najintimnijeg druga.

Pitao sam ga u zgodnom trenutku:

"Kako ti, Seničaru, smeš sa pukovnikom da se tako šališ i tako razgovaraš kao da ste bliski rođaci?"

"Pa i jesmo", nasmeja se Franjo, ali ne reče kakvi. Onda se uozbilji i dodade: "Ja sam jedini mornar među nama."

Ako bismo išli tom linijom, onda bi maltene gotovo svaki od nas bio jedini. Ja sam bio jedini vezista, Palošević jedini major, Reljić jedini artiljerac i tako dalje. Bilo nas je dosta koji bismo mogli zauzeti poziciju jedinog, jer nas tada nije bilo mnogo pa to i nije bilo tako teško.

Kada sam ga upitao šta on sa pukovnikom razgovara, neočekivano je odmah odgovorio da Draža voli da priča događaje iz svog privatnog života i da to priča samo njemu. Taj privatni život, ako je zaista o tome pričao, ostao je neotkriven, što se tiče Franje, jer on o tome nikad nijednu reč nije izustio. Ako se nešto i doznalo, bilo je to lično od Draže ili su to bila, najčešće, prepričavanja kojima se pravi izvor nije znao.

Kada smo posle jedno dva sata hoda došli do koliba pod Riorom, čobani su već izveli stada na pasu. Majka "Franjine" čobanice gledala nas je pomalo

uplašeno i sa snebivanjem. Zaključih, nije ovo nikakva Franjina čobanica. Kad on potegne, ove sirote, da ga se reše, daju sira, proje, kajmaka i mleka, bojeći se da sam sve ne uzme i moleći boga da ne dolazi često. A on, naliven rakijom, i ne vidi kako one jedva čekaju neku svoju mušku glavu da ih, ako ustreba, zaštiti. To se i dogodilo. Uskoro su po kolibama ostale samo starije žene, muškarci i deca.

Franjo je hteo da pokaže kako je ovde odomaćen pa je seo za trpezu. Žena nas ponudi te i mi primakosmo tronošce i sedosmo. Vučković se obrati Franji iznenada sa gospodine Franjo, a naša domaćica se malo lecnu. Zatražio je čuturu, a Seničar ga pogleda pa mu je pruži. Nikola malo otpi, a on se priseti da ponudi i mene. Ja odbih, rekavši da ne pijem, a ženi koja je sve to pratila, kao da laknu pa se užurba stavljajući zastrug sa sirom na trpezu. Donese zatim i mleka i proje i, ostavši skrušeno da stoji, čekala je šta će dalje biti.

Seničar je bio zadužen da kupi jagnje ili ovcu jalovicu, a Nikola da izabere i dotera u ravnogorski logor. Ja sam bio tek onako prisutan, ali ipak, kao najstariji po činu, osećao sam se odgovoran.

Franjo meni prepusti da upitam ima li za prodaju dobro jagnje.

"Nije mi ovde stado."

Kada ja rekoh da ćemo mi otići do stada, žena se poče izvlačiti da ne može bez domaćina. Ja se našalih:

"Pa dobro, ti idi u selo i zovi domaćina, a mi ćemo čuvati stado i čekati."

Posle dužeg nagovaranja ona, na kraju, pristade da nam proda jagnje. Ne sećam se koliko je Franjo platio, i kada smo pošli na pašu da ga izaberemo, pođe sa nama i majka. Uzalud ju je Semčar odgovarao da ona ne mora da ide, da će Vučković nzabrati dobro jagnje, ali ona se nije dala odgovoriti. Vučković, čija je majka takođe živela na selu, pogleda me ispod oka, ja se malo nasmesih i neprimetno mu rekoh da propade Franjina kombinacija.

Imao sam posle natezanja da Seničara nagovorim da se s nama vrati u logor, tim pre što je sve češće potezao iz svoje čuture. Jagnje je trebalo da prevali

dosta, pa ga Nikola, koji je bio mlad i snažan, prebaci za vrat. I tako smo, uz blejanje jagnjeta, prolazili Ravnom gorom, zastajkujući ponekad da zavijemo cigaretu duvana.

Nismo bili među prvima koji su se vratili, ali je naše jagnje po izgledu bilo najbolje. Opet se oko Mihailove kolibe čulo blejanje, pa se činilo da ništa našim prisustvom na Ravnoj gori nije poremećeno.

Pa ipak ... Čulo se kao udaranje batova, jer je pored šljivika, između šume i Mihailove kolibe, pobijano kolje. Čak se i snažni poručnik Pažin raskoračio i sekirom nabijao stupce, a žandarmerijski kapetan Miloško Uzelać – Taras sekirom je šiljio kolje. Pripremao se du-gački sto kao za seoske svadbe. Bilo nas je 26, a po dužini stola kao da se pripremala gozba za pedesetak osoba. Tako je i bilo. Pored Mišića, trebalo je da dođu i n.eki gosti iz Beograda i dvadesetak uglednih domaćina iz okolnih sela.

Potpukovnik Pavlović nas je sve zaposlio. Obilazio nas je stalno i trudio se da bude intiman i duhovit. Kao da je nastojao da nadoknadi to što rnje sa Dražom od prvog dana, možda još iz brzog odreda, koji je, kako je ovde slušao, vodio teške borbe sa Nemcima kod Dervente.

Od "žestoke borbe koja je trajala oko pola sata", za koju sam na putu za Srbiju čuo i za koju su mi Živić, Zorkić, Vučković i Popović na Rudniku pričali da je bila obično pripucavanje, sada je već ispala žestoka borba koja je dva sata vođena sa nadmoćnim neprijateljem", kojoj se i Pavlović divio i žalio što u njoj nije učestvovao.

Za dva-tri dana, mislim da je to bilo oko 12. juna, trebalo je pripremiti sve i pozvati goste. Sa Mišićem će doći Draža, ili obrnuto, jer u ovoj igri nije se moglo uočiti ko je trenutno kome potreban. Činilo mi se da je Draži potreban autoritet vojvode, koji je mislio zadobiti preko Mišićevog sina. Napeto smo očekivali šta će biti kada slavlje počne. To će se čuti u govorima treznih i pijanih, koji su trajali celo junsko poslepodne, od ručka do večere.

Tajanstveni odlasci Mihailovića u Struganik, odlasci drugih oficira u sela i gradove, pozivanje i dolazak uglednijih seljaka iz okolnih sela i ova proslava stvorili su Draži autoritet, pa su mnogi, bez velikog razmišljanja,

pristali da prihvate njegovu komandu, a mi, tj. vojska koja se nije predala, osećali smo to kao neku svoju moralnu privilegiju.

Evo kako je o tim danima pisao jedan od izbeglih Dražinih "prvoboraca", potporučnik Pavle Mešković, u "Knjizi o Draži", izdatoj u inostranstvu: "Život na Ravnoj gori u prvim danima bio je dosta jednoličan. Jedmo je Čičina duhovitost, kojom je umeo sve nas da zabavlja, unosila u tu monotoniju vedrinu i raspoloženje. Ali sa rastenjem naše populamosti i autoriteta, postalo je mnogo življe. Već oko deset sati pre podne Čiča bi morao početi sa primanjem naroda. Dolazili su seljaci radi saveta, na žalbu, a ponekad i radi običnog ogovaranja. Čiča je bio neobično strpljiv. Sa svakim je razgovarao, svakoga bi posavetovao, tako da je na Ravnoj gori uskoro proradio duhovni i agrarni sud. Svako je, međutim, želeo da razgovara sa Čičom, što je njega uistinu zamaralo. Ali on nije mogao nikoga da odbije, pa je radije trpeo i obavljao taj posao i dalje.

Mi, koji smo putovali po terenu, bili smo ubrzo rado primani od svih u narodu. Sa žandarmerijom smo za kratko vreme uspostavili vezu. Prvi su nam prišli žandarmi iz sela Brajića i stavili se pod Čičinu komandu, zatim oni iz Brežđa i Takova. Takođe nam je uskoro potom prišao i veći broj žaridarma iz Mionice, Gornjeg Milanovca i Valjeva. Od žandarmerijskih oficira prvi nam se pridružio kapetan Vučićević iz Valjeva. Time je naše obezbeđenje bilo osigurano. Onda se išlo dalje. Glas o nama ubrzo je dopro i do Beograda."

Sa raznih strana došlo je na svečanost pedesetak seljaka, mahom su to bili stariji ljudi, a videlo se da su mnogi već i preturili koji rat u mladim danima. Svi smo bili angažovani, jer slavlje je bilo veliko i trebalo je dosta posla obaviti. Bilo je tu i žena koje su, dok su im muževi razgovarali sa oficirima, raspoređivale gibanice, sir, kajmak, proje, šta je koja donela. U jednom trenutku, kada sam ušao u vajat, video sam da je prepun svega, a nije nedostajalo ni rakije, koju je primao narednik Gojko i iz donetih sudova izlivao u bardak. Milojko Uzelac Taras naredi mi da od svih podoficira i vojnika pokupim četurice da bi se napunile, dodavši da je ovo zadatak za mene, jer ne pijem pa je siguran da će sve na stolu biti pune.

Prolazeći ponovo pored "gornjeg štaba", naišao sam na grupu seljaka s kojima je razgovarao potpukovnik Pavlović. Upravo je pitao jednog starinu odakle je. Ovaj je znao činove i Pavlovića je oslovio po činu, upitavši:

"A gde je naš pukovnik?" "Doći će." Stari se malo iskašlja pa, potegavši dim iz neke jako stare lule domaće izrade, reče:

"Veinka sila Nemaca ode. Govori se da idu na Staljina i Rusiju. Šta vi kažete na to?"

Pavlović ste nekoliko puta premesti s noge na nogu, jer nije očekivao takvo pitanje. Moj Dane i žandarm odnesoše čaturice u vajat da ih napune, a Pavlović me zadrža kao da je očekivao da mu pomognem da odgovori.

"Pa vidiš", reče Pavlović, "i do nas dopiru takvi glasovi. Ako Nemci udare na Ruse, čekaćemo da vidimo šta će biti, pa ako krene zlo po Nemce, i mi ćemo nešto uraditi", rekao je otprilike Pavlović.

Seljak se ponovo nakašlja a jabučica mu zaigra:

"A hoće li biti borbe, potpukovmče?"

Ovog puta nisam morao pamtiti šta je odgovorio Pavlović, jer je on ponovio poznatu frazu:

"Još nije vreme."

Seljak izvadi duvankesu pa, istresavši lulu, okrete se i puneći lulu, nešto promrmlja. Čuo se žagor jer su i ostali reagovali, neki na pitanje, neki na odgovor. Razumedoh toliko da ove ljude jako žulji baš to da doznaju nešto o Nemcima, nešto o Rusima, a i o nama i, još više, o našim namerama.

Tog dana sam od jednog seljaka čuo i ovo: "Vi nam ovde sedite, a mi harač dajemo." Nisam mu mogao ništa određeno odgovoriti, baš kao ni Pavlović, koji je brisao znoj sa čela i objašnjavao neku opštu vojnu situaciju koju ni ja nisam razumeo, a kamoli ovi Suvorbrci.

Gotovo da mu je laknulo kada su ga izvestili da ide gospodin pukovnik.

On pođe u susret grupi koja je dolazila kroz šumu Ravne gore odozgo od Babine Glave. Ja sam osetio da je onaj starac, upravo svojim pitanjem naoko naivnim, dirnuo u osinjak radoznalosti koja je bila kao vojna prethodnica što ispituje situaciju da bi se razvila glavnina za akciju. To je bio njihov način da ispituju i odmere sve ono što njih pogađa, da bi se polako i odmereno opredelili i, još češće, da bi prećutali ili nedorekli sve što misle ili nameravaju uraditi. Ovakvim odgovorima njihova znatiželja nije bila ugašena.

Opet sam gledao Pavlovića kako ševrlja u crvenim čizmama i prilazi pukovniku koji je dolazio ogrnut planinskom pelerinom. u pratnji onižeg ali krupnog seljaka. Na nekoliko koraka iza njih dva žandarma, kao lično obezbeđenje. Iako je ovo bila "nepredata vojska", Draža je najviše voleo da ga obezbeđuju žandarmi.

Draž je primio raport od Pavlovića o redovnom stanju na Ravnoj gori. Potpukovnik nije raportirao koliko je ko izgubio na kartama, ni koju je kolibu ili selo ko obilazio, već samo da je stanje redovno. Draža ga ispravi: "ratno stanje", i to ponovi nekoliko puta, a Pavlović odstupi dva koraka u stranu. Krenuše svi prema Mihailovoj kolibi, a Draža, prolazeći pored seljaka, zastade i pozdravi:

"Pomoz' bog, domaćini!"

Seljaci odgovoriše dosta nesložno, jer neki produžiše: "bog ti pomogao, gospodine pukovniče", a neki dodadoše: "junače", a drugi samo: "bog ti pomogao". Da Pavlović nije rekao da "ide pukovnik", ni po čemu se ne bi moglo zaključiti da je ovaj čovek jakih obrva, s naočarima, ogrnut pelerinom koja je pomalo ličila na čebe, pukovnik koji ima ambicije da bude glavni.

Do podneva je ostao još koji sat i Draža je, odloživši pelerinu u kolibi, izašao i seo pod venjak. Pavlović mu je doneo nekoliko pisama i, kako to već sleduje, kao načelnik "štaba" referisao.

Gojko Ajvaz s jednom seljankom donese na sto nasečene pršute, sira, kajmaka i proje. Pre nego što je sve to postavila, seljanka je prostrla na sto lep izvezen stolnjak.

Zatim je prišao i Taras sa lepom, kožom obloženom čuturicom i nazdravio, pruživši je Mišiću, koji je bio u seljačkom odelu.

"U zdravlje i za srećan dolazak našeg dragog gosta, majora Aleksandra Mišića!"

Mišić prihvati zdravicu, pririese čuturicu, podobro otpi i, pogledavši u Dražu, reče snažmm glasom da smo čuli i mi i seljaci koji su bili na oko petnaestak metara dalje u hladovini.

"Živeli naši ravnogorski sokolovi!"

"Živeli!" prihvatiše zdravicu prisutni.

Kapetan Uzelac glasno pozva Ajvaza, i baš kada ovaj pride, desi se da Draža lupi pesnicom o sto i reče glasno:

"Majku mu mangupsku!"

Ajvaz se trže i, da je ne pridrža, šubara mu umalo ne pade s glave. I Taras se okrenu. Svi smo u trenutku pomislili da se to odnosi na Ajvaza koji je prišao, ali odmah se videlo da se to odnosi na nekoga ko je pisao pismo koje je Draža držao u rukama.

Mišić se naže da vidi šta je, a Draža, kao da shvati da je prenaglio, pruži pismo Pavloviću i reče mu nešto. Po odmahivanju rukom, na koji je način odgovorio Mišiću, moglo se zaključiti da se objašnjenje ostavlja za docnije i, da bi to potvrdio, Draža ponovo poteže za čuturicom. Brišući usta reče: "Uh, dobra prepečenica." Mišić prihvati i čuturicu i pohvalu pa dodade Tarasu, a ovaj Pavloviću. Kad Pavlović otpi, malo se strese i, umesto pohvale, pogleda oko sebe, vide mene i pozva me.

Nije ni stigao da mi izda naređenje, jer se umešao Aca Mišić. Skočio je od stola, prišao mi, i zagledajući me sa svih strana, zagrli me i ponudi da i ja popijem. Odbih piće, ali on navali? "Zar takav junak pa da ne pije." Gledao je u moju bradu i ja shvatih da me major Aca zbog te brade tako ceni, pa prihvatih čuturicu i otpih malo zaista dobre prepečenice. Pukovnika

Mihailovića raspoloži ovaj prizor pa se nasmeja i reče: "Pusti ga, Aco, on iz nekog sujeverja neće da se brije dok ne oteramo Nemce."

Mišić me još jedanput zagrl i prodrmusao.

Pavlović mi tada naredi da vidim kako se postavlja sto i da nađem poručnika Pažina i poručim mu da vodi računa kako bi prasci i jaganjci bili na vreme pečeni. Uz jedno "razumem" udaljio sam se, da bih posle za ručkom opet sedeo za stolom sa i drugim oficirima, ali kao predmet posebne Mišićeve pažnje, i ne samo njegove.

Sve je išlo kako treba. Pečenja su bila na vreme gotova a stolove su seljanke zastrle lanenim čaršavima.

Sto je bio u obliku trougla sa veoma dugačkim strana-ma. Gore, na čelu moglo je sest i desetak osoba, a duž svake strane još po dvadeseta'k.

Dole oko potoka i u šumi ču se žagor. Samo ponekad lagani lahor doneo bi miris pečenja sa ražnja i do Mi-hailove kolibe, a onda, kao da su se svi dogovorili, poče defile. Noseći pečene jaganjce i prasiće, podoficiri, žandarmi i vojrdci, u društvu sa oficirima, prolazili su pored "gornjeg štaba", a Draža, Mišić, Pavlović, Uzelac i Palošević, koji im se takođe priključio, gledali su sladeći se.

Bio je to dobar uvod u slavlje koje se pripremalo. Mesec dana Ravne gore. Mesec dana kako sami gradimo svoju veličmu. Nismo se predali, nismo pobegli, nismo zarobljeni. Bili smo u slobodnim plamnama, i to je, eto, trebalo proslavrti.

Žandarmi su na sto postavili komade bukove kore, ranije isečene po Tarasovoj ideji a služili su umesto tanjira.

Kada je sve bilo gotovo i kada su svi seli za sto rasporedivši se, s jedne strane podoficiri, žandarmi i vojnici, a sa druge pozvani seljaci, Pavlović je izvestio pukovnika o stanju vojske.

Draž a je ovog puta u pratnji Mišića, Paloševića i Uzelca, došao do čela trougla, a Pavlović je iznenada komandovao mirno. Draža stade uvrh stola i

pozdravi po običaju sa "pomoz' bog" i u nekoliko reči, kao da se od nečeg opravdava, reče da ovaj ručak nije slavlje, jer smo u teskim i preteškim danima, nego obeležavanje proteklog vremena od mesec dana otkako smo se prihvatili velikog zadatka, koji je, kako reče, istorija postavila pred nas.

Draž je podigao uvis čaturicu prepečenice, potegao i, sedajući, dodao je Mišiću. Svi smo posedali i čaturice su išle iz ruke u ruku. Malo docnije, kada se rakija useli u glavu, i Draža, i Mišić, a i drugi, opet će govoriti, samo sve maglovitije, već, prema tome, kako na koga deluje rakija.

U trouglu pred nama bilo je i prasetine i jagnjetine, a i belog mrsa, i mogao sam birati. Znao sam da ima dosta i gibanica i svega što će se iz vajata izneti pred gospodina pukovnika.

U šumi, dalje od nas, bilo je još seljaka i njihovih žena. Oni su u hladovini vadili svoje bošče i pripremali se da pojedu ono što su doneli. Očekivali su da im pukovnik nešto kaže, ali to je izostalo. Posle će čuti od onih uglednijih, bolje reći, bogatijih, koji su sedeli s nama, šta se na Ravnoj gori govori. Istina, bila su među seljacima dvojica sa odlikovanjima, koji nisu izgledali baš tako bogati. Bili su to ratnici sa Solunskog fronta, i Draža je tražio da sednu bliže čelu stola.

Sedeo sam baš tamo gde je počmjabo duži deo stola, a preko puta mene sedeo je Franjo Seničar. Da li je to bilo namešteno zato što smo nas dvojica imali brade, dok su svi ostali bili obrijani, ili zato što je Franjo, pomalo privilegovan kod Draže, bio raspoređen bliže. Počeo sam posmatrati kako izgledaju svi ovi ljudi oko mene i video da nikog ne more velike brige. Sva lica su bila vesela, jelo se i pilo, što je ovog dana bio osnovni posao. Za moje vojnike, koji su za ovih desetak-petnaest dana jeli vrlo oskudno, ovo je bila prilika da se ljudski omrse.

Video sam da ima i novih lica među nama. To su bili poručnik Neško Nedić i Voja Popović, kojeg su zvali "Diplomata".

Posmatrao sam, da ne bude suviše upadljivo, Mišića, koji je na licu imao duboku brazgotinu, tako da mu se gotovo uvek video jedan zlatan zub jer su mu usta bila malo iskrivljena. Govorilo se da je to od rane iz prvog svetskog

rata, ali govorilo se, isto tako, da je u tuči to zaradio. Razume se, to sam čuo kasnije, a Palošević nam je pričao kakav je bekrija bio Aca.

Do Franje je sedeo jedan građanin. Nisam znao da je oficir sve dok ga poručnik Neško Nedić ne oslovi sa go-spodine kapetane. Ja mu nisam zapamtio ime, ali, prema dokumentaciji, mislim da je to bio žandarmerijski kapetan Vučićević iz Valjeva, koga su doveli na Ravnu goru Neško Nedić i Voja Popović, koji su se stalno vrzmali po terenu oko Valjeva.

Vreme je podmaklo u jelu i piću i beznačajnom razgovoru, kada se podiže major Aca Mišić. Nije treznom bilo teško videti da ga je rakija već podobro uhvatila, ali mnogi su bili u istom stanju pa njegovo podizanje pozdraviše aplauzom.

"Braćo!" počeo Aleksandar Mišić naslonivši se svom težiriom na sto. "Pre mesec dana u moju kuću, u kuću mog oca, vojvode Mišića, jedno veče, došao je gospodin pukovnik Draža Mihailović."

Produžio je da govori, otprilike, kako se obradovao svom starom drugu, i kada mu reče da je došao da u vojvodinoj kući sakrije zastavu 41. puka, koju će jednog dana razviti, kao da ga je sunce ogrejalo. I tako je Mišić hvalio Dražu desetak minuta i govorio kako je vojvodina kuća i njegova kuća, a onda je nama gotovo podviknuo:

"Vi, braćo ravnogorci, vi ćete odigrati istorijsku ulogu!"

Neko je viknuo: "Živeo major Mišić!" a onda se čulo otegnuto: "Živeo!"

Mišićeva zdravica kao da je bila podstrek i drugima.

Pukovnik Mihailović je ubrzano potezao dimove iz svoje lule, a onda otpi još jedan dobar gutljaj iz čaturice kao da hoće da ispere grlo, pa se malo promeškolji i ustade.

Počeo je polako. Skinuvši naočare, nesvesno ih je trljao, gledajući na sve nas kao da nas prebrojava, pa reče: "Nije nas mnogo, gospodo oficiri, podoficiri i vojnici." Zastade kao da se setio pa pozdravi i naše drage domaćine Suvoborce. Seljaci kao, da se malo isprsiše na ove reči, a Draža

produži. Govorio je dugo o vojvodi Mišiću, o kome su ovi Suvoborci dosta znali, ali su uvek voleli da ponovo čuju o njemu koji je bio ponos srpske vojske. Decenije su prošle a Mišić je ostao da živi i da se pominje među njima.

Govoreći o vojvodi, Draža kao da je osetio da je našao dodirnu tačku s ovim ljudima, bolje reći, da je privukao njihovu pažnju, pa je pomenuo kako je vojvoda podneo ostavku kada ga Vrhovna komanda nije htela poslušati, ali ostavka mu nije usvojena, već da je, za sreću srpske vojske, usvojen plan vojvode Mišića. Potom je slikovito priča o tome kako su Svabe bežale od Kolubare i Suvobora preko Save i Drine.

Pre nego što je završio govor o vojvodi, pomenuo je gostoprimstvo na koje je sada naišao u vojvodinoj kući, zahvaljujući majoru Aci, koji ga je uputio u ove kolibe, gde već mesec dana radi na organizaciji i, kako je otprilike rekao, sada preuzima odgovornost za budućnost Srbije.

Iznenada, kao da ga je rakija nadahnula, Draža počeo govoriti o izdaji, prešavši, da tako kažem, u zaletu preko proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, pa se okomi na visoko vojno rukovodstvo i generale. Nazivao ih je raznim imenima, a najviše ih je grdio što su gledali kako će što pre stići do svojih žena, a o vojsci nisu vodili brigu.

Kako je iznenada počeo, tako je iznenada i prestao da ih grdi, a već sutradan će nam biti jasno zbog čega je Draža tako govorio. Još je kratko govorio žandarmerijski kapetan Vučićević, koji se samo hvalio koliko se žandarmerijskih stanica obavezalo da obezbeđuje Ravnu Goru.. Rekao je da će otići i u Beograd da i tamo to utvrdi, da bismo nesmetano mogli raditi na Ravnoj gori.

Dok je on govorio, razmišljao sam o tome kako će postupiti žandarmi ako im Nemci naredi da pođu u poteru za oružanom grupom. U onakvu poteru kao što su nas terali po Rudniku. Ne bih ja čekao da me ma ko čuva od Nemaca sem moje puške i brzih nogu.

U trenutku kada niko nije govorio, Pavlović mi glasno, da svi čuju, naredi da idem malo među narod koji sedi u šumi i, sto je posebno naglasio, do radio-stanice da čujem vesti.

Pogledah ga i kada htjedoh da ga upitam do koje radio-stamce, shvatih da to ne smem pitati, jer je ta radio-stanica već davno izmišljena pa je sastavni deo našeg autoriteta na Ravnoj gori.

Pošao sam i više se nisam ni vraćao, da ne bih morao da izmišljam vesti i pogadam šta žele da čuju Draža i Pavlović.

Moji vojnici su bili vrlo praktični i, kada je trebalo da napuste to veliko slavlje, poneli su dovoljno hrane za dva dana, a "kuvar gornjeg štaba" Benjamin utrpao im je i celu tepsiju gibanice. Kada su i mene uveče ponudili gibanicom, upitao sam gde su do nje došli; odgovorili su da su je dobili od Benjamina, koji je rekao da bi voleo sa mnom da razgovara. Začudio sam ste tome, a oni mi objasraše da se Benjamin boji da razgovara sa mnom da ga ne bi ko tužio kod goapodina pukovnika.

Nisam ni pitao, sami su mi pričali da su još govorili major Palošević, kapetan Uzelac, koji je, rekoše, bio mrtav pijan, i poručnik Pažin.

Ti govori nisu ostavili nikakav utisak na moje vojnike, a Vučković reče da su svi bili na isti kalup. Malo je trebalo pa da počne priču o našem zarobljenom Nemcu, ali ga ja prekidoh, izvedoh iz kolibe i upitah da se nije i on napio.

"Ma, gospodine poručniče, ne mogu da slušam kako se hvale, a samo igraju karte i jedu gibanice."

Seljad. su se razišli, a oficiri su pili i pevali do duboko u noć. Samo ponekad, kad bi se utišali i prepustili Meškoviću da peva, čula bi se setna makedonska pesma. "Biljana platno beljaše" ponavljala se nekoliko puta.

Noć je. Ležim pored vojnika na senu u kolibi, na kojoj nema ni vrata ni prozora, a planmski vazduh opija svojim mirisom. Raznušljam o pominjanoj organizaciji, o tim žandarmima, čemu to vodi. Stalno se govori: "Još nije vreme za borbu."

Nisam ni slutio da će dan posle svečane proslave mesec dana boravka na Ravnoj gori i dolaska Aleksandra Mišića doneti toliko događaja i dilema o kojima ću dugo razmišljati.

Došao je žandarm koji je, inače, bio na straži pred "gornjim štabom" i saopštio mi kratko: "Poslao me poručnik Pažin da poručim svim oficirima da odmah dođu kod potpukovnika Pavlovića."

Idući uobičajenim putem kroz šumu, preturao sam po glavi o čemu bi moglo biti govora. Sigurno opet neko Pavlovićevo predavanje o strategiji. U venjaku za stolom već su sedeli Palošević, J Reljić, Uzelac, Ilić, Mešković, Neško Nedić i Voja Popović. Više nas nije ni bilo. Hoće li doći Mišić i Draža da nam i oni kažu koju reč? Pavlović je izišao iz Mihailove kolibe — "gornjeg štaba" i odmah je rekao da je gospodin pukovnik morao hitno da otputuje u Strugaruk i da će nam on izdati potrebna naređenja.

Posmatrao sam lica oficira. Juče su bili i veseli i sveži, danas se od pića i nespavanja videlo na svima da su mamurni. Kada sam se pri dolasku pozdravljao, niko mi nije znao reći zbog čega je sastanak.

Pavloviću nismo predavali raport kada je dolazio, samo je Pažin, kao ađutant, komandovao mirno, a Pavlović bi, kao neki profesor stigavši do katedre, rekao: sedite, gospodo oficiri. Obično, na sastancima koje je držao Pavlović, nije bio prisutan major Palošević, ali ovoga puta bio je i on ovde.

Pavlović je seo pa je ponovo ustao, valjda zbog toga što je u sedećem stavu izgledao još manji i, izvadivši neko pismo, počeo:

"Gospodo, ovlastio me je gospodin pukovnik da s vama porazgovaram o jednoj vrlo delikatnoj stvari. Juče sam predao pismo gospodmu pukovniku koje mu je pre nekoliko dana uputio jedan general. i juče i jutros je pukovnik razgovarao sa mnom i sa Mišićem dugo o ovom pismu."

Smisao daljeg Pavlovićevog izlaganja sastojao se u tome da je tog generala nazvao izlapelim starcem. "Zamislite, gospodo, on nudi pomoć našem pukovniku generalštabne struke Mihailoviću i nekakav plan o akciji protiv Nemaca."

Pavlović je generala nazvao "Don Kihotom" i šarlatanom, pa je počeo predavanje o strategijskoj situaciji i o "našoj", ravnogorskoj strategiji. "Mi se, gospodo, moramo organizovati i stvoriti vojne jedinice tajno da Nemci ne saznaju, moramo se povezati sa žandarmerijom i političarima u

Beogradu, i kada naši saveznici Engleska, Amerika i Turska slome Nemce, onda ćemo mi preuzeti vlast i dočekati našeg mladog kralja."

Mada smo svi znali da Amerika i Turska nisu u ratu protiv Nemaca, Pavlović je to iznosio kao gotovu činjenicu. Za Ameriku smo se i nadali, ali otkud Turska da nas izvlači iz sosa.

Bilo mi je neprijatno i pitao sam se zašto Pavlović tako ružno govori o generalu. Otvoreno sam postavio pitanje koji je to general što hoće da dođe da nam pomogne i gde je do sada bio. Umesto odgovora, Palošević je počeo da ističe kako smo mi, tj. naš pukovnik, već učinili mnogo i preduzeli sve, a sada treba da nam neki "general Novaković" za koga nikad ni čuli nismo, pokvari sve.

Tako indirektno saznadoh da je reč o generalu Novakoviću ali više ništa.

Setih se kako je juče pukovnik opsovao kada mu je Pavlović pokazao jedno pismo, da bi kasnije u zdravici koju je držao u Mišićevu čast, u trenutku kada je zbog rakije pomalo izgubio kontrolu, grdio generale koji su bežali k svojim ženama, a ostavljali vojsku da je zarobljavaju Nemci.

Znači, to je ono pismo i to je taj general što za neki dan treba da stigne i pojavi se među "ravnogorcima koji se ne predadoše neprijatelju". Pavlović je pomenuo da ovaj general ima nekakav plan akcije protiv Nemaca, i ja sam se spremao da čujem taj plan jer sam stalno tražio i nadao se da ću naići na nekoga ko vodi ili će voditi borbu protiv okupatora. Međutim, "ravnogorci" su se spremali da po direktivi pukovnika Mihailovića izvrgnu ruglu generala, i to još dok ga nisu ni videli, ni čuli.

Ali pre nego što dode do susreta sa generalom, imaću jedan drugi susret, koji me je u početku jako obradovao.

Pošto sam od poručnika Pažina saznao da general neće doći tog dana, pošao sam sa Vučkovićem prema Babinoj Glavi, do Veskovića koliba, da nabavimo brašna i pasulja.

Sa uzvišice iznad Veskovića koliba mogao se dobro osmatrati put koji je vodio preko Suvobora za Brajiće. Prolazan samo za stočne zaprege, a kada

padne kiša, teško i za njih, ipak je to bio put kojim se dolazilo na Ravnu goru preko Suvobora, i to iz pravca Mionice, zatim od Gornjeg Milanovca, odakle smo došli Zorkić, Vučković i ja, i od Užičke Požege. Po naređenju pukovnika Mihailovića, ovaj put smo uvek osmatrali, kao da ne bi naišli Nemci.

Slučaj je hteo da tog dana od Gornjeg Milanovca naiđe moj klasni drug poručnik Dragomir Topalović. Sreli smo se kod koliba. Ja sam mu prišao da ga zagrlim od radosti, ali on ustuknu i upita ko sam ja.

Nehotice se uhvatih za bradu, a onda, kao da mu raportiram, stadoh mirno i rekoh: "Dozvolite da se predstavim, ja sam poručnik Martinović iz 61. klase."

"Zar je moguće?" zinuo je Topalović. "Niko te ne bi poznao." Topalović je znao šta treba poneti na Ravnu goru. Imao je vojničku torbicu punu niške "morave". Sedeli smo i gotovo da nismo razgovarali dok Vučković i ja nismo popušili po dve-tri cigarete i utolili duvansku glad.

Potom upitah Topalovića kako ga put nanese na nas.

Rekao mi je da ga je poslao brat koji radi kod Aćimovića, a tamo se mnogo priča o "šumskim". O nama je čuo i od naših drugova u Beogradu. Nije mogao doći dok mu brat nije obezbedio legitimaciju kod Nemaca.

Dragomir Topalović Gaga uze moju pušku pa je poljubi. Onda isprazni šaržer i izvadi zatvarač i pogleda kroz cev. Ja se zastideh jer sam znao da nisam poduže čistio cev. Htedoh da mu ispričam kako sam je na Rudniku pročistio kada sam gađao Nemce koji su došli automobilom od njegovog Gornjeg Milanovca, ali to ostavih za kasmje. Želeo sam da malo duže s njim razgovaram pa sam mu predložio da pre nego što se javi u "gornji štab", jer gospodin pukovnik Mihailović i tako nije tu, ostane malo u mojoj kolibi da se napričamo.

Topalović je gledao sa nekakvim divljenjem u mene i moju bradu i pristao da ga kroz ravnogorsku šumu povedem do naše kolibe. "Evo, vidiš ove šume. Sigurno nas vi po gradovima zbog toga zovete "šumski", rekoh mu.

"O tome se šire priče. Tako sam i ja, dolazeći sa Rudnika, čuo da na Suvoboru ima jedan general veliku vojsku i koješta drugo."

Udario sam prečicom da bismo obišli "gornji štab" pa pored Mokre pećine izbili pravo pred našu kolibu. Izašli smo na ivicu šume i posmatrali predivan pejzaž prema Igrištu, na čijoj padini su bile razbacane Planiničke kolibe. Upoznao sam Topalovića sa svojim susedima podoficirima.

Franjo Seničar se posebno interesovao i ja sam odmah dodao da će se Topalović sutra javiti gospodinu pukovniku, jer on danas nije ovde. Seničar je bio dobro obavešten, pa reče da je došao pre jednog sata. Osetio sam da Seničar nastoji da se Topalović odmah javi Draži, pa rekoh da će poručnik večeras biti moj gost, a kada svane, odvešću ga i predstaviti svima u "gornjem štabu."

Predložih Topaloviću da podoficire počasti kojom kutijom cigareta i kada on to učini, svi su bili radosni. Mnogi su se počeli interesovati kako je u Beogradu, a on je pričao o sili nemačke vojske koja je odlazila iz Beograda i o tome da će Nemci udariti na Ruse.

Podoficiri Bosanci interesovali su se za situaciju u Bosni. Topalović je znao samo to da ima puno izbeglica iz Bosne i da se govori kako ustaše streljaju viđenije Srbe, pa, kao da se priseti, obrati se meni.

"Ratko, pa ti si iz Banjaluke. Po Beogradu se priča da su ustaše srušile banjalučku crkvu. Govori se da je toranj pogodila nemačka bomba a ustaše je srušile do temelja i ubile pravoslavnog vladiku" koji je imao neko filozofsko ime... čini mi se Platon."

Mene ovo porazi i nemadoh reči da odgovorim. Uzalud ću kasnije nastojati da mi Topalović o tome nešto više kaže. Koliko je znao o Bosni, toliko je rekao i mi smo produžili razgovor o svemu što nas je najviše interesovalo.

Morao sam i ja njemu pričati šta sam sve doživeo od prvog dana rata. Pričao sam o odstupanju, o kapitulaciji, o komandantu 33. pešadijskog puka, koji je bio frankovac, o susretu sa poručnikom Živićem i kako sam naišao na Dragoljuba-Dražu Mihailovića, generalštabnog pukovnika. Topalović se interesovao za svaku sitnicu. Rekao sam kako smo se nadali da će se

obrazovati kakav front na Drini ili da će se u Srbiji voditi borbe, ali kada smo došli u Zaovine, videli smo da od toga ništa nema. I u Srbiji je vojska na sličan način kapitulirala jer je, kako nam i pre neki dan reče gospodin pukovnik, generalitet bio kriv, generali su gledali da što pre stignu do svojih žena i zbrinu svoje porodice, a vojsku su napustili.

Pričao sam o našem lutanju po Rudmku, kako smo zarobili jednog nemačkog podoficira koji nam je rekao da je Molotov ubio Staljina i da oni, Nemci, idu u Rusiju da prave red.

Tu sam svoje kazivanje prekinuo i od Topalovića tražio časnu reč da ni pod kojim uslovima ne priča sutra Draži o tom zarobljenom Nemcu i o borbi sa Nemicima, jer je Mihailović strogo zabranio da se sa Nemicima vodi ma kakava borba. On dade časnu oficirsku reč i počeo da me ubeduje da je naše drugarstvo iznad svega, i da bi to potvrdio, podsetismo se na vreme kad smo bili pitomci.

Topalović je pričao o našem drugarstvu u Akademiji.

"Zar bih ja tebe sada tužio zbog tog Nemca?"

Interesovao sam se kako je u Beogradu. Topalović mi je pričao da su mnogi naši drugovi izvadili lažne legitimacije i bave se kojekakvim poslovima. Ima ih koji su i u nadležstvima primili posao, ali takve svi izbegavaju, reče Topalović.

"Sem toga, kada smo čuli za 'šumske', počeli smo se sastajati i povezivati. Neki sastavljaju spiskove dobrovoljaca, obećavajući najveću konspiraciju, i tvrde da će ići na Ravnu goru."

Gaga reče da se on još nije upisao, već je iskoristio brata koji je ostao da radi u policiji, pa je sam došao da se lično uveri.

Pričao sam mu da ovde na Ravnoj gori nije baš sve u redu. Ponekad mi se čini da ovo društvo samo glavu čuva, a da su priče o organizaciji i "borbi kad dođe vreme" bez ikakvog osnova. Uvek sam razmišljao o tome da nađem nekoga iz ovih krajeva pa da organizujemo neku grupu koja bi se borila protiv Nemaca. To sam i rekao Topaloviću, što je on prihvatio, jer mu

je, reče, dodijalo da živi u Beogradu ilegalno i da sluša kako neki Švaba, kao u njegovom Gornjem Milanovcu, maltretira građane.

Govorili smo i o tome šta će biti ako Nemci udare na Rusiju. Složili smo se da će zaglaviti kao i Napoleon, samo brže, jer sada se ratuje tenkovima i motorizacijom. Tako smo nas dvojica razgovarali pre večere dok se kuvao kačamak sa sirom, koji nam je ostao od proslave. Topalović je bio oduševljen kačamakom, a ja prećutah da mi ponekad jedemo samo jedanput na dan, i to postan pasulj ili postan kačamak.

Otrpazio sam ujutro Topalovića do "gornjeg štaba". Tamo je već sedela grupa oficira i ja ga predstavih. Svi odmah htedoše da saznaju kako se živi i šta ima novog u Beogradu. Naišao je i Pavlović, pa i njemu predstavih Topalovića i rekoh da moli da ga primi gospodin pukovnik.

Posle jedno dva sata, kad sam se vratio, saznao sam od poručnika Pažina, Dražinog ađutanta, da je Topalović još kod Mihailovića na razgovoru. Nisam ni pomišljao da će i o meni biti reči, pa sam mirno otišao u svoju kolibu. Za ručak je bio pasulj, i zbog Topalovića izmolio sam od Ajvaza malo slanine.

Napokon sam ga ugledao kako dolazi. Pošao sam mu u susret, ali videh da je on ozbiljan, gotovo srdit. Reče mi kako je pukovniku kazao da sam ga nagovarao da oformimo samostalan odred, ali nije rekao da sam se tukao sa Nemcima. Sada je promenio mišljenje, tvrdeći da Nemci imaju oružje, kamione, tenkove, avijaciju. Pozvao sam ga da pojedemo pasulj sa slaninom da se malo smiri, a hteo sam da vidim šta mu je to pukovnik kazao kad se tako brzo izmenio.

Topalović odbi ručak, rekavši mi da sam običan avanturista i da sam nepokoran, kako reče Draža. "Uostalom", dodade, "takvog te znam i iz Akademije."

Rekavši da će ručati sa oficirima, Topalović se okrete i ode.

Čuo sam da je od pukovnika Mihailovića dobio ovlašćenje da u takovskom srezu organizuje odred i do kraja rata ostao je pod Dražinom komandom, postavši i komandant četmčkog korpusa, istina, od svega oko tri stotine

vojnika, koji su mnogo više bežali nego što su se borili. Na kraju je uspeo sa nekolicinom da pobegne i emigrira, da bi na sumnjiv način poginuo u saobraćajnoj nesreći u Australiji.

Gledao sam Topalovića kako odlazi, kad mi priđe Nikola Vučković, koji je sve posmatrao, pa reče:

"Nije vam to drug kad vas tako ostavi, gospodine poručniče." I dodade: "Ajde da ručamo dobar pasulj, osta nam porcija više."

Mene je uhvatila takva nervoza da sam jedva pojeo svoj ručak. Onda sam otišao na potok Grab, oprao se hladnom vodom i počeo razmišljati. Nisam mogao objasniti odakle takav preokret. Tek kada se počelo šaputati među oficirima da će na Ravnu goru doći komesar Aćimović, pomislio sam, možda je Topalović dobio zadatak da preko svog brata uhvati vezu sa Aćimovićem u Beogradu pa je mene samo blefirao. Ja sam nekoliko dana čekao šta li će mi reći pukovnik Mihailović.

Dan po odlasku Topalovića, došao je general Novaković.

Draž, umesto da ga dočeka kako dolikuje, otišao je brzo prema kolibama Veskovića, ostavivši potpukovniku Pavloviću, koga su već svi zvali načelnik štaba, da sa grupom oficira dočeka generala Novakovića.

Nisam znao iz kog će pravca doći general, niti koliko vojske ima, pa sam ostao kod svoje kolibe i čekao da vidim šta će se desiti. Kada sam primetio da se od sela Planinice, preko Igrišta, spušta jedna grupa, u stvari, primetio sam ih kada su već bili kod Planiničkih koliba, nisam ni pomislio da je to general. Video sam tri seljaka i jednog, baš kao i ja, bradatog oficira.

"Oho", rekoh pred svojim vojnicima, "evo meni bradatog kolege."

Oni su se spuštali ka potoku Grabu, baš pored mog bazena. Kada su naišli, malo su zastali, a onda, kao po dogovoru, okružiše ih podoficiri. Docnije sam saznao da su i podoficiri preko Seničara dobili uputstvo da omalovaže generala.

Pukovnik Mihailović je, inače, zahtevao poslušnost i disciplinu, što su prihvatili svi tadašnji "ravnogorci", koji su veličali pukovnika svakom prilikom. Međutim, taj isti Draža nastojao je da odmah eliminiše ne samo generala nego i svaki njegov uticaj na nas.

Lako je bilo oceniti da bi onaj visoki, crnomanjasti i prosedi čovek, u novom seljačkom odelu, mogao biti general. I Seničar je to sigurno dobro ocenio, ali je upitao:

"Da niste vi, starče, prethodnica generalova?"

Onaj bradati, pomalo razbacani oficir, a videlo se da je mlad i da je aktivni potporučnik, odseče kao sekirom:

"Naredniče, kako ti razgovaraš?" Seničar pogleda po svima nama kao ceneći ko je jači:

"Ne pitam vas", pa se podiže malo na prste i reče:

"gospodine potporučniče."

Potporučnik zatraži da ih odvedu kod gospodina pukovnika Mihailovića i reče da je ovo general Novaković, pokazavši na visokog seljaka.

Grupa krenu, a ja naredih naredniku-vodniku Peroviću da pokaže gde je "gornji štab". Prišao sam generalu i pozdravio ga vojnički, a on mi pruži ruku. Dok mi je stezao ruku, gledao me svojim krupnim, pomalo upalim očima ispod gustih obrva i upitao crnogorskim naglaskom:

"Bogati, junače, dobro izgledaš, a hoćemo li se boriti protiv Nemaca?"

Kao zapeta puška, bez razmišljanja, odgovorih:

"Hoćemo, gospodine generale!"

Bradati potporučnik priđe mi s poverenjem i pozdravi, prinoseći ruku šajkači, predstavivši se:

"Potporučnik Radivoje Jovanović."

Tek što su odmakli, narednik Seničar reče:

"Zar ovaj stari da nas vodi, jedva iz potoka izađe, a zadihao se kao da je sipljiv."

Opomenuh Seničara sasvim ozbiljno, rekavši mu da primedbe zadrži za sebe. I da bih izbegao spor s ovim povlašćenim narednikom, pođoh sa svojim vojnicima u kolibu.

Generala Novakovića i njegovu grupu nije primio pukovnik Mihailović, već grupa oficira na čelu sa potpukovnikom Pavlovićem.

O tome kako su dočekani, pričao mi je kasnije potporučnik Radivoje Jovanović.

General je odlučio da se smesti u Planiničkim kolibama, naspram moje kolibe, možda dvesta metara u vazdušnoj liniji. Pošao sam s njima da im pomognem, jer sam u svim tim kolibama tražio hranu sa svojim vojnicima.

Na potoku Grabu general je zastao da prezalogaje, a Jovanović me je pozvao u stranu da porazgovaramo.

Pričali smo o svemu što smo od početka rata doživeli. Pošto sam već nekoliko puta morao to da pričam, celu priču sam sve više skraćivao.

Jovanović je ispričao otprilike ovo:

Kapitulaciju je slično preživeo. Izdaja na sve strane, bežanje i rasulo. "Peta kolona" je bila bolje organizovana nego vojska. Posle kapitulacije imao je muke da izbegne zarobljavanje. Probijajući se do svoje kuće, razboleo se i morao ostati u valjevskoj vojnoj bolnici. U bolnici je naišao na artiljerijskog brigadnog generala Novakovića.

Oba artiljerca, šetajući po bolničkom dvorištu, pravili su plan kako da pobegnu.

"Čini mi se", reče potporučnik, "da je general pomalo grandoman, ali borio se dobro i sa Komskim odredom, čiji je bio ratni komandant, prodro je u Albaniju. Kaže, gurao bi do Tirane, ali dobi naređenje da kapitulira pa nalevo krug."

Jednog dana general je upitao potporučnika da li bi pošao s njim u šumu da se bore. Rekao je da je pisao pukovniku Mihailoviću, za koga je čuo da je negde na Ravnoj gori, kod Suvobora. Još mu je ispričao da je poslao i neki plan za borbu i da je pukovnik Mihailović jedva pristao da on dođe na Ravnu goru.

Prema Novakoviću, kao jedinom generalu u valjevskoj bolnici, Nemci su bili pažljivi. Imao je dozvolu da svako popodne provede u gradu. Nameravajući da pobjegne, Novaković je tu dozvolu koristio.

Jovanović mi je pričao da je preko brata Ace imao organizovanu grupu, sa kojom je nameravao da pobjegne u šumu. Dogovorio se da ga jedno veće grupa sačeka kod "ustave" na reci Gradac.

Na jednoj kapiji nije bilo nemačkog stražara, i on se izvukao u grad, gde se našao sa generalom. Fijakerom su se prebacili do "ustave" i tako izišli iz grada.

I ja sam Jovanoviću ispričao deo priče koji me najviše tištalo. Imao sam poverenja i kao da sam osetio, mada mi to još nije rekao, da Jovanović neće ostati na Ravnoj gori. Govorio sam mu o grupi oficira i pukovniku Mihailoviću, o takozvanom "gornjem štabu", o rakiji i kartanju, o "donjem štabu", gde se gotovo gladije. Oficiri se hrane ponekad bolje nego u miru. Seljaci im donose i sira, i gibanice, i mrsa, a imaju i para. Sada organizuju žandarmeriju, održavaju veze sa Beogradom i drugim gradovima, i rade na tome da popišu sve oficire koji su izbegli zarobljavanje. Mihailović hoće sve da ih stavi pod svoju komandu, a kada se pomene borba protiv Nemaca, uvek isti odgovor: nije vreme.

Zatim je Jovanović ispričao kako su prošli na sastanku sa oficirima. Potpukovnik Pavlović objasnio im je kako je gospodin pukovnik veoma zauzet i kako je otišao na jedan važan sastanak. Kazao im je neka sve izlože, a gospodin pukovnik će to razmotriti. General je počeo da izlaže svoj plan,

rekavši da je došao da pomogne gospodinu pukovniku u borbi. Onda ga je Pažin zbunio, dobacivši da je slaba vajda od takve pomoći. Kad je Novaković počeo izlagati svoj plan o tri centra ustanka, oficiri su ga počeli prekidati svojim pitanjima.

Bez obzira na to kakav je njegov plan, trebalo ga je pustiti da kaže šta misli, pa onda neka i oni kažu šta misle. Ovako se ne zna ni šta misli general Novaković, a još manje šta oni misle, rekao je Jovanović. Pažin je uz to još ubacio vic o tri nemačka tenka i tri motociklista, kojih su se generali uplašili i celu vojsku predali.

Ja se setih da uzgred ispričam Jovanoviću kako je taj Pažin pre neki dan doneo novac koji je ljotićevac Lenac poslao preko učiteljice u Tometnom Polju.

Pavlović je pitao generala gde je vojska sa kojom bi udario iz tri centra, gde je municija, kolika je jačina neprijatelja na kojem sektoru. Takvim svojim pitanjima iznervirao je generala koji je, čini mi se, prozreo ovu igru, pa kad ga je upitao pod čijom bi se komandom ti centri nalazili, Novaković se najpre zbunio, a onda odgovorio neka pukovnik Mihailović bude glavni vođa, a za sebe reče da bi pristao da bude starešma centra u Crnoj Gori.

Završavajući naš razgovor, potporučnik Radivoje Jovanović mi iznenada reče:

"Ja ću potražiti vezu sa komunistima, da vidim hoće li oni ratovati i da vidim šta će uraditi ako Nemci napadnu Ruse. Imam jednog druga iz užičke gimnazije u Tometnom Polju, pa ako ga nađem, neću se ni vratiti generalu Novakoviću."

Ostao sam bez odgovora, ali sa puno problema o kojima ću imati da razmišljam duže vremena.

Prvo sam mislio da li da iskoristim priliku i da se pridružim generalu.

U sećanju mi je bio još svež događaj sa Topalovićem.

Jovanović je bio suprotnost Topaloviću. Potporučnik, koga su posle svi zvali Bradonja, što mu je bio ratni nadimak, bio je oficir, kako sam onda ocenio, koji traži nekoga ko će da nas povede u borbu.

Jovanović mi je rekao da general ima novaca i da sem dužnog poštovanja starešinstva, kod njega nema razlike u ishrani. S te strane bih rešio pitanje opstanka, jer nisam imao nikakvih materijalnih uslova ni sebe da prehranim, a još manje i tri vojnika za koje sam mislio da bi pošli sa mnom. Nisam ni pomišljao na to da bih sebi uzeo to pravo da od naroda konfiskujem namirnice i da dajem nekakve priznanice, kao što je Draža, odnosno Pažin, davao u Zaovinama. Još onda sam video da za seljake te priznanice sa potpisom pukovnika Mihailovića nisu značile ništa, a šta bi tek značile sa potpisom poručnika.

Jovanović me potpuno obeshrabrio kad je rekao da bi Novaković priznao Mihailovića za "glavnog vođu". To znači, praktično, opet ostajem pod komandom pukovnika Mihailovića. Da li će biti borbe protiv Nemaca i kada, to bi zavisilo od Mihailovića, jer će i Novaković u tom slučaju morati da izvršava njegova naređenja.

Jovanović je pomenuo da će potražiti komuniste. Kasnije sam o tome najviše razmišljao, ali odlaskom Radivoja Jovanovića o tome na Ravnoj gori više nisam imao s kim da razgovaram, naročito posle događaja koji će me naterati da budem sasvim oprezan u ovakvim razgovorima.

Tek što su general i Jovanović stigli do prvih koliba, od Igrišta su im došla dva seljaka sa dva natovarena konja. Uskoro smo videli da podižu poveći šator. To me je navelo da odložim nameru da odmah razgovaram sa potporučnikom Jovanovićem, jer ću imati za to vremena narednih dana. Međutim, kada sam sutra otišao da nabavim hrane, doznao sam da je Jovanović nekuda otišao po odobrenju generala i da će se vratiti tek za nekoliko dana.

Posle podne se situacija na livadama, kod šatora koji je podigao general Novaković, potpuno izmenila. Od Planinice je naišla grupa naoružanih ljudi.

U našem logoru je data uzbuna.

Okupili smo se oko "gornjeg štaba" — Mihailove kolibe, i tada sam video da je pukovnik Mihailović u štabu, da nije odsutan. Znači, nije hteo da primi generala Novakovića. Sada je određivao patrolu od podoficira i žandarma koja će ispitati kakva je to naoružana grupa, koja se zaustavila kod generala. Pavlović je već psovao kako ga je general prevario, jer je juče rekao da su samo njih četvorica, a sada ispada da ih ima tridesetak, koliko se moglo videti, jer su se stalno muvali pa ih nije bilo lako prebrojati.

Dok smo se mi posle uzbune okupili i dok je doneta odluka da se pošalje patrola na livade do generalovog šatora, videli smo da su razapeti novi šatori. To je još pojačalo Pavlovićevo uverenje da je juče bio prevaren. Hodao je nervozno i naglas govbrrio:

"E, neće mene nadmudriti. Videćemo na kraju ko je pametajiji."

Patrola je krenula, a mi smo čekali u pripravnosti, kad mene iznenada pozva pukovnik Mihailović. Bez okolišanja postavi mi pitanje, koje je bilo više tvrdnja:

"Čujem da se vi, gospodine poručniče, movate oko generala i da izjavljujete da hoćete da se borite. Je li to tačno?"

Nisam imao kud, pa odgovorih:

"Tačno je da hoću da se borim protiv Nemaca i mislim da to nije greh, ali nije tačno da se movam oko generala. On me je pitao hoću li da se borim, i ja sam po vojnički odgovorio da hoću i ništa više."

"Zar ne vidite da je general avanturista?" još je dodao:

"Ja sa gospodinom generalom nisam ništa razgovarao, pa ne znam šta hoće i šta misli."

"A šta ste razgovarali sa onim potporučnikom?" uporno me je ispitivao Draža.

Znao sam da niko nije mogao čuti moj i Jovanovićev razgovor, pa sam odgovorio kako smo uglavnom razgovarali o tome kako je koji stigao do Ravne gore i da mi je on rekao da je rodom iz sela Zaruba pored Valjeva.

Pukovnik je odsekao:

"Vodite računa šta radite i šta govorite!" i otpustio me.

Priključio sam se ostalim oficirima, čekali smo da se vrati patrola.

Vođa podoficirske patrole bio je poručnik Pažin. Dosta dugo se zadržao u razgovoru sa gerieralom i njegovim posetiocima. Kada se vratio, podneo je službeni izveštaj pukovniku u Mihailovoj kolibi, a posle je nama ispričao priču o [četničkom vojvodi Nikčeviću](#), koji se hvali kako je kod Sjenice vodio borbe sa nekim "Šiptarima", a bio je i u prvom svetskom ratu u četnicima. Taj Nikčević traži vezu sa vojvodom Kostom Pećancem i biće pod komandom generala Novakovića dok ne nađe svog vojvodu. Zatim je pridošle četnke opisao kao nedisciplinovanu rulju i pljačkaše, mada za to nije imao razloga, jer tek što ih je upoznao.

Mi smo dobili voljno, no određeno je da ove i sledećih noći imamo patrole i da osmatramo šta rade general i Nikčevićevi četnici.

Razbijena je ravnogorska monotonija. Neki dan proslava, a sada neočekivani gosti pa i vesti sa svih strana da se očekuje rat između Nemačke i Rusije. Takve vesti su, pored ostalog, doneli i Nikčevićevi četnici, a i Jovanović mi je govorio o tome. Spremao sam se da pomognem Saši Teodoroviću da osposobi bar dobar radio-prijemnik, da čujemo šta se u svetu događa.

General Novaković, koji se ulogorio u Planiničkim kolibama, počeo je već prvog dana da poziva oficire "ravnogorce" da bi ih pridobio za sebe. Potpukovnik Pavlović je, sa svoje strane, nastojao da bar sazna kakve su namere generala i vojvode Nikčevića. Svako je igrao svoju igru. Zapamtio sam i reči majora Paloševića, koji je kao "četnik jurišnih" jedinica imao šubaru sa mrtvačkom glavom i kićankom pa je ličio na Nikčevićeve četnke, da ni po koju cenu ne bi pristao da komanduje takvom ološu kakav se okupio oko tog Nikčevića.

Posle dan ili dva došlo je do velike gužve. Ne znam ko je doneo vest da su Nikčevići četnici opljačkali seljake u Planirci.

Pukovnik Mihailović je ponovo dao uzbunu i, kada smo se okupili, naredio je Pavloviću da iznese situaciju. Ne baš mnogo ubedljivo, Pavlović je govorio kako je ta "rulja" pretresla celo selo, od podruma do tavana, i pokupila ne samo opremu i oružje već i imovinu koja nije vojna. Uzimali su i čabrice sira od seljaka kod kojih su našli vojnu opremu i nazivali ih pogrđnim imenima. Pavlović je patetično govorio kako se mi trudimo da suzbijamo pljačku i štitimo narod i kako smo sa seljacima uspostavili dobre odnose. Sada seljaci traže od nas zaštitu.

Teško je reći da li je išta od toga bilo tačno. Znao sam iz razgovora sa potporučnikom Jovanovićem da je general podneo nekakav plan borbe iz tri centra protiv Nemaca. Imao sam utisak da je Draža, i pored Novakovićevog pristanka da glavni vođa bude Mihailović, više voleo da se na neki način reši njegovog prisustva. U to sam bio ubeđen čim sam čuo da je Novakoviću poslat ultimatum" da odmah napusti naše područje jer će biti silom oteran, i da povrati svu imovinu oduzetu seljacima u Planinici. Čekao se odgovor i došao je ubrzo.

Ni general ni Nikčević nisu priznali da je bilo ma kakve pljačke i nasilja, već da je uzimana samo vojna imovina. Sukob se zaoštrio do kraja. Ono što je Draža tražio, general i Nikčević su odbili. Očekivali smo napeto šta će se sad desiti.

Došlo je do komične situacije.

Mihailović nas je poveo u koloni prema kolibi Ratka Tomovića i još malo dalje do ivice ravnogorske šume.

Preko puta na kosi, samo dvesta-trista metara u vazdušnoj liniji, oko svojih šatora, bili su general i njegovo pojačanje, četnici vojvode Nikčevića. Delio nas je samo potok Grab i jaruga, dosta strma i usečena, kroz koju je krivudao potok.

Kada smo izašli na ivicu šume, Draža nam naredi:

"Na položaj!" a Pavlović dodade: "U strelce!" i poče da nas raspoređuje po ivici šume.

Već smo očekivali da u streljačkom stroju krenemo prema "neprijatelju", kada pukovnik Mihailović, posle različitih pogrda na račun generala, krenu preko potoka Graba, baš pored našeg bazena. Išao je i razmahivao pištoljem.

General Novaković ili Nikčević naredili su svome ljudstvu da legnu na livadu, ne razvijajući ih u strelce.

Videsmo kako se izdvoji visoka ljudina u seljačkom odelu, bio je to general Novaković, i krenu prema pukovniku Mihailoviću. Kako smo posle toga čuli, revolver mu je dodao vojvoda Nikčević, jer je bio bez oružja. Uskoro su se približili toliko da su mogli pucati jedan na drugog. Poručnik Pažin viknu:

"Da otvorimo vatru na generala i četnike?"

"Ne", reče Pavlović, "niko ne sme pucati bez mog naređenja." Pavlović je sigurno dobio uputstva, a možda je i unapred znao kako će se to sve svršiti.

General i pukovnik su nešto jedan drugom dovikivali, što se sa naše strane nije moglo čuti, ali videsmo kako priđeše jedan drugom i kako se rukovaše, pa se pukovnik Mihailović uputi sa generalom u njegov šator.

Tako je ipak došlo do susreta pukovnika Dragoljuba-Draže Mihailovića sa generalom Ljubom Novakovićem.

Moglo bi se samo nagađati šta su razgovarali u šatoru i da li je general Novaković pred Dražom ostao dosledan svome planu borbe, ali očevici su pričali da je pukovnik Mihailović, prilazeći generalu, vikao:

"Neka izađe ta kurva Novaković pa da podelimo megdan!"

Verovatno zbog crnogorske tradicije, Novaković je, kako su pričali očevci, izašao iz šatora i krenuo prema Draži.

Nespretno je držao revolver i ruke su mu se tresle. A onda, kada su bili blizu i kada je trebalo pucati, Novaković je uzviknuo:

"Brate Dražo, ko nas zavadi?"

Tako se završio dvoboj, koliko smo mi videli i kako su pričali očevici koji su bili u neposrednoj blizini.

Draža se posle podužeg razgovora u generalovom šatoru vratio i opširno nam pričao o grandioznim generalovim planovima, nazivajući ih glupostima, jer još nije vreme za borbu, i hvalio se kako će i generala staviti pod svoju komandu.

Kada sam kasnije pošao da tražim potporučnika Jovanovića, čuo sam i od generala Novakovića i od Nikčevićevih četnika da se pukovnik Mihailović neće tući protiv Nemaca.

Uskoro se sukob između pukovnika Mihailovića i generala Novakovića zaoštrio, ali na drugoj osnovi.

Jednom pred veče čuli smo nekakvo zapomaganje u blizini naše kolibe. Istrčali smo i ja sam se uputio u pravcu Mokre pećine, odakle su dolazili uzvici. Video sam kako kroz šumu ka "gornjem štabu" trči neka prilika. Učimlo mi se da je to potpukovnik Pavlović.

Produžio sam ka mestu odakle su dopirali jauci i naišao na jednu seljančicu, možda svojih trinaestak godina, kako se šćućurila i plače. Počeo sam je smirivati, ali ona je samo drhtala.

Uto je dotrčao jedan seljak, mislim da se zvao Trajko, iz onih koliba gde su bili četnici. Bio je to otac devojčice.

Neko je napao devojčicu, i da nije vikala, ko zna šta bi se desilo.

Međutim, povodom toga desilo se ono što niko nije očekivao.

Sutradan, u "gornjem štabu", čuo sam kako potpukovnik Pavlović priča da je primetio nekog krupnog čoveka koji je pobjegao ispred njega kada je pošao prema mestu odakle je čuo vrisak devoјčice.

Ovo su zatim iskoristili da pred nama ispričaju kako je general Novaković pokušao da siluje devoјčicu, a Draža je napisao zvanični akt kao novi ultimatum generalu, u kome mu je zapretio ako još u toku dana ne napusti logor i ne ode iz šireg rejona Suvobora, on će ga napasti.

Posmatrali smo toga dana kako se savijaju šatori i kolonu četnika, na čelu sa generalom, iza koga su dva seljaka vodila natovarene konje, kako odlazi u pravcu Struganika, ali ne preko Ravne gore, već preko Igrišta i Planinice.

Za Novakovićem, na pristojnom odstoјanju, krenula je patrola od dva žandarma i vođa patrole Seničar u uniformi četničkog narednika jurišnih jedinica.

Na Ravnoj gori je ostala priča, i ne jedna, o "matorom generalu" koji je pokušao da preuzme komandu, kako se govorilo, od "našeg pukovnika", i kako je hteo da siluje čobanicu. Najviše i najčešće su pričali kako je pukovnik pozvao generala da se pištoljima obračunaju i kako je Novaković, prilazeći, molio da ga Draža sasluša, a posle ga častio kafom. Oni koji su bili najbliži pukovniku Mihailoviću isticali su pukovnikovu dobrotu, govoreći kako je te pljačkaše sve trebalo razoružati. Bili su to Pavlović, Palošević, a Miloјko Uzelac je rekao da bi ih sve predao žandarmerijskim stanicama da ih sprovedu u Beograd u zatvore.

Išli smo u susret novim događajima, a general Ljubo Novaković je pošao za svojom sudbinom. Krenuo je prema Šumadiji da bi se neko vreme zadržao u selu Jarmenovcima, a zatim se našao i na Bukulji, pokušavajući da uspostavi vezu sa Kostom Pećancem. Nije se ni tu skrasio, već se zaputio u Crnu Goru i, tako lutajući, našao i u Foči 1942. godine.

— Te godine i ja sam došao u Foču, ali sasvim drugim putem, sa ostatkom Valjevskog partizanskog odreda posle četvoromesečnih teških borbi u Srbiji protiv nemačkog okupatora i svih njegovih pomagača, kojih je bilo ne malo u to vreme.

Onako izglednog i mršavog general me ne bi poznao, a i bradu sam davno obrijao. Rekao sam mu odmah ko sam i on se kao jedva setio kada je bio na Ravnoj gori. Sa strahom me je pitao šta će s njim uraditi partizani.

Bio sam iznenađen njegovim pitanjem jer je imao punu slobodu kretanja u Foči i znao sam da su mu oficiri koji su već imali dobar staž u partizanima, ponudili da i on ostane da se bori protiv okupatora.

Novaković mi je priznao da ima slobodu, ali i da se boji, pa sam ga ohrabrio, [govoreći da ću i ja tražiti od Vrhovnog komandanta da me primi u partizane.](#)

Nisam znao da se Novaković povezao sa engleskim majorom Atertonom i kapetanom Nedeljkovićem, jer je meni govorio jedno, a radio drugo.

Dok sam razgovarao o Novakoviću sa Arsom Jovanovićem, nastojeći da mu se pomogne, on se dogovorio sa Nedeljkovićem i Atertonom i pobjegao iz Foče. Za njima se i nije baš mnogo tragalo, otišli su putem koji su sami izabrali.

Posle Novakovićevog odlaska sa Ravne gore, oficiri "gornjeg štaba" su na svakom koraku isticali hrabrost pukovnika Mihailovića, koji je sam upao među Nikčevićeve četnike i posle ih naterao da napuste Ravnu goru.

Za širenje takvih priča o generalu Novakoviću i vojvodi Nikčeviću, Draža i njegovi potčinjeni imali su svoje razloge. Hteli su po svaku cenu da se reše generala. To mi je u ono vreme bilo jasno. Sigurno sam znao da general ima dosta novaca i da sve namirnice plaća. Znao sam i to da niko od Nikčevićevih četnika, a još manje general, ne zalaze u naš logor. Delio nas je potok Grab, koji smo mi smeli prelaziti, ali oni ga nisu prelazili, verovatno je tako zahtevao pukovnik Mihailović. Priča o silovanju devojčice bila je naduvana, posebno, u to sam siguran, nije mogao biti u pitanju general Novaković.

Za trenutak ću se udaljiti od ovoga da bih dokazao kako su oficiri prvoborci sa Ravne gore, koji su uspeli da emigriraju u inostranstvo, izvrtali i netačno pisali o tim događajima. Pišući u inostranstvu o generalu Novakoviću, klevetali su ga na sve moguće načine, mada su, kao očevici, znali da je sve

što se onda desilo, organizovao pukovnik Mihailović da bi se rešio jednog generala koji hoće da se bori s Nemcima i koji neće da čeka.

Verovatno su se pravdali pred nekim ko im je, možda, postavio pitanje zašto su oterali generala.

Citiram Pavla Meškovića, koji je u "Knjizi o Draži", po nečijoj narudžbini, ocrnio generala: "Do tada niko od okolnih seljaka nije imao nijednu žalbu na naše vojnike. Od našeg dolaska na Ravnu goru, u celoj okolini nije bilo pljačke, nasilja, otimanja; riarod je bio potpuno zaštićen i, zahvaljujući tome, vratilo mu se poverenje u vojsku i vera u samog sebe. Domaćini okolnih sela dolazili su svakodnevno Čiči na savetovanje. Pojavom Novakovića i pridodatog mu komandira pratnje artiljerijskog poručnika, zvanog 'Bradonja' (koji je docnije bio najkrvoločniji komunist), u okolini počinju nedela. Nastaju krađe, otimačine, nasilja. Od toga stradaju najviše Planinica i Koštunići, sela najbliža Ravnoj gori, kojima Pokret ima da zahvali što je počeo i opstao. Žalbe se kazuju prvo nama, jer niko u to nije hteo da upućuje Čiču. Istragom je utvrđeno da to sve čini pratnja Lj. Novakovića, i to sa njegovim znanjem. S tim je, na kraju, i Čiča bio upoznat. Smesta je otišao Ljubi u štab. Posle dužeg raspravljanja, stvari oduzete od seljaka vraćene su sopstvenicima. Ljuba je obećao da se to više neće ponavljati."

U mom sećanju, a i u sećanju Radivoja Jovanovića, jer on je taj artiljerijski poručnik (bio je potporučnik), general je imao puno novaca, ali nije imao nikakvu pratnju. Nikčevići četnici, koji su mu se privremeno pridružili, bili su u situaciji da su se oko njih otimali i general i pukovnik Mihailović.

Mislim da je čak i smešno tvrditi da se seljacima Planinice i Koštunića ima zahvaliti "što je pokret počeo i opstao", pa to samo ističem bez ikakvog komentara.

Što se tiče prehrane vojske, seljaci su hranili, bilo milom ili silom, svaku vojsku koja je naišla, jer je bio rat.

Oduzimanje vojne opreme bivše jugoslovenske vojske smatralo se zakonitim, i to je učinio svako ko je prvi saznao za nju. Seljaci su, istina, u dosta slučajeva pokušavali da prikriju vojnu imovinu, ali nisu se bogzna

kako bunili kada bi im neko tu imovinu oduzimao. Stoga oduzimanje tih stvari nije moglo biti predmet sukoba, čak kad je bila reč i o oružju, pogotovu što smo i mi već u Zaovinama imali iskustva kako se to radi.

Piscu pomenutog članka u "Knjizi o Draži" to nije bilo dosta, pa je nastojao da još gore nagrdi generala Novakovića. Citiram dalje: "Ali nekoliko dana posle te rasprave, jedna devojčica od četrnaest godina, koja je čuvala ovce, kriminalno je napadnuta. Otac devojčice, veliki naš prijatelj, zakleo se Čiči da će odsad biti najveći naš neprijatelj, da Čiča može sa njim da radi šta hoće. Devojčica je dovedena. Opisala je napadača. Čiča je prebledeo. Naredio je da izvršimo opkoljavanje Novakovića i upotrebimo oružje u slučaju potrebe. Kad je opkoljavanje izvršeno sa tri strane, Čiča je samo sa jednm pratiocem pošao pravo Novakovićevoj kolibi. Ja sam", piše Mešković, "sa ostalima prošao pored njih, ne zadržavajući se, i dovršio opkoljavanje. Kad sam se vratio Čiči i Ljubi, oni su se nešto raspravljali, na ugovoreni znak sve trojke ispališe po tri metka iz svojih pušaka. Tako su Ljuba i cela njegova grupa uvideli situaciju. Tada sam prišao Novakoviću, oduzeo mu pištolj, a isto tako i Bradonji. Čiča je držao u ruci otkočen parabelum. Pratilac je oduzeo oružje pratnji; nju je odveo narednik Gojko, koji je prišao sa jednim delom vojnika. Čiča sa Novakovićem nije više razgovarao. Kad je sve završeno, obratio se Novakoviću: 'Ljubo, ja sam tebe ovde primio i od Nemaca izbavio, ne da kvariš ono što sam stvorio, nego da me u tome pomogneš. Ja sam od početka s tobom bio kao brat i prijatelj. Nisam pravio razlike između nas. I pored toga što sam ja ovu borbu započeo i sve organizovao, sa tobom sam se o svemu dogovarao i zajednički radio. Ja sam mogao opstati i opstajem zahvaljujući ovom narodu i okolini. Ti si svojim postupcima počeo da rušiš to. Ja to ne dozvoljavam. Za ovakve postupke zaslužio si preki sud. Ovde vlada zakon šume. Život ti praštam, ali u roku od pola sata da si van domašaja Ravne gore, Mujoča i Rajca.'"

Završavajući ovaj citat, ukazaću samo na neka mesta. Da li bi Nikčevići četnici i general dozvolili opkoljavanje? O kakvim trojkama govori Mešković kada se sve ovo odigralo pre napada na SSSR i kada je na Ravnoj gori bilo stanje koje sam već izneo i koje ponavljam, i to poimenično: pukovnik Mihailović, potpukovnik Pavlović, major Palošević, kapetani Uzelac i Reljić, poručnici Ilić, Pažin, Martinović i Neško Nedić i potporučnici Mešković i Popović, ukupno 11 oficira; zatim podoficiri Perović, Seničar, Ajvaz, Stanković, Janković, Savo i Mitar (Bosanci), kaplar

Kovačević i tri žandarma, svega 11, i vojnici Benjamin, Vučković i dva Bosanca, ukupno 4 i civil Teodorović. Ukupno oficira, podoficira, žandarma i vojnika 26 i jedan civil.

O pucanju na Ravnoj gori ne treba ni govoriti. To je bilo zabranjeno. Kako je Draža reagovao na pucanje, videćemo kada budemo govorili o napadu na SSSR. Pucanje radi zastrašivanja generala i Nikčevićevih četnika bilo bi besmisleno.

Što se tiče Meškovićeve tvrdnje da na Ravnoj gori vlada "zakon šume", i da je to rekao pukovnik Mihailović, uskoro ćemo se u to uveriti.

Igrajući karata u "zelenom salonu", bolje reći, posmatrajući kako drugi igraju, slušao sam još nekoliko dana takve priče koje su imale za cilj da naruše ugled generala i opravdaju Dražin postupak.

I u nekim našim napisima slučaj generala Novakovića i sukob sa pukovnikom Mihailovićem prikazivao se samo kao smešan dvoboj. U suštini to je bio dvoboj za prestiž dve prepotentne ličnosti, od kojih jedna, pukovnik Mihailović, ne da nikome da narušava relativni mir i da reaguje neurotično, a drugi, general Novaković, ima neke neodređene ideje o borbi protiv okupatora, koje, kako se posle videlo, nikad nisu sazrele, jer za to nije imao ni sposobnosti ni hrabrosti.

Razume se da Mešković ništa od ovog što je pisao u inostranstvu nije govorio tada na Ravnoj gori. On, ja i poručnik Ilić, već kao dobri prijatelji posle više od dva meseca zajedničkog života, odlazili smo na Suvobor, svako po svom poslu, iako zajedno.

Mešković se upoznao s mladom seljankom, koja je išla u gimnaziju, ali je leti čuvala ovce. Između Meškovića i devojke razvila se ljubav, pa su se i verili. Nisam siguran, ali mi se čini da su se posle i venčali.

Na jednom od tih izleta upoznao sam se sa sestrom Meškovićeve verenice, koja je bila bolničarka u jedrijoj beogradskoj bolnici. Zvala se Stanislava, nadimak joj je bio Slavka. Ubrzo smo se sprijateljili i ona je u Beogradu posetila i moju sestru od tetke, Anicu, koja je stanovala u Pašićevoj (današnjoj Nušićevoj) ulici.

Slavka je već u to vreme bila ravnogorski kurir za Beograd a da to ni sama nije znala. Ona je prenosila pisma, a pisali smo svi pa, pošto smo bili u šumi, tražili smo da ta pisma sakrije da je ne uhvate Nemci. Imala je legitimaciju za slobodno kretanje pa je takav posao bez teškoća obavljala.

S vremenom, glavni korisnik tih usluga postao je potpukovnik Pavlović, koji se sa Stanislavom sastajao češće.

Stanislava je prema meni bila vrlo otvorena, dopadala joj se moja brada. Video sam da mi je to poznanstvo korisno, jer mi je ponekad rekla i nešto što se ticalo lično mene a što je čula od potpukovnika Pavlovića, mada ni ostali oficiri nisu pred njom imali tajni.

Preko Stanislave sam poručio sestri da me poseti na Ravnoj gori, jer su već i drugima počele dolaziti posete. Posle desetak dana, kad je opet došla na Ravnu goru, Stanislava mi je rekla da je našla moju sestru i da će me ona uskoro posetiti. Sada je teže doći u selo, jer su zbog nekih događaja i kontrole bile strože, rekla je.

Koji su to događaji, znao sam; mi smo ih već na svoj način na Ravnoj gori osetili.

Bila je subota. Zapamtio sam je zbog onoga što se dogodilo sutradan. Iz svog sela Brežđa Svetozar Filipović je doneo malo mrsa da poboljša našu mršavu ishranu. Doneo je i nešto važnije, što je bilo potrebno Saši Teodoroviću da bi proradio prijemnik koji je sam sastavio od dva stara radio-aparata. Bile su to džepne baterije. Saša je naizmeničnim i paralelnim vezivanjem više baterija dobio bateriju dovoljne voltaže i amperaže da bi se na njegovom radio-prijemniku mogle slušati i udaljenije stanice.

Nadali smo se da ćemo uveče moći da uhvatimo Radio-London i druge stanice, a ne samo "Sender Belgrad". U kolibi je bilo dosta oficira koji su se takođe interesovali za vesti. Saša im je saopštio da London može hvatati tek kasno uveče i, kako je bilo vreme za večernju partiju kartanja, svi su se razišli. Otišao sam i ja po ono parče slanine i dobar komad proje, što je doneo Svetozar, da ga podelim za večeru sa svojim vojnicima. Nas četvorica smo se to veče najeli i mogli smo bolje spavati.

Sutradan ujutro otišao sam do Saše da vidim nije li uhvatio kakve nove vesti Radio-Londona. Saša i Svetozar su slušali "Sender Belgrad".

Nešto nije bilo u redu. Ili je Radio-London prestao da emituje, ili se radio-prijemnik pokvario. Saša je volt-metrom i ampermetrom kontrolisao kleme i spojeve između pojedinih cevi da vidi je li aparat ispravan. U jednom trenutku je zagrmelo, kako se to kaže, jer je poten-ciometar bio postavljen na najveću jačinu. Saša je prevodio. Vanredno saopštenje, "Sondermeldung", a zatim:

"Morgen um 6 Uhr", Saša je odmah prevodio dalje: "odgovarajući na napade Crvene armije, nemačke čete prešle su ... " I tako je povodom nemačkog saopštenja o napadu na SSSR ostalo u sećanju više uzbuđenje negoli sam tekst. A onda su zatreštali Hitlerovi marševi. Nas trojica smo se zgedali.

Odjednom, kao da smo nekom oprugom odbačeni, skočili smo i povikali:

"Nemačka napala Rusiju!" Vičući i ponavljajući to, trčali smo prema "gornjem štabu". Nizbrdica nas je povukla i izgledalo mi je da letimo, a ne da trčimo. Pred Mihailovom kolibom našlo se dosta oficira. Ja primetih Tarasa i narednika Gojka, ali se ne zaustavih, potrčah ka "donjem štabu", ka kolibama Ratka i Srećka Tomovića. Dohvatio sam pušku i počeo pucati od neke neodređene radosti, kao da je taj napad Nemaca na Ruse bio i nemački i Hitlerov kraj.

Podoficiri pa i oficiri su prihvatili i pucnji su odjekivali Ravnom gorom. Bila je to prva pucnjava na Ravnoj gori, ali, kao što smo se obradovali, tako nam je to brzo i preselo.

Uskoro se od "gornjeg štaba" začulo: "Prekini paljbu!"

Posle više puta ponovljenog naredenja, prestalo je pucanje, da bi ubrzo stiglo naredenje da se svi okupimo kod Mihailove kolibe.

To je značilo ribanje pred "gornjim štabom".

Okupili smo se i stajali po grupama razgovarajući o ovom događaju, o novom sukobu između dve velike sile. Taras je doneo i rakije, odnosno naredio je da se posluži rakija, pa smo na trenutak pomislili da će se naše veselje produžiti. Trajalo je to možda i više od jednog sata, taman dovoljno da svaki od nas oficira iznese svoje mišljenje. I nije bilo nikakvih razlika. Na ovaj ili onaj način, svi smo mislili da je ovog puta Hitler zaglavio.

Najviše je bilo razlika u prognoziranju trajanja rata, od nekoliko meseci pa najdalje do zime. Zaboravili smo da je već o ratu između Nemaca i Rusa govorio i pukovnik Mihailović i da je izrazio sumnju u snagu Rusa. Iz Mihailove kolibe izišao je potpukovnik Pavlović i rekao nam da sačekamo da nam gospodin pukovnik održi govor. Zatim je sproveo pravu malu istragu o tome kako je došlo do pucnjave kad se zna da je pukovnik izričito naredio da se, u interesu tajnosti, ne sme ni metak opaliti.

Još uvek razdragan, nisam osećao krivicu zbog pucanja, uradio sam to javno, pa sam pred svima i rekao da sam ja prvi počeo pucati. Time sam olakšao situaciju drugima, a nisam na slutio da ću zbog toga morati da odgovaram. Pavlović mi je prišao i rekao da će to već pukovnik sa mnom raspraviti.

Pavlović, Palošević i ostali, od dolaska na Ravnu goru, toliko su veličali pukovnika Mihailovića da se ja odjednom osetih kao da sam se vratio u onu mirnodopsku atmosferu, u kasarnsku disciplinu bez pogovora. Zato osetih neku tremu zbog odgovornosti kad pomislih na raport.

Kada se pojavio Mihailović, Pavlović nam naredi da se postrojimo. Dok smo se postrojavali, pukovnik je stavio naočare i pogledao u ceduljicu koja mu je bila u ruci.

Malo se po vojnički isprasio, da bi se odlikovanje Belog orla bolje primetilo, pa priđe stroju da primi raport.

Odmah sam primetio da je izostalo ono uobičajeno "pomoz' bog" i po izrazu lica i ukočenom držanju videlo se da je ljut. Pre nego što je počeo da govori, upita ko je pucao.

"Ja sam počeo prvi, gospodine pukovniče." Stajao sam u prvoj vrsti četvrti ili peti, i kada mi je Draža prilazio, imao sam utisak da će me i fizički napasti. Napeo sam se kao luk na strelji i čekao šta će biti.

Draž mi se unese u lice i kroz stisnute zube reče:

"Šta je vama, poručniče?" Taman htjedoh da se opravdam kako me je obuzela radost zbog skorog sloma Nemačke, kad me on preduhitri: "Sutra da mi dođete na raport."

Mihailović se izmače nekoliko koraka ispred stroja i uputi svima isto pitanje:

"Šta vam bi, pobogu, da pucate? Jesam li ja zabranio da se puca? Mi ovde živimo u konspiraciji", produžio je Draža, "i niko ne sme ni metka da opali! Ako se to još jedanput ponovi, pod vojni sud će svako ko prekrši naređe"nje."

Potom je pogledao u onu hartiju malo odahnuvši i počeo da govori, možda i više od pola sata.

"Izvešten sam da je Nemačka napala Sovjete. To nas nije iznenadilo, jer sam vam već ranije govorio o tome."

Za ovih pola sata mi smo ga slušali u stojećem stavu, pod komandom "mirno", jer je u ljutini zaboravio da nam da "na mestu voljno". Tek posle dužeg vremena dao je znak Pavloviću, koji je komandovao: "Na mestu voljno!"

Očekivao sam da će "nam pukovnik u vezi s ovim događajem dati bar neki nagoveštaj o borbi protiv okupatora i da će nas osloboditi one neizvesnosti u kojoj se već nedeljama nalazimo.

Umesto toga, pošto nas je izgrdio zbog nediscipline, Mihailović je prešao na degradiranje naše radosti. Rekao je, otprilike, da smo preuranili sa radošću, jer nam mora biti poznato da su Nemci jaka sila koja je okupirala celu Evropu. Da bismo se radovali nemačkoj propasti, moramo čekati da vidimo kako će se razvijati situacija na frontu. Rusijom vladaju bezbožnici, reče, i

ruski narod tu vlast ne voli. Treba čekati da se Rusi i Nemci iskrvare, pa kada Engleska i Amerika udare preko Turske (ne znam zašto preko Turske, ali baš tako je rekao, dodavši: s leđa), onda da i mi krenemo.

Najviše je govorio o tome kako moramo brže nego do sada da se organizujemo i da više ne može biti onih koji to neće. Na kraju nije zaboravio da naglasi da sada nije vreme za borbu, već da treba raditi, a nedisciplinu neće trpeti."

Mi smo primili na sebe istorijsku odgovornost i moramo ustrajati u onome što smo započeli, završio je Draža, ne objašnjavajući šta smo to započeli. Možda je on to znao, a možda i neki drugi oko njega, a ostali su dužni da slušaju, mislio je, verovatno, pukovnik.

Pošto smo dobili voljno, razišli smo se da bi po grupama i grupicama produžili da razgovaramo. Čuo sam različita mišljenja, ali kao da je sve krenulo drugim tokom posle pukovnikovog govora. Pomislih da nema ni onoliko oduševljenja koliko ga je bilo 27. marta, kada se na ulicama uzvikivalo "Bolje rat nego pakt!" i "Hoćemo savez sa Rusijom!" Osećao sam se kao poliven hladnom vodom i, uz to, sutra još i na raport.

Bila je nedelja po podne. Obično bi došlo nekoliko seljaka, kako su ovde govorili, uglednijih, da nešto čuju. Da li su čuli za napad na Rusiju ili nisu, ali bilo ih je više nego obično. Čuvši pucnjavu, ubrzo su saznali zašto se puca pa su hteli da i od gospodina pukovnika čuju koju reč.

Draž je sedeo zamišljen pred kolibom, u venjaku, "zelenom salonu", a lula nije prestajala da mu se dimi. Kao da mu je neko pokvario planove ili kao da ga je duboko dirnula nova situacija, pa duboko i razmišlja. Sa nekim seljacima, koji su imali odlikovanja na grudima, razgovarao je i pojedinačno.

Kada je prišao grupi seljaka, rukovao se sa svima, što nije uvek čimo. Tada je uglavnom ponavljao sve ono što smo već i mi čuli. Odgovarao je i na nekoliko pitanja o Rusima pa i na ono koje mu je jedan solunac postavio:

"Hoćemo li i mi sada udariti na Nemce?"

Draža je prvo upitao tog solunca na kom je frontu bio, pa je oruda rekao: "Znaš li kada smo mi prešli u ofanzivu na Kajmakčalanu? Eto, vidiš i sam da sada nije vreme. Treba sačekati." Nagnuvši malo glavu na jednu stranu i podigavši obrve, gotovo da je primoravao sagovornika da pomisli da je Draža taj koji treba da izda naređenje za ofanzivu.

Pozivao je Draža tog dana i Paloševića i Uzelca. Nešto je spremao. Ubrzo smo po naređenjima o strogoj pripravnosti i po slanju patrola saznali da se "gornji štab" zabrinuo za svoju bezbednost.

Poručnik Pažin, kao ađutant, ljutio se što se zbog one pucnjave mora odricati već stečenih navika. Kao da dosad niko nije znao da na Ravnoj gori postoji naoružana grupa oficira i podoficira koja ne priznaje kapitulaciju, a toliki oficiri i drugi ljudi dolaze ovamo čak iz Beograda.

Pavlović me je pozvao i naredio da sa Sašom slušam vesti, naročito da pokušamo uhvatiti London i Moskvu da bismo se mogli koliko-toliko orijentisati. Malo mi je laknulo kada sam dobio zadatak, jer mi je to značilo da moja greška ipak nije tako strašna.

Celo večer smo okretali dugme i hvatali svačije emisije da bismo bar nešto saznali. Saša je znao engleski, a mi smo se nadali da ćemo ruski bar nešto razumeti. Međutim, govornih emisija tog dana gotovo da nije bilo i samo su se čuli zvuci Morzeove azbuke, koji nam ništa nisu značili. Sve je bilo šifrovano.

U jednom trenutku čuli smo glas na srpskohrvatskom; međutim, to je bio kraj emisije, saznali smo samo toliko da će se javiti u isto vreme sledećeg dana.

Čuli smo i jedno saopštenje, učmilo nam se da je na ruskom jeziku, koje je govorilo "o "verolomnom napadu na SSSR".

Zato smo šturo referisali sutradan potpukovniku Pavloviću, a on, kao da se ohladio od prvog uzbuđenja, zapisao je te vesti ne pridavajući im nikakav značaj.

Upitao sam kada treba da se javim na raport, pa sam se iznenadio kada mi je Pavlović rekao da je raport odložen jer pukovnik ima drugog posla.

Sedeći i razgovarajući u "zelenom salonu" sa Meškovićem i Ilićem, čuo sam da se trojka, kako smo između sebe zvali Mihailovića, Pavlovića i Paloševića, stalno nešto dogovara.

Rezultat je bio da su Neško Nedić i Pažin već poslani nekuda jer su otišli prema Kadinoj Luci. I meni je Pavlović rekao da će morati da me obriju jer treba ići na teren.

Iz Struganika je došao major Aleksandar Mišić u pratnji Vučićevića, žandarmerijskog kapetana iz Valjeva, kojeg sam upoznao na proslavi mesec dana Ravne gore i na ručku u čast Ace Mišića. Obojica su dojahala.

Pavlović je odmah pozvao narednika Ajvaza da prihvati konje, a ovaj žandarmerijskog kaplara Kovačevića, koji je sve više vršio dužnost ličnog obezbeđenja pukovnika Mihailovića. Mišić i kapetan Vučićević ušli su u Mihailovu kolibu, odnosno u Mihailovićevu kancelariju.

Da li je to tada dogovoreno ili je pukovnik još pre njihovog dolaska doneo tu odluku, ne znam, ali posle jedno dva sata izdata su naređenja oficirima i svi su nekuda otišli, tako da smo na Ravnoj gori ostali samo Palošević, Ilić i ja.

Sa Mišićem i žandarmerijskim kapetanom Vučićevićem otišli su i pukovnik Mihailović, potpukovnik Pavlović i kapetan Uzelac. Nama, koji smo ostali, naređena je stroga pripravnost i zabranjeno da se udaljavamo od koliba. U slučaju napada treba da se povučemo i manevrišemo oko Suvobora i Maljena pa da se opet vratimo na zbornu mesto na Ravnu goru.

Najviše me je iznenadilo kada sam video da odlazi i kapetan Milojko Uzelac. On je jedva obukao svoju uniformu, a još teže je uzjahao na konja. Kada sam ga pogledao na konju, morao sam se nasmejati jer sam se i nehotice setio Sanča Panse.

Naša pripravnost je trajala nekoliko dana. Za to vreme najviše se sedelo oko "gornjeg štaba" i razgovaralo o novom Hitlerovom napadu. Nije bilo oficira,

pa smo se malo više vrteli oko vajata. Ajvaz nas je čašćavao na račun nove situacije iako nam je rečeno da ne treba da se pre vremena radujemo. Tih dana sam gotovo redovno pušio, i to dobar duvan zavijan u pravi cigaret-papir.

Uveče bi se svi okupili oko Saše Teodorovića da slušaju vesti, a Saša, ja i Filipović nismo mogli da ih mnogo obradujemo. Nemci su se već hvalili kako napreduju, kako je Crvena armija u rasulu i do besvesti su svirali svoje marševe. S vremena na vreme davali su neka upozorenja koja smo protumačili kao da građane pozivaju na red i poslušnost i prete.

Dolazili su i neki seljaci iz okolnih sela. Čuli su da su Nemci zaratili sa Rusima. Palošević je naredio da ih sve njemu dovedemo. On im je objašnjavao situaciju, govoreći o SSSR-u još gore nego pukovnik Mihailović. Većina seljaka, koji su potegli i po desetinu kilometara, nisu bili zadovoljni onim što su čuli. Kao da je neko čarobnim štapićem udario po njima, držanje tih ljudi se odjednom promenilo. Posle razgovora sa majorom nalazili bi načina da razgovaraju i sa drugima, interesujući se prvenstveno kada će doći pukovnik i nadajući se pravom objašnjenju novih događaja samo od pukovnika.

Bio sam obuzet mislima o tom novom ratu i o onome što nam je Mihailović govorio: o snazi Nemačke i slabostima ruske strane, pa sam gotovo u svim razgovorima dokazivao kako istorija kazuje da Nemci ne mogu pobediti. Nisam baš ništa znao o Crvenoj armiji ni o poretku u SSSR-u, pa sam se koristio istorijskom prošlošću, ali sam ipak bio zadovoljan jer su i moji sagovornici želeli, kao i ja, da "Švabe" izgube rat. Od Paloševića smo dobili naređenje da seljacima saopštimo da će u nedelju po Vidovdanu doći pukovnik Mihailović, pa ko hoće, može da dode da čuje od gospodina pukovnika šta nam valja raditi.

Očekivali smo sa razdoznavalošću i nestrpljenjem da se vrati neko od oficira koji su pošli, kako smo mi mislili, da izvide situaciju.

Prvi su se vratili Nedić i Voja Popović. Pričali su neku fantastičnu priču o tome kako su se jedva izvukli iz Valjeva. Kada su ulazili u grad u seljačkom odelu, niko ih nije ništa pitao. A kada su hteli da se vrate, morali su se noću izvlačiti kroz neke jaruge i nekoliko puta gazili preko Kolubare. Nisu

pominjali kod koga su u Valjevu bili, ali su pričali da nemačke patrole i "naši" žandarmi danonoćno pretresaju neke kuće.

Kada smo se zainteresovali, dobili smo odgovor da Nemci hapse komuniste i Jevreje. Izdali su i proglas da se moraju prijaviti svi vojni obveznici, zatim aktivni i rezervni podoficiri i oficiri. Za oficire je naređeno da se jedanput nedeljno moraju javljati nemačkoj komandi. To su im pričali neki koji su se prijavili i koji su dobili objave (Ausweis) da se mogu slobodno kretati.

"Meni ni na pamet ne bi palo da im se javljam", dodao sam ja. "Sa Nemcima mogu razgovarati samo preko nišana."

"Mnogo si ti ratoboran", umesto Neška odgovori Voja Popović. "Prođi i ti malo kroz sela pa ćeš promeniti mišljenje. Ako Nemci hapse one komuniste iz Valjeva koje ja poznajem", rekao je Voja, "neće mnogo pogrešiti jer nisu ni smeli ostati na slobodi."

Neško je osetio da bi moglo da dođe do neželjene rasprave sa Vojom, pa prekide razgovor rekavši Voji:

"Ostavi to za drugu priliku, treba sačekati da svaka zverka svoj trag pokaže i onda ćemo videti ko je ko. Situacija je takva da moramo sada biti oprezniji, a ostalo će regulisati gospodin pukovnik kada mu budemo referisali."

To nije bilo prvi put da se tako završavaju naši razgovori. Dešavalo se često da, kada neko pokrene kakvo osetljivo pitanje, razgovor bude prekinut time da će pukovnik Mihailović dati objašnjenje ili potrebno naređenje. Među nama je gotovo neosetno bilo sve manje onih koji su tražili bilo kakva objašnjenja, a sve više onih koji su branili sve što je rekao ili naredio pukovnik Mihailović.

Upravo tih dana napravljen je i novi razmeštaj.

Prostorije u "gornjem štabu" koje su Mihailu Damjanoviću, vlasniku kolibe, služile kao štala ili kao ostava za rakiju i ostalu zimmnicu, određene su za ambulantu.

Posle odlaska grupe generala Novakovića i Nikčevićevih četnika u jednoj planiničkoj kolibi ostao je jedan Jevrej, lekar, sa svojom ženom. Navodno, žena mu je bila bolesna pa nisu mogli poći sa generalom.

Jednog dana Pavlović je poslao štabnog kuvara Benjamina da dovede Jevrejina i njegovu ženu.

Josip Rip, poreklom Čeh, postao je tako lekar na Ravnoj gori, a ta Ravna gora, po zakonu, kako su govorili, koji vlada u šumi, odredila je doktoru Ripu da po ko zna čijem naređenju, u svakom slučaju po naređenju "gornjeg štaba", jednog dana nestane i da više niko nikad ne sazna šta je bilo s njim. Svi koji su u emigraciji, pišući, veličali Dražu, zaboravili su da pomenu da je doktor Josip Rip izbegao nemačkom fašističkom pogromu Jevreja, ali da nije izbegao ravnogorskom "gornjem štabu". O sudbini Ripove žene bilo je dosta priča, ali nijedna nije mogla biti proverena.

Kada sam sredinom avgusta napustao Ravnu goru i kada me je Benjamin zamolio da i njega povedem, tražio sam da nagovori Ripa da i on pođe s nama. Benjamin, koji je bio kuvar u "gornjem štabu" i kojem su već ranije oduzeli pušku samo zato što je Jevrej, razume se, pod izgovorom da kuvaru puška nije potrebna, znao je dosta o svemu šta se radilo na Ravnoj gori, ali nije mogao da nagovori Ripa da pođe s nama, jer je ovome bilo zabranjeno da napusti Ravnu goru i morao je ostati da čeka svoju sudbinu.

Pošto su, dakle, te prostorije bile preuređene za ambulantu, oficirima je bio podignut bivak u neposrednoj blizini Mihailove kolibe. Nekoliko malih šatora u šumi bilo je nabavljeno na isti način zbog kojeg su optuživali Nikčevićeve četnike. Istina, rekli su da su seljaci te šatore dali dobrovoljno i da je to, inače, vojna oprema, na koju seljaci nemaju pravo. Venjak pored Mihailove kolibe, tj. "zeleni salon", ostao je i dalje kao mesto za razgovore, tračeve i za razbijanje dosade kada se uz karte i rakiju bistrila strategija.

Palošević je i meni nagovestio da ću u najskorije vreme morati da ustupim svoju kolibu, ali da će to rešiti potpukovnik Pavlović kad se vrati iz Beograda.

Malo me je zagolicao Neškovo pričanje kako su se provlačili pored nemačkih stražara. Neško Nedić je to tako živo opisivao da smo svakog časa

za vreme priče očekivali da čujemo kako je zadavio nemačkog stražara koji mu je bio okrenut leđima. Umesto toga, Neško je sačekao da se stražar udalji pa je puzio stotinak metara i tako izašao van grada.

Mislio sam kako bih i ja nešto slično mogao uraditi umesto da sedim ovako na Ravnoj gori i čekam. Onda se setih da od toga nema koristi jer je zabranjena ma kakva akcija protiv nemačkih vojnika.

Veče je proteklo kao obično. Pokušao sam da sa Sašom uhvatim vesti, ali bez rezultata. Saša je nastojao da preko svog amaterskog predajnika šalje otvorene depeše. Govorio sam mu da je to rizično, jer ako Nemci imaju prislušnu službu, mogu nas s vremenom otkriti. Rešili smo to na taj način da se ubuduće Saša ne javlja u isto vreme i da, koliko-toliko, menja talasne dužine pri predaji poziva.

Najgore nam je bilo što nismo znali kakav je domet ovog amaterskog predajnika. To smo mogli ustanoviti tek ako bi nam se javio neki korespondent. Ovako, Saša je slao u etar ta-ta-ti..., a onda smo naprezali uho da čujemo da li nam na tolike signale bar neko odgovara. I ovo veče, kao i sva prethodna, ostalo je gluho.

Julske vrućine su nas isterale iz kolibe, spavali smo u šumi pod bukvama, a koliba nam je služila samo za stvari i oružje. Stoga nas glasovi da ćemo morati da se selimo nisu mnogo pogodili.

Kada bi nam odobrili da se popnemo malo više prema Suvoboru, do Veskovića koliba, lakše bismo dolazili do hrane. Pogotovo bi nam to sada koristilo, jer nam je Palošević naređivao da šaljemo patrole u izviđanje zbog pripravnosti.

Pre nego što smo dobili naređenje za seobu, naišao je na nas moj poznanik iz 33. pešadijskog puka, poručnik sudske (pravne) struke Selimir Miletić. Poznavali smo se, ali ne tako dugo da bih mogao reći da smo bili bliski prijatelji. Razgovor smo počeli kao poznanici, i ja sam se malo ustezao. Iskustvo sa Topalovićem naučilo me je da budem oprezniji. Miletić je osetio da je moj razgovor s njim nategnut. Pričao mi je kako je ostao u Banjaluci da preda arhivu puka, i kako je kapitulacija potpisana pre nego što je stigao na front. Za komandanta 33. pešadijskog puka rekao je da sada formira neku

pukovniku i žari i pali po kasarni. Jedva je živu glavu izneo i sada je kod svoje kuće u Slavkovici.

Ovamo je došao u izviđanje. U Valjevu popisuju sve oficire i jednog dana mogu ih poslati u zarobljeništvo.

"U prošlom ratu", rekao je, "moj otac je zaglavio u internaciji, ali ja neću. Ako treba da poginem ili umrem, bolje je da me to zadesi na mojoj rodnoj grudi." Rekao je da su dolazili neki oficiri i agitovali da se svi prijave jer će biti formirane jedinice vojske koja se nije predala i da ovde već ima jedan pukovnik koji ne priznaje kapitulaciju i, kako se priča, koji ima ovlašćenja od kralja.

Slušao sam ga dok nije pomenuo ta ovlašćenja, a onda sam ga poveo malo dalje od kolibe, u hladovinu, i govorio mu gotovo jedan sat a da on nije postavio nijedno pitanje. Nisam se ustručavao da mu kažem neka ostane kod svoje kuće ako nema neko bolje mesto kuda da ode.

"Ko će te tražiti ovde u planini. Nemoj se nikome prijavljivati, živi u selu ako ima ko da te hrani. Ne mogu Nemci ovaj rat s Rusima dugo izdržati."

Miletić je otišao u "gornji štab", gde ga je primio, tada najstariji, major Palošević.

Kada se vratio, bio je pomalo zbunjen i, rekao bih, ošamućen. Nije mi mnogo pričao, tako da pomislih da su i ovog prevrnuli kao palačniku, kad mi on čvrsto steže ruku i reče:

"Hvala ti k'o bratu za sve. Ja odoh i ne nadaj se da ćeš me ovde više videti."

Posle rata, u nekoliko navrata, razgovarao sam sa Miletićem i uvek se sećao toga kako umalo da zaglavi na Ravnoj gori. Inače, posle odlaska sa Ravne gore, Miletić je našao neke veze i sa lažnom objavom otišao u Beograd, gde je radio kao fizički radnik i tako dočekaos oslobođenje.

Bio je Vidovdan kad je Miletić otišao sa Ravne gore, a pred večer se vratio pukovnik Mihailović. Bio je raspoložen kao i obično kada bi se vraćao iz Struganika. Sakupio je nas nekoliko. Paloševića, Ilića, Neška Nedića,

Popovića i mene i tražio od nas neku vrstu raporta. Govorili smo o novostima na Ravnoj gori: ja o izveštajima Nemaca o tome kako napreduju na Istočnom frontu, uz moj komentar da ne verujem u to. Mihailović se obrecnuo na mene da zadržim mišljenje za sebe, dodavši da nismo verovali ni da kod nas napreduju, pa nas uništi "peta kolona" i sve se završi za deset dana.

Neško Nedić je govorio o hapšenju mnogih komunista, a Palošević o disciplini i redu.

I mi smo očekivali da od Draže čujemo novosti. Umesto toga, saopštio nam je da je čekao u Struganiku da se vrate iz Beograda svi koji su otišli po raznim zadacima, ali da još nisu stigli, pa se brine za njih. Ipak je došao da sutra porazgovara sa seljacima.

Uveče smo Saša i ja uhvatili deo vesti koje je emitovao Radio-London, iz kojih smo zaključili da se u Londonu slavio Vidovdan. Morao bih napomenuti da su smetnje pri slušanju Radio-Londona bile tako jake da ništa nismo mogli sa sigurnošću tvrditi, već smo više nagađali, a često se na osnovu našeg nagadanja u Pavlovića ili Mihailovića rodila ideja koja nije imala veze sa stvamošću, ali je odgovarala njihovim interesima.

I sutradan, u nedelju, kada se okupilo dvadesetak seljaka, Draža je iskoristio naše vesti i rekao da je izbeglička vlada u Londonu i da je tamo i kralj. Govorio je napamet i o velikoj proslavi, pa je završio kako ćemo i mi, kada dođe vreme, ponovo slaviti Vidovdan.

Za stolovima, koji su pre kratkog vremena poslužili za proslavu mesec dana Ravne gore i za doček Aleksandra Mišića, sedelo je dvadesetak seljaka. Bili su to mahom domaćini iz okolnih sela koji su već i ranije dolazili na Ravnu goru. Na stolovima nije bilo pečenih jaganjaca i prasića, ali je bilo dosta gibanice, sira, kajmaka, proje, hleba i šljivovice. Dobar deo ponuda seljaci su predali Gojku Ajvazu i on je to sve stavio u vajat.

Gledajući seljake za stolovima, pukovnik Mihailović odluči da iskoristi priliku i, umesto govora koji je trebalo da održi, pozva oficire i svi zajedno sedosmo za stolove.

Jedan postariji seljak podiže čašu rakije i nazdravi Draži. Pomenuo je, po običaju, da rodi godina, da led dušmane ubije, setio se i cara Lazara i Kosova i mnogo toga je naređao. Kada je došao do vojvode Mišića, govorio je čiča o srpskom velikanu, o Suvoboru, pa je i Dražu nazvao junakom i poželeo mu da osvetla čast srpskog oružja i srpske slave.

Zdravica je bila kakvu sam mogao samo poželeti i, da nije bilo pukovnika, nazdravio bih i ja, mada nisam imao prilike da držim zdravice.

Draž je pustio da prođe dosta vremena i, kada je ručak bio pri kraju, podigao se i počeo da govori. Prvo je odgovorio na zdravicu onog solunca, što smo i očekivali, pa je produžio kako je nama "ravnogorcima" pripala istorijska odgovornost za sudbinu Srbije. Govorio je kako ćemo se organizovati, kako već sada imamo četa po opštinama i da je gotovo cela žandarmerija prišla nama. Morao je nešto reći i o Rusiji. Kad je počeo, zavladao je tišina. Očekivali smo u dubini duše, bar ja sam se tako osećao, da će rat Nemaca sa SSSR-om biti podstrek i za nas "ravnogorce", koji se nismo predali i koji imamo oružje u rukama. Nadao sam se da će pukovnik reći da i mi treba da okrenemo oružje prema jedinom neprijatelju, nemačkom okupatoru, i to što pre, jer je Hitler sve snage uputio na Rusiju.

"Čuli ste", produžio je zdravicu Dražu otprilike ovim rečima, "da je Hitler pre nedelju dana udario na Rusiju." Govorio je da je Rusija velika zemlja, ali da u njoj vladaju "boljševici", koji ne veruju u boga i koje narod ne voli. Opet je biranim rečima smirivao našu borbenost, govoreći da nije vreme za borbu, i da su Engleska i Amerika glavne snage koje će zadati odlučan udarac.

Verovatno da nisam bio jedini koji je pomislio zašto pominje Ameriku, koja je tako daleko i koja još nije ni objavila rat Nemcima. Znao sam da u ovom mom društvu "ravnogoraca" ima dosta vatrenih pobornika svega što pukovnik Mihailović govori i u sebi sam počeo tražiti one koji bi mogli i drugačije misliti.

Nisam hteo da dalje slušam Dražin govor jer sam se setio da je posle napada na Rusiju i posle nekih vesti iz Bosne o zločinima ustaša, bilo među podoficirima i vojnicima dosta onih koji bi hteli da se bore i među njima su se čuli glasovi da bi išli u Bosnu.

Draža je završio svoj govor pozivajući domaćine da paze na svoju mladež da ne zaluta i da bude spremna kada ih "mi" pozovemo da krene u borbu.

Tako je otprilike protekao "vidovdanski" ručak, koji se nije održao na Vidovdan, ali na kome se najviše govorilo o "kosovskoj legendi" i o prošlosti, a o sadašnjosti, o tome zašto smo ovde, šta radimo i šta nameravamo, nije bilo ni reči, a to je sve više pritiskalo moju savest i okupiralo moje misli.

Kao što i dolikuje, pukovnik Mihailović se digao prvi, pozdravio suvoborske domaćine i pošao u "zeleni salon" da na miru popije pravu tursku kafu, koje više nije bilo za sve goste.

Tog nedeljnog popodneva i uveče dolazili su, svaki posebno, Pavlović, Uzelac, Pažin i Mešković. Sedeli su dugo posle večere pred "gornjim štabom" u "zelenom salonu" i razgovarali. Nije bilo ni vike ni kartanja, a sedeo je i pukovnik s njima. Video sam ih sve u prolazu kada sam se vraćao iz gornje kolibe, gde sam sa Sašom opet pokušavao da uhvatim bilo kakve vesti ili vezu preko amaterske radio-stanice.

Svetlost karbidne lambe treperila je i obasjavala nekom bledunjavom, sablasnom svetlošću grupu za stolom koja ml se učini zbijena i mala. Iako je bio mrak, pozdravio sam, a neko upita ko je to.

Javio sam se i zastao ne bi li i mene uključili u taj razgovor, ali niko me ne pozva, i ja produžih.

Moja grupa vojnika imala je od te vidovdanske svetkovine koristi utoliko što nas je zapalo nešto hrane i duvana. Inače, bilo je već gundanja zbog stalnog gladovanja. Neki su govorili da bi otišli sa Ravne gore.

Tišina je opet ovladala Ravnom gorom. Kao da se u svetu i oko nas ništa ne dešava. Nigde rakete koja bi ukazivala na bilo kakvu nemačku poteru za naoružariom grupom, kao što se meni i Živiću desilo na Rudniku.

Naša patrola je obilazila rejon Ravne gore, a možda je i negde spavala. Rezultat bi bio isti, jer jedna patrola ne može obezbeđivati toliku šumu.

Straža kod "gornjeg štaba" nije smela spavati i tiho bi se smenjivala da ne probudi gospodu oficire.

Vojnički rečeno, "stanje redovno".

Naredni dani će donositi promene, ali to se neće odnositi na Nemce, kojih kao da se mi nismo ticali.

Ideja da odem sa Ravne Gore u Bosnu da se borim počela se te noći u meni sve više uobličavati, ne toliko zbog toga što sam se donekle osećao Bosancem, jer sam rođen i odrastao u Banjaluci, nego zato da bio otišao iz ove sredine, za koju sam tada sve više verovao da nije ovde u planini zato da se pripremi za borbu, već samo da mnogi sklone svoje glave. Dugo nisam mogao zaspati, kopkalo me je šta li su oficiri saznali ili uradili u Beogradu i drugde kuda su išli. Znao sam da ni Mešković ni Ilić neće preda mnom sakriti ako nešto saznaju, a ni drugi oficiri nisu imali razloga da osećaju ma kakvo podozrenje prema meni. Možda će me govorljivi Pavlović upoznati sa situacijom.

Probudio me je Nikola Vučković i pozvao na vruć kačamak, koji je on rano skuvao i začinio sa malo kajmaka i sira. Iskoristio je priliku da me zamoli, ako dođe do kakve podele, da ostane sa mnom.

Posle doručka otišao sam u "gornji štab" da vidim ima li kakvih zadataka za moju grupu. Tu sam našao poručnika Ilića i Meškovića kako u "zelenom salonu" piju kafu. I mene ponudiše jednom šoljicom, a Mešković reče da je ovo "Beogradanka".

Usputno upitah kako živi narod u Beogradu.

"Ne pitaj. Strašno, cma berza, strah od Nemaca, ruševine."

Mešković je pričao kako je imao zadatak da uspostavi vezu sa Kostom Pećancem. Niko ne zna gde je, a pukovnik namerava da ga stavi pod svoju komandu. Zadužio je neke ljude i Lenca da pronađu Pećanca kako bi se uspostavila veza s njim.

Upitao sam namerava li Lenac natrag na Ravnu goru. Mešković mi je odgovorio da Lenac ima zadatak da prikuplja novac i da nema izgleda da će više dolaziti na Ravnu goru. Laknulo mi je, jer sam pomislio da ću, ako on dođe, ja odmah otići odavde. Ovako, ostadoh još više od mesec dana.

Umesto da dobijem zadatak za moju grupu, pošao sam sa Ilićem i Meškovićem na Suvobor.

"Nema opasnosti", reče Ilić. "Sinoć nam je Pavlović pričao da su u Beogradu angažovani neki viši oficiri i komandant žandarmerije da se kod komesara Aćimovića zauzmu za nas. Uskoro će na Ravnu goru doći i komandant žandarmerije, pukovnik Trišić, da pozdravi pukovnika Mihailovića."

Rekao mi je i to kako je u Beogradu nemački general Šreder izdao naređenje da se celokupna policija i žandarmerija angažuju da pohvataju sve komuniste.

Mešković je dodao da se i sam uverio da u Beogradu Nemci i naši agenti vrše pretrese po kućama i patroliraju po ulicama.

Ista situacija kao i u Valjevu, o čemu nam je pričao Neško Nedić.

Mene je interesovalo da li je iz Beograda dolazila Slavka, sestra Meškovićeve verenice. Međutim, u kolibama pod Babinom Glavom, umesto Slavke, mene je čekala samo poruka da će mi uskoro doći u posetu sestra od tetke iz Beograda, a sledeće nedelje doći će i Slavka.

Kupio sam malo pasulja i sira, ostavio Ilića i Meškovića i krenuo kroz šumu natrag. Najpre sam svratio do Saše Teodorovića da vidim ima li novih vesti. Saznao sam da je iz Beograda došao jedan vezista oficir i doneo pun kofer raznih delova za radio-stamcu, ali ga je zadržao potpukovnik Pavlović. Požurio sam ka "gornjem štabu" da vidim nije li, možda, neki moj poznanik.

Kada je reč o dolasku oficira na Ravnu goru, ne bi bilo teško, na osnovu postojeće dokumentacije i publikacija koje su pisali o Draži Mihailoviću njegovi privrženici u emigraciji, nabrojati sve one koji su dolazili.

Samo Pavle Mešković u jednom napisu u Knjizi o Draži navodi: Zvonimira Vučkovića, Dragomira Topalovića, Predraga Rakovića, Radišu Čekovića, Dragoslava Pavlovića, Voju Popovića, Dušana Smiljanića, Marka Mužikravića, Vučka Ignjatovića, Radovana Stojanovića, Jovana Bojovića, Miloša Glišića, Dragutina Keserovića, Dragoslava Račića, Vojislava Pantelića, Velimira Piletića, Sinišu Ocokoljica, zatim Dragišu Vasića, dr Milana Šijačkog itd.

Neke je namerno izostavio, jer su mogli da kažu i ono o čemu Mešković i njemu slični nisu pisali. I mene su izostavili, kao da nikad nisam bio na Ravnoj gori, a nisu pomenuli ni Nauma Zafirovskog ili Radosava Đurića.

Neću ni ja mnoge pomenuti, iz jednostavnog razloga što su neka moja poznanstva na Ravnoj gori bila formalna i kratkotrajna, više kurtoazna predstavljanja negoli poznanstva. Mada o takvima ima dosta podataka, ja o njima neću pisati.

Sem toga, u periodu dok sam bio na Ravnoj gori, pukovnik Mihailović je nerado zadržavao nove i nastojao da ne povećava brojno stanje, pa je oficire, a i podoficire, vraćao u njihove krajeve da tamo rade na organizaciji vojske koja bi trebalo da se stavi pod njegovu komandu i stupi u akciju kad za to dođe vreme, tj. kad naredi pukovnik Mihailović.

Pod venjakom, u "zelenom salonu", sedela je grupa oficira, među njima su bila dvojica novih. Začudio sam se kad su mi rekli da su došli istim putem kojim smo išli Ilić, Mešković i ja. Mimoišli smo se u šumi a da se nismo ni čuli ni videli.

Mene je dočekao poručnik Pažin koji je takođe sedeo u toj grupi. Digao se, prijateljski me uhvatio pod ruku i poveo ka vajatu. Seli smo na panjeve i Pažin mi je saopštio da je pukovnik Mihailović naredio da se moja grupa preseli negde niže, ka kolibama Ćirovića ili na neko mesto koje sam izaberem. Koliba kojom se do tada koristila moja grupa potrebna je za štab. Objašnjavao mi je da su se poslovi povećali i da više nema dovoljno mesta. Sem toga, ovaj štabski rad smeta pukovniku da razmišlja i radi na miru.

Iznenadio me je Pažin, čije držanje više nije bilo onako nabusito. Predložio sam da se mojoj grupi dozvoli da se za smeštaj opreme koristi praznim

vajatom, vlasništvom Srećka Tomovića, u čijoj su kolibi bili smešteni podoficiri, a da u šumi izgradim mali bivak gde bismo spavali.

Pažinu se svideo moj predlog i rekao mi je da se sporazumem o tome sa narednikom vodnikom Božom Perovićem, koji je sada starešina podoficira i koji će se smestiti u našu kolibu i preuzeti administraciju. Zatim je od mene tražio dva vojnika koji će sa dva žandarma da budu na stalnoj straži pred "gornjim štabom", tj. pred Mihailovom kolibom, gde ostaju pukovnik Mihailović, potpukovnik Pavlović i adutant poručnik Pažin, s kojim je u istoj prostoriji spavao major Palošević kada nije bio na terenu. Moje vojnike je tražio zato što su i preostala dva Paloševićeva vojnika napustila Ravnu goru.

Odmah sam odredio jedriog Bosanca i jednog Ličanina da se jave poručniku Pažinu. Za komandira ove straže bio je određen žandarmerijski podnarednik Milutin Janković.

U "zelenom salonu", pod venjakom, situacija je bila kao i pre napada Nemaca na SSSR. Gorela je karbidna lampa i pri toj bleštavoj svetlosti oficiri su se kartali i pijuckali rashlađenu rakiju. Na Ravnoj gori bilo je dosta izvora a i potoci su bili hladni, pa je bilo lako rashladiti šljivovicu. Meze je obezbedio Miloško Uzelac Taras, čiji je vajat bio uvek pun.

To veče kapetan Uzelac mi je dao hiljadu dinara, a i Pažin je rekao da je doneo novac opet od učiteljice iz Tometnog Polja. Dodao je da je red da i ja kao oficir mogu ponešto da kupim kao i oni u "gornjem štabu".

Našalio sam se i upitao ga zašto mu učiteljica daje toliki novac, na šta mi je odgovorio da ona nema pojma šta mu daje. Sve je to spakovano i zapečaćeno, i tek kad ga ovde otvori, vidi se šta je.

Jednog od narednih dana dogodilo se nešto nepredviđeno. Iz Beograda je autobusom stiglo tridesetak oficira i civila. Probili su se u blizinu sela Planinice, a odatle pešice na Ravnu goru.

Kako niko nije bio obavešten o toj poseti, na Ravnoj gori nastade prava uzbuna.

Pukovnik Mihailović je odmah naredio da se prema toj grupi uputimo svi, po vojničkim propisima, sa patrolom na čelu. Naša kolona se kretala oprezno kroz šumu koju smo svi dobro poznavali. Neprijatelja nigde.

Pomenuta grupa se zaustavila kod Veskovića koliba i tamo se raspištoljila, kao da je pošla na izlet. Docnije su nam rekli da su nameravali da pošalju izaslanika na Ravnu goru da nas obaveste o svom dolasku.

Palošević, koji je komandovao našom vojskom, grdio ih je što su neobazrivi i neoprezni, a još više što su krenuli bez ičijeg poziva.

Cela grupa je zadržana kod Veskovića koliba na ivici ravnogorske šume. Razgovarali smo s njima oko dva sata, a onda smo se vratili u logor. Dobili smo od njih dosta poklona, uglavnom cigareta. Znali su dosta o našem životu, pa i to da najviše oskudevamo u duvanu.

Novodošavši nisu krili da su se uplašili da će biti pokupljeni i oterani u zarobljeništvo. Na svakom koraku su proglasi u kojima Nemci prete. Od napada na Rusiju sirene zavijaju, a vojne patrole samo krstare Beogradom.

Mnogi od njih, kao i Topalović, ljubili su naše oružje. "Šumski" su za ove oficire bili kao junaci iz romana o kojima se po beogradskim kafanama pričalo. Sve je bilo pod velom tajanstvenosti. Niko nije znao gde smo, koliko nas je, ko nam komanduje. Mašta, koja je, možda, bila samo podsvesna želja za otporom nemačkom okupatoru, veličala je tu vojsku.

Niko od ovih ljudi nije bio svestan da su sve te priče začete baš ovde na Ravnoj gori, da su namamljeni takvim glasovima, kao i ja kada sam sa Rudnika, idući prema Suvoboru, slušao o velikoj vojsci i generalu koji joj komanduje i ne priznaje kapitulaciju.

Nekome je pala na pamet ideja da nas posete. Našao se i jedan stari autobus i isprave. Izgubili su malo vremena, ali sada su ovde i nameravaju da ostanu na Ravnoj gori.

Neki od ovih oficira putovali su pod lažnim imemnia. Govorili su da u Komesarijatu policije oficirima nije teško naći veze i da se lako mogu dobiti različite isprave.

U prvom trenutku, kada smo ga izvestili o ovoj grupi, pukovnik Mihailović je bio ljut. Rekao je Paloševiću da je dao uputstva da se oficiri organizuju u Beogradu, da se ovamo šalju pojedinačno da dobiju zadatke ili da odmah idu na teren. Kad je čuo da su oni došli dobrovoljno, naredio je da ih sutra dovedu pred "gornji štab" da vide kako "ravnogorci" žive.

Pošao sam da se malo bolje upoznam sa kapetanom Simom Uzelcem, vezistom, koji je bio jedan od dvojice novih koji su juče došli. Drugi je bio u civilnom odelu i predstavio se kao major Radoslav Đurić. Rekli su da će ostati na Ravnoj gori.

Simu Uzelca našao sam u poslu, sa Sašom Teodorovićem crtao je shemu za radio-stanicu, odnosno predajnik. Upoređivali su shemu sa delovima koje je Saša imao i onima koje je Simo doneo i zaključili da bi im bio potreban dobar radio-tehničar.

To veče mi je Seničar doveo dvojicu seljaka koji su tvrdili da su od Vlasenice, iz Bosne. Pobegli su jer "ustaše" u Vlasenici hapse bogatije Srbe. Po njihovoj odeći moglo se zaključiti da su i oni spadali u te bogatije, a ostalo je trebalo proveriti.

Odveo sam Bosance u svoj bivak. Razgovarali smo dugo. Nisu mogli da budu ubedljivi zašto su pobegli. Pričali su da su bili uvek u dobrim odnosima sa svojim susedima Muslimanima, da su ustaše došle odnekud i da sve terorišu. Kad su Nemci napali Rusiju, ustaše su pohapsili neke Srbe (rekli su mi i njihova imena, ali sam ih zaboravio) i kasnije su ih našli zaklane u jaruzi.

Nisu znali objasniti kakve veze mogu imati ti Srbi sa napadom Nemaca na Rusiju, to je i meni ostalo nejasno.

Referisao sam sutradan potpukovniku Pavloviću o razgovoru sa Bosancima i rekao da bismo ih mogli zadržati. Pavlović je rekao, ako ostanu, da moraju izvršavati sva naređenja. Pavlović me je zadržao da prisustvujem govoru koji će pukovnik održati oficirima koji su stigli juče.

Dok smo čekali tih tridesetak novih oficira, čuo sam da su Neško Nedić i Voja Popović otišli po zadatku najpre u Brežđe Malo, Vojinoj kući, a posle

će i u druga sela. Tako je ostalo da "ravnogorce" reprezentujemo nas trojica i kapetan Milojko, a trebalo je da budu predstavljeni i podoficiri.

Meškoviću pade na pamet da te nove oficire nazove "jorgandžijama", i mada smo se kasnije trudili da se zaboravi taj naziv koji smo davali novima što bi došli iz gradova, on se uvek ponavljao, dok tog novog ne bismo dobro upoznali i prihvatili.

Kad je kolona stigla, Pavlović je izašao pred njih i poveo ih ka šljiviku gde su bih stolovi.

Palošević je naredio i nama da sednemo, a njima je Pavlović objašnjavao da su ostali oficiri, pomenuvši kapetana Reljića, poručnika Neška Nedića, Voju Popovića i druge, odsutni zbog važnih zadataka. Mene je poslao da izvestim gospodina pukovnika da je grupa stigla, iako je to Draža iz svoje kolibe mogao videti.

Kad sam Dražu obavestio, on je pročačkao svoju lulu, nabio je novim duvanom i nekoliko puta čakmakom kresnuo o kamen. Onda je upaljeni trud stavio u lulu i povukao nekoliko dimova. Popravio je naočare i, nakrivivši glavu, ustao i rekao: "Idemo da vidim naše nove borce." Propustio sam pukovnika da prođe pored mene i krenuo za njim ka šljiviku.

"Mirno!" otegnu Pavlović svojim tenorčićem i zašeptrlja nogama prilazeći pukovniku. Raportirao je po propisu i izvestio koliko nas ima, odvajajući stare od novih.

Draž Mihailović stade čelo stola, pozdravi sa: "Pomoz' bog, junaci!" i pokretom ruke, uz komandu: "Sedite!", dozvoli da sednu pa i sam sede za sto. I ja sam seo pored Meškovića i pomalo se isprasio da bih izgledao ratnički.

Mihailović je vodio poduži razgovor čas sa jednim, čas sa drugim, interesujući se o stanju i životu u Beogradu i o Nemcima. On je samo slušao i nije prestajao da povlači dimove iz svoje lule. Posle određenog vremena dozvolio je da i ostali zapale.

Najzad pukovnik Mihailović poče da govori, kao i 22. juna, o velikoj nemačkoj sili i sredstvima koja im stoje na raspolaganju sada kada su porobili celu Evropu. Zatim je govorio o sovjetskoj Rusiji kao o nepoznatoj snazi. Osvrnuo se na dosadašnje nemačke izveštaje o napredovanju, govoreći da Rusi još ništa nisu rekli, parafrazirajući poznatu vojničku izreku: čim se neko ne javlja, nije mu dobro, a čim mu se čuje glas, onda je dobro, pa makar i kukao.

Govorio je pukovnik da treba biti oprezan, jer bi Nemci mogli sve odvesti u zarobljeništvo; za sada su zauzeti oko hvatanja komunista, šta će biti posle, videćemo.

Govorio je uvek isto. Nisam mogao da se koncentrišem, dok nisam čuo da je pomenuo ime Neška Nedića, zatim Popovića, Paloševića, Topalovića i Reljića, koji sada rade na organizaciji vojske, kao što će i oni sutra raditi. Izneo je da su pomenuti oficiri već organizovali dosta jedinica. Negde četa, negde vod, desetina ili odred, a vojska se svakim danom povećava.

"Mi imamo pravo", rekao je Draža, "da se pozovemo na zakletvu i da sve koji potpadaju pod vojnu obavezu svrstamo u svoje jedinice."

Tako je otprilike govorio pukovnik Mihailović, a onda je još strože nego dosad, čak podižući glas, zabavno ma kakvo izazivanje Nemaca, pravljenje nereda ili vršenje sabotaza. Na kraju je rekao, ako se neko ne oseća sposobnim, ne mora da se uključi u ovu borbu, ali je istakao da će onima koji budu imali zasluga, one biti i priznate.

Oficiri su pozdravili govor pukovnika Mihailovića, i Pavlović je imao pune ruke posla da popiše kuda će se koji oficir uputiti i kakve zadatke ko dobija.

Nadao sam se da će ovaj dolazak veće grupe oficira biti neka prekretnica i da će naše oružje biti konačno upravljeno na pravu stranu, prema okupatoru. Ali opet sam se razočarao. Mogao sam oružje baciti još kod Doboja. Setio sam se svega što sam dosad proživio. Nikola Vučković, koji je već dugo sa mnom, primetio je moje neraspoloženje i pokušao me utešiti govoreći da sad, kad i Rusi ratuju, biće opet sve dobro.

Počeo sam ozbiljno sumnjati da ovo moje sadašnje društvo neće nikad u borbu ili će do kraja čekati da nam neko slobodu na tanjiru donese.

Rezervnog poručnika Voju Popovića vratio je iz njegovog sela Neško Nedić da izvesti pukovnika kako se oko Robaja motaju neki sumnjivi tipovi koji sebe nazivaju partizanima.

Pukovnik nas je pozvao, čak i podoficire, da bi nas obavestio o nekim naoružanim grupama koje su se pojavile u okolini Robaja i da je poslao Popovića da izvidi ko su ti ljudi i šta hoće. Bio je ljut i rekao je da neće dozvoliti da se po selima svako mota. Ako su to komunisti, on će ih vratiti u gradove da tamo mute, a ne po našim selima.

Da li je Draža prečuo da je Popović tu naoružanu grupu nazvao partizanima ili je sam, već prvi put kada ih je pomenuo, izjednačio partizane s komunistima. Za nekoliko dana došao je ponovo Voja Popović i podneo detaljan izveštaj šta se u selima događa.

Od koga su Popović i Nedić dobili podatke o partizanima, nisu hteli da kažu nama, ali je Voja rekao da tih partizana ima između dvadeset i pedeset, što nije mogao tačno da utvrdi. Najviše ih je, čini mi se, ljutilo što su tim partizanima prišli i neki omladinci koji su već bili upisani u jedinice Neška Nedića i što su u šumi blizu Robaja polagali nekakvu zakletvu.

Pukovnik je našao za potrebno da nam održi predavanje o tome kako niko nema pravo da zaklinje ljude u vojsku, osim regularne i kralju zaklete starešine. A ovo je uzurpacija tih prava.

Uzalud sam pitao Voju ko su i šta su ti partizani, kakva je njihova zakletva i kome se zaklinju. Popović se izgovarao, a možda je to bilo i tačno, da nije lično bio prisutan kada su partizani polagali zakletvu. Rekao je da u selima, u koja smo do sada samo mi dolazili, agituju komunisti i neki ljudi odlaze u partizane. Sada imaju oružje i oni koji su pre govorili da ga nemaju. Jedan seljak mu je pričao kako su partizani delili bombe.

I ovo što sam čuo bilo je dovoljno da me zainteresuje. U meni se javilo nešto novo, potpuno nejasno i ja reših da, koliko budem mogao, saznam šta

je to. Nisam više imao poverenja u glasove koje sam slušao od onih koji idu na teren. Rešio sam da ugrabim priliku da nešto više saznam o partizanima.

Situacija je bila ozbiljna. To sam zaključio i po reagovanju "gornjeg štaba" a i po uzbunama na Ravnoj gori. Dok sam bio na Ravnoj gori, bilo je nekoliko uzbuna pod izgovorom da će nas napasti komunisti. To je bilo svesno, kako bismo osetili da nam preti opasnost od komunista. Međutim, pošto se nikad ništa nije dešavalo, te uzbune su imale i suprotan efekat, pa smo već počeli i da se na račun uzbuna šegačimo.

Tog dana pukovnik je po običaju, većao, sa Pavlovićem i Paloševićem, a onda se Popović morao vratiti k Nešku.

Malo vedrine je iznenada tog dana uneo jedan drugi događaj koji se odigrao na Ravnoj gori.

Sedeli smo oko podneva u šumi blizu Mihailove kolibe. Kroz šumu je dolazio konjanik. U prvom trenutku nismo ni videli da je to žena. Pre nego što je dojahala pred "gornji štab", tako reći u istom trenutku kada smo je primetili, Meškoviću se ote: "Majorica".

Posle toga on odmah pozva Gojka i Blagoja.

Iz vajata je istrčao Ajvaz, a za njim i Blagoje Kovačević, žandarmerijski kaplar, koji je bio lični pratilac i obezbeđerije pukovniku.

Blagoje, onako visok i mršav, priskoči jahačici da prihvati konja.

Majorica zategnu dizgine i konj malo frknu pa stade.

Prišao je i Mešković i kavaljerski pružio ruke da majorici pomogne pri sjahivanju.

Majorica prebaci nogu preko sedla i sede, kao što obično čine žene kad silaze s konja. Zastade na trenutak, pa s visine glasno upita da li je njen Aca ovde.

Možda je neko i znao, ali Mešković reče da ne zna i zamoli je da pođe do gospodina pukovnika.

On da majorica raširi ruke kao da će poleteti pa reče: "A ovde živite vi, ravnogorski orlovi", zatim lako skoči s konja a Mešković je prihvati i, propustivši je s desne strane, pođe prema stepenicama Mihailove kolibe.

Nisu ni stigli, a na stepemcima se pojavi pukovnik Mihailović. Sa lakoćom, kao mladić, strča niz ona dva-tri stepenika pa, klanjajući se, stade pred majoricu i požele joj dobrodošlicu.

Ušli su prvo u "zeleni salon" i tamo seli. Meškoviću pukovnik naredi da zovne kapetana Uzelca. To, međutim, nije bilo potrebno jer je Taras već nešto nosio na poslužavniku.

Mi smo pogledali jedan u drugog i kao da smo shvatili da treba da se udaljimo, otišli smo bez ičijeg naređenja.

Na Ravnoj gori se mnogo pričalo o toj poseti. Posle skoro dva meseca života u ovakvom društvu, odjednom jedna lepa žena na konju. Jahaće čakšire, pa lakovane čizme i lagana letnja bluza, a kosa samo leluja na povetarcu. Bila je to supruga majora Aleksandra Mišića, koji se takođe pojavio u "gornjem štabu".

Ostali su nekoliko dana na Ravnoj gori. Major Mišić, sa kapetanom Uzelcem i već podobro bradatim narednikom Franjom Seničarom, smanjivao je ravnogorske zalihe rakije.

I posle toga je majorica dolazila, ali to više nije izazivalo takvo interesovanje.

Pripravnost koja je bila zavedena zbog opasnosti od Nemaca posle napada na SSSR, ukinuta je. Opet smo mogli da obilazimo širi rejon radi nabavke hrane i rasonode.

Posle povratka Voje Popovića sa terena, a došao je ovog puta s njim i Neško Nedić, situacija se izmenila. Zabranjeno nam je da se udaljavamo sa Ravne gore bez odobrenja koje je mogao dati samo pukovnik Mihailović ili, u

njegovo ime, ađutant Pažin. Ni Pažinu nije data sloboda da sam daje dozvole, već je morao uvek prethodno referisati ili Draži ili jednom od njegovih zamenika. Potpukovnik Pavlović, kao načelnik štaba, bio je zamenik, a major Palošević je dobio zvanje zamenika još u Zaovinama. Tako smo imali dva zamenika, pa se dešavalo da jednom kažemo kako nas je onaj drugi pustio, i tako smo se nekako snalazili da bismo malo prošetali oko Ravne gore.

Šta su uradili Neško Nedić i Voja Popović, saznali smo od dvojice zamemka koji su opet skupili sve podoficire i oficire.

Pavlović, koji je uvek bio opširan, opisao nam je situaciju otprilike ovako: Gospodin pukovnik je preko Neška Nedića stavio komunistima do znanja da niko nema pravo da organizuje ma kakvu vojsku sem nas, koji smo jedini ovlašćeni za to i koji nismo priznali kapitulaciju. Zabranio je da se napadaju žandarmi i Nemci, ili da se izvode sabotaze.

Govoreći skoro ceo sat o tome kakve sve posledice može imati akcija naoružanih komunističkih grupa, Pavlović je na kraju dodao da su se komunisti potpuno oglušili o naređenja gospodina pukovnika i već su kod sela Divci porušili železničku prugu. I sa drugih terena su već stizali izveštaji da su se pojavile ovakve grupe i da, pored svega, još i pljačkaju narod, otimaju imovinu, oduzimaju oružje i na silu uključuju u svoje redove naročito omladinu koja ni vojsku nije odslužila.

Pukovnik Mihailović je naredio preko Neška Nedića da njihove vođe dođu na Ravnu goru, da vidi šta oni hoće i da ih urazumi.

Pavlović nam je skrenuo pažnju, ako komunisti dođu na Ravnu goru, da pazimo kako ćemo se držati. Uporedio je to sa situacijom kada su dolazili general Novaković i Nikčevići četnici.

Već sam dobro upoznao sve oficire i podoficire, znao sam šta ko misli i kakav ima stav.

Jedino je Pažin bio za mene pomalo zagonetka. Nastojao je da se izvršavaju pukovnikova naređenja, odlazio u Tometno Polje i donosio pakete s novcem, pa je i u Beograd odlazio. Otkako su Nemci napali Sovjetski

Savez, nekako se promenio. Preda mnom bi napravio neku aluziju na račun Nemaca kao da sumnja u nemačke uspehe, ali se nije izjašnjavao. Primetio sam da prema meni više mje onako krut i naduven kao u Zaovinama. Zbog njegovih dosadašnjih postupaka, isterivanja discipline, nije bio omiljen, pa su od njega pomalo zazirali i podoficiri a i oficiri. Stoga sam i ja bio nepoverljiv prema njemu.

Ostali, Pavlović, Palošević, Uzelac, Reljić i Mešković, bili su dokraja privrženi Mihailoviću i veličali su ga do preterivanja.

Žandarmerijski podoficiri bili su slepo poslušni i spremni da svako naredenje bez razmišljanja izvrše.

Narednik-vodnik Božo Perović, koliko je bio odan vojničkoj zastavi, toliko i pukovniku Mihailoviću.

Narednik Seničar, jedini Hrvat među nama, bio je apsolutno povlašćeno lice. Da li zato što je umeo da nabavi dobru šljivovicu, ili zbog zadataka koje je izvršavao, jer je i on često vršljao po Tometnom Polju i ponekad se nekuda gubio na neodređeno vreme, ili zbog toga što je često pratio pukovnika kada je odlazio u Struganik.

Sa svojim malim činom mornaričkog narednika, tako se nametao svima da se niko nije usuđivao da ga stavi na pravo mesto. Pričalo se da ga pukovnik čuva radi specijalnih zadataka, mada niko nije nikad dokučio, bar dok sam ja tamo bio, o kakvim je zadacima reč.

Ostali podoficiri, narednici-vodnici Sava i Mitar, Zorkić i neki novi govorili su da bi išli u Bosnu jer su bili uglavnom Bosanci, a otud su, posle napada Nemaca na SSSR, počeli stizati glasovi o zverstvima ustaša. Govorili su da će od pukovnika tražiti odobrenje da se vrate u Bosnu, mada sam ja imao utisak da ih vuče želja da budu bliže kućama i da vide šta im je sa porodicama.

Očekivao sam dolazak "komunista" koji nam je nagovestio Pavlović i pravio plan kako da se s njima nađem i porazgovaram.

Nisam znao ni kada će doći, ni iz kog pravca. Razmišljao sam šta je bolje, da ih sretnem pre nego što stignu u "gornji štab" ili da ih dočekam negde posle toga, pa da bar saznam ko su i šta rade. Kada nam je Pavlović govorio o tome da će doći "komunisti", tj. da je Draža "naredio" da dođu njihove vođe, znao sam da je to nešto što ne smem propustiti. Pavlović, kao da je bio siguran da će ti ljudi na nas ostaviti loš utisak, skreriuo nam je pažnju kako da se držimo. Znači, bilo je važno da ostavimo dobar utisak, kako bi pukovnik i takve, ako išta vrede, mogao staviti pod svoju komandu ili ih oterati natrag u gradove da nam ne mute vodu, kao što je sam rekao.

Očekujući dolazak "komunista", zaposlio sam se sa Svetozarom Filipovićem na popravci motora za punjenje akumulatora.

Jednom pred veče naš motor proradi. Najpre je isprekidno radio, pa je tutnjao jače, a onda bi stao. To se ponavljalo nekoliko puta, i od njegove buke mi nismo mogli znati šta se oko nas dešava.

U jednom takvom prekidu dotrča Gojko Ajvaz i obavesti da je data uzbuna.

"Zar ne čujete paljbu gore, prema Babinoj Glavi?"

Tek posle nekoliko trenutaka setili smo se da su od pucanja ovog našeg motora mislili da nas neko napada i da je to mitraljeska paljba.

Kasnije su se svi tome smejali, ali nismo mogli saznati ko je prvi digao uzbunu protiv "komunista".

Isto veče stigao je na Ravnu goru i jedan moj drug iz 61. klase, poručnik Zvonko Vučković. Pet godina smo bili zajedno u Vojnoj akademiji.

Tek što smo se pozdravili, Zvonka je pozvao k sebi pukovnik Mihailović.

Progovorio je samo nekoliko reči sa mnom, rekao da je bio u Beogradu sa Topalovićem, koji mu je ispričao za moju bradu, i tako me je prepoznao.

Pošto je Draža lično izišao na stepenice, znao sam da odranije poznaje Vučkovića.

To veče se više nisam video s njim i sa nestrpljenjem sam čekao sutrašnje jutro.

Vučković je došao u civilnom odelu do sela Planinice. Tu se obukao u uniformu gardijskog poručnika, pošto je pred rat bio na službi u Kraljevoj gardi, a civilno odelo je stavio u kofer.

Veselio sam se što ću imati s kim da razmenim mišljenje i nadao se da ću od njega čuti nešto i o komunističkim grupama, o kojima se priča, a i o drugim naoružanim grupama koje ovde nazivaju pljačkaškim bandama.

Sutradan je Zvonko došao dosta kasno. Jutro je već bilo podmaklo kada se pojavio pred mojom kolibom. Pokazao sam mu kolibu u kojoj sam doskora bio, onda vajat u kome držimo opremu i koji smo preuredili da možemo i kuvati u njemu i bivak koji smo izgradili.

Na kraju mu pokazah i bazen na potoku Grabu, u kome se čak moglo i plivati. Zaustavljao sam ga da sačeka do podne dok se voda zagreje da se okupa. On se počeo izgovarati da nema puno vremena jer je od pukovnika dobio važan zadatak, ali je na moje navaljivanje pristao da malo porazgovaramo.

Upitao sam Zvonka odakle Topalović u Beogradu. Bio je, kaže, da poseti brata i slučajno su se sreli u kafani. Pričao mi je kako su on, Sava Konvalinka i Momčilo Smiljanić bili na službi u Kraljevoj gardi. Imali su dobre veze pa su saznali da se knez Pavle sprema da sa Hitlerom napravi sporazum o priključenju Jugoslavije Trojnom paktu i silama Osovine. Nisu dugo razmišljali. Uzeli su nekoliko dana odsustva i, umesto na odmor, seli u voz za Solun.

Na jednoj stanici, pre dolaska u graničnu zonu, izašli su iz voza i krenuli pešice u jednu karaulu gde je Vučković imao poznanika. Posle mnogih peripetija uspeali su da se prebace u Grčku. Još nisu stigli da kod grčkih vlasti srede sve što je bilo potrebno da ih predaju savezničkim vlastima, kad su saznali da je srušena vlada Cvetković—Maček i da je na vlast došla vojna vlada sa generalom Simovićem.

Još teže im je bilo vratiti se u svoju zemlju, jer su ih mogli proglasiti za vojne begunce. Tako su preživeli dvostruke neprilike, pričao je Zvonko, najpre su bežali ispred fašizma, a zatim se trebalo vratiti kako bi se borili protiv Nemaca jer rat je bio na pomolu. Kad su se vratili, izdaja na sve strane i prvi put sada oseća dah slobode ovde na Ravnoj gori. Slušajući Zvonka, zaključio sam da je on još veći rodoljub od mene, jer je kao dobrovoljac bežao čak u Grčku da bi se borio. Zato se nisam ustezao da govorim slobodno i bio sam siguran da on nije Topalović i da neće odobriti pukovnikovu strategiju čekanja da nas oslobode Englezi i Amerikanci svojom ofanzivom preko Turske i Balkana.

Zvonko Vučković nije čekao da čuje moje mišljenje. On kao da ga je već znao.

Produžio je da govori kako se od aprilskog rata do danas štošta izmenilo. Jugoslavije više nema. U Srbiji je Komesarska uprava a, u stvari, upravljaju Nemci. Po Beogradu i svuda kuda je prošao, hapse komuniste, ali pored njih i mnoge nevine i poštene ljude. Malo je komunista ostalo kod kuće. Nemci blokiraju ceo kvart da bi uhvatili jednog komunistu, ali i to je gotovo uvek uzalud. Ti komunisti, koji su pobjegli iz gradova, pokušavaju da mute i izazivaju Nemce, tekao mi je Vučković.

Situacija mi je odmah postala jasna; pokajao sam se što sam i za trenutak pomislio da ću imati sagovornika koji je veći rodoljub od mene. Znao sam da će u daljem razgovoru zastupati sve ono što sam ovde stalno slušao. Rešio sam da mu se dokraja suprotstavim svojim stavom i svojim mišljenjem. Upitao sam ga zašto čekaju u Beogradu da ih pakuju i odvedu u zarobljeništvo, zašto ne bi došli ovamo, pa da svi krenemo protiv okupatora. Produžili smo tako svaki sa svojim argumentima i naša prepirka je dugo trajala.

Najzad Zvonko počeo da me ubeđuje: "Putujem iz Beograda i kod Kadine Luke porušen most. Šta su time komunisti postigli? Most će biti popravljen i šta onda? Znaš li ti šta bi oni s tobom uradili? Mogao bi biti srećan da te streljaju i da te ne muče. Znaš li ti šta je u Sovjetskom Savezu urađeno sa oficirima carske Rusije. Bolje ti je da sediš mirno gde si i da čekaš naređenja koja će pukovnik Mihailović izdati kada bude vreme."

Toga dana Zvonko Vučković je otišao u Beograd po "specijalnom" zadatku, a i pukovnik je otišao u Struganik. Kada se posle petnaestak dana poručnik Vučković vratio, ja sam već ozbiljno bio spreman da napustim Ravnu goru.

Hoće li šta od našeg razgovora preneti Pavloviću i Paloševiću, nije mi bilo toliko važno. Ja sam od ovog razgovora i susreta s njim imao i koristi, jer me je naterao na razmišljanje.

Kasnije, kada sam se u Užicu sreo sa Momčilom Smiljanićem, razgovarali smo i o Zvonku Vučkoviću.

Ja sam pričao Momčilu o susretu sa Zvonkom na Ravnoj gori, a Smiljanić je meni ispričao svoj susret s njim:

"Bio sam sa četom u Užicu. Spremali smo se da učestvujemo na paradi. Spavali smo u kasarni kad je iznenada data uzbuna.

Dobio sam kratko obaveštenje da neprijatelj napada na Užice. Kakav neprijatelj, kada naši odredi vode borbe oko Valjeva.

Kada je posle toga dato naređenje za pokret, četa je dobila zadatak da dejstvuje prema Pranjanima, odakle su kretali u napad četnici Draže Mihailovića." Momčilo je pričao dalje pominjući kote i čuvike na kojima su se sreli sa četnicima. Četnici su posle oštrem borbe prešli u odbranu, a uskoro su počeli i odstupati.

"Predao nam se veliki broj onih koji nisu znali da su ih četnički oficiri povelili u borbu protiv partizana. Četnici su napustili i Pranjane. Gonili bismo ih i dalje da nije stiglo naređenje iz Vrhovnog štaba da se obustavi napad, uz obaveštenje da će se sa četnicima postići primirje.

Neki zarobljeni četnici su mi rekli da im je komandant poručnik Zvonko Vučković. Pomislio sam da bih mogao iskoristiti priliku i pokušati da pridobijem Zvonka da se bori protiv Nemaca", pričao je dalje Momčilo. "Poslao sam mu jednu grupu onih seljaka koji su se predali i poručio da dođe na razgovor. Uz to sam ga obavestio da je nama, partizanima, stiglo naređenje da prekinemo gonjenje.

Pošto to nisam očekivao, obradovao sam se kada sam uskoro dobio cedulju na kojoj je Zvonko pisao da predlaže sastanak kod mosta.

Kada su videli da ih više ne gonimo, četnici su se vratili i oko dva kilometra od nas poseli položaje. Između nas i četnika tekao je potok i na njemu brvno koje je služilo za prelaz. Pošao sam sa jednom desetmom do tog brvna, i uskoro je sa druge strane naišao Zvonko sa četničkom trojkom.

On je pokvšao da me zagrlji. Zar da se grlim sa četničkim oficirom koji nas je napao? pomislio sam. Šta bi rekli moji drugovi. Zato mu rekoh da najpre raspravimo zašto su nas napali, i to baš sada kada su i Nemci krenuli u ofanzivu na slobodnu teritoriju.

Zvonko se ukočio, a ja sam produžio da mu prebacujem. "Zar, pobratime, tako brzo zaboravi da smo i u Grčku bežali da nte bismo paktirali sa Nemicima, a vi, četnici, sada s njima. Kako te nije sramota? Ostavi se ti Draže pa hajde s nama u poštnu borbu protiv Nemaca."

Zvoriko je čas bledeo, čas crveneo, a onda me prekide i poče:

"Tačno je, pobratime, da smo zajedno bežali da ne bismo paktirali sa Nemicima, ali mi danas nismo sa Nemicima. Mi samo smatramo da sada nije vreme da se borimo protiv njih, a vi, komunisti, nećete da čekate. Hoćete vlast."

Onda me je Zvonko počeo ubeđivati kako će mene komunisti samo iskoristiti, a posle će mi kožu odrati. Usudio se da i mene pozove da predem u četnike. Preteći, govorio mi je da ja, kao gardijski oficir, moram biti svestan zakletve koju sam položio kralju." . Nekoliko dana posle razgovora u Užicu između mene i Smiljanića, naš klasni drug Zvonko Vučković je napao partizane u Gornjem Milanovcu i na prevaru ih zarobio. O tome kako je to izveo postoji i dokument koji je priložen na suđenju izdajniku i ratnom zločincu Draži Mihailoviću, na kome je i originalni potpis Zvonka Vučkovića.

Kada smo u Užicu Momčilo Smiljanić i ja razgovarali o Zvonku, nismo mogli ni sanjati da će Zvonko Vučković dajući časnu reč prevariti Momčila i dati da ga četaički dželati na komade saseku.

Dogodilo se to ovako:

Zvonko Vučković je od Smiljanićevih rođaka saznao da je Momčilo zaostao posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Užica. Bio je ranjen u oko i teško je oboleo.

Zvonko je nekoliko puta Momčilovim rođacima dao časnu oficirsku reč da će pomoći svom klasnom drugu i pobratimu. Tada su se Momčilovi rođaci prevarili i poverovali Zvonku. Rekli su mu gde se krije Momčilo.

Čim je to saznao, Zvonko je odmah poslao jednu četničku trojku da dovedu Smiljanića.

Momčilo nije imao kud. Ako ne krene, ubiće ga, a ako krene, ostaje mu da se nada da će Zvonko održati časnu reč i dato obećanje i da će mu pomoći da se leči od rana i teške bolesti.

Da bi ga na prevaru dobio, obećao je da će mu, kad ozdravi, omogućiti da ide kuda god želi.

U selu Lunjevici kod Gornjeg Milanovca bili su Draža Mihailović, Franjo Seničar i Zvonko Vučković sa nekoliko odabranih koljača koji su ih obezbeđivali. Čim su doveli Smiljamca, Zvonko ga je odmah priveo Draži.

Nadali su se da će slomiti komandira partizanske čete.

Momčilo Smiljanić nije pristao da bude nemački sluga. Bez obzira na datu časnu oficirsku reč, Zvonko Vučković je postupio baš onako kakva je i bila njegova čast. [Predao je Momčila Smiljanića, svog pobratima i klasnog druga, četničkim dželatima koji su ga iskasapili i bacili u jarugu.](#)

Niko se nije usudio ni da sahrani poručnika Smiljanića. Kada je posle nekoliko dana prota Milan Smiljanić, brat Momčilov, saznao za to, rizikujući svoj život, krenuo je da pokopa Momčila.

Posle rata, prota Milan Smiljanić je mnogima, pa i meni, ispričao šta je bilo sa Momčilom Smiljamcem. Takođe i Sava Konvalinka, u susretu sa mnom, više puta mi je sa gnušanjem pričao o Zvonku Vučkoviću.

Zvonko Vučković je izbegao u inostranstvo, ali kao ratni zločinac. On nikada neće sprati ljagu izdajstva koje je počinio prema svom narodu.

Malo šire sam opisao poručnika Zvonka Vučkovića da bi slika o "ravnogorcima" bila što potpunija.

Bila je nedelja, 13. jul 1941. Došao sam u "gornji štab" kapetanu Uzelcu da se izborim za malo veće sledovanje za svoje vojnike. Tražio sam da dobijamo hranu u naturi, jer sa onih nekoliko dinara ne možemo ništa dobiti. Rekao mi je da to sam predložim pukovniku, pa neka on odluči.

Video sam da ovaj razgovor neće imati nikakvih rezultata, pa sam krenuo među seljake koji su se ovog toplog julskog dana okupili u hladovini ravnogorske šume. Bilo ih je dvadesetak, sedeli su u grupama i razgovarali. Poneko je jeo, pušio ili potezao iz čuture nudeći i druge. Čekali su, kao obično, da im neko od viših oficira, a možda i sam pukovnik, kaže nešto novo.

Nisam imao nameru da ja seljacima objašnjavam situaciju, već da čujem kakva je kod njih situacija. Ima li u ovim selima oko Ravne gore i Suvobora pljačkaških bandi? Kako izgledaju te naoružane komunističke grupe i šta govore ti ljudi?

Nisam imao sreće da nešto saznam. Bili su to seljaci iz sela Koštunića, Planinice, Brežđa, Gornjeg Lajkovca i Tometnog Polja.

Dobio sam odgovore da u njihova sela još nisu dolazili komunisti, ali da su čuli da ih ima po šumama.

"Kod nas dolaze samo vaši oficiri i podoficiri", odgovarali su oni.

Seljaci su se počeli okupljati oko mene, pa će, ako me vidi neko iz "gornjeg štaba", pomisliti da držim kakav zbor. Zato sam se brzo izvukao.

Rešio sam da ostatak dana provedem u kolibama pod Suvoborom ako nađem tamo bolničarku Slavku. Nisam imao nameru da se dugo zadržim, jer sam se bojao da na Ravnu goru ne dođu komunisti pa neću imati prilike da ih vldim i čujem.

Nisam našao Slavku, nikako da dođe iz Beograda. Ili ima posla ili joj se nešto desilo. Meškovićeva verenica, Slavkina sestra, tešila me je da joj je pisala da će doći čim bude mogla. Pošto sam pojeo malo dobrog sira i hleba, vratio sam se svojim vojnicima.

Otkako je došao kapetari Simo Uzelac, vezista, ređe sam išao kod Saše Teodorovića. Inače, Saša je već ostvario našu zamisao i instalirao zvučnik, tako da su se vesti mogle slušati i van kolibe, kad bi za to bilo potrebe. Medutim, vesti su još uvek bile takve da ih je bolje bilo i ne slušati.

Prošla su tako još dva-tri ravnogorska dana, a onda me je jedno posle podne, baš kada sam hteo da se kupam, pozvao Nikola Vučković.

"Gospodine poručniče, dođite hitno!" a kada sam došao, reče mi šapatom: "Eno ih gore, komunisti."

"Što šapćeš, Nikola, u šumi smo, govori slobodno."

"Eto, ne znam ni ja", odgovori Nikola. "Ima ih desetak, eno ih sada iznad našeg bivaka."

Uzeo sam iz bivaka svoju bluzu i prigrnuo je, da bi se videlo da sam poručnik, i oficirsku kapu sa kokardom. Opasao sam i pištolj, malo počešljao bradu i krenuo ka "gornjem štabu", razmišljajući kako da ugrabim priliku da porazgovaram sa partizanima a da to ne upadne u oči mojim starešinama.

Međutim, komunisti su još sedeli u šumi. Kada sam im sa Nikolom prišao, nazvah im dobar dana. Neki isto tako odgovoriše, a neki rekoše "zdravo".

"Kuda ste pošli? upitah. "Ako imate vremena, mi bismo da malo porazgovaramo."

Najstariji po godinama odgovori:

"Pošli smo do vašeg pukovnika", pa pogledavši u moju bradu i na ramena, upita jesam li oficir ili pop.

Nasmejao sam se i rekao da sam oficir. A jedan rastom visok komunista reče da ga sačekamo u šumi dok završe razgovor sa pukovnikom.

Komunisti su pošli u "gornji štab", a ja i Nikola polako za njima.

Kada smo prolazili pored "zelenog salona", videli smo da pod venjakom sede potpukovnik Pavlović, Voja Popović i ona dvojica komunista, dok su ostali, njih oko desetak, ležkarili malo podalje.

Razgovor je potrajao i ja sam mislio ko zna dokle će, možda čekaju pukovnika Mihailovića, koga nije bilo među njima.

Videlo se da nešto raspravljaju, a kapetan Milojko Uzelac doneo je čuturu i ponudio da prijateljski popiju rakiju. Iznenadio sam se kad sam video da su komunisti odbili da piju. Taras je prišao mladićima i ponudio i njih rakijom, ali i oni su odbili.

Taras se široko prekrsti i potegnu iz čaturice. Komunisti, koji su ustali kada im je Taras prišao, ponovo sedoše, a on se vrati do Pavlovića, koji ovog puta prihvati čaturicu pa se i on prekrsti i prinese je ustima, zatim je dade Popoviću, koji ponovi ritual.

Gurnuo sam Nikolu:

"Vidi kako se sad pred komunistima krste, a kad njih nema, potežu i bez krsta."

Nikola odgovori na svoj način:

"More, gospodine poručniče, da je meni kapetanova čutura, prekrstio bih se i tri puta."

Učmilo mi se da su proveli više od dva sata u razgovoru kada se onaj stariji komunista podiže. Za njim se diže i onaj mršavi, i videh da je zaista visok, ali malo pogrbljen. Držao se kao čovek koji se boji da glavom ne udari u plafon. Pozdraviše se sa svojim domaćinima "ravnogorcima" i krenuše.

Komunisti su krenuli kroz šumu prema nama. Taj put je vodio preko Babine Glave, a odatle se moglo i prema Divčibarama, prema Planinici i Brežđu, ili prema Brajićima.

Na začelju je bio onaj visoki, a pridružio mu se i naš Voja Popović. Njih dvojica su razgovarali zastajkujući. Uplašio sam se već da će ih Voja pratiti i dalje, kad on zastade i bez pozdrava se okrenu, a onaj visoki u nekoliko koraka stiže desetinu.

Kada dođoše do nas, ja i Vučković se digosmo i priđosmo da bismo krenuli s njima. Onaj stariji nas oštro pogleda i odbrusi:

"Šta nas pratite, nećemo vam šumu poseći."

Obratih mu se slobodno:

"Čiča, ne pratimo mi vas, već bismo hteli da sa vama malo porazgovaramo, kao što već rekosmo."

Visoki se nasmeja i reče da je danas čiča ljut.

Nasmejah se i ja, a visoki me prijateljski uze pod ruku pa zagledajući me reče:

"Ala imate lepe zube!" Nisam znao da li da se na to nasmejem ili da drugačije reagujem, što je on osetio pa se predstavi: "Zubni lekar, doktor Jovanović."

Da bi popravio situaciju, čiča dobaci:

"Moraš ti, doktore, svakom u zube da pogledaš."

Svi smo ovu upadnicu prihvatili sa smehom, i tako je stvoreno dobro raspoloženje za razgovor.

Doktor Jovanović me odmah upita šta ovde radi onaj zubni lekar koji je izišao iz podruma i hteo im prići kada su polazili.

Primetio sam i ja na vratima podruma, uza stepenice Mihailove kolibe, našeg "ravnogorskog" lekara, ali na razdaljini nisam mogao oceniti njegovu nameru. Zapravo, više sam gledao Popovića i visokog komimistu, a manje šta radi naš lekar.

Odgovorih mu da je to naš lekar i da u podrumu ima ordinaciju.

"Poznajem ga iz Valjeva. Još u aprilu se negde izgubio. To je Jevrejm dr Rip."

"Ja vama ne rekoh ko sam", pa im se predstavih:

"poručnik Martinović, a ovo je moj vojnik Nikola Vučković."

Neko vreme smo išli ćuteći i snebivajući se šta jedni druge da pitamo.

"Ajde, kažite, poručniče, koji vas zub boli?"

Opet se nasmejah i upitah:

"Jeste li vi komunisti?"

Jovanović, na kome sam odmah video da je govorljiv i da voli da se šali, odgovori:

"E, pa da vidite, neki jesmo, a neki nismo. Za sebe mogu reći da jesam komunista, a za neke znam da nisu."

"Nije mi to jasno", rekoh ja.

"Mi smo vam, poručniče", umeša se čiča, "partizani, a samo najbolji među nama mogu biti komunisti."

Hteo sam pitati a ko su im ti najbolji, ali shvatih da bi razgovor mogao poći nizbrdo. A kako sam želeo da što više doznam, zastao sam u razgovoru da smislim šta dalje da pitam. Odjednom mi pade na pamet, ako hoću nešto da doznam, moram se postaviti onako kao što se postavljao Zvonko Vučković ili Topalović prema meni.

Počeo sam ih zagledati i primetih glasno da svi imaju jednake oznake, petokraku zvezdu, a da je to komunistički znak.

"Nije, poručniče. Komunisti se ne razlikuju po tome. Komunisti su oni koji su članovi Komunističke partije, a ovo nas ovde je jedna desetina partizana i, eno, onaj mladić je desetar, a ni on nije komunista."

Opet sam osetio da nisam znao pitati ono što sam hteo doznati. Posle male pauze produžih sa pitanjima. "Zašto ste vi izašli iz gradova kada su Nemci napali na SSSR?"

"Nismo izašli iz gradova svi, a ima nas koji nismo ni bili u gradovima", odgovori mi čiča. "Da ja vas, poručniče, pitam da li je bolje da vas Nemci ubiju ili odvedu u logor, ili da dohvatite oružje i da se borite?"

"Da sam mislio da se ne borim, ja bih u zarobljeništvo, a ne u šumu."

Doktor Jovanović se umeša:

"Vidite, onaj vaš potpukovnik Pavlović reče da nije vreme za borbu. Traži od nas da predamo oružje, da ne vršimo nikakve sabotaže i da ne napadamo Nemce."

Približavali smo se ivici šume. Nisam hteo ići dalje preko pašnjaka i livada sa komunistima, pa pošto nisam mnogo saznao, ja predložih da sednemo. Ako sednu, produžiće razgovor, a ako odu, šta ja tu mogu.

Međutim, svi kao da su jedva dočekali, posedaše.

Odavno sam bio ubeđen da ovo društvo sa Ravne gore neće u borbu, ali ipak odgovorih rečnikom "ravnogoraca".

"Treba se dobro organizovati. Nemci su porobili celu Evropu. Niko ne zna kakva je Rusija. Nama svaki dan dolaze ljudi sa raznih strana, pa i iz Beograda, i donose vesti kako se vrši organizacija za borbu. Videli ste da mi ovde nemamo ni obezbeđenje. Celokupna žandarmerija po okolnim stanicama je pod komandom pukovnika Mihailovića. Ako slušate radio,

čujete da Nemci napreduju na celom frontu. Šta će biti ako Nemci pobeđu Rusiju?"

Dok sam govorio otprilike ono što mi je palo na pamet, razgledao sam te partizane. Ocenio sam da ih ima koji nisu ni vojsku služili i sa vojničkog gledišta nisu bili na visini.

Jovanović se nije trudio da odgovori na sva moja pitanja, i ja ću izneti samo sadržinu njegovih odgovora.

Sovjetska Rusija je moćna zemlja, koja će se na život i smrt boriti protiv fašizma. Crvena armija je u revoluciji pobeđila i carsku vojsku i snage celokupne svetske reakcije koje su pomagale carskoj vojsci. Sada, posle toliko godina od revolucije, Crvena armija je još jača.

Fašisti i njihovi pomagači u drugim zemljama izmišljaće razne klevete o SSSR-u, ali čitavo čovečanstvo koje ceni slobodu pomagaće SSSR. Porobljeni narodi ne treba da sede skrštenih ruku, već treba da pomognu u borbi protiv fašizma.

Kazivao je Jovanović kako se u svim krajevima Jugoslavije narod odaziva pozivu Komunističke partije i da svakim danom rastu snage i spremnost za borbu.

"Mi komunisti smo zato da se ujedine sve snage u borbi protiv okupatora, koja je već u mnogim krajevima počela. Isto tako ne treba štedeti ni slugu okupatora i 'pete kolone', jer su oni još i gori od svojih fašističkih gazda."

Doktor Jovanović, uzbuđen, produži:

"Eto, poručniče, onaj Voja Šonja, on meni, članu Komunističke partije, predlaže da odložim oružje ovde na Ravnoj gori i da će me on odvesti u Beograd [komesaru Aćimoviću](#), tom poznatom policijskom krvniku. Kaže da potpukovnik Pavlović garantuje da mi se ništa neće desiti i da ću dobiti objavu da mogu mirno živeti."

Bilo mi je jasno da se ono "Šonja" odnosi na Voju Popovića jer je on prisustvovao razgovoru sa komunistima, a drugog Voje nismo ni imali.

Primitio sam kako se čiča, koji se odmorio ležeći na boku na suvom lišću koje je sakupio i stavio pod sebe, naglo pridiže kada je Jovanović govorio o predlogu Voje Šonje. Čiča i Jovanović nisu zbog mene imali vremena da izmenjaju misli, pa je čiča, sav crven od ljutine, otišao nekoliko koraka od nas i počeo je nervozno da šeta.

"Taj Voja Šonja", produži Jovanović, "bio je sa mnom na fakultetu. Bio je to glavni cinkaroš. Ako bi neko pred njim nešto rekao, mogao je biti siguran da će ga uskoro tražiti Specijalna policija. Sigurno mu je komesar Aćimović i sada šef, kao što mu je bio za vreme Stojadinovića. Da nismo došli na Ravnu goru da pokušamo da se sporazumemo, već da smo se sreli na drugom mestu, ja bih njemu drugačije odgovorio."

Partizani su sa zanimanjem pratili naš razgovor. Jedan upriliči da me upita šta će mi tolika brada. Odgovorio sam mu da sam se zarekao da se neću brijati dok ne pobedimo Nemce ili dok ne poginem.

Potom sam i ja postavio pitanje njima, ne piju li zato da se ne bi morali krstiti kao oni naši, koji se inače, kad piju, ne krste. Nasmejali su se i prihvatili šalu, ali čiča, koji je pratio šta ja govorim, shvati i ozbiljnu stranu pitanja, pa mi odgovori da partizanima nije zabranjeno da veruju i da se krste.

Jovanović je produžio da zapitkuje kako živimo na Ravnoj gori.

Nisam hteo lagati, pa sam objasnio podelu na "gornji" i "donji štab", koji su sačinjavali podoficiri, i na moju grupu vojnika koja je dobijala manje sledovanja. Pričao sam Jovanoviću i partizanima kako oficiri koji su u "gornjem štabu" jedu stalno gibanice, a mi samo ako nam koju kriomice doda vojnik Benjamin ili ako je dignemo kad nam se ukaže retka prilika.

Pričao sam i o proslavi i dočeku vojvodinog sina Ace Mišića. Govorio sam i o seljacima da dolaze i donose ponude.

Pored tolikih pitanja koja sam želeo da im postavim, upitao sam ko njima komanduje.

"Kako vi mislite voditi borbu a nemate oficira ni stručnog kadra?"

Jovanović me potapša po ramenu i reče:

"Imamo mi oficira, i aktivnih i rezervnih, u našim redovima, i solunaca ratnika, a, kao što vidite, i mladića koji nisu ni vojsku služili, ali koji su se obučili da rukuju oružjem."

Vreme je odmaklo. Na rastanku smo se rukovali. Pnmetio sam da me za vreme celog razgovora niko nije oslovio sa gospodine poručniče, već samo sa poručniče ili sa "vi"; između sebe su se oslovljavali sa družē.

Krenuo sam sa Nikolom natrag u svoj logor. Nikola reče:

"Ljudi kao i drugi. Slušao sam i pratio šta ste razgovarali. Oni hoće da se bore, a neće da čekaju kao mi. Samo vi, gospodine poručniče, nemojte pričati šta ste razgovarali. Ako nas je ko vidio, neka mu bude, ali nije nas čuo."

Kada sam prolazio pored "gornjeg štaba", video sam pod venjakom i pukovnika. Začudio sam se što on nije razgovarao sa komunistima. Primetio sam i to da mi za vreme razgovora sa komunistima niko od njih ni ne pomenu da je bilo ko tražio da se partizani stave pod komandu Draže Mihailovića, jedino su im ponudili da se predaju Aćimoviću.

Doktor Jovanović, koji se naljutio zbog predloga Voje Popovića, kojeg je on zvao "Voja Šonja", napisao je kasnije jedan letak o oficirima "gibaničarima" koji sede na Ravnoj gori. U septembru, kada sam se borio oko Valjeva, čuo sam da je zbog tog letka i kažnjen.

Doktor Jovanović nije kažnjen što je u letku napisao neistinu o "gibaničarima", već što su ga iz "gornjeg štaba" optužili višem komunističkom rukovodstvu. Meni je o tome pričao dr Pantić kada smo išli na zbor u selo Počute. Smejali smo se na račun onih gibanica koje sam ja sa svojim vojnicima ponekad uspeo da skrenem iz Uzelčevog vajata.

Sve što sam čuo za onih sat-dva razgovora sa komunistima nije bilo ni toliko novo, ali je bilo sasvim drugačije rečeno.

Počeo sam da u svom slobodnom vremenu, a to je bilo neprekidno sem kad sam spavao, razmišljam o svemu. Nisam imao s kim da razmenim misli. Moji sagovornici oficiri bili su na ovaj ili onaj način slični Topaloviću ili Vučkoviću.

Bilo je takvih koji bi se ponekad upustili i u malo otvorenije razgovore, kao Mešković i Ilić. No i oni bi mi u takvom slučaju obično rekli: "Nemoj da o tome razgovaramo, bolje je i za tebe, jer ćeš loše proći ako čuju Draža ili Pavlović za takve razgovore." Znali bi mi koji put i skrenuti posebnu pažnju na Paloševića. Verovatno zato što su njega najbolje poznavali, jer su u jurišnom bataljonu bili njemu potčinjeni, a i neko vreme pre rata službovali su zajedno.

Kada sam sutradan Meškoviću rekao da ne verujem da su svi komunisti bezbožnici, on mi je sasvim otvoreno rekao da me je neko tužio Pavloviću da sam razgovarao sa komunistima.

Bio sam mu za to zahvalan, jer sam posle toga izbegavao da raspravljam javno o onom što sam čuo od komunisti.

Čiča, kome nisam znao ime, nije imao razloga da me obmanjuje kad je rekao da svi oni nisu komunisti. Kakvi bi komunisti mogli da budu mladići koji su, možda, tek pre pet-šest dana napustili svoja sela i još ni pušku nisu znali dobro držati.

Setio sam se reči doktora Jovanovića: "Porobljeni narodi ne treba da sede skrštenih ruku, već da pomognu u borbi protiv fašizma." Hteo sam da verujem da će Hitler i njegovi saveznici biti pobeđeni.

Nekoliko narednih dana bilo mi je ispunjeno većim delom nekorisnim razgovorima sa još jednim mojim klasnim drugom, poručnikom Lazarom Savićem.

Čuo je u Loznici da na Ravnoj gori ima "velika vojska" pod komandom jednog generalštabnog pukovnika, pa je došao da to vidi.

Javio se pukovniku Mihailoviću, koji mu je posle kraćeg razgovora naredio da se vrati i da je na taj teren otišao potpukovnik Misita pa neka se stavi pod

njegovu komandu. Ipak mu je odobreno da ostane nekoliko dana na Ravnoj gori i on je izrazio želju da bude u mom bivaku.

Pričao mi je da ima dosta izbeglica iz Bosne, gda vlada ustaški teror. Interesovao sam se šta se preko Drine radi, ali Lazar Savić to nije znao iako Drina od Loznice nije daleko. Pitao sam ga može li se preći na onu obalu, ima li prevoza.

Nije znao ništa određeno da mi kaže, ali me je nagovarao da dođem u njegov kraj, da organizujemo izbeglice i oformimo nove čete pod komandom Draže Mihailovića.

Nisam mu rekao svoje mišljenje, čak sam obećao da ću jednog dana doći. Rastao sam se sa Lazarom Savićem, otpratio ga nekoliko kilometara od Ravne gore i ne sluteći šta će taj moj klasni drug uraditi u ovom ratu i kakav će mi udarac zadati.

Godine 1942. moj brat Nedeljko Martinović, posle raznih peripetija da bi izbegao zarobljenštvo kao rezervni oficir, došao je u rodno selo naših roditelja Mramorak, kraj Kovina. Braća i sestre od ujaka neko vreme su ga krili, ali situacija je bila takva da je morao potražiti zaposlenje kao učitelj, izbeglica, čim je uspeo da dobije dokumente iz Banjaluke.

Tako je radio kao učitelj u selu Voćnjak, pored Loznice.

Učiteljevao je u tom selu do 1944. godine i, pored rada sa decom, povezao se i sa narodnooslobodilačkim pokretom i partizanima i uspešno saradivao sve do jednog dana.

S "fronta" na Drini, gde je sa svojim četnicima proveo pune tri godine, došao je u selo Voćnjak moj klasni drug Lazar Savić.

Sa četom je opkolio školu, vezao učitelja Nedeljka i poveo ga. Plakala je Nedeljkova supruga Marija i mala kćerka Borka, ali uzalud. Još je imao obraza da im kaže da je moj drug iz Vojne akademije.

Savić je Nedeljka Martinovića odveo još gorem od sebe, koljaču i krvoloku kapetanu Dragoslavu Račiću.

Nedeljko je zverski mučen i streljan ne odavši nijednog druga.

Na raskršću u selu Voćnjak posle rata je podignut spomenik na kome su uklesana imena članova porodice Čede Mihailovića, koje su sve u jednom danu zverski zaklali četnici.

Pored imena ovih ponosnih Srba, koji su život dali za svoju čast i za oslobođenje čoveka, uklesano je i ime Nedeljka Martinovića, ratnog učitelja u selu Voćnjak.

Ovaj događaj je inspirisao pesnika i publicistu Pavla Pavlovića da napiše pesmu "Na raskršću", čiji su stihovi uklesani na spomeniku.

Dolazak komunista na Ravnu goru ostavio je traga.

Sa zvanične strane, da bi opravdao to što pukovnik Mihailović nije hteo da razgovara sa komunistima potpukovnik Pavlović je pred grupom oficira i podoficira rekao da je pukovnik kroz prozor video kako izgledaju ti bezveznjari pa nije hteo sa takvima ni da razgovara.

Voja Šonja ih je nazvao boljševičkim agentima. To je pričao Franja Seničar, a odobravala su mu dva-tri žandarma podoficira, dok su ostali smatrali da je pametniji da ćute i brinu o svojoj sutrašnjici.

Ni podoficiri više nisu bili zadovoljni ishranom. I među njima se sve češće moglo čuti da oficiri jedu gibanice i da puše dobar duvan koji dobijaju iz Beograda.

Nije bila tajna da na Ravnu goru pristiže sve više novca, ali je Uzelac stegao kesu jer, kaže, Pavlović naređuje da se novac čuva za potrebe organizovanja i rada na terenu.

A baš sa tog terena poslednjih dana počeli su pristizati glasovi da poneko odlazi u partizane. Oni su ih nazivali bandama ili komunističkim beguncima koji mute, ili čak ološem, a poneke, kao što smo videli, nazivali su ih bezveznjacima i ismevali njihov nevojnički izgled.

Slušao sam šta se govori i, razmišljajući, upoređivao to s onim što sam svojim očima video i čuo. Da sam se suprotstavio, pukovnik bi me sigurno pozvao na odgovornost.

Te nedelje nije došlo mnogo seljaka da čuju novosti sa Ravne gore. Počelo se osećati da oni i sa neke druge strane dobijaju slična obaveštenja kakva sam i ja čuo od komunista koji posetiše Ravnu goru.

Kapetan Uzelac je rekao da su omanuli i neki seljaci koji su donosili hranu, a da rakije gotovo da nije ni dobio.

Palošević i Pavlović su objasnili da je pukovnik naredio da se ubuduće što manje dolazi na Ravnu goru i da se što više ide na teren i ne dozvoli kojekakvim komunističkim agitatorima da narod odvlače na stranputicu.

Na Ravnu goru je počelo da dolazi sve više oficira. Neki bi došli u civilnom odelu pa bi u blizini koliba izvlačili iz kofera uniforme da bi pred pukovnika izašli kao pravi vojnici. Neki su ostali, a neki otišli, a bilo je i rođaka koji su posećivali oficire, podoficire i vojnike.

U tavim slučajevima bilo je dozvoljeno ispratiti ih i do sela Ba, ispod_Suvqбора, ali zadržati u najvećoj tajnosti sve što se događa na Ravnoj gori.

Od onih koji su, da tako kažem, zalutali na Ravnu goru pomenuću poručnika Nauma Zafirovskog iz 60. klase Vojne akademije, koji je od mene bio stariji svega godinu dana, u Akademiji smo proveli četiri godine zajedno, i narednika Miloša Vučkovića. Sudbine su im bile različite, ali pre njihovog dolaska desila su se dva važna događaja.

Najaktivniji "ravnogorac" Neško Nedić, sa svojim saradnikom Vojom Popovićem, stigao je sa terena u "ravnogorski logor". Bio je pun novosti, naročito o komunistima, ne birajući izraze kad je o njima govorio.

Neško je pričao da je po naređenju pukovnika Mihailovića prisustvovao nekom sastanku na koji je trebalo da dođe i sam komesar Aćimović, ali je došao njegov zamenik. Neško se ljutio, jer dok je on pregovarao sa rukovodiocima komunista i prenosio im pukovnikova naređenja da ne vrše

sabotaže, oni su porušili prugu u blizini sela Divci. Zatim su kod Krupnja ubili neke žandarme i na užičkom drumu kod Bukova čak su pucali i na nemački auto u kome je bilo i viših nemačkih oficira. Ali neće oni zadugo, jer će ih Nemci i žandarmi uskoro rasterati iz valjevskog okruga. Ako se povuku na Ravnu goru, razoružaće ih i vratiti u gradove.

Zbog ovih događaja uzbudili su se i Draža i njegova okolina.

Nametala mi se misao zašto pukovnik nije ni pokušao da onu dvojicu komunističkih vođa ubedi da je njihov put neispravan. Zašto je prepustio potpukovniku Pavloviću, majoru Paloševiću i kapetanu Uzelcu da oni rešavaju tako važne stvari. Zašto šalje Neška Nedića da pregovara, a kada komunisti dođu, on se ni ne pojavi.

Neško je rekao da će žandarmi sa Nemcima ili Nemci sa žandarmima, svejedno, rasterati te komuniste. To se nije poklapalo s onim što se ovde govorilo kako su svi žandarmi, odnosno sve žandarmerijske stanice, uz nas, kako su spremni da izvršavaju naređenja pukovnika Mihailovića.

Jednom prilikom je pukovnikov ađutant poručnik Pažin rekao da i Ljotić formira svoje odrede za borbu protiv komunista. Možda će Nemci od onih petokolonaša iz aprilskog rata uspeti da formiraju još i nekakvu vojsku.

Tada se opet iznenada desilo ono drugo.

Pukovnik Mihailović nas je pozvao na još jedan sastanak. Pavlović je rutinirano postrojio "ravnogorce", oficire i podoficire, i kada je naišao pukovnik, predao mu raport. Brojno stanje se povećalo samo za dva-tri podoficira i onih nekoliko mojih vojnika. Oficire Draža nije zadržavao iako su svakodnevno dolazili. Vraćao ih je na terene gde su mogli formirati jednice "ravnogorske nepredate vojske", koju su seljaci već uveliko počeli zvati četnicima.

Istini za volju, pukovnik se ljutio na taj naziv, ali drugog nije bilo, i mi smo za narod sve više postajali četnici.

Po Pavlovićevom držanju, dok nas je pripremao za doček gospodina pukovnika, videlo se da je reč o nečem veoma važnom.

Pukovnik Mihailović je čak i lulu odložio, nakrenuo malo glavu pa promuklim glasom reče: "[Sinoć je naša vlada u Londonu izdala saopštenje preko Radio-Londona](#) u kome nas poziva da izbegavamo borbu sa neprijateljskom silom i da čekamo na bojni znak koji će biti dat kad za to dođe vreme."

Odjednom osetih neku slabost i kao da mi se noge odsekoše. Čuo sam samo još kako je Draža Mihailović počeo objašnjavati da su napori za uspostavljanje veze urodili plodom i da je dobio ovlašćenje od vlade da sve stavi pod svoju komandu.

Produžio je Draža da govori o bandama i elementima koji su se povampirili otkad su Nemci napali na Sovjetsku Rusiju. Govorio je i o velikoj nemačkoj snazi, o tome da Nemci nezadrživo napreduju.

Trgoh se kada pukovnik reče da i ovde, na Ravnoj gori, ima lakomislenih koji bi hteli u borbu protiv Nemaca.

Takve će on najstrože kažnjavati, završio je svoj govor pukovnik.

Mene poče da probija hladan znoj. Jedva dođoh k sebi, pomalo posramljen u dubini duše što sam se iznenada uplašio. Dugo nisam bio načisto da li je taj strah izazvan saznanjem da je i vlada naredila da još čekamo ili što je pukovnik, možda, mislio na mene kad je govorio o lakomislenima.

Kad sam se pribrao, prvo sam naumio da ustanovim da li je Saša Teodorović zaista primio to saopštenje vlade i predao ga pukovniku i da li je pukovnik Mihailović uspostavio vezu sa Londonom ili s nekim drugim.

Kad smo dobili voljno, krenuh ka svom bivaku. Pridružio mi se narednik Miloš Vučković, koji je nedavno došao na Ravnu goru i bio raspoređen u podoficirsku grupu.

Otišao sam među vojnike da bih se odvojio, a Miloš je pokušao da mi se priključi, ali mu nisam dozvolio. Razmišljao sam o toj Mihailovićevoj vezi sa izbegličkom vladom o kojoj on ranije nije imao najbolje mišljenje.

Posle nekoliko dana sretoh Sašu Teodorovića i započeh razgovor o njegovoj radio-starnici. Rekao mi je da još nema nikakve veze ni s kim i da neumorno otkucava pozive, ali uzalud. Napomenuh mu da nam je pukovnik pričao kako ima vezu sa Londonom.

Saša reče kako je pre nekoliko večeri na prijemniku uhvatio saopštenje izbegličke vlade preko Radio-Londona na srpskohrvatskom jeziku i da je to predao pukovniku, ali da on ne zna kakvu još vezu ima pukovnik. Pozvao me je zatim da navratim, a ja sam se izgovarao kako imam drugih poslova. Prikrrio sam razloge svog sve ređeg dolaženja u kolibu koju su sve češće počeli nazivati centar veze.

Kada sam se rastao od Teodorovića, osetih kako mi celo telo zahvati drhtavica od besa. Nije bilo teško zaključiti da je Draža to saopštenje iskoristio da učvrsti svoj položaj.

Utvrдио sam da veza preko ove radio-stamce, jedine na Ravnoj gori, nije uspostavljena. Ostalo mi je da još ispitam da li je, možda, neko preko Beograda uspostavio vezu. To bi mogli znati jedino potpukovnik Pavlović i poručnik Pažin.

Iz podoficirske grupe me obavestiše da je Miloš Vučković nestao sa Ravne gore. Rekao je da je mislio da će ovo društvo krenuti najzad u borbu, ali se prevario.

Kad me je pukovnikov ađutant Pažin pozvao da odmah dođem u "gornji štab", očekivao sam da će on, kao i obično, planuti i tražiti da ga propisno oslovljavam, ali se iznenadih kada mi reče da sednem da bi me obavestio šta je naredio gospodin pukovnik. Na kosi Igrišta, reče Pažin, treba izgraditi aerodrom. Prvo treba pripremiti teren za spuštanje padobranima oružja i municije, a zatim urediti i poravnati kilometar-dva piste da se mogu i avioni spuštati. Pukovnik je naredio da to bude za desetak dana gotovo, pa se ja sa svojom grupom moram preseliti u jednu kolibu pod Igrištem.

Ja Pažinu odgovorih da takav posao nikad nisam radio i pokušah da odbijem taj zadatak.

"Bolje bi vam bilo da prihvatite taj zadatak, jer se spremaju da vas obriju i pošalju na neki zadatak daleko od Ravne gore."

Upitao sam da li u Bosnu.

"Ne bih rekao", odgovori Pažin.

Primitih da Pažin hoće još nešto da kaže, ali kao da se koleba.

Odjednom me upita da li sam od komunista šta saznao o njihovim namerama i o tome gde su im baze. Kad je video da sam se zaprepastio, on dodade:

"Ne pitam to radi izveštaja gospodinu pukovniku. Njega izveštavaju Neško Nedić, Voja Popović i mnogi drugi sa terena. Ja to pitam za sebe."

"Znate šta, Pažin, da vam kažem otvoreno, ja s vama imam loše iskustvo. Sem toga, ja takve razgovore sa partizanima ili, kako rekoste, sa komunistima nisam ni vodio. Oni su pomalo ismevali moju bradu i hvalili se da će početi borbu protiv okupatora i njegovih slugu, a i na mene su gledali kao da sam jedan od tih. Ipak, ja bih vas nešto pitao, ali bolje da ćutim."

Pažin mi sasvim intimno reče: "Pa pitaj."

"Eto vidite, vi idete u Tometno Polje, to svi znaju, zna se da u paketima koje donosite nema ništa drugo sem novca. Išli ste i u Beograd, a sada, kako reče pukovnik, imamo vezu sa Londonom. Čini mi se da ste vi odjednom uspeli, dok smo se mi s ovom radio-stanicom mučili skoro dva meseca."

Pažin se приметно iznenadi.

"Pa, Martinoviću, nisam ja vezu uspostavio, već, kao što rekoste, uspostavljena je preko te vaše radio-stanice."

Začutah da ne provalim Sašu Teodorovića i zatražih da mi se objasni taj zadatak s aerodromom. Nisam verovao da ću sa Pažinom ikad više raspravljati o komunistima, jer nisam imao u njega poverenje. Kao da je bio

razočaran mojim ćutanjem, poslao me je potpukovniku Pavloviću da mi on objasni kako da napravim aerodrom.

Nisam ni slutio da za nekoliko dana Pažin više neće biti među živim "ravnogorcima".

Pavlović mi je na karti pokazao teren i crtao skice, pričajući nadugačko i naširoko o tome poslu.

Kada je završio, upitao me je da li mi je sve jasno.

"Jasno mi je, gospodine potpukovniče, samo na karti ne piše kakav je teren, tvrd, mek, kamenit, ima li vrtača. Uopšte, zar ne bi bilo bolje da vi mene povedete na taj teren i da na licu mesta sve odredimo?"

Pavlović mi reče da je sad najhitnije da se preselim u kolibu ispod Igrišta, koja je, inače, prazna, a on će zatim dati dalja uputstva. Bio je vrlo raspoložen i hvalio se kako je uspostavljena veza sa Londonom pa, kao da se setio, reče:

"I vi ste za to zaslužni jer ste neko vreme radili sa Teodorovićem, iako tada niste uhvatili vezu. Da nije bilo strpljenja i upornosti, veza još ne bi bila uspostavljena."

Malo je trebalo da mu rekнем da ja znam da nikakva veza nije uspostavljena, ali oćutah.

To mi je konačno otvorilo oći. Znaći, ona vlada koja je ostavila narod i vojsku i pobegla daleko, lići na nas ovde, koji smo za sada pobegli u ove planine i samo se hvališemo da se nismo predali i da ne priznajemo kapitulaciju i da ćemo se boriti kad dode vreme.

Ćeleo sam da odem do koliba na Suvobor i da nađem Meškovićevu verenicu ili Slavku. Nisam dugo dobio nikakve vesti od sestre Anice. Posle one opomene da me je neko tužio da sam razgovarao sa komunistima, Mešković se povukao i razgovarao je sa mnom samo službeno ili u nećijem prisustvu, ali nije me više zvao da idemo u kolibu kod njegove verenice.

Ugrabio sam jedno popodne da sa Nikolom Vučkovićem odem na Suvobor, a imao sam i sreće. Upravo je dan ranije došla Slavka i dugo smo pričali o mnogo čemu, pa i o onome što se dešavalo na Ravnoj gori. U razgovoru pomenuo sam Slavki da ću se uskoro preseliti u jednu napuštenu kolibu ispod Igrišta, gde ćemo praviti aerodrom.

Slavka se počela mnogo raspitivati o toj kolibi i ja joj rekoh:

"Ostavi se te kolibe, zar je to tako važno?"

"Važno je i te kako", reče Slavka. "Ako je to koliba ispod onog kamenjara uvrh potoka Graba, onda ne idi tamo m za živu glavu."

"Zašto ne bih išao u napuštenu kolibu, nije valjda začarana? Ako kažeš da jeste, ja u takve priče ne verujem."

"Nije začarana, ali je gore od toga." Slavka otpoče tužnu priču o mladoj čobanici koja je imala izabranika. Jedne letnje noći dogovorila se s njim da prenoći u toj kolibi, jer su joj branili da se sa njim sastaje. Sutradan su ih našli zagrljene, ali mrtve, oboje izujedano od zmija.

Naježio sam se dok mi je Slavka pričala, pa iako se nisam mnogo bojao zmija, ova priča je na mene ostavila dubok utisak, a Slavka je nastavila da me moli i preklinje da nipošto ne idem u tu "zmijsku kolibu", kako je narod naziva.

Da bi me dokraja ubedila, rekla mi je kako je Mešković tražio od njene sestre da preikne svaku vezu sa mnom zato što sam ja razgovarao sa komunistima i potpao pod njihov uticaj.

Ovo mi je bilo dovoljno; osetio sam da bi i Slavki bilo neprijatno da o ovom još razgovaramo, pa sam joj obećao da neću ići u tu "zmijsku kolibu". Posle večere Slavka mi je rekla da je mojoj sestri obećala da će je sledeći put povesti na Ravnu goru.

Vraćajući se sa Suvobora po mesečini, razmišljao sam o toj kolibi. Zašto je potpukovnik Pavlović naređivao da se baš u tu kolibu smestim. Osetio sam da je Slavka imala još nešto da mi kaže, ali kao da se plašila. Nije li, možda,

kome palo na pamet da bi bilo dobro da i mene poskok ugrize, pa dok stignem od Ravne gore do bolnice... Onda se setih da za mene i nema bolnice koja bi mi mogla pomoći. Odlučih da razmislim pre nego što uđem u tu kolibu.

Patrole mojih vojnika, koje sam poslao da nabave ašove i pijuke, vratile su se i donele dosta alata za početne radove na aerodromu.

Trebalo je prvo rešiti pitanje našeg smeštaja. Sa svojih 12 do 15 vojnika krenuo sam ka kolibi, i potpukovnik Pavlović je rekao da će doći na Igrišće. Dotle, neka mi samo radimo da to bude što pre gotovo. Najpre da donesemo suvog granja za signale.

Umesto suvog granja za signale, mi smo najpre nakupili korova i sena. To smo ovlažili vodom iz Graba i prineli kolibi. Pripremili smo ašove i toljage i oko "zmijske kolibe" napravili obruč od suvog granja i trave sa jednim prolazom. Granje i travu smo zapalili.

Ako zmije počnu bežati iz kolibe, vatra će ih naterati da beže kroz prolaz koji smo im ostavili. Tu ćemo ih dočekati i ubijati.

Kada je sve bilo gotovo, jednom granom smo razvalili daske na prozoru koje su bile već trule. Kroz taj otvor bacili smo u kolibu mokro seno i travu koju smo potpalili. Kako bi jedan od nas ubacio zapaljenu travu, odmah bi pobegao.

To je trajalo skoro ceo sat. Kada smo već mislili da je priča o zmijama izmišljena, ispod praga kolibe počele su zmije da beže sikteći.

Bežale su pravo ka kamenjaru, uzbrdo, ali su nailazile na vatru pa su kružile dok nisu naišle na onaj otvor gde smo ih sačekivali i ubijali. Nikad u životu nisam video toliko zmija odjedanput. Ubili smo ih više od dvadeset, a neke su se probijale kroz zapaljenu obruč kolibe jer nismo stizali da održavamo vatru.

U sebi zaključih da ovo Pavlovićevo naređenje, da se smestimo u ovu kolibu, i nije tako naivno, jer je u ovim zmijama bilo dosta otrova za sve nas, a sigurno bi nas napale kada bismo ušli u kolibu i poremetili njihov mir.

Dugo smo se odlučivali da li da kolibu zapalimo da izgori to temelja. Na kraju, kada su zmije prestale da izlaze, oprezno smo razvalili vrata i produžili da ubacujemo zapaljeno mokro seno.

Najviše zmija ubio je Nikola Vučković.

U toku dana smo iz šume dovlačili suve grane i nasečena drva da bismo ih složili u devet piramida po dva metra visine, koje bi mogle da se brzo raspale. Pavlović je rekao da ćemo dobiti i kante benzina da bismo gomile drva polili i brzo zapalili kako bi ih avioni, kad naiđu, mogli sagledati sa velike visine.

Vukli smo ta drva i sledećeg dana, ali se nismo usudili da noć provedemo u kolibi. Organizovao sam da spavamo u plastovima sena, kojih je bilo dosta. To je bilo krajem jula ili početkom avgusta.

Od ovog spavanja imali smo i koristi, jer su "ravnogorci" te noći imali posebnu uzbunu i pokret. Pretpostavka je bila da su ih napali komunisti. Dok su oni cele noći bili u pokretu, mi smo spavali u mirisnom planinskom senu.

Treći dan oko podne posao je prekinula jaka oluja sa kišom. Provala oblaka je bila tako jaka da je odnela i onu branu iznad bazena za kupanje. Više se nije moglo spavati pod vedrim nebom, i ja sam pošao u "gornji štab" da od potpukovnika Pavlovića dobijem dozvolu da se vratimo u naš bivak kod kolibe Ratka Tomovića.

Našao sam Pavlovića na raportu kod pukovnika Mihailovića.

Vojnik kuvar Benjamin, koga smo na Ravnoj gori zvali Damjan, rekao mi je da oni, obično, poduže pričaju, pa mi je ponudio kafu ječmemcu. Pristao sam i seo pod venjak. Upitao sam Benjaminu gde su ostali oficiri. Svi su otišli na različite zadatke, a poručnik Pažin nešto kuca na mašini, sa vodnikom Perovićem.

Kafa je bila brzo skuvana, i ja sam osetio da tu ima i malo prave kafe. Benjamin se samo smeškao i dodade mi kutiju niške "morave", kazavši da to pripada kapetanu Tarasu. Po onom kako je to rekao, bilo mi je jasno da je

cigarete čuvao za ovakvu priliku, i da ih je od Tarasa mogao uzeti jer je u njega bilo još dosta duvana koji je, kao i novac, pristizao na Ravnu goru iz Beograda, a jednom prilikom čak iz Kragujevca. Taras je sve to skupljao kao veriverica lešnike i čuvao u svom vajatuu i po raznim ćoškovima.

Benjamin se nekoliko puta obazre oko sebe pa mi tiho, gotovo šapatom reće:

"Razgovarao sam sa doktorom Jovanovićem, koji mi je rekao da vama mogu verovati jer i vi želite u borbu."

Zamisliao sam se da bih se setio kada je mogao doktor Jovanović razgovarati sa Benjaminom i jedva se setih da se u jednom trenutku Jovanović digao i da je od nekog iz kolibe tražio nešto, a posle toga je Benjamin doneo testiju iz koje sam i ja ponekad pio hladnu vodu.

Doktor Jovanović mu je tada ponovo prišao i uzeo ćašu, izvadiivši iz džepa neku pilulu.

Upitah Benjaminu kako je uspeo da tako na brzinu ragozvara.

Jovanović mu je rekao: "Ti si, družee, Jevrejin, ćuvaj se, tebi ovde nije mesto", i dodao da treba da se poveže sa mnóm.

"Sledeći put Benjamin me je još više iznenadio kada mi je rekao da i poručnik Pažin namerava da se otrese ovog društva, jer i on hoće da se bori.

Sve sam mogao verovati samo ne to da onaj Pažin, koji me je pre tri meseca tužio za nedisciplinu pukovniku Mihailoviću i toliko puta pred svima hvalio pukovnika, može sada da napusti pukovnika i Ravnu goru. Šta se to sa Pažinom desilo da se tako promeni? Ali o tome malo kasnije.

Razgovor sa Benjaminom prekinuo je potpukovnik Pavlović.

Pavlović me je upitao šta mi treba. Ja mu isprićah o našoj borbi sa zmijama, sada još oluja i provala oblaka, pa zamolih da nam dozvoli da se vratimo u naš bivak, odakle ćemo svako jutro ići na Igrište da radimo i uveće ćemo se vratiti.

Pavlović mi odgovori da za sada možemo da se vratimo u logor, ali kada bude trebalo dežurati noću da bi se upalili svetlosni signali, onda ćemo morati i noću ostati na Igrištu. Objasnio mi je da su odlučili da se signali postave u obliku slova "M", tako da vatre budu na rastojanju od po 50 metara. Pavlović je dodao da su hteli da to budu inicijali imena i prezimena gospodina pukovnika, ali bi to bilo suviše složeno za Engleze pa su se odlučili samo za "M".

Uveče smo mogli da razgovaramo ili da se dogovaramo. Iz tih razgovora sam zaključio da što starih, što novodošavših podoficira, sa mojim vojnicima, ima oko trideset koji bi hteli da se bore protiv Nemaca, a naročito protiv ustaša, pošto je u mojoj grupi bilo mnogo Bosanaca. Postavljalo se pitanje kako ih organizovati.

Otkako su se pojavili komunisti, iako pukovnik nije naglo povećavao brojno stanje na Ravnoj gori, počeo je da poziva pod oružje neke jedinice. Bar tako su pričali u "gornjem štabu", a to su bili i izveštaji sa terena.

Jedno veče bio je red da primim sledovanje. Nadao sam se da ću, pored novca, dobiti i nešto hrane u naturi, jer su dan pre toga došla odnekud na Ravnu goru kola puna raznih namirnica. Umesto kapetana Uzelca Tarasa, našao sam narednika Gojka Ajvaza. On mi je dao samo namirnice, i to nekoliko kilograma brašna i pasulja i komad suve slanine. Uspeo sam da izvučem i nekoliko kutija duvana za zavijanje, ali bez cigaret-papira. Za mene, kao svog zemljaka, dodao je tri kutije "morave".

Čekajući kapetana Tarasa da bih dobio i novčano sledovanje, razgovarao sam sa Ajvazom. On mi je ispričao, kao nešto sasvim obično, da je pukovnik Mihailović imao negde, nije znao gde, sastanak sa žandarmerijskim majorom Dangićem. Upitao sam, ali ne mnogo zainteresovano, šta kaže taj major, kako je u Bosini.

Pričao je kako ustaše kolju sve odreda i narod diže ustanak. Od pukovnika Mihailovića je tražio da mu pošalje oficira i podoficira koliko god može, jer da nema ko da vodi bosanske seljake koji se dižu na ustanak. Postavio sam još nekoliko pitanja, ali Ajvaz nije više ništa znao o Dangiću.

Međutim, i druge vesti su bile trag koji je za sobom ostavio Dangić. Više nego ikada do sada, počelo se pričati o pokolju Srba u Bosni. Bilo je tu, prosto, neverovatnih stvari, a primetio sam da su i pretnje odmazdom bile sve žešće.

Ove priče i prepričavanje o Dangiću dali su mi ideju da prikupim što više podoficira i vojnika i da krenem sa Ravne gore. Više mi nije bilo potrebno da ispitujem ko bi hteo u borbu, jer je bilo dosta Bosanaca koji su poverovali svim ovim pričama koje su ostale za Dangićem i koji su bili spremni da od pukovnika traže da ih pusti da idu u Bosnu da se bore.

Pojavio se i jedan oficir koji mi se kao starom "ravnogorcu" ponudio da pomogne u organizovanju grupe koja bi odmah krenula pod komandu .majora Dangića. Bilo je to početkom avgusta. Baš tada su preko seljaka koji su dolazili na Ravnu goru, a i preko oficira koji su se vraćali sa terena, stizale priče o poterama žandarma, zajedno sa Nemcima, protiv komunista. Govorilo se da su negde oko Valjeva uhvatili jednog komunistu, ali i o tome da komunisti vode borbe sa žandarmima.

Do sastanka sa doktorom Jovanovićem mislio sam da su sve to komunisti i nisam pravio razliku između partizana i komunista. Ni na Ravnoj gori niko nije pominjao partizane, već samo komuniste, ako isključim pogrdna imena koja su im pridevali.

Oficir koji mi je prišao bio je poručnik Naum Zafirovski. Bio je Makedonac, stariji od mene godinu dana, iz 60. klase Vojne akademije. Vrlo temperamentan, bio je spreman da odmah počne borbu protiv Nemaca i tako zagrejan morao se hladiti na Ravnoj gori, jer su mu odmah u "gornjem štabu" objasnili strategiju "još nije vreme"; uz to, došao je posle onog saopštenja izbegličke vlade preko Radio-Londona da treba čekati bojni poziv.

Nagovarao me je da se priključim Dangiću, a ja sam mu ispričao sve što se do sada radilo na Ravnoj gori. Pomenuo sam i veze sa komesarskom upravom i kako je Voja Popović nudio komunistima da predaju oružje i da uz garanciju potpukovnika Pavlovića pođu s njim u Beograd, gde će od komesara Aćimovića dobiti dozvolu za rad i slobodno kretanje, pa im tada ni Nemci neće ništa. Zatim o sastanku Neška Nedića sa žandarmerijskim

rukovodiocima radi organizovanja napada na partizane, zajedno sa Nemcima.

Nije mi uspelo da Zafirovskog zadržim. Da je ostao jos samo nekoliko dana, sudbina bi mu bila drugačija. Otišavši sa Ravne gore, Zafirovski je prošao pored majora Dangića i stupio u Romansijski partizanski odred. Posle izvesnog vremena, na inicijativu Svetozara Vukmanovića Tempa, kao Makedonac bio je upućen u Makedoniju da pomogne u organizaciji partizanskih odreda. Na putu za Makedoniju zadržao se u 1. šumadijskoj brigadi, ali su ga u borbi kod Prijepolja Nemci zarobili i uputili u koncentracioni logor u Mathauzenu. Preživeo je logor, i po povratku, posle oslobodenja, kao oficir, bio je raspoređen u Osmu diviziju KNOJ-a. Tu se sreo sa Benjaminom Samokovlijom, koji je tada, kao oficir, bio takođe u štabu KNOJ-a.

Pošto je Zafirovski otišao, iznenadio sam se kada sam video da se na Ravnu goru vratio Miloš Vučković. Nas dvojica nismo više jedan pred drugim krili da nam se ne sviđa to čekanje "ravnogoraca", a naročito povezivanje sa Ljotićem i dobijanje novca iz Beograda, pa smo se složili da treba što pre otići sa Ravne gore. Vučković se ponudio da među podoficirima organizuje sve one koji bi hteli. poći i da jednog dana na raportu istupimo svi sa svojim zahtevom. Što se tiče zakletve kralju, u njoj nije rečeno da se nećemo boriti protiv Nemaca, a da li je kralj protiv te borbe ili je za nju, to mi nismo znali.

Miloš Vučković i ja smo bili dobro odmakli u tim svojim dogovorima, kad jednog dana, ne rekavši mi ništa, Miloš opet nestade sa Ravne gore. Tek mnogo kasnije saznaću da je dolazio k [Venijaminu Marinkoviću](#), partijskom i partizanskom rukovodiocu, da ga izvesti o stanju na Ravnoj gori. To je još jedanput učinio, ali o tome će biti reči docnije.

Vučkoviću sam rekao da mi se ne ide, k majoru Dangiću, mada sam na Ravnoj gori slušao da predvodi ustanike. Ali nisam hteo da budem potčinjen žandarmerijskom majoru. Miloš me je podržavao u toj odluci rekavši da se u Bosni može boriti i bez komande tog majora.

U to vreme, kad su Miloš Vučković i Naum Zafirovski otišli, ja i moji vojnici radili smo na aerodromu. Ukoliko je neko od nas u početku i pomislio da se stvarno pripremamo za primanje avionskih pošiljki od

Engleza, to sada više niko nije verovao. Kad smo kupe drva pripremili i rasporedili, benzin nismo dobili, ali nam je Pavlović naredio da ravnamo teren da bi se avioni mogli spustiti.

Niko od nas nije znao kakva treba da bude pista ni koliko duga, ali je teren na Igrištu bio prirodno pogodan. Mi smo radili toliko da se vidi da nešto radimo. Sem jednog Pavlovićevog dolaska i radoznalih seljaka, niko nas nije obilazio.

Naravno, ovaj naš "aerodrom" prikazivan je svima koji su dolazili na Ravnu goru, s obrazloženjem da ćemo dobiti pomoć u oružju, municiji i opremi, a govorilo se da će uskoro i padobranci da se spuste na njega. Takve su se priče naročito širile među seljacima, koji su sve manje dolazili na Ravnu ogru.

Dešavalo se često da avioni preleću noću preko Suvobora. Najčešće im je pravac bio sever-jug, i obratno. Možda je nekome od naših oficira palo na pamet da to iskoristi za ovakvu priču, jer ko će znati da li nam je neki od tih aviona spustio koji paket uz pomoć padobrana. U to sam se uverio kad je Pavlović naredio da uveče dežuramo na "aerodromu" i dao nam devet flaša po pola litra benzina, koje je negde nabavio Taras. Isto tako nam je saopštio da će avion te večeri kružiti iznad Ravne gore i da će imati upaljene zelene i crvene svetiljke na krilima. Kada avion napravi tri kruga, treba sve kupe drva istovremeno polit i zapaliti. To je ugovoreni signal. Tada će avion smanjiti visinu i spustiti padobrane. Još nam je naredio da pazimo gde će padobrani pasti, a i da nekog ne ubiju.

Posle uobičajene večere od malo retkog kačamaka i komadića sira, izišao sam sa vojnicima na Igrište. Sedeli smo i razgovarali. Vojnici bi obično pričali o svojim selima, brinući se kako je kod kuće. Negde oko ponoći čuli smo zvuk aviona. Potrčali smo do kupa da bismo bili spremni da ih zapalimo. Avion je leteo gotovo iznad nas, imao je i zapaljene svetiljke na krilima. U brzini sam zaboravio koje boje treba da budu te svetiljke, ove su bile obične.

Verovao sam da je priča o avionima samo izmišljena, ali ipak sam trčao od kupe do kupe i čekao da se avion vrati i počne kružiti izriad Ravne gore.

Prolazile su sekunide, pa minute, onda smo opet svi seli i od muke zapalili jednu kupu oko koje smo se okupili.

Naređenje je bilo da dežuramo do dva sata noću, a onda smo se vratili u logor.

Nisam vojnicima prenosio šta se sve događa na Ravnoj gori, već sam ih puštao da sami dolaze do tog saznanja; nastojao sam da veruju samo ono što vide, a ne i ono što im ponekad oficiri iz "gornjeg štaba" nameću. Uskoro ću se uveriti da su ti moji vojnici videli i više nego što sam ja mislio. Do sličnog zaključka ću doći i u odnosu na podoficire, upravo na one koji su govorili da su spremni da krenu sa Ravne gore.

Noć je prošla kao i svaka druga i moje uverenje da je ovo sa aerodromom i padobranima običan ravnogorski trik i manevar, postalo je još čvršće.

Tog jutra probudili smo se kasnije. Da nije bilo galame i jednog pucnja kod "gornjeg štaba", ne bismo se još probudili, jer smo bili umorni od noćnog dežuranja. Istrčali smo iz bivaka, a odozgo se i dalje čula vika i nekakvo jaukanje.

Potrčali smo ka "gornjem štabu" i negde na sredokraći između našeg bivaka i "gornjeg štaba" ugledali poručnika Pažina kako se otima za pušku s jednim vojnikom. U tom trenutku se nisam ni setio da je to onaj Ličanin koji je nekad bio kod mene i kojeg sam dodelio za stražu kod "gornjeg štaba". Još pre nego što smo mi stigli, dotrčao je žandarmerijski podnarednik Milutin Janković, koji je bio komandir te straže. Za njim su još neki dotrčali, pa smo uskoro razdvojili Pažina i Ličanina, kojeg je Janković veštim udarcem oborio na zemlju i stao mu nogom na grudi.

Uto je dotrčao i major Palošević i naredio da Ličanina svežu i odvedu u "gornji štab".

Pažina su Palošević i Mešković odveli u ambulantu. Primitih da Pažin nema oružja, odnosno pištolja.

Ravnogorski lekar, koji je inače bio zubar, malo uplašeno a i nevešto počeo je da obrađuje ranu, dok je Pažin stisnuo zube i ječao. Zrno je prošlo kroz

butinu i doktor Rip je rekao da kost nije povređena, ali bi bilo dobro da Pažina odvedu u bolnicu.

Palošević je bio najaktivniji i već je poslao Meškovića da iz neke kolibe dovede konja da bi Pažina prebacili do prvog sela, a odatle u Gornji Milanovac u bolnicu..

Vojnika Ličanina odveli su u prostoriju gde je bila smeštena straža.

Oko "gornjeg štaba" vladala je gužva i zabuna. I oficiri i podoficiri pitali su jedna druge šta se desilo. Bila su tu i dva-tri oficira za koje nisam znao odakle su, "jorgandžije", kako su ih zvali "ravnogorci". Neko je rekao da je pucano na pukovnika.

U toj gužvi prišao mi je kuvar Benjamin. Njegova kuhinja za oficire bila je u prostoriji do pukovnikove sobe, pa sam ga upitao da li zna šta se desilo. Benjamin mi je, da ne čuju drugi, aspričao kako je u Dražinoj sobi bila velika i žučna rasprava, pa nije mogao razumeti o čemu se govorilo. Onda je iz sobe istrčao poručnik Pažin a za njim još jedan oficir, koji je prišao stražaru i nešto mu rekao. Stražar je potrčao za Pažinom niz brdo i odjednom se čuo pucanj.

Benjaminu sam rekao da nikome ne govori da je čuo svađu, jer bi mogao nastradati.

Prvi oficir koga sam ja video pored Pažina bio je major Palošević, a odmah za njim stigao je potporučnik Pavle Mešković. Ja sam dolazio odozdo, iz suprotnog pravca. Zaključih da je, prema onome što mi je Benjamin rekao, jedan od one dvojice bio taj koji je stražaru nešto rekao.

Dok su u ambulanti previjali Pažina, stigao je i Mešković sa seljakom koji je vodio konjića. Mali brdski konj imao je drveni samar koji nije bio ni pritegnut.

Palošević i lekar pomogli su Pažinu da se popne na konja. Nikome nisu dali da se približi Pažinu, koji je oko sebe gledao kao tražeći nekoga kome bi nešto rekao. Smestili su ga na samar, koji je Gojko Ajvaz prekrpio ćebetom, i krenuli prema selu Planinici, udaljenom dobar sat hoda. Tu je trebalo da

uzmu seoska kola i prevezu Pažina u Gornji Milanovac. Sa Pažinom su pošli major Palošević i potporučnik Mešković. Tek kada su polazili, na vratima kolibe pojavio se pukovnik Draža Mihailović i, ne upitavši ništa, naredio Paloševiću da se hitno vrati čim Pažina smesti u bolnicu.

Tako je poručnik Pažin pošao na svoj poslednji put, sa koga se više nikad nije vratio.

Palošević i Mešković, a i žandarmerijski kaplar Blagoje Kovačević, koji je vodio konja do sela Planinice, a od Planinice, po njihovom kazivanju, vozio kola do Gornjeg Milanovca, govorili su isto: Pažin je mnogo iskrvario i tek što je došao u bolnicu, umro je.

To je onaj zakon šume o kome je u izbeglištvu, u inostranstvu, pisao Pavle Mešković u "Knjizi o Draži", kada je rekao da je Draža opomenuo generala Novakovića da na Ravnoj gori vlada zakon šume.

Sve do povratka majora Paloševića, na Ravnoj gori se nagađalo šta se desilo sa poručnikom Pažinom, a zatim o tome kako je od takve rane mogao da umre onako jak čovek kakav je bio poručnik Ilija Pažin.

Mene je jedna od tih priča posebno pogodila, a još više uplašila.

Narednik Ajvaz, koji je radio kod žandarmerijskog kapetana Uzelca, rekao mi je u razgovoru da pukovnik i Taras vode istragu nad onim mojim vojnikom.

To naglašavanje da je moj vojnik taj koji je pucao na Pažina, mene je uplašilo. Ako je taj vojnik mogao pucati na poručnika koga je dobro poznao, jer Pažin je bio Dražin ađutant i često je tom vojniku naređenja izdavao, zašto ne bi mogli narediti da taj vojnik i protiv mene nešto izjavi. Nisam mogao odgonetnuti šta se dešavalo kod Draže u sobi posle čega je Pažin istrčao napolje. Pa ni ono što mi je nedavno Benjamin napomenuo, da Pažin želi da ode sa Ravne gore, po mojem mišljenju, nije moglo biti osnovni razlog da neko puca u njega.

Došao sam do zaključka, ili mu je naređeno da uradi nešto što njegova čast nije dozvoljavala, ili je znao nešto što je moglo da bude opasno za one gore.

Najzad, Pažin je iz Tometnog Polja donosio pakete sa novcem koji je slao Ljotić ili neko drugi iz Beograda. Nije bilo potrebno da suviše dugo o tome razmišljam. Rasplet je, bar za mene, došao brže nego što sam očekivao.

Potpukovnik Pavlović je poslao Milutina Jankovića da mi javi da hitno dođem u štab. Bilo mi je jasno da moram biti oprezan da ne budem i ja u kakvom bekstvu ubijen.

Uzeo sam pištolj i metak ubacio u cev tako da to vidi i žandarmerijski podnarednik, koji me upita šta će mi to.

"Da se nađe", rekoh odlučno, "da ne prođem kao Pažin." Naredih mu da pođe, a da ću ja za njim doći u štab.

Nisam čekao da Milutin Janković odmakne daleko, već sam odmah za njim pošao i ja. Ušao je u Dražinu sobu, ja sam sačekao da on izađe, pa sam orida ušao. U sobi su, pored Draže, bili Palošević i Uzelac.

Propisno sam se javio. Draža se nije ni podigao sa stolice, već je samo lulom udario u pepeljaru, stresao malo pepela i, popravivši naočare, pogledao me preko njih.

Stajao sam u stavu mimo i čekao, učinilo mi se, dugo.

Potom je počelo ispitivanje.

Kada sam poslednji put razgovarao s tim Ličaninom? Da li mi je šta govorio za ađutanta, poručnika Pažina? Jesam li ja imao kakve razgovore sa Pažinom, da li smo se svađali? Sećam li se da smo imali nesporazum u Zaovinama i na Tari?

Ređala su se pitanja i ja sam se sve više osećao kao pred sudom koji treba da me osudi.

Odgovarao sam koliko sam mogao pribranije. Iako su bile avgustovske vrućine, meni su izbile hladne graške znoja po čelu i niz kičmu me podiđe jeza. Kroz glavu mi prostruja misao: ako do čega dođe, bar da svoj život

dobro naplatim, pa sam kao slučajno popravio opasač i pištolj namestio tako da ga mogu brzo upotrebiti.

Čini mi se da ni Paloševiću nije ovaj pokret promakao, pa i on popravi pištolj.

Slušajući pitanja i odgovarajući, očima sam pratio šta ko radi.

Iznenada, kao grom iz vedra neba, Draža me ošinu pitanjem:

"Jeste li vi i Živić na Rudniku vodili borbu sa Nemcima i zarobili jednog nemačkog vojnika?"

Gledao sam u pukovnika da bih se pribrao.

"Odgovorite, Martinoviću, šta čekate?" viknu on.

"Gospodine pukovniče, ja za to ne znam. Možda je posle mog odlaska Živić vodio kakve borbe. Posle vašeg sastanka sa Dangićem", produžio sam, "ovde se priča kako se u Bosni vode borbe protiv ustaša. Gospodine pukovniče, dozvolite mi da napustim Ravnu goru, kao i drugim Bosanicima podoficirima i vojmcima, koji hoće da pođu sa mnom, jer mnogi žele da se bore. To je sve što bih imao da vas molim. Ako mi ne dozvolite, moraću da pobegnem."

Draž se trže na moje poslednje reči. Palošević učini pokret kao da će se mašiti pištolja, kad Draža podiže ruku i reče: "Čekajte!"

Ne znam na koga se odnosilo to "čekajte", na mene ili na Paloševića, ali sam bio spreman za odbranu. Možda je "čekajte" bila neka misao koja se tek tada rodila u njegovoj glavi, neka ideja koju će uskoro ostvariti. Posle toga je mislio nekoliko minuta, koji su za mene bili dugi časovi preznojavanja, a onda nešto našvrljao olovkom po hartija i tu ceduljicu dodao Paloševiću.

Palošević je čitao, a ja sam pomno pratio i video kad on klimnu glavom kao da odobrava.

Pukovnik Mihailović, videvši da i Palošević odobrava, obrati se meni:

"Dobro, Martinoviću, vašu molbu ću uzeti k znanju, sada se možete udaljiti."

Prvi put za mojih deset godina vojne službe ova vojnička fraza učini mi se potpuno prihvatljivom.

Pošao sam oprezno ka vratima, ne verujući više ni sam sebi da se sve tako svršilo, a znao sam da je s druge strane vrata žandarmerijski podnarednik Milutin Tanković. Kad sam izišao, pogledao je u mene a gledao je i u vrata, kao da je čekao da neko iz Dražine sobe izađe i da mu izda naređenje.

Izišao sam iz kolibe niz ona dva-tri stepenika i pošao u svoj bivak, brišući hladan znoj sa čela. Seo sam uz put na panj i drhtao. Pokušavao sam da se setim svake reči koju sam izgovorio kada mi je postavljeno pitanje da li sam vodio borbu na Rudniku i da li smo Živić i ja zarobili nemačkog vojnika.

Da li je moj odgovor bio ubedljiv? Ko li je mogao Dražu obavestiti o zarobljavanju nemačkog vojnika?

Počeo sam se prisećati svake reči koju sam rekao svom drugu Topaloviću kada je bio na Ravnoj gori. Sigurno me je on tužio Draži, a mene je lagao da je održao reč i da me nije tužio. Topaloviću sam ispričao da sam zarobio nemačkog podoficira, a Draža me je pitao za vojnika. Sem toga, Topaloviću sam rekao i kako je izgledao taj zarobljenik kada sam ga zarobio. Te detalje me nije Draža pitao, a možda ih je i Topalović izostavio.

Osećao sam po držanju ostalih da sam u nešto drugačijem položaju u odnosu na ostale oficire, naročito u pogledu ishrane. Nije ovo bilo prvi put da sam se toga setio, ali mi je sada sve izgledalo drugačije. Zaronio sam u svoje misli i ne primetivši Nikolu Vučkovića, dok nije stao ispred mene.

On me upita zašto sam bled, da nisam bolestan.

"Nisam bolestan, ali mi se zlo piše. Bio sam na saslušanju. Hteli su mene da okrive za ono što su oni uradili, jer je to, kažu, moj vojnik uradio. Ovih poslednjih dana, znaš i sam, radili smo na onom 'aerodromu' na koji nikad niko neće sleteti, jer oni nemaju ni s kim veze. Sem toga su me pitali za onog Nemca što smo ga na Rudniku zarobili. Ti, Nikola, nemoj za živu

glavu ma šta pričati o onom zarobljeniku, pravi se da nemaš o tome pojma. A sada pođi gore ne bi li saznao šta će uraditi s onim vojmkom kojeg su zatvorili."

Nikola je otišao u "gornji štab" i kada se vratio, saopštio mi je da je žandarmerijski podnarednik Janković odveo vezanog Ličanina, koji je osuđen na smrt. Još je dodao da više ne odlazim u štab, među one oficire.

Tih nekoliko dana do polaska sa Ravne gore više puta sam imao prilike da slušam o pogubljenju Ličanina. Tu priču je širio Milutin Janković. Ona je postajala sve strašnija i neljudskija, zbog njegovog dodavanja, jer je on želeo da bude neko koga se svi plaše.

Jedno veče pred grupom podoficira pričao je kako je klao Ličanina, kako mu je prerezao grkljan, a on je krkljao i kolutao očima. Način na koji je to Janković pričao, prisiljavao je svakog od nas da o njemu razmišljamo. Umesto da se takav čovek odstrani, Janković je postao lični čuvar Draže Mihailovića. Sa Ravne gore je upućen kasnije za četničkog komandanta u dragačevski kraj. Teško je u tom kraju naći čoveka koji nije čuo za zverstva ovog žandarmerijskog podnarednika, koga je Draža Mihailović unapredio u čin žandarmerijskog poručnika. Ne samo da ga je unapredio već mu je iz specijalne naklonosti bio i venčani kum.

Ovaj patološki tip, prema pričanju mnogih ljudi iz tih krajeva s kojima sam posle rata razgovarao, prevršio je u klanju i zverstvima sva četnička merila. Postao je opasan i za četničke glavešine pa je, po naređenju Draže Mihailovića, Jankovićevog venčanog kuma, Predrag Raković organizovao njegovo ubistvo.

Doveden je na prevaru u jednu crkvu i tu je zaklan na jedan od načina na koje je on klao svoje žrtve. Ali to veče pred kolibom Svetozara Tomovića, dok je Janković pričao kako je klao Ličanina, niko nije mislio šta će biti od ovog čoveka.

Iste ili druge večeri opet se na Ravnoj gori pojavio narednik Miloš Vučković. Objasnjavao mi je kako je išao po uniformu koju je ostavio kod jednog prijatelja u Kraljevu, ali nije mogao doći do njega pa će morati da ide ponovo. Miloš je već čuo ravnogorske novosti, a i ja sam mu detaljno

ispričao o ubistvu poručnika Pažina i o svemu što se meni dogodilo. Pred Milošem nisam ništa krio. Rekao sam mu da je pukovnik primio k znanju moju molbu za odlazak sa Ravne gore. Sada samo da što pre organizujem sve one koji hoće u borbu.

Miloš mi je nabrojao desetak novih podoficira koji su došli dok smo mi radili na "aerodromu", ali nije znao hoće li i od njih neko poći s nama. U "gornjem štabu" se priča da će pukovnik poslati u Bosnu sve koji hoće da se bore.

Obradovao sam se takvim vestima. Računao sam da će sa mnom poći polovma, čak više od polovine ljudstva sa Ravne gore.

Od Miloša Vučkovića čuo sam da ima dosta partizana u šumama, a verovao sam mu, jer sam ih i sam video tada na Ravnoj gori, a slušao sam i od seljaka koji su dolazili da je raspoloženje za borbu sve veće. Najzad i oficiri koji su se vraćali sa terena govorili su o tome.

To popodne došao je Aca Mišić ljut i, kao obično, pijan, da se izjada Draži. Pričao je da su partizani napali žandarme u Mionici, a posle toga došli k njemu da ga ismevaju što se izležava i što govori da nije vreme za borbu protiv okupatora.

Bilo je to neobično, ali ovog dana Draža je pred veče sedeo pod venjakom i pio sa Mišićem, Tarasom i drugim oficirima. S njima je sedeo i jedan visoki seljak. Bio je to Radovan Ćirović iz zaseoka Ćirovići, koji pripada selu Planinica. Reč je bila o kumstvu kojeg je trebalo da se prihvati pukovnik Mihailović, čime je Aca Mišić želeo da uveliča ličnost pukovnika.

Mišić je nagovorio Ćirovića da pokvari staro kumstvo i da uzme za kuma Dražu Mihailovića, a ovo veče nagovarao je Dražu da se prihvati tog kumstva. Radovan Ćirović doneo je bogate ponude za novog kuma.

Mene je pred veče pozvao u "gornji štab" Mešković. Bio sam oprezan pa sam pošao sa Nikolom Vučkovićem. Mešković mi je samo rekao da mi je njegova verenica poručila da sutra, u nedelju, dođem kod kolibe Veskovića, tamo će me čekati Slavka i moja sestra od tetke iz Beograda. Mešković, inače, nije hteo da razgovara sa mnom.

Sutradan ujutro, pošto sam dobio odobrenje od potpukovnika Pavlovića, poveo sam patrolu i pošao do Veskovića kolibe.

Tamo sam našao sestru Anicu i bolničarku Slavku. Anica je donela cigareta i druge ponude, što sam podelio sa svojim vojnicima. Pričala mi je da u Beogradu ima izbeglica iz Bosne, ali da nikoga nije našla ko bi joj mogao ma šta reći p mojem ocu i majci. Ono što je pričala o životu u Beogradu nije se mnogo razlikovalo od drugih kazivanja, samo što je različito pogađalo.

Otrpazio sam je do sela Ba i pomogao da se snađe za prevoz do Kadine Luke, a ja sam prečicom, preko Planinice i Igrišta, oko pola noći stigao u svoj bivak.

Slavka, koja je ostavila mene i Anicu da se ispričamo, bila je otišla u svoje selo a sa mnom je zakazala sastanak za sredu. Ona je te cele nedelje bila slobodna i ja sam se kolebao da li da joj kažem da odlazim sa Ravne gore.

Sledećih dana, uz pomoć Miloša Vučkovića, Mitra i Save, obišao sam sve koji su se odlučili da pođu sa mnom. Među njima je bio i Svetozar Filipović iz obližnjeg sela Brežđa, pitomac podnarednik mašinske momaričke škole, s kojim sam proveo dosta časova popravljajući motor za radio-stanicu.

Nije bilo slavlja ni posebnog oproštaja što odlazimo. Umesto toga, bilo je iščekivanja kada će nam odobriti da krenemo. Normalno bi bilo da sam od potpukovnika Pavlovića ili nekog drugog iz štaba dobio prvo obaveštenje ili naređenje za odlazak. Mnogi od nas koji smo se dogovorili da pođemo, interesovali smo se za to na sve moguće načine. Ipak, obaveštenje smo dobili od narednika Seničara. On je rekao da će nas pukovnik poslati u Bosnu pod komandu [žandarmerijskog majora Dangića](#).

Franjo Seničar je bio pijan i govorio je svašta, pa mi je narednik Sava rekao da bi trebalo da se pričuvam majora Dangića.

Odgovorio sam, neka bude šta bude, samo da odem odavde. Sve dok nisam bio van domašaja "gornjeg štaba", nikome nisam rekao da nemam nameru da idem pod komandu majora Dangića.

Dobio sam još tri nova vojnika. Jedan je bio policajac i zvao se Boško. On će mi pomoći da docnije izbegnem pokušaj majora Dangića da me uhvati i ubije. Vojnicima nazivam sve koji su služili vojsku a nisu imali čin, mada je retko ko imao vojničku uniformu.

Čuli smo da je pukovnik opet otišao u Struganik jer je zakazao neke važne sastanke. Bio sam na ivici iskušenja da pođem na raport i pitam šta je sa našim odlaskom, kada sam dobio poziv od potpukovnika Pavlovića da se javim "u gornji štab" radi pripreme za polazak.

Posle opširnog predavanja o situaciji u Bosni i borbama koje vode ustanici pod majorom Dangićem protiv ustaša i "Turaka", Pavlović mi je saopštio da je pukovnik naredio da mu se javim sa celom svojom grupom u Struganiku, gde će izvršiti smotru.

"Morate dobro doterati sve da vojnički izgledaju, jer će vas tamo pozdraviti i [komandant žandarmerije pukovnik Trišić](#)", rekao je Pavlović. "Za pokret morate biti spremni 15. avgusta. Je li vam jasno?"

"Jasno, gospodine potpukovniče", gotovo sam viknuo, oštro pozdravio i okrenuo se nalevo krug. Pavlović me još upita koliko će nas biti. "Ne znam tačno, mislim 25 do 30 vojnika i podoficira", odgovorih.

"Oho", ote se Pavloviću, "Zar toliko?"

Ja ponovo pozdravih i Pavlović me više ne zaustavi.

Došao sam najpre među podoficire i rekao:

"Ko hoće u Bosnu, neka se pripremi za prekosutra da pode sa mnom u Struganik na smotru."

Narednika-vodnika Mitra, kao najstarijeg, odredio sam da pripremi podoficire, a ja ću pripremiti vojnike. Postrojio sam svoje vojnike, što sam retko činio, i objasnio im da se sprema jer za dva dana polazimo. Ako neko želi da ostane, neka se slobodno javi.

Ne čekajući na ručak, pošao sam već poznatom stazom da se oprostim sa Slavkom kao što sam joj obećao.

Činilo mi se da sada vreme sporo prolazi. Računao sam da skoro četiri meseca poznajem pukovnika Dražu Mihailovića. Od ta četiri meseca samo petnaestak dana sam bio na Rudniku.

Razmišljajući o vremenu provedenom na Ravnoj gori, stigao sam i do koliba gde me je čekala Slavka.

Posle ručka smo dugo razgovarali, a onda me je ona pratila kroz šumu gotovo do "gornjeg štaba". Na rastanku mi je rekla da je odavno čula da će me pukovnik uputiti u Bosnu jer sam buntovnik i, na moje iznenađenje, dodade da se pričuvam majora Dangića.

Dugo sam je nagovarao da mi kaže odakle zna da mi sa te strane pretila opasnost, ali to nije smela da mi kaže. Rekla je da je rešila da uskoro prestane da nosi poštu sa Ravne gore u Beograd, makar morala da prestane da dolazi u selo roditeljima.

Da ne bi niko primetio moju odsutnost, posle rastanka sa Slavkom otišao sam do Saše Teodorovića da slušam Radio-London. Tamo je bilo još podoficira i oficira i ja sam se trudio da budem zapažen, pričajući kako se uveliko spremam za polazak.

Svetozar Filipović, slušajući kako govorim o pripremama za polazak, tražio je da i njega povedem. Obećao sam da ću zamoliti potpukovnika Pavlovića da ga pusti. Rekao sam da ću sutra poslednji put doći i da želim da na put ponesem sveže vesti. Odlazeći, obećao sam da ću se sutra pozdraviti i sa Sašom Teodorovićem. Uspeo sam da ga upitam kako napreduje veza, a on mi je odgovorio da još nema ništa.

Sutrašnji dan sam iskoristio da se pojedinačno oprostim od oficira i svih koji i dalje ostaju da čekaju Dražino "vreme". Kapetan Miloško Uzelac Taras dao nam je za ručak bolje sledovanje i nešto novaca da nam se nađe dok ne stignemo do majora Dangića, koga je posebno pozdravio.

Potpukovnik Pavlović mi je odobrio da povedem i Svetozara Filipovića i sve koji su se odlučili da idu u Bosnu. Ponudio sam mu da i on izvrši smotru, ali je odbio, govoreći da je pukovnik izričito naredio da će on izvršiti smotru i održati govor.

Obilazio sam i šumu, i potok Grab, i kolibe, sve do Igrišta. Pogledao sam i složene kupe drva koje više niko nije čuvao. Signali za sletanje aviona, odnosno za bacanje oružja padobranima, ili nisu bili potrebni ili je naš odlazak u Bosnu sve poremetio.

Uveče sam pošao iz svoje kolibe da slušam Radio-London. Išao sam uobičajenom stazom ka "gornjem štabu" i pade mi na pamet da bi bilo dobro da povedem i nekog podoficira, pa krenuh ka kolibi Srećka Tomovića u kojoj su bili podoficiri.

U tom trenutku začuh zvuk sličan onome koji se čuje kad se bombom "kragujevkom" udari pre bacanja. Instiriktivno, kao da sam na strelištu ili na bojnopolju, legoh i nekoliko trenutaka kasnije videh blesak i čuh eksploziju bombe koja se prolomi Ravnom gorom.

Posle odobrenja da idem u Bosnu i saopštenja da će me pukovnik poslati majoru Dangiću, ja sam mislio da su svi moji problemi na Ravnoj gori rešeni i moja opreznost je popustila. Eksplozija je izazvala gužvu i uzbunu, a onda se brzo sve smirilo.

Ja sam odustao da idem da slušam vesti, pomislivši da je, možda, ova bomba bila meni namenjena jer je eksplodirala na stazi kojom sam redovno odlazio Saši Teodoroviću. Te noći gotovo nismo spavali, a sutradan, 15. avgusta 1941, trebalo je rano biti u Struganiku. Pukovnik Mihailović je zakazao smotru za 10 časova. Od Ravne gore do Struganika za mlade noge bilo je manje od tri sata hoda.

Od uzbuđenja, a pomalo i od zebnje da nešto ne poremeti naš polazak, bili smo sprenmi za pokret još pre izlaska sunca. Iako je to bilo rano, meni je prišao žandarmerijski narednik Mitrović i predao pismeno naređenje potpukovnika Pavlovića da i njega, narednika Mitrovića, uključimo u grupu. Mitrović je objasnio da je to odobrenje Pavlović napisao sinoć, da ga ne bismo ujutro rano budili.

Krenuli smo preko Igrišta i sela Planinice za Struganik. Iza nas je još u tami ostala Ravna gora, dok je sunce već obasjavalo vrhove planina ispred nas.

U Struganik, pred kuću vojvode Mišića, stigli smo oko devet časova. Nisam znao da li ukućani spavaju ili su budni, pa sam čekao priliku da se prijavim pukovniku Mihailoviću. Seljaci koji su prolazili, čudili su se tolikoj vojsci u kojoj je nekoliko njih imalo kokarde a ja oficirski amblem na šajkači. Više su gledali u naše oružje i u moju bradu nego u nas. Nisu se usuđivali da pitaju ni ko smo, ni zašto smo došli, ali su se malo podalje od kuće počeli okupljati da vide šta će dalje biti.

Kuća vojvode Mišića, posle onih ravnogorskih koliba i mog bivaka, izgledala mi je kao velelepni dvorac. Na verandi se pojavila lepa žena u dugačkoj haljini.

Odmah sam prepoznao suprugu majora Mišića i, pozdravivši je, zamolih da mi kaže da li je gospodin pukovnik Mihailović budan.

"Budan je, izvolite samo unutra", pozvala me je majorica.

Pošao sam uz stepenice i pokucao na vrata, jer me je Mišićka propustila napred. Ušao sam u lepo namešten hol. Milena Mišić mi pokaza na dvokrilna rezbarena vrata i ja ponovo pokucah.

U sobi se razgovor načas prekinu i ja čuh dobro poznati glas pukovnika Draže: "Slobodno."

Pošto sam zatvorio vrata, napravio sam dva koraka i stao mirno.

"Gospodine pukovniče, po vašem odobrenju doveo sam ljudstvo koje je spremno za smotru i odlazak u Bosnu."

Digao se Aca Mišić i predstavio me pukovniku Trišiću, komandntu žandarmerije.

Trišić mi pruži ruku i reče: "A vi ćete kod našeg Jezde u Bosnu."

Draža mi naredi sa sednem i Acinu suprugu zamoli da me počasti kafom.

Čekajući kafu, razgledao sam sobu koja je bila ukusno nameštena. Na zidu je bio veliki portret. vojvode Živojina Mišića. Moje divljenje prekide pukovnik Trišić.

Slušao sam ga pažljivo, koliko sam to mogao jer sam bio koncentrisan na svoj odlazak, bojao sam se da Draža u poslednjem trenutku ne promeni odluku.

Sve što je Trišić govorio, gotovo iste reči, čuo sam već od pukovnika Mihailovića ili potpukovnika Pavlovića i Paloševića ko zna koliko puta na Ravnoj gori.

Nešto malo se razlikovalo jer je Dangića nazivao "srpskim osvetnikom". Inače, reče da komunistički "ološ" pokušava da gurne narod u propast, da nije vreme za borbu, već treba sve snage okrenuti protiv onih koji mute i koji su i pre rata mutili. To su antidržavni elementi koji se nadaju da je sada došlo njihovo vreme. Govorio je nešto i o boljševičkoj Rusiji. Njegovo vatreno izlaganje prekinuo je ulazak Milene Mišić i miris prave kafe.

Pukovnik Draža me ponudi i rakijom, što sam učtivo odbio jer ne pijem. Potom je uzeo na mašini otkucane objave i potpisivao ih. Kada je potpisao jedno dvadesetak komada, pruži ih meni rekavši da ih predam majoru Dangiću samo za specijalne kurire koje bude slao na Ravnu goru. Tek tada me upita koliko je brojno stanje.

"Četiri podoficira, devetnaest vojnika, ja i još jedan žandarmerijski narednik koji nam se jutros priključio po odobrenju potpukovnika Pavlovića, svega dvadeset pet, gospodine pukovniče."

Potom mi naredi da priprelim stroj. Ja ustadoh, uzeh pušku o desno rame i pozdravih. Izišao sam pred kuću, postrojio svoje ljude i čekao.

Podalje je stajala veća grupa seljaka.

Pukovnik Mihailović je izašao na trem u pratnji Ace Mišića i pukovnika Trišića a onda je sišao niz stepenice.

Komandovao sam: "Mirno!" a zatim: "Pozdrav na levo!" oštro prišao pukovniku i predao raport.

"Gospodine pukovniče, bosanski odred je spreman za pokret."

Draža priđe stroju, podiže ruku na pozdrav i reče:

"Pomoz' bog, junaci", i meni dade znak da komandujem "na mestu voljno".

Pukovnik Mihailović je kratko govorio o pokoljima u Bosni i o tome kako mi, "ravnogorci", treba da visoko nosimo srpski barjak. Posle toga je govorio kako moramo imati uvek na umu zakletvu kralju, koju nikada ne smemo izneveriti. Na kraju reče da će naši zadaci u Bosni biti teški, ali da treba da slušamo komandu majora Dangića, koji se prihvatio teških obaveza i istorijske odgovornosti.

Kada je završio govor, ja sam ponovo komandovao "mirno" i "pozdrav". Pukovnik Mihailović me je rukom pozvao i ja uđoh za njima u kuću. Predao mi je zapečaćeno pismo naslovljeno na majora Dangića i rekao:

"Sada pravac Ljubovija — Bratunac. Tamo ćete naći majora Dangića, i pozdravite ga." To su rekli i Trišić i Mišić.

Tako smo krenuli iz Strugaruka prema selu Planinica, da bismo na prvom raskršću okrenuli prema selu Brežde.

Iza sebe sam ostavio ravnogorskog pukovnika Dragoljuba-Dražu Mihailovića, rođenog 27. aprila 1893. godine u Ivanjici, koji je u prvom svetskom ratu bio odlikovan Belim orlom ali je bio i pod istragom, zbog čega je zaostao po činu za svojim drugovima. Posle prvog svetskog rata svršio je sve vojne škole i preveden je u generalštabnu struku.

Za vreme kralja Aleksandra bio je načelnik Kraljeve garde. Rat ga je zatekao na dužnosti pomoćnika načelnika štaba Druge armije. Pošto je njegov načelnik, pukovnik Bogdan Maglić, bivši austrougarski oficir, bio odsutan zbog bolesti uha, Draža je primio dužnost načelnika štaba. Sa štabom armije nije pošao u zarobljeništvo, već je sa grupom oficira krenuo u Srbiju. Na tom putu smo se sreli i sad smo se rastali..

U vremenu od 10. juna do 15. jula 1946. goding u nekoliko navrata sam prisustvovao suđenju grupi od dvadeset i četiri izdajnika i ratna zločinca, predvođena Dragoljubom-Dražom Mihailovićem, koji je u toku rata za izdajstvo odlikovan i unapređen za ministra vojnog i načelnika štaba vrhovne komande jugoslovenske vojske u otadžbini. Kao ... bio sam u prvim redovima i gledao Mihailovića kako sedi ... i suočen sa teškim optužbama za dela koja je počinio i naređivao da se čine. Nije više bilo ni traga od one samouverenosti sa kojom je istupao pred nama na Ravnoj gori. Bio je to čovek kome je u ono najsudbonosnije vreme bilo teško izdati naređenje da se oružje okrene protiv neprijatelja, za odbranu časti srpskog naroda, dok je lako naredio da se to oružje okrene protiv srpskih partizana, kada je na čelu ravnogorske grupe, početkom septembra 1941. godine, izvršio prvi napad na partizansku grupu u selu Planinica.

Nas, koji smo hteli da se borimo, sprečavao je u tome, a kad to više nije mogao, pokušavao je, a ponekad i uspeo da nas likvidira. To je pokušao da učini i sa mnom, ali nije uspeo. Sve što je uspeo jeste to da me je kralj lišio čina kao vojnog begunca, koji je iz četničke vojske pobegao u borbu protiv Nemaca.

Istina, pri tom mom bekstvu, odnosno režiranom odlasku sa Ravne gore, Draža se rešio gotovo svih onih koji su bili za borbu, a pokušao je i više od toga.

Uz put mi priđe Miloš Vučković i započe razgovor o tome kako mu se ne sviđaju stavovi pukovnika Draže prema Rusima, a ni saveti kako da se borimo u Bosni.

Nisam hteo da kvarim svoje raspoloženje razmišljanjem o Draži. Prekrasna Podgorina, koja se videla u daljini ispred nas, činila mi se čarobnom i upitah hoće li neko da zapeva. Odmah se razleže pesma, lepa i skladna.

Miloš je upomo nastavljao o Draži. Da bih prekinuo taj razgovor, rekoh da ni ja nemam nameru da idem Dangiću. Otvorih zapečaćeno pismo u kome Draža traži od Dangića izveštaj o brojnom stanju ustanika pod njegovom komandom. Posebno koliko ima oficira i podoficira.

A meni je kazao da je ovo pismo važno i poverljivo. Pocepah pismo pa htedoh to da učinim i sa objavama koje mi je dao, ali me Miloš uhvati za ruku i spreči da to učinim. Zatim mi reče da će uz put posetiti rođake u Užičkoj Požegi, ali da će nas stići do Ljubovije. Ja odgovorih da ne idem u Ljuboviju, već drugim putem, prema Loznici, i u potvrdu dadoh mu objave. Još mi je skrenuo pažnju na žandarmerijskog narednika Mitrovića, koji nam se tog dana priključio, rekavši da mu je sumnjiv.

Tada nisam znao sve ono što je drug Tito u jednom svom govoru rekao:

Još u Beogradu, Glavni štab partizanskih odreda saznao je da se negde u brdima na Ravnoj gori skriva pukovnik Draža Mihailović sa jednom grupom oficira, s kojima je uspeo da se skloni i ne bude odveden u ropstvo. 'Draža do tog momenta uopće nije vodio nikakve borbe, niti su bosanski seljaci, koji su bili ustali na odbranu svojih života, stajali pod njegovom komandom. Ja sam lično, još u julu mjesecu, naredio štabu Valjevskog partizanskog odreda da stupi u vezu sa Dražom Mihailovićem i da ga privoli na borbu u saradnju s nama. Ali on je odlučno odbijao da išta preduzme protiv Nijemaca, i to, prvo, što uopće nije imao nikakve vojske, a drugo, što se bojava represalija. Do ruku našeg štaba dopro je jedan dokument, u kome nas jedan čovjek iz Dražine grupe obavještavao da Draža Mihailović želi da otpravi neke nepokorne oficire u Bosnu, tj. ljude koji su željeli da se bore. Jedan od tih nepokornih bio je poručnik Ratko Martinović, koji je od prvog dana, zajedno sa popom Vladom Zečevićem, sarađivao s nama stvorivši jedan četnički odred na teritoriji Krupnja. U tom dokumentu se govori da je Draža Mihailović riješio da pomoću jednog kriminalnog tipa ubije poručnika Martinovića kada bude prelazio Drinu.'

Uveče prvog februara 1942. godine, u jednoj borbi Valjevskog partizanskog odreda na planini Maglešu uhvaćen je, odnosno zarobljen kao pripadnik Srpske državne straže žandarmerijski narednik Mitrović, koji je, između ostalog, u mom prisustvu na saslušanju priznao da mu je Draža naredio da me ubije. Ja sam ga pre toga saslušanja prepoznao i upitao zašto je pobjegao iz manastira Tronoše. Odgovorio je da nije izvršio zadatak, a video je da mi nećemo otići k majoru Dangiću u Bosnu, pa je pobjegao u Loznicu i preko Šapca u Beograd.

Više se nije usudio izići Draži na oči, a završio je na Maglešu.

Da se, međutim, vratim događajima.

Miodrag Palošević, rođen 1901. u Beogradu. Već kao dečak bio je dobrovoljni bolničar u balkanskom i prvom svetskom ratu. Vojnu akademiju završio je 1922. I pre i u toku aprilskog rata bio je na dužnosti komandanta Prvog jurišnog bataljona. Već u Zaovinama pukovnik Mihailović ga je odredio za svoga zamenika. Međutim, dolaskom Dragiše Vasića na Ravnu goru, Palošević prestaje da bude Dražin zamenik. Isticao se kao jedan od najvatrenijih protivnika komunista i tražio da se oni bezuslovno razoružaju. Poginuo 1945. u borbi protiv NOV i POJ.

Aleksandar-Saša Teodorović, student šumarstva i radio--amater. Bio je do 1944. godine uz Dražu Mihailovića kao radista na jednoj radio-stanici. U vreme rasula četnika 1944. napustio je četnike i krio se u Novom Sadu. Kada je otkriven, osuđen je na dve godine zatvora, a po izdržanoj kazni emigrirao je iz Jugoslavije.

Milojko J. Uzelac, rođ. 1896. u Gračacu na Zrmanji. Bio je u austrougarskoj vojsci kao vodnik u 26. domobranskom puku na Ruskom frontu u Bukovini. Prebegao Rusima i bio u Dobrovo-voljačkom korpusu u borbama na Dobrudži i na Solunskom frontu. Opredelio se za žandarmerijsku službu i pred rat je bio ko-mandir žandarmerijske čete u Vinkovcima. Zarobljen je od jedinica KNOJ-a 1945. god. Njegovo zdravstveno stanje bilo je veoma loše, alkohol ga je dokrajčio i umro je pre suđenja.

Neško Nedić rodom iz sela Lelića kraj Valjeva. Završio Vojnu akademiju 1934. godine u 59. klasi, od 1938. poručnik. Kada je D. Mihailović uspostavio vezu sa izbegličkom vladom u Londonu, Neško Nedić je bio među prvima koji je bio unapređen. U toku rata, u četničkim formacijama Draže Mihailovića vršio je dužnost komandanta Valjevskog četničkog korpusa, zatim načelnika štaba Posavsko-tamnavske grupe četničkog korpusa. Kod zloglasnog Račića je načelnik štaba grupe jurišnih korpusa. Za čitaoce koji znaju koliki je korpus, moram napomenuti da su četnički korpusi bili samo nazivi, pa i kada je brojno stanje bilo nekoliko stotina ljudi, možda i manje. Neško Nedić je poginuo 1945. godine.

Vojislav Popović, rodom iz sela Brežđa, pre rata činovnik Ministarstva spoljnih poslova. Za vreme studija isticao se kao protivnik svih akcija koje su preduzimali napredni studenti i bio policijski doušnik. Studeriti su ga zvali "Voja Šonja", a na Ravnoj gori je dobio nadimak "Voja Diplomata". Pobegao je iz zemlje 1945. godine i sada živi kao emigrant u Austriji.

Artiljerijski brigadni general Ljubo Novaković komandovao je u aprilskom ratu Komskim odredom (koji je u svom sastavu imao 48. pešadijski puk i jedan brdski artiljerijski divizion iz 22. artiljerijskog puka. Od 7. do 12. aprila 1941. ovaj odred je pod njegovom komandom "duboko prodro na albansku teritoriju pravcem Gusinje—dolina Šalje" (V. Terzić, Aprilski rat, Titograd, 1963, str. 599).

Vladiku Platona i pravoslavnog sveštenika Dušana Subotića svirepo je mučio Agim Delić, licni pratilac ustaškog stožernika Viktora Gutića, i ubio ih između 4. i 5. maja 1941. ("Hrvatska krajina", od 18. maja 1941, dokument u Arhivu Bosanske krajine, Banjaluka). Sredinom maja, po naređenju istog ustaškog stožernika, počelo je rušenje banjalučke pravoslavne crkve, koja je svojim arhitektonskim rešenjem i specifičnim stilom predstavljala vredan kulturni spomenik.

Radivoje Jovanović, rođen u selu Zarubi 1918. godine. Završio je Nižu školu Vojne akademije i 1940. proizveden u čin artiljerijskog potporučnika. Već u početku ustanka bio komandir Kolubarske partizanske čete i istakao se svojim junaštvom. Nosilac je Spomenice 1941. i Ordena narodnog heroja. U činu je general-potpukovnika.

Nikola Nikčević, u početku je prišao generalu Novakoviću, a onda se odvojio i neko vreme vršljao po Šumadiji, ne vodeći borbu ni s kim, da bi se, na kraju, opredelio protiv NOB. Poginuo je u borbi sa Kosmajsko-tamnavskim partizanskim odredom februara 1942. god. O tom događaju pisale su kvislinške novine "Novo vreme" od 27. februara 1942;

Ja još tada nisam nosio petokraku, već samo srpsku trobojku na šajkači. Tražio sam odobrenje da stavim i ja petokraku, smatrajući da ću tek tada postati partizan.

Da je Milan Aćimović imao veze sa Dražom Mihailovićem još od samog početka, vidi se iz jednog nepotpisanog Aćimovićevog izveštaja koji je dobio Draža Mihailović i sa strane svojom rukom stavio primedbe. U njemu, između ostalog, stoji:

"Što se tiče mog stava prema nacionalnim ljudima u šumi, navešću jedan slučaj: odmah u početku okupacije, u toku meseca maja ili početkom juna, Nemci su bili organizovali jedn.u veću akciju da bi očistili naše šume od ostataka jugoslovenske vojske, kako su oni i sami govorili. Tu se u prvom redu mislilo na Dražu i njegove ljude. Ja sam Nemcima isticao nekorisnost i čak štetnost te akcije, govoreći da će za vreme okupacije biti uvek ljudi koji će odlaziti u šumu i bolje je da tamo padnu pod uticaj jednog nacionalnog i trezvenog čoveka negoli pod uticaj komunista. Nemci su te razloge primili, tako da do te akcije nije došlo.

Ja sam stajao na stanovištu da Dražin cilj mora da bude i naš cilj. Naš rad treba dtsfretno da koordinira, a nikako da se sukobljava. Između Draže, odnosno njegovih ljudi, i mene bio je stalni kontakt. Trebalo je da dođe između nas do jednog sastanka u blizini Valjeva, ali do sastanka nije došlo jer su komunisti presekli put. Sve je ovo takođe bilo pre obrazovanja Nedićeve vlade ...

Po mom mišljenju, u zemlji je trebalo voditi borbu samo protiv komunista. Što se tice Draže, stajao sam na stanovištu da se borba protiv njega ne samo ne sme voditi nego se mora naći načina da se naš rad koordinira s njegovim" (A. VII, VK-).

U svojim Zapisimo. iz oslobodila.čkog rata, na str. 65, izd. "Svjetlost", Sarajevo, 1946, Rodoljub Čolaković piše: "Na osnovu tog stava, Pavlović je predlagao Draganu Jovanoviću:

1) da naši borci sklone oružje na Ravnu goru i da se razidu kućama; obećavao je da ih Nijemci neće progoniti zbog toga što su neko vrijeme bili u šumi;

2) da se Dragojlo Dudić, Miša Pantić i Dragan Jovanović, koje je on smatrao vođama partizana u valjevskom kraju, mogu skloniti u njihov štab na Ravnoj gori;

3) ako je voljan da prihvati njegov predlog, on može autom da ga prebaci u Beograd, gdje će sve ovo moći da utvrdi sa Milanom Aćimovićem, 'komesarom unutrašnjih poslova'.

Veze Draže Mihailovića sa Milanom Aćimovićem mogu se videti iz izjava grupe izdajnika na suđenju Draži Mihailoviću i iz onih koje je davao optužem Dragi Jovanović:

"Predsednik: A kakva je bila uloga Aćimovića u Beogradu prema organizaciji D. M.?"

Optuženi: Aćimović je smatran kao politički eksponent te organizacije" (dok. Izdajnik, str. 391—392). Na kraju, da navedem i deo napisa majora bivše jugoslovenske vojske Vojislava Pantelića, koji je u inostranstvu pisao:

,"Sutradan, pukovnik Mihailović me pozva i pročita mi pismo kaluđera Georgija Bojića. Ovaj je tražio da se odredi jedan oficir da primi Misitine jedinice. Na kraju čitanja pukovnik Mihailović me upita šta želim: da primim Misitine jedinice, ostanem i organizujem intendanturu u Ravnoj gori, ili da budem kod njega u štabu. Imao sam utisak da i on želi da odem na mesto Misitino, te se odmah odlučih za boračku jedinicu.

Pri izlasku Draža mi reče da će mi dati naređenje i da treba da krenem odmah. U predsoblju kolibe, štaba Dražinog, vidoh potpukovnika Žiku Đurića. Počnem sa njim razgovor. Draža me pozva u sobu: Pazi šta govoriš, jer on dolazi od ministra Aćimovića. Izašao sam opet i govorio sa Đurićem duže. Izlagao mi je potrebu saradnje između Draže i Aćimovića, za koga je tvrdio da je rodoljub (Knjiga o Draži, str. 161)

To se odnosi na Saopštenje br. 15, od 22. jula 1941, vlade Kraljevine Jugoslavije (A. VII, 306, 23/46-1), u kome vlada apeluje da narod izbegava borbu i da "čeka na bojni znak iz Londona", koji će biti dat "kad dođe za to vreme".

Venijamin S. Marinković, profesor, član Okružnog komiteta za Užice.
Poginuo 29. novembra 1941. od bombe nemačkih aviona.

Jezdimir Dangić, žandarmerijski major, posle okupacije sklonio se kod brata u Ljuboviji. Odatle je dolazio i na Ravnu goru i slao dosta puta izveštaje o velikom klanju srpskog življa u istočnoj Bosni, što je sam izmišljao i što je bilo neverovatno, ali je "ravnogorcima" služilo za raspirivanje nacionalne mržnje. Pošto su ustanici koje je vodio Pera Đukanović, bivši solunski narednik, oslobodili Drinjaču i Bratunac, Dangić se lukavo nametnuo za vođu ustanka u tom delu Bosne. Kada više Nemcima nije bio potreban, strpali su ga 1942. u logor. Saveznici su ga izručili kao ratnog zločinca i javno je osuđen na smrt u Sarajevu 1946. godine.

Jovan Trišić, žandarmerijski pukovnik, odmah po dolasku Nemaca postavljen za komandanta žandarmerije okupirane Srbije. Pored naređenja komesara Aćimovića, izvršavao je revno-sno i sva nemačka naređenja. Osim organizacije žandarmerije za borbu protiv partizana, razradio je i plan za zajedničku čet-ničko-nedićevsku ofanzivu u Srbiji, koji je pao u ruke partizanima kada je zarobljen žandarmerijski major Olujević u Belanovici. Od prvih dana je saradivao sa Dražom Mihailovićem.

SA PARTIZANIMA

Došavši do raskrsnice, jedan put nam je bio dobro poznat. Vodio je preko Babine Glave na Ravnu goru, ali otud se moglo preko Maljena i Medvednika ka Ljuboviji. Tamo bih našao Dangića. Mogao bih kod Babine Glave okrenuti i na jug, možda u Crnu Goru.

Dao sam zastanak da se malo odmorimo. Niko me nije pitao kojim ćemo pravcem. Svi su imali poverenja u mene. Dok sam samo na trenutak gledao ove puteve, pogled mi se opet zadržao na putu prema Podgorini, koji sam još ranije izabrao i skrivao u svojim mislima.

Miloš je sedeo pored mene. Osetio sam njegovu nameru i pomogao mu upitavši da li hoće da obiđe svoje. Odgovorio je da će nas stići do Loznice. Nasmejao sam se njegovom obećanju, jer sam verovao da ga više neću

videti. Prišao nam je Svetozar Filipović i zamolio da pođemo preko njegovog rodnog sela Brežđa, jer želi da se oprostí od majke.

Rekoh mu da pođe napred i pripremi nesto za večeru i za smeštaj, a mi ćemo polako za njim.

Mitar, koji je lepo pevao, poče setnim glasom "S' one strane Drine gajtan trava rasla" ... I mi svi prihvatismo pesmu.

Do Brežđa je bilo dva sata laganog hoda. Išlo se stalno nizbrdo, osećao sam se kao da imam krila.

Opet smo se na potoku odmarali. Ne treba se suviše rano pojaviti u selu da nam za večeru ne stignu kakvi neželjeni gosti. Poslušao sam Miloša Vučkovića i motrio na narednika Mitrovića, ne kazavši nikome ništa. U pokretu bih ga stavio na čelo kolone. Trudio sam se da mi ne bude za leđima.

Nikola Vučković me i dalje uporno nagovarao da pođemo u njegov kraj. Ja sam mu ponudio da i njega pustim, ali nije pristao. "Idem sa vama pa šta nas zadesi", odgovarao bi mi Nikola.

Čekajući nas u selu, Svetozar Filipović je bio nestrpljiv pa je izašao dva-tri kilometra pred nas. Prvo je po vojnički raportirao da u selu nema neprijatelja.

"A ima li žandarma?" upitao sam ga.

"Nema, pobegli su od partizana u Mionicu i više se nisu vraćali. Odneli su sve svoje stvari i arhivu."

Ušli smo u Brežđe i zaustavili se pred kafanom pokojnog Bože Filipovića, oca Svetozarevog, koji je za života nadaleko bio poznat po svojoj dobroti. Kafana je bila malena, pa su je nekoliko seljaka, koji su se tu zatekli, napustili da bismo se mi smestili.

Svetozar je donosio piće, pomažući kafedžiji, a onda je otišao da donese poveće prase, pečeno na ražnju. Mi smo pijuckali šljivovicu i pevali. Moglo

je, gledajući sa strane, izgledati da smo se i napili, ali naši džepovi su bili prazni i niko nije popio više od jednog čokančića šljivovice.

Digao sam se da obiđem Svetozarevu majku, a i da vidim kakva je situacija napolju. Sumrak se spuštao. Ispred kafane i Svetozareve kuće stajala je grupica seljaka. Tu je bio i seoski pop.

Ušao sam i u Svetozarevu kuću i našao ga sa majkom Desankom. Njoj se nije moglo sakriti da ova "vojska" nekuda ide i ona je sina, tiho plačući, nagovarala da ostane kod kuće. I mene je zamolila da joj sina ostavim, a ja joj rekoh neka sam odlučiti. Filipović je bio zaista mlad i da nije bio u mašinsko-tehničkoj podoficirskoj školi, još ne bi ni vojsku služio. Nisam želeo ni da ga vratim.

Filipovićeva majka reče kako su u selu sve mladiće popisali onaj "naš Popović Voja" i poručnik Neško Nedić, a neke su i partizani odveli.

Kad sam se vratio u kafanu i kada je pečenje stavljeno na sto, ustao sam da kažem nekoliko reči.

Najpre sam se zahvalio Filipoviću i njegovim meštanima na večeri i dobrom prijemu. Zatim sam govorio o borbi, jer više nema čekanja. Ako neko ne želi ili ne može da se bori, bolje je da nas odmah napusti. Iznenadio sam se kada su jednoglasno gotovo svi pristali da idu dalje.

Bio sam Svetozarev gost i te noći sam prvi put posle aprila spavao u kući i u krevetu.

Ujutro smo se oprostili od Svetozara., koji nije imao snage da majčinu molbu ne ispuni. Iako je bilo rano, ispratilo nas je selo, pa i pop Dragomir Ćirić.

[Filipović nije ostao dugo u svom selu Brežđu. Uskoro su naišli Voja Popović i Neško Nedić pa su mu naredili da se odmah javi na Ravnu goru.](#)

Naša kolona krenula je prema selu Rajkoviću. Stotinak metara ispred nas išla je naša patrola. Uskoro smo skrenuli prema selu Bukovcu, ispred koga smo sreli grupu četnika. Prvo ih je primetila naša patrola. Ispostavilo se da

je to jedna grupa iz odreda Neška Nedića i Voje Popovića. U razgovoru mi rekosmo da idemo u Bosnu po naređenju gospodina pukovnika Mihailovića. Iz njihovog odgovora razabراسmo da je to jedna od onih četa koje vrše mobilizaciju po selima, ali kojima je, čini mi se, glavni cilj bio da se dobro ugoste.

Jedan mladić iz te grupe tražio je od svog narednika da ga pusti da i on pođe s nama u Bosnu. Narednik odobri i mladić se priključi našoj koloni.

U Bukovcu smo se zaustavili kod seoske kafane. Pod nastrešnicom od granja bilo je nekoliko stolova. Posedali smo i ja videh da je Svetozar dao dve čaturice rakije za sretna puta. Kafedžija nam je nudio rakiju i ječmenu kafu, ali nije bilo para, pa su čaturice išle od ruke do ruke. Dok smo se mi odmarali i malo prezalogajili, naišla je grupa naoružanih ljudi. Kada su došli bliže, videli smo da grupu predvodi devojka. Imala je pantalone i bluzu koja je ličila na vojničku košulju. Na glavi šajkača, a ispod nje se lepršala njena duga plava kosa.

Bilo nam je jasno da su to partizani.

Ostali smo da sedimo. Kad se približiše i videše da smo mi četnici, jer je to po našem izgledu i po oznakama činova bilo očigledno, oni zastadoše. Učini mi se da su se uplašili, ali više nisu imali kuda. Morali su prići. Iznenadio sam se kad neki od mojih vojnika i podoficira rekoše: "Zdravo, braćo partizani!" i počеше da se grle i ljube sa partizanima.

Prošlo je možda i nekoliko minuta dok partizanka ne upita ko nam je starešina.

Pošto je Boško policajac pokazao na mene, partizanka, snеbivajući se, popravi pištolj i uputi se prema meni.

Sve se odigralo u magnovenju. Nije bilo mnogo vremena za razmišljanje. Nasmejao sam se i, valjda, pokazavši time svoju dobronamemost, učinio da partizanka ne primeti moju veliku bradu i moje epolete. Pružio sam joj ruku i, pozdravljajući se, gledao koliko je lepa. Tada sam prvi put video ženu vojnika i u sebi zaključio da joj uniforma dobro stoji. Predstavih se: "Poručnik Martinović" i dobih odgovor: "Drugarica Sojka."

Ponudio sam je da sedne, a ona reče da je vođa patrola koja je dobila zadatak od štaba da uhvati nekog pljačkaša. Opljačkao je jednog seljaka u selu Paune i zapalio mu seno i staju. Upitala je kuda smo mi krenuli. Ja odgovorih da smo se uputili u Bosnu da se borimo.

Gledao sam u crvenu petokraku zvezdu na Sojkinjoj kapi. Setio sam se da mi je doktor Jovanović objasnio da je to partizanska vojnička oznaka. Htedoh upitati da li je i ona komunistica, ali odustadoh od takvog pitanja. Znao sam da takve kao Sojka i njena tri druga na Ravnoj gori nazivaju pljačkašima, a ona je, evo, vođa patrola koja juri nekakvog pljačkaša.

Jedan partizan priđe Sojki i reče da je među nama video pljačkaša kojeg traže i pokaza mi ga neprimetno.

Videh da je to onaj mladić koji nam je tek pre sat-dva prišao i onoliko nas molio da ga povedemo u Bosnu. Rekoh to Sojki i naredih da mi ga dovedu i razoružaju. On počeo da me preklinje da ga ostavim pod svojom komandom.

Osetio sam da taj mladić laže, pa mu mirno rekoh:

"Ako nisi kriv, partizani će te ispitati i pustiti. Ali ako si učinio ono za šta te optužuju, i ja bih te kaznio."

Moji vojnici i podoficiri ispričaše ovoj maloj patroli da nam je dodijalo da na Ravnoj gori čekamo pa smo odlučili da idemo u borbu.

Taj naš prvi susret sa partizanima zabeležen je u "Dnevniku" Dragojla Dudića pod 17. avgustom 1941. godine.

Istina, posle podataka da je Ravnu goru napustila grupa od oko tridesetak četnika jer su bili nezadovoljni takvim starešinama koji su uvek govorili: "Rano je za borbu; još nije vreme", u "Dnevniku" je zapisano da smo mirisali na rakiju. U stvari, imali smo malo rakije, a još manje novaca da je nabavimo. Kada sam to prvi put posle rata pročitao, pomislih, da je i Karl Marks bio kod Draže Mihailovića četiri meseca pa da ga se oslobodio, i on bi se napio i proslavio to svoje oslobođenje.

Sojka, vođa patrola, bila je zadovoljna što je zadatak tako brzo izvršen.

Gledali smo za ovom partizanskom patrolom, a Vučković se našali:

"Da pođemo, gospodine poručniče, i mi u partizane?"

Svi se nasmejaše i mi produžismo razgovor o partizanima. Narednik vodnik Sava reče kako su mu u razgovoru partizani rekli da je komandir njihove čete neki potporučnik.

Setih se generala Novakovića i potporučnika Radivoja Jovanovića i pomislih na njega, ali više nisam mogao da proverim da li je taj komandir moj poznanik.

Kafedžija, čovek u godinama, čiji je sin bio u partizanima, ponudi nam kafu-ječmenicu i kačamak.

"Da to ne potraje dugo", rekoh mu.

"Neće, domaćica je već pristavila vodu."

Ja dodadoh da neće dugo izdržati ako bude hranio svakog ko ovuda naiđe, a on odgovori da svakog i ne hrani, ali mu se čini da smo mi drugačiji od Neškovih četnika, koji mu sve pokupe a mogu popiti neizmernu količinu rakije.

Upitah ga šta sve pričaju četnici koji ovuda prolaze.

"Govore", kaže, "svašta. Hvale pukovnika Mihailovića. Zovu ga čas Čiča, čas Draža, čas pukovnik. Upisuju sve u spiskove i govore da još nije vreme za borbu."

"Eto vidiš, čiča, mi smo zbog toga i napustili Ravnu goru i pukovnika pa krenusmo u Bosnu da se borimo. Nego, vide li ti, čiča, kako ovim partizanima u patroli komanduje ono mlado žensko. I slušaju je. Šta bi da je bio tvoj sin u patroli?"

Kafedžija reče da mu je pričao sin, kad je dolazio kući, da u četi ima i drugarica i da su komesar i komandir rekli da su drugarice ravnopravne s drugovima i da se prema njima moraju tako i ponašati.

Dok smo još bili u selu, iz istog pravca kojim je otišla, ista partizanska patrola se vratila, samo bez drugarice Sojke. Umesto nje, koja mi je rekla da je studentkinja, sa patrolom je išao seljak, u narodnoj nošnji i opancima. Da nije imao petokraku na šajkači, ne bih ni pomislio da je partizan.

Čim stigoše, seljak se odvoji od patrole i uputi pravo k meni. Učini mi se da je moj vršnjak. Smeškao se prilazeći, i pruži mi ruku kao da smo stari prijatelji.

"Druže poručniče", reče i predstavi se: "Filip Kljajić."

"Sedite, druže", rekoh i ja.

Filip Kljajić, ili, kako smo ga kasnije svi zvali, drug Fića, reče da je pošao u selo Krčmar. Pošto mu je drugarica Sojka rekla da nas je srela, požurio je da nas vidi i malo porazgovara.

Bio sam u oficirskoj uniformi, s poručničkim epoletama i kokardom, sem toga zarastao u gustu crnu bradu i kosu koja je stizala do ramena.

Razgovor je počeo pitanjem kuda nameravamo dalje, a ja sam odgovorio da smo već drugarici Sojki sve rekli i da sam ja hteo još i više da pričam s njom, ne zato što je vođa patrole, već što je student, pa da malo proćaskam. Ali njoj se žurilo.

Drug Fića se slatko nasmeja:

"Znate, druže poručniče, vas trideset sa Ravne gore, pa bradati, a ona sa ovom četvorkom. Ali, opet, zadatak je izvršila. Kaže da joj odmah predadoste onog pljačkaša."

"Što da ne predamo. Vi ste poštene ljudi pa ako ne bude kriv, pustićete ga, a mi nemamo vremena da ispitujemo da li je kriv."

Kljajić reče da je čuo da idemo u Bosnu, pa se čudi kako nas je pukovnik Mihailović pustio sa Ravne gore.

"Zar ste i vi čuli za njega?" upitao sam Kljajića.

"Čuli smo i pokušali smo da uspostavimo vezu. Dolazio je na Ravnu goru naš predstavnik, doktor Jovanović. Pukovnik ga nije primio; saznali smo da se sakrio jer nije želeo da s njim razgovara."

Umeša se i Benjamin rekavši:

"Znam i ja da je Mihailović bio gore i da je naredio potpukovniku Pavloviću da ispita partizane i da im predloži da ostave oružje i prestanu da se bore."

"Zato se i čudim što vas je pustio", reče Kljajić.

"Situacija se promenila i više nas nije mogao zadržavati. Da nas nije pustio, mi bismo, verovatno, sami napustili Ravnu goru jer nam je čekanje dodijalo. Većina od nas su Bosanci. U Bosni ćemo stupiti u borbu protiv okupatora i ustaša."

"Zašto ne biste ostali ovde. Ja sam čak od Petrinje, iz Banije, a ne nameravam da idem tamo. Prvo, daleko je, a drugo, ovde se narod diže na ustanak. Naši partizanski odredi su svakog dana sve jači." Filip Kljajić se nasmejao srdačno i produžio da me ubeđuje. "Vi, družo poručniče, sigurno znate šta je fašizam. Znao da je zavladao Evropom zato što mu se niko nije ozbiljno suprotstavio."

Moji, da ih nazovem, Bosanci okupiše se oko nas da čuju šta pričamo.

Što je drug Fića više govorio, sve više sam osećao da bi, možda, bilo dobro i ovde ostati. Po interesovanju mojih vojnika, čini mi se da je bilo još onih koji su mislili kao i ja. Počeli su postavljati pitanja.

Znao sam da je moja namera da se probijam čak do Banjaluke teško izvodljiva.

"Šta je sa Rusima i Crvenom armijom?" postavi pitanje Boško policajac.

Filip Kljajić kao da je očekivao ovakvo pitanje, govorio je poduže o tome da je Hitler jak i da ima ogromnu vojničku snagu, ali će ga Crvena armija na kraju slomiti. Rekao je da Rusija dobija i saveznika kao što je moćna Engleska, a verovatno će im pristupiti i Amerika.

Trajavao je taj razgovor druga Fiće, kao kakvo predavanje, najmanje jedan sat. Govorio je tako vatreno i samouvereno da smo ga svi slušali.

"Vi ste sigurno student?" rekoah u jednom trenutku. Vama je lako. Možete gde hoćete i kako hoćete."

"Nisam ja student, družo poručniče. Ja sam običan obućarski radnik", Fića se opet nasmeja svojim srdačnim smehom i skoro me zagrlji. "Ostanite vi u Srbiji. Srbija se diže." I tada prvi put čuh njegovu omiljenu izreku, koju sam posle još dosta puta od njega čuo:

"Lepo je Srbin biti, ali teško." Na kraju reče: "Važno je da se vi svi borite protiv okupatora."

Bio sam iznenađen. Nisam mogao verovati da ovaj mladić nije završio nikakvu školu a sa toliko znanja izlaže maltene celokupnu svetsku situaciju. No, mislio sam, ipak mora da je završio neku školu, samo neće da nam kaže.

Odlazeći, Fića se srdačno pozdravio sa svima.

Kada sam uskoro počeo sarađivati sa partizanima i kada sam ga drugi put sreo, saznao sam da je završio jednu školu, a to je bilo iskustvo koje je stekao kao dugogodišnji član KPJ, a tada je već bio član Glavnog štaba Partizanskih odreda Srbije.

Krenuo sam iz Bukovca pod utiskom razgovora s ovim neobičnim čovekom, razgovora koji će za mene značiti mnogo, mogao bih reći, koji će uticati na moje opredeljenje,

Ono što je na mene ostavilo najjači utisak bilo je njegovo sasvim jednostavno i prihvatljivo kazivanje da svim snagama treba pružiti otpor i boriti se protiv fašizma. Ne optužujući nikoga određeno, jasno je rekao da sedeti skrštenih ruku znači dozvoliti da te gazi fašistička čizma. Ako bi tako postupili i Rusi i Englezi, fašizam bi porobio ceo svet.

U jednom trenutku Filip Kljajić se nije ustručavao da mi u lice kaže:

"Vi, oficiri, dužni ste da se borite za oslobođenje svoje zemlje."

Odgovorio sam, možda malo prenaglio, da ja to znam i da sam, evo, krenuo. Kljajićev drugarski osmeh me je sprečio da ne reagujem oštrije. Ne treba se ljutiti, jer to je normalno reagovanje na ono "još nije vreme", zbog čega smo mi i napustili Ravnu goru.

Marš-rutu sam određivao prema komunikacijama, sa što manje rizika da nas, eventualno, napadnu Nemci.

Sledećeg dana smo prošli kroz selo ..., rodno mesto Neška Nedića. Zadržali smo se na ručku selu i čuli da je Neško popisao sve koji su potpadali pod vojnu obavezu. Doznali smo i to da oni koji su rešili da se bore, nisu nikog pitali, već su otišli u partizane. Jedan stari solunac, izjavivši najpre kako se borio i protiv Bugara i protiv "Švaba", pohvalio je one što odoše sa oružjem. Ovi što ostadoše popisani nemaju oružja, a da imaju, i oni bi u partizane. Stari nije verovao da smo i mi sa Ravne gore.

"Neškovi vojnici se ponašaju drugačije. Oni ne bi pristali da ručaju proju i sir. Peklo bi se danas ovde prase ili jagnje i točila rakija."

Otišli smo, ali starog ne ubedismo da mi nismo partizani.

Za dan-dva marša stigli smo na konak u selo Dvorsku. Tu su nam seljaci pričali da u manastiru Tronoši, ima neki kaluđer koji prikuplja vojsku i da tamo ima i oficira.

Niko nam mje znao reći koji su to oficiri. Pomislio sam da nije tamo, možda, potpukovnik Misita. Setio sam se da mi je Lazar Savić, moj klasni drug, kada je dolazio na Ravnu goru, rekao da ga je Draža poslao na teren oko Loznice da se tamo javi potpukovniku Misiti.

Izabrao sam opšti pravac ka Gučevu i mislio, ako sretnem ili čujem za Savića, zatražiću od njega da mi pomogne da se prebacimo preko Drine. Ako u Tronoši naletim na situaciju koja mi ne odgovara, pošto sam u Vračevšnici izgubio poverenje u kaluđere, produžiću put. Bilo nas je dvadeset pet, dobro smo naoružani, municije imamo dovoljno, a izbegavamo jedino Nemce. Rešio sam da sutra podranimo i vidimo kakva je situacija u manastiru Tronoši.

Krenuli smo zorom a sunce je već izišlo kad smo stigli u gustu manastirsku šumu. Na čelu, u uniformi žandarmerijskog narednika, bio je Mitrović, a pedesetak koraka ispred njega patrola. U takvom rasporedu stigli smo pred manastir. Niko nas nije video, niko nas nije ni zaustavio. Patrola je stala kod česme podignute u čast Braće Jugovića, gde smo se malo zatim svi okupili. Prizor je bio prekrasan, pored ove česme nije se moglo proći da se ne zastane i vode ne napije.

Dok smo pili vodu, prišao nam je stari kaluđer.

"Pomoz' bog, hrisćani!"

"Bog ti pomogao!" prihvatismo i mi.

"Odakle vi, braćo dobronamemici?"

"Idemo sa Ravne gore, a uputili smo se u Bosnu da ratujemo. Jeste li vi, oče, starešina manastira?" upitah ga.

"Ne, iguman je jeromonah Georgije Bojić."

"Lepa je ova česma", rekoh.

Kaluđer počeo da govori kako je česma podignuta: uhvaćeno je u šumi devet izvora, iz kojih je voda dovde dovedena. Iz svake cevi teče po jedan izvor. Zatim je dosta opširno počeo o kosovskoj legendi i Jugovićima.

Rekoh mu da me odvede do igumana pa, ako hoće, neka se vrati i neka mojim vojnicima pokaže manastir.

Stari kaluđer pogledom pređe preko svih nas pa kad se uverio da sam ja jedini sa bradom, upita me da nisam i ja svešteno lice.

"Ne, oče, ja sam aktivni poručnik, a bradu sam pustio jer sam se zarekao da se neću brijati dok Nemce ne isteramo iz naše zemlje", rekoh ja.

Kaluđer se široko prekrsti i reče: "Bog te blagoslovio !"

U trenutku pomislih, u Tronoši je drugačije nego u Vračevšnici.

Podosmo ka jednoj od tri zgrade za koju kaluđer reče da je gospodarska zgrada. Uz put mi pokaza školu u kojoj je učio Vuk Karadžić, a ona treća zgrada su manastirski konaci.

Između tih zgrada bila je crkva. Nije mi se učinila lepa. Crkva u Banjaluci bila je lepša.

Ušli smo u gospodarsku zgradu i popeli se na sprat. Iz jedne prostorije udno hodnika čula se vesela svirka tamburice. Što smo bliže prilazili, svirka je postajala glasnija, a čulo se i tiho pevušenje.

Kaluđer pokuca na vrata i svirka prestade. On prinese uho vratima, a iz sobe se čulo dosta glasno: "Uđite, slobodno."

Uđosmo. Za stolom, nogu preko noge, sedeo je kaluđer guste i crne brade i svirao u prim.

Videvši mene u uniformi, lagano se diže sa stolice i držeći još uvek prim u jednoj ruci, praveći se važan, pruži mi ruku i reče: "Džidža."

Pruženu ruku, po svom običaju, stegoh rekovši: "Poručnik Martinović."

Bilo je to zvanično upoznavanje sa igumanom manastira Tronoše, kojeg ću još dosta puta sresti, ali s kojim se neću srdačno pozdravljati jer će nam se putevi razići.

Džidža reče starom kaluđeru da zovne popa i da kuvarice donesu meze.

Seli smo za sto. Ja sam bio iznenađen izgledom ovog igumana, učini mi se da nema ni 35 godina, a još više njegovim sviranjem na primu. Mislio sam da se kaluđeri samo bogu mole.

Trenutak kasnije pojavi se na vratima riđobradi sveštenik koji u hodu reče: "Vlada Zečević, paroh krupanjski." Seo je s nama pošto sam se i ja predstavio.

Ovakav doček u manastiru dopao mi se, još se više oslobodih kada udoše dve mlade žene, manastirske kuvarice, koje pred nas staviše bogato posluženje. Bilo je i rakije, i pršute, i sira, i kajmaka. Ne izdržah, već ispričah kako me je dočekao iguman Jovan u manastiru Vračevšnici. Džidža mom opisu dodade da ga i on poznaje. Ne objašnjavajući ništa, samo reče: "Nisu ni svi sveci jednaki."

Zečević me upita koliko vojnika imam i jesu li svi tako bradati.

"Ne, sem mene niko nema brade."

"Zar na Ravnoj gori ne nose brade?" upita me iguman.

Odgovorih mu da su bradu imali mornarički narednik Franjo Seničar, koji je uobrazio da je "morski vuk", i kapetan Milojko Uzelac Taras, koji je pustio bradu posle jedne posete komandantu žandarmerije u Beogradu, da ga tako ne bi više slali, jer se toliko isprepadao prolazeći pored Nemaca.

"Oho, zar čak u Beograd?" reče Zečević i zausti da me dalje ispituje, ali ja zamolih igumana da se prvo pobrinemo za moje ljude pa ćemo posle pričati.

"Ne brinite, gospodine poručniče", reče Džidža, "vi ste nam dragi gosti. Ostaćete u manastiru bar nekoliko dana."

Džidža iziđe i, vrativši se ubrzo, reče da se ručak za vojsku već sprema.

"Bogami, dobru četvu vodite, gospodine poručniče", reče on. "Imate i podoficira. Obradovaće se potpukovnik Misita kad čuje za vas."

Posmatrajući ova dva sveštena lica, počeh i ja da se raspitujem o situaciji u ovom kraju. Tako sam saznao da iz manastira Tronoše pokretom rukovodi delegat Draže Mihailovića za ovaj kraj, potpukovnik Misita, o kojem mi je na Ravnoj gori govorio moj klasni drug Lazar Savić. Znači, to su ti oficiri o kojima su pričali seljaci. Toga dana svi su bili na terenu da organizuju "gorske čete", a Misitu su očekivali uveče.

Sznao sam i to da su ova dva sveštena lica, Vlada Zečević i Georgije Bojić, tako reći, vršnjaci, jer su gotovo u isto vreme učili bogosloviju, i da imaju

jednu četku koju su formirali sa popom Sretenom Todorovićem, iz Cvetulje, još pre dolaska potpukovnika Misite.

Upitao sam gde je smeštena ta četa, i dobio sam odgovor da u konaku ima nekoliko naoružanih boraca a ostali su kod svojih kuća, ali da se mogu skupiti u roku od nekoliko sati.

To je bila zamisao Draže Mihailovića, slična onim četama koje su organizovali po selima oko Ravne gore Neško Nedić, Palošević i drugi.

Kada sam se počeo raspitivati kako ću sa vojnicima preko Drine u Bosnu, Zečević i Džidža su nastojali da me odvrate od te namere.

Da bi me pridobio i odobrovoljio, Džidža me povede da pogledamo manastir. Ostavismo igumanovu sobu, pošto smo se dobro pogostili, i krenusmo nas trojica bradonja: iguman u mantiji, ja u uniformi i pop Zečević, tanak i mršav, u suknenim čakširama i čizmama, ali o vratu mu je visio poveći krst. Više bi ličio na vojno nego na svešteno lice, samo kada ne bi bilo onog krsta...

Obilazeći manastir, zadržasmo se, možda, i dva sata. O manastiru je govorio iguman, a Zečević nije propustio da govori o Vuku Karadžiću./

Ukratko, Tronošu je, prema predanju, podigla Katarina, žena kralja Dragutina 1317. godine. Manastir je dva puta rušen i obnavljan. U drugoj polovini XVIII veka bio je značajan kulturni centar. U njemu je 1791. godine monah Josif napisao "Tronoški letopis". Ovaj rodoslov sadrži opis istorijskih događaja na osnovu narodne tradicije o kosovskoj bici, braći Jugovićima i kneževoj večeri uoči bitke. Original ovog letopisa nalazi se u Beču.

Zečević je znao sve pojedinosti iz života Vuka Karadžića. Pričao je kako se Vuk učio pismenosti kod svog rođaka Jefte Savića Čotrića, a onda u privatnoj školi nekog Grgurevića. Kada je u Loznici zavlada neka bolest, za koju se govorilo da je kuga, Vukov otac je bolešljivog Vuka poslao u manastir Tronošu da uči.

Pop Zečević je zahtevao da vidi moje vojnike i iguman nas je odveo u konak gde su se smestili. Zečević se rukovao sa svakim posebno i svakog zagledao. Kada je završio "smotru", pokušao je da im drži govor, ali to ispade pozdrav. Ipak je upitao: "Hoćemo li se boriti, braćo?" Moji vojnici odgovoriše: "Hoćemo", i pop je time bio zadovoljan.

Nisam hteo da se odvajam od svojih vojmka pa sam s njima ručao, a posle podne me iguman i pop pozvaše da im još pričam o Ravnoj gori.

Pričao sam sve do večere o svemu čega sam se setio, počevši od susreta sa Dražom Mihailovićem kod Mislova u Bosni. Kada sam govorio o ljotićevcu Lencu, pomenuo sam da i dalje održava veze sa Dražom i šalje novac iz Beograda. Zatim o odnosima na Ravnoj gori, o podeli na "gornji štab" i "donji štab", o odvajanju oficira. Dok jedni jedu gibanice i lumpuju, drugi jedva da imaju posnog pasulja.

Ispričao sam im o generalu Novakoviću, koga je Draža najurio sa Ravne gore, o Dražinom adutantu Pažinu, o partizanskoj delegaciji koju je predvodio doktor Jovanović.

U ovom razgovoru prećutah da nas je Draža uputio Dangiću.

Prećutao sam i objave koje je potpisao Draža, a ja ih dao naredniku Vučkoviću, koji je otišao prema Užičkoj Požegi.

Pričao sam i o Aleksaridru Mišiću, preko koga se Mihailović koristi slavom njegovog oca, vojvode Mišića, i ugledom te porodice, da bi tako pridobio narod tog kraja.

Pomenuo sam i smotru u Struganiku pre našeg odlaska i komandanta žandarmerije pukovnika Trišića.

U jednom trenutku kada sam govorio kako mi je doktor Jovanović objašnjavao da porobljeni narodi ne treba da sede skrštenih ruku, već da pomognu u borbi protiv fašizma, pop Zečević je rekao da je to već pročitao u proglasu Komunističke partije kada je u Koreniti dobio jedan letak.

"Reći ću ja Misiti da više nema čekanja. Vreme je da i mi krenemo u borbu", uzviknu on.

Tada je naišao i potpukovnik Misita pa, pošto sam mu se predstavio, morao sam da pričam sve ponovo, posle čega sam bio premoren.

Sutradan sam razgovarao čas sa popom Zečevićem, čas sa potpukovnikom Misitom, koji mi je rekao da je i on za ovu komunističku akciju. Narod je prihvata i hoće da se bori. Predlagao je, kada se oslobodi jedan deo Srbije, da prikupimo izbeglice i dobrovoljce i krenemo u Bosansku krajinu.

Vlada Zečević me je uporno nagovarao da ostanem u Srbiji. Govorio mi je kako poznaje seljake u nekoliko sela. Kad su Nemci zaratili sa Rusima, obišao je dosta sela i video da ima oružja i ljudi koji hoće da se bore, samo ih treba povesti. Rekao sam mu da mi je već i Filip Kljajić predlagao da ostanem u Srbiji, ali ne mogu sam da odlučujem o tome jer imam ove vojnike i ne smem da ih ostavim.

Pop se raspitivao kako izgleda taj drug Fića, i ja rekoh da sam zapamtio veselo lice, plave brkove i još novo seljačko odelo, ali sam još mnogo bolje zapamtio šta je govorio.

Zečević mi je predložio da podem s njim na teren oko Krupnja i da tamo formiramo odred, a Misita je rekao da će prihvatiti moje vojnike koji neće da ostanu u Srbiji.

Rekao sam svojim ljudima da se ukazala potreba da privremeno ostanemo u Srbiji, ali da ja nikog ne zadržavam na silu. Ako neko hoće da ide u Bosnu, ostaće kod potpukovnika Misite ovde u Tronoši i prvom prilikom, kada se bude organizovalo prebacivanje preko Drine, preći će u Bosnu k bosanskim ustanicima. Ljudi su se opredelili, samo je žandarmerijski narednik Mitrović upitao zar nećemo pod komandu majora Dangića.

Odgovorio sam da ni ranije nisam imao nameru da idem pod komandu majora Dangića, jer po vojnim pravilima žandarmerija ne može komandovati vojsci.

Sutradan ujutro primetio sam da narednika Mitrovića više nije bilo među mojim vojnicima.

Zečević i ja pravili smo planove kako ćemo sutra posle zakazanog zbora krenuti po selima u agitaciju da prikupimo što više ljudi i oružja. Tada sam mu otkrio da mi je pukovnik Draža naredio da se stavim pod Dangićevo komandu. Objasitio sam mu da bi na taj način ostao i dalje pod komandom Draže Mihailovića, koji bi me uvek mogao vratiti na Ravnu goru, a ja to ne želim jer hoću da se borim protiv Nemaca.

Iako su Zečević i Misita uticali na mene da ostanem, ja se još nisam opredelio za definitivni ostanak u Srbiji. To će doći docnije, kada novi događaji još presudnije budu uticali na mene.

Dok su iguman Džidža, pop Zečević i potpukovnik Misita bili angažovani oko priprema za sutrašnji zbor, ja sam to vreme proveo sa svojim vojnicima i podoficirima. Video sam da će sa mnom ostati narednik-vodnik Mitar, Boško policajac, Nikola Vučković i još tri-četiri vojnika. Nisam bio iznenađen, jer sam razumeo želju tih ljudi da se bore u svom kraju. One koji su se izjasnili za Bosnu stavio sam pod komandu narednika Save, s tim da se sutra posle zbora jave potpukovniku Misiti da ih rasporedi do prelaska Drine.

Sutradan, u nedelju, oko manastira se okupilo nekoliko stotna ljudi, među kojima je bilo i naoružanih.

Službu božju je održao iguman, a pomagala su mu dva kaluđera i pop Zečević. Iguman Georgije održao je i propoved u kojoj je pomenuo srpske junake iz ovih krajeva: Antu Bogičevića, lozničkog vojvodu iz prvog srpskog ustanka, [arhimandrita Stevana i igumana Mojseja](#). Na kraju je pozvao narod da se na njih ugleda, a sada neka idu na zbor na kome će govoriti pop Zečević i potpukovnik Misita.

U kratkom, ali vatrenom govoru pop Zečević je rekao kako će u ratu sa Rusijom Nemci biti pobeđeni. Kako su i kod nas partizani počeli borbu protiv okupatora, pa i mi ne treba više da čekamo. Na kraju je malo dramatično digao pušku i poljubio kundak, rekavši da je više neće ispustiti iz ruku. Posle njega govorio je potpukovnik Misita, a onda me je iznenadio

kad je reč dao meni, predstavivši me kao oficira koji je od prvog dana u šumi.

Bio sam zbunjen, jer je to bilo prvi put da govorim pred narodom.

Opsednut ravnogorskim "još nije vreme", govorio sam o Ravnoj gori i grupi oficira kojom komanduje pukovnik Draža Mihailović, o tome kako već mesecima sede na Ravnoj gori i ne misle o borbi protiv okupatora, kako se povezuju u Beogradu sa komesarskom upravom koju su postavili Nemci, naročito sa žandarmerijom. Pri tom sam pomenuo da je i mene u Struganiku sa Dražom Mihailovićem ispratio i komandant žandarmerije Trišić. Rekao sam kako "ravnogorci" primaju novac od Ljotića i ko zna od koga sve iz Beograda. Kao i pop Zečević, i ja sam pozvao narod u borbu. Oduševljenje je bilo veliko i mnogi su uzvikivali: "Hoćemo u borbu!"

Sutradan, prema dogovoru sa Misitom, trebalo je da Zečević i ja krenemo u sela oko Krupnja. Nisam znao šta me očekuje, želeo sam da se borim, kao što već uveliko čine partizani, na šta sam se naročito odlučio posle svog susreta s Filipom Kljajićem. Obuzela me je neka zebnja da li će uticaj popa biti toliki da se okupi dovoljno ljudi za borbu protiv Nemaca. Moja zebnja je bila posledica one višemesečne izolovanosti, mada sam video da i seljaci koji su dolazili na Ravnu goru očekuju da borba počne.

Pre odlaska oprostio sam se i od Benjamina, kome je ovaj rastanak dosta teško pao, ali se ipak odlučio da ide u Bosnu, nadajući se da će doznati nešto o sudbini svoje porodice koju je ostavio u Sarajevu.

Sutradan zorom krenula je mala kolona: pop Zečević, Sreten Aksić, dva mladića seljaka iz Korenite, Nikola Vučković, Boško policajac, još četvorica, čija sam imena zaboravio jer su i oni ubrzo otišli u Bosnu, i ja — svega nas jedanaestorica.

Pošli smo prema Mačkovom kamenu na planini Jagodnji, grebenom, iznad puta koji je od Krsta preko sela Korenite i Stolica vodio za Krupanj.

Kod Kapetanovih voda (česme koju je u prvom svetskom ratu podigao jedan kapetan čije ime nije zabeleženo) sreli smo se sa jednom partizanskom

patrolom. Pozdravili smo se srdačno, rekavši im da smo pošli u sela oko Krupnja da prikupljamo vojsku.

Partizani su bili uzdržljiviji i nisu ništa rekli o svom zadatku.

Prenoćili smo u selu Planina, u blizini Mačkovog kamena.

Uveče smo Zečević i ja jedan drugom pričali o sebi. Zečević mi je pričao da je još kao dete došao sa porodicom iz Crne Gore i već kao đak osnovne škole, za vreme prvog svetskog rata, bežao iz Loznice ispred Austrijanaca. S vremena na vreme, pušeći u mraku, Zečević je recitovao Njegošev "Gorski vijenac", koji je znao napamet. Pričao mi je i o tome kako je sada izbegao u manastir Tronošu i tamo se sreo sa potpukovnikom Misitom.

Ja nisam propustio da mu kažem kako me je otac ispratio u rat rečima: "Sine, nemoj me osramotiti!" i kako ne bih mogao zamisliti da budem nemački rob.

Ujutro rano probudio nas je domaćin, koji je sa susedima za sve nas pripremio dobar kačamak sa mlekom i sirom. Odatle smo krenuli ka selu Banjevcu. Oslanjali smo se na ljude koji su bili poznati u narodu i preko njih smo pozivali na zborove. Na zborovima smo govorili pop Zečević i ja, kao u manastiru Tronoši, a naši govori su svaki put bili sve bolji.

U Banjevcu smo odseli kod Rajka Markovića, koji je učestvovao u prvom svetskom ratu sa svoja četiri brata. Iz rata je izišao kao rezervni narednik i postao vatreni pristalica Radikalne stranke. Kao policijski pisar bio je mnogim nitima povezan sa seljacima.

Rajko Marković je 27. marta 1941, na čelu povorke u Krupnju, nosio zastavu i sa ostalima uzvikivao: "Bolje rat nego pakt!" Zbog toga smo odlučili da počnemo od njega, a dobro ga je poznavao Zečević, mada nisu bili politički jednomišljenici. Meni to nije smetalo, jer o političkim strankama i stranačkim borbama gotovo da ništa msam znao.

Posmatrajući Rajka, video sam da se prema nama odnosi sa poštovanjem i da je, tako reći odmah, prihvatio da se angažuje u mobilizaciji dobrovoljaca.

Na Mačkovom kamenu se svake godine 28. avgusta, na Veliku gospojinu, održavao zbor i vašar. Rajko Marković i Zečević uključili su i domaćine preko kojih bismo pozvali na zbor što više ljudi sa oružjem. Najvažnije je bilo obavestiti seljake da će se vašar održati. Krupanj, u kome je bio nemački garnizon, bio je dosta blizu pa smo se bojali da ljudi neće doći. Rajko je pozvao na zbor i svog prijatelja iz rata, solunca i rezervnog kapetana Mihaila Popovića.

Naš dolazak u sela nije ostao neprimećen. Od kuće do kuće glas se širio i brzo bi se okupilo negde pet, negde deset ili više domaćina. Raspoloženje je bilo dobro. Osećao sam da će se u ovom kraju brzo okupiti dobar odred vojnika. Sada je već brojao oko tridesetak boraca.

Dvadeset sedmog avgusta prošli smo kroz selo Kržavu i uveče se zadržali u nekim kolibama u blizini Mačkovog kamena. Ovo kretanje danju sa oružjem ulivalo je hrabrosti, narod je osetio da Nemci nisu takva sila kako se o njima govorilo u aprilskom ratu.

Ujutro smo bili na Mačkovom kamenu kod spomenika i sačekivali ljude. Nastojali smo da sa svima razgovaramo. Vašar nije kao u mirno doba, ali ipak se skupilo nekoliko stotina ljudi i žena. Mada smo mi u razgovoru, prolazeći kroz sela, tražili da ljudi ponesu oružje. Svako je doneo i ponešto od jela, po običaju, pa je bilo dosta za sve nas.

Na Mačkovom kamenu sam upoznao i Miću Jeremića, s kojim ću se docnije još dosta puta naći u našoj komandi mesta u Krupnju.

Govorili smo na zboru kao i u Tronoši i pozvali one koji imaju oružja da odmah ostanu s nama. Zečević je pomenuo srpske junake koji su na ovom mestu dali svoj život za slobodu. Onima koji nemaju kod sebe oružje, rekli smo da se pripreme jer ćemo ih uskoro pozvati.

Tada nam se priključilo još dvadesetak naoružanih boraca. Sa puškomitraljezom, koji je nosio Aksić, imali smo oko pedeset vojnika. To je bio već dobar početak. Rajko Marković je na zbor doveo oko pedeset ljudi, mahom sredovečnih, ali bez oružja. Rekao je da je oružje skriveno i da će ga lako uzeti.

Za vreme ručka smo obavешteni da rukovodstvo Valjevskog partizanskog odreda želi da se sastane s nama, pa smo sastanak zakazali za 30. avgust na istom ovom mestu. Stigao je u to vreme odnekud i narednik Miloš Vučković. Tome sam se posebno obradovao, jer sam ga već bio otpisao. Odmah smo ga privremeno postavili za komandira ove naoružane grupe koju smo nazvali četom.

Posle ručka smo sa Rajkom Markovićem otišli u selo Banjevac. Iako je to bilo dosta blizu nemačkog garnizona u Krupnju, odlučio sam da u gornjem delu sela i u selu Bogoštica prikupimo još ljudi. Prema Krupnju smo postavili obezbeđenje.

Narednika-vodnika Mitra predvideli smo za komandira čete koju treba da dovede Mihailo Popović. Do tada je Mitar prikupljao rezervno ljudstvo i one koji su hteli ostati, a nisu imali pušaka. Zečević je smatrao da je za komandira prve čete najpogodniji Rajko Marković.

Sa nekoliko boraca, pop Zečević i ja uputili smo se 30. avgusta na zakazani sastanak sa partizanima. Udarila je letnja kiša, ali nebo se ubrzo razvedrilo. Susret je bio srdačan i posle pozdrava i upoznavanja, razgovor je počeo [Miloš Minić](#). Ja nisam znao da li je on već bio obavешten o mom susretu sa Filipom Kljajićem i partizanima, pa sam mu pričao o tome. Minić se interesovao o situaciji na Ravnoj gori, naročito o tome da li je tačno da Draža Mihailović ima vezu sa Londonom.

Odgovorio sam da sam sasvim siguran, dok sam ja bio na Ravnoj gori, da nikakva radio-veza nije postojala, a priča o vezi sa Londonom samo je propagandni trik Draže Mihailovića. Istina je da su imali samo radio-aparat i da su, između ostalih stanica, slušali i Radio-London. Ali zato su imali dobre veze sa Beogradom, počev od Ljotića pa nadalje.

Minić nas je, zatim, pitao kakav je naš stav prema vladi koja se u Beogradu obrazovala umesto Komesarske uprave. Mi nismo znali da je Radio-Beograd već objavio tu promenu, jer nismo imali radio-aparat, a ni vremena da tih dana išta slušamo. Odgovorili smo da ćemo se boriti pa makar nas napustili svi naši borci. Predložio sam da se oduzima oružje svima koji po terenu vršljaju, a neće da se bore.

Razgovor je tekao neusiljeno i bez dnevnog reda. Miloš Minić, koga su tada partizani zvali drug Crni, upitao je popa Zečevića i mene šta smo po političkom ubeđenju. Zečević je odgovorio da je levi demokrata, naglašavajući ono "levi", što ja u prvi mah nisam razumeo.

Kako da odgovorim na Minićevo pitanje? Našao sam se u neprilici. Prečutao sam ga, jer nisam znao, u stvari, šta da kažem. Ipak, posle izvesnog vremena, na ponovljeno pitanje morao sam da odgovorim.

"Ja sam, druže, socijalista."

Nisam tačno znao šta to znači biti socijalist, a najmanje sam znao da za komuniste to tada nije bilo nimalo simpatično političko ubeđenje. Tako sam odgovorio, misleći da ću time izraziti svoju bliskost sa stavovima komurnsta, iako sam aktivni oficir.

Posle toga smo se načelno dogovorili o napadu na Krupanj. Raspored i zadatke jedinica trebalo je da dogovorno reše komandanti.

Na ovom sastanku sam se upoznao sa [Zdravkom Jovanovićem, aktivnim pešadijskim narednikom](#), koji je bio komandant Valjevskog partizanskog odreda, zatim sa Čedom Milosavljevićem, komesarom Rađevske čete, i Mišom Dudićem, aktivnim potporučnikom i komandirrom iste čete. Rađevska četa imala je oko 250 boraca pa je pred napad na Krupanj preformirana u bataljon. Inače Mišu Dudića sam poznavao iz Vojne akademije. Setio sam se da je iz 62. klase i da smo dve godine bili zajedno u Akademiji.

Minić nam je dugo pričao o političkoj situaciji, upravo o borbi protiv fašizma i okupatora. Posebno je govorio da bi trebalo oslobađati manje gradove. On nam nije sakrio svoje ime, jedino nije rekao da je instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ. [Nije nam, takođe, rekao odakle dolazi naređenje da se u zapadnoj Srbiji stvori veća slobodna teritorija.](#)

Evo osnovnih zaključaka ovog našeg dogovora:

1. zajednička borba protiv okupatora i njegovih slugu;

2. prikupljanje ljudstva i oružja za što skoriji napad na krupanjski garnizon;
3. u pogledu prijema dobrovoljaca i novih boraca dozvoljava se slobodno opredeljivanje za partizane ili za vojne četnike;
4. ako se u Beogradu umesto Komesarske uprave obrazuje nekakva vlada, smatrati je za izdajničku jer služi okupatoru;
5. odbačen je i osuđen stav pukovnika Dragoljuba Mihailovića da za napad na okupatora još nije vreme;
6. dogovoreno je da će zajedničkim napadom na Krupanj rukovoditi štab Valjevskog partizanskog odreda, s tim što će svako neposredno komandovati svojim četama.

Nisam nikome ništa rekao, ali posle ovog trećeg susreta sa komunistima osetio sam da od mog odlaska u Bosnu neće biti ništa. Pored ostalog, na mene je uticalo i raspoloženje naroda za borbu, što se osećalo na svakom koraku.

Krenuli smo sa Mačkovog kamena raznim pravcima iako nam je od tada cilj bio isti. To je bila borba za oslobođenje svog naroda, borba protiv fašističkih okupatora i svih onih koji su se stavili u njegovu službu.

Ne znam da li su nas partizani već od tog sastanka nazvali "vojno-četničkim odredom poručnika Martinovića i sveštenika Zečevića", ali je taj naziv uzet iz zajedničkog proglasa:

"Zajednička borba i bratsko jedinstvo partizanskih i vojno-četničkih četa, stvorenih u paklenoj vatri, cementiranih životima i krvlju najboljih boraca, doveli su posle svršetka bitke do sjedinjavanja partizanskih i vojno-četničkih četa u jedinstveni narodnooslobodilački vojni odred sa jedinstvenim štabom. Ovo je jedinstvo garancija za sigurnu pobedu nad fašističkim okupatorom.

Zajednički štab Valjevskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda i Vojno-četničkog odreda poručnika Martinovića i sveštenika Zečevića"

Na čelu male kolone boraca, koji su nas pratili i na sastanak sa partizanima, išli smo Zečević i ja. Žurili smo da stignemo u Banjevac, gde smo ostavili naše vojnike-dobrovoljce. Uz put smo pravili raspored kuda ćemo koga poslati da prikupi, mobilize ljude. Zečević je poznao poimenično uglednije seljake i do dolaska u Banjevac raspored je bio gotov.

Trebalo je raditi brzo. Vremena je bilo malo, a naša vojska još sedi kod kuće. Pa i Nemci, ako saznaju za naše i partizansko prikupljanje, mogli bi nešto preduzeti i osujetiti našu nameru da napadnemo Krupanj.

Pri pomisli na Nemce, koje je uskoro trebalo napasti, neki strah i zebnja prožimali su mi celo biće. Do juče na Ravnoj gori, u bezbednosti, a danas, samo nekoliko dana od odlaska sa Ravne gore, ispred nas je nemački garnizon. Bili smo obaveštem da u Krupnju i Stolicama ima oko 400 Nemaca. Treba napasti 400 Nemaca, a vojske, tako reći, još i nemamo.

Bio sam mlad vojnik, poručnik, znao sam da od prvog uspeha ili neuspeha mnogo šta zavisi. Mislim da me je baš to ispunilo onom zebnjom koju ću osećati sve dok ne počne borba, sve dok ne budem čuo prve pucnje.

Iz čete koju smo stavili pod komandu Miloša Vučkovića odredili smo samo jedan vod za obezbeđenje prema Krupnju, svi ostali su otišli u sela, gde su držali zborove ili prikupljali borce. I ja sam prošao kroz Banjevac, čak do sela Šljivove. Teško je opisati sa kakvim oduševljenjem nas je narod primao. Svako je hteo da mu budemo gosti u kući, da svratimo da nas počasti. Iako su u Krupnju bile snage nemačkog Vermahta, odnosno fašističke Nemačke, svi su pitali: kada ćemo na "Švabe". Obračun s tim "Švabama" kao da nije bio okončan završetkom prvog svetskog rata.

Žene su tih dana pekle hlebove i pite, a klali su se i jaganjci i prasići, da vojska ne bude gladna i da bi se mogla dobro boriti.

U selu Šljivovi naišli smo na jednu grupu četnika Koste Pećanca. Komandovao im je "vojvoda drinski" Sreten Nešković. To njegovo komandovanje sastojalo se u razmeštanju četnika čas u jedno, čas u drugo selo i, preko seoskih kmetova, u razrezivanju šta će koji seljak doneti od jela i pića. Gostio bi se tako baš kao i mi kada smo bili sa Dražom Mihailovićem u Zaovinama, dok ga se seljaci na neki domišljat način ne bi rešili.

Sa vojvodom smo imali oštar razgovor i, da nas nije bilo svega desetak, razgovor bi bio još oštiji. Rekli smo mu da oružje može imati samo onaj ko ga upotrebljava protiv neprijatelja, a neprijatelj je sada nemački okupator. Ako neće u borbu, moraće oružje dati onome koji hoće da se bore. U početku se vojvoda Sreten odupirao, govoreći da njemu može naređivati samo Kosta Pećanac, a od njega još nije dobio nikakvo naređenje o napadu na Nemce. Teško je reći da li smo ga privoleli ili prisilili, ali ipak je pristao da se stavi pod našu komandu.

Kada su sutradan stigli u Banjevac, videli smo da ih je pedesetak i da imaju jedan puškomitraljez. Inače, bili su načičkani bombama i redenicima a na glavama su imali šubare sa mrtvačkim glavama. Ličili su potpuno na one četnike Mitra, "vojvode dobojskog", koga smo ostavili u Kaluđerskim Barama na Tari.

I dok smo se mi bavili vojvodom Sretenom, oko podne, 1. septembra, iz Loznice nam stiže kurir. Poslao ga je iguman Džidža. Na prve reči njegove poruke skočili smo od radosti.

Bila je to vest da je Loznica oslobođena.

Odmah zatim radost nam je presekla vest da je u napadu na Loznicu poginuo potpukovnik Misita. Još više nas je ogorčila vest da je Misitu ubio kafedžija Laza Hajduković.

Od kurira smo saznali da su napad na Loznicu počeli iznenada. Crkvena zvona su 31. avgusta objavila početak napada, koji je izvršen danju. Kurir nije znao mnogo više da nam kaže jer je po naređenju Džidže trebalo da nam donese pismo, ali usled kiše, a ne znajući tačno gde smo, izgubio je dosta vremena dok nas je našao.

Obraćajući se popu Zečeviću, iguman je u pismu rekao da je sada on preuzeo komandu i tražio je da mu što pre dodemo u pomoć radi napada na Banju Koviljaču. Odgovorili smo mu da ćemo sa svim raspoloživim snagama doći čim oslobodimo Krupanj.

Odmah smo naše kurire poslali u partizanski štab da predaju naše obaveštenje o oslobođenju Loznice. Kasnije smo, međutim, saznali da je

štab Valjevskog partizanskog odreda dobio obaveštenje drugim putem. Mi smo čekali da vidimo kakve će mere preduzeti partizani i za to vreme smo dovršili organizaciju naše vojske, koja se već prikupila u rejonu sela Banjevca i Bogoštice. Najviše boraca prikupio je Rajko Marković. Imao ih je oko stotinu pod svojom komandom. Njegovu četvu smo nazvali Rajkovom četom.

Rezervni kapetan, solunac Mihailo Popović prikupio je iz sela Vrbića i Belotića više od pedeset boraca. Njih smo pripojili četnicima "vojvode drinskog" Sretena Neškovića, a komandu nad njima Mihailo je, zbog starosti, prepustio naredniku-vodniku Mitru, koji je došao sa mnom sa Ravne gore.

Pošto je ta četa bila velika, jedan deo ovih boraca uputili smo pod komandu Miloša Vučkovića. Tako smo pred veče, 1. septembra, imali tri čete sa više od 300 boraca. Od naoružanja imali smo pet puškomitraljeza "brno", ostalo su bile puške i dosta ručnih bombi.

Uveče smo ispred kuće Rajka Markovića, u koju smo se smestili Zečević i ja, slušali kako se negde iza Krupnja vodi žestoka borba. Čula se i eksplozija bombi. Pokušavali smo da odredimo gde se vodila borba. Ja sam cenio odstojanje, a oni su poznavali teren, i tako smo zaključili da se borba vodi oko rudnika Stolice i da se Nemci povlače ka Krupnju.

Čekali smo da se iz partizanskog štaba vrati kurir. [Za to vreme, uočivši naše okupljanje oko Krupnja i izvešteni od izdajnika Uroša Nedeljkovića, Nemci su pripremali odbranu.](#)

Tek posle podne, 2. septembra, iz štaba Valjevskog partizanskog odreda, koji je posle borbe u Stolicama imao dosta posla, stigao je kurir i doneo plan za napad. Po tom planu, partizani bi napali Krupanj, grubo rečeno, sa severne, a vojno-četničke čete poručnika Martinovića i sveštenika Zečevića sa južne strane. Tražilo se da se predloži čas napada.

Odgovorili smo da se sa planom slažemo i da ćemo mi sa polaznih položaja na Đulimu (brdo iznad Krupnja) napadati na varoš i na fabriku antimona, koja je udaljena oko 1,5 km od varošice.

Štab Valjevskog odreda obavestio nas je, takođe, da je kod Mojkovića organizovao zasedu da bi sprečio eventualni dolazak nemačkog pojačanja iz Valjeva. Tražio je da i mi postavimo jaču zasedu kod Marića stene, oko 3 km istočno od Krupnja, da bi se sprečilo izvlačenje Nemaca iz okruženja. Prihvatili smo sve predloge i predložili da napad počne u 22,00 časa, da znak za napad bude bela raketa, a znaci raspoznavanja "Srbija — sloboda".

Svi smo bili raspoloženi. Rajko Marković, podebeo i trbušast, u seljačkom odelu, na nogama opanci a preko stomaka lanac sa satom, kao što se nosilo u stara vremena. Imao je na glavi šubaru koju ni usred leta nije skidao, ali bez mrtvačke glave ili kakve druge oznake. Iako u godinama, navikao na ovaj brdovit teren, hodao je lako. Gladeći žučkaste brčiče, razgovarao je čas sa jednim, čas sa drugim seljakom.

Odlučio sam da četu Rajka Markovića, kao najveću, pošaljem u zasedu, jer sam mislio, ako Nemci budu bežali, da će se voditi žestoka borba kada se budu probijali.

Četu Miloša Vučkovića smo rasporedili prema fabrici antimona. Tu je trebalo više samostalnosti, pa smo računali da će on uspešno izvršiti zadatak, i ako šta zapne, da će se snaći.

Četa u kojoj su bili i Pećančevi četnici bila je brojno jaka i dobro naoružana. Nalazila se neposredno ispred nas, pa se u toku borbe moglo na njih uticati. Sem toga, levo od nas bili su partizani. Računao sam da će se zbog svega toga dobro držati u borbi, ali sam se prevario.

Dok je Rajko obilaznim putem pošao u zasedu na Mariću stenu, mi smo sa dve čete oprezno izašli na polazne položaje na brdu Đulim. Izbili smo iznad samog Krupnja a nismo naišli ni na kakvo nemačko obezbeđenje. Da smo to znali, mogli smo izaći sa starešinama i na polaznim položajima dati precizne zadatke. Ovako su zadaci bili opšti.

Miloševa četa će napasti fabriku antimona, a Mitrova varošicu Krupanj. Čekali smo vreme za napad. Odjednom mi je palo na pamet da Nemcima pošaljemo ultimatum i da tražimo da se predaju. Verovatno da je sve ono što se tih dana dešavalo, uticalo da pomislim da se Nemci neće moći odupreti narodu i borcima ovog kraja i da će u Krupnju morati da kapituliraju.

Sastavili smo ultimatum, u kome smo Nemce obavestili da su potpuno opkoljeni i da će, u slučaju otpora, svi do poslednjeg biti poubijani. Tražili smo da se predaju i da nas o tome obaveste ispaljivanjem tri bele svetleće rakete. Na kraju, ako polože oružje, životi će im biti pošteđeni i s njima će se postupati po međunarodnom ratnom pravu.

Taj dokument potpisao sam punim imenom i zvanjem: četnički komandant poručnik Ratko Martinović.

Našli smo jednog četrnaestogodišnjeg mladića, kojeg je poznao pop Zečević, i poslali ga sa ultimatumom putem koji vodi od sela Banjevac u Krupanj.

Nemački komandant posade primio je taj ultimatum u 21,00 čas. I umesto da nam odgovori, pitao je svoju višu komandu šta da radi.

U 22,30 i ponovo u 23,45 nemačkoj posadi u Krupnju naređeno je od više komande: "Kapitulacija isključena".

Tako je posle porobljavanja cele Evrope, kada su snage nemačkog Vermahta već počele veliku kijevsku bitku, posle koje će pasti cela Ukrajina, ovde u Srbiji, Nemcima, odnosno posadi jednog nemačkog garnizona, upućen ultimatum da se predaju.

Tačno je da Nemci nisu pristali na kapitulaciju i da je ultimatum bio još jedna potvrda da će uskoro biti napadnuti.

Već pre ultimatum, obavešteni od Uroša Nedeljkovića, a naročito posle pada, odnosno oslobođenja Stolice, Nemci su preduzimali sve mere za odbranu i utvrđivali se. Da bi im odbrana bila što čvršća, organizovali su dve otporne tačke, koje su uzajamno bile u vatrenoj vezi. Jedna otporna tačka bila je krupanjska bolnica, na čistini i vrlo pogodna za odbranu jer je zgrada bila od tvrdog materijala, a mi nismo imali teškog oružja.

Druga otporna tačka bila je fabrika antimona, nešto nepovoljnija za odbranu jer joj se moglo dosta blizu prići zahvaljujući nasipima od šljake nagomilane sa južne strane fabrike.

Čekali smo znak za početak napada, a čekali smo i da se vrati omladinac Žika Matić, koga smo poslali sa ultimatumom u Krupanj.

Ovo iščekivanje samo je povećavalo napetost. Tada je neko tražio poručnika Martinovića i popa Zečevića, i mi pomislimo da je to kurir iz Valjevskog odreda. Međutim, bio je to omladinac Slavko Orlović, koji nas je obavestio da je kod sreskog načelstva u Krupnju zakopao jedan mali top sa dosta granata. Ujedno nam je javio da su se Nemci povukli u bolnicu i da je grad napušten. Obradovali smo se i jednoj i drugoj vesti i odmah poslali Slavka Orlovića, sa još četiri borca, da iskopaju top i granate i da ih donesu na položaj.

Nameravali smo da se spustimo u varoš, ali kako je trebalo da sa te strane dejstvuju partizani, odustali smo i dalje smo čekali početak napada. Prošla su 22,00 časa. Znaka za napad još nema.

U 23,00 časa Nemci su iznenada otvorili jaku vatru i raketama počeli da osvetljavaju teren oko bolnice i fabrike. Mi nismo izdali komandu za otvaranje vatre, ali usled raketa i nemačke vatre, i naši borci su otvorili vatru. Kroz šumu, iznad naših glava, preletela su puščana zrna. Odjednom na levom krilu, gde su bili četnici "vojvode drinskog", nastade panika. Neki su vikali: "Bežite, idu Nemci!" Više nije bilo potrebe za tišinom, pa smo i mi počeli vikati da bismo ih zaustavili. Panika se počela prenositi i na ostale borce i nastade opšte bežanje kroz šumu.

Vlada Zečević, u svojoj knjizi Raste ustanak, na strani 15, opisao je taj događaj ovako: '

"Martinović i ja se brzo dogovorismo. On odjuri do čete koja je s desnog boka napadala topionicu, a ja za beguncima, pa kada ne uspeh da ih zaustavim, počeh da ih grdim. Čak i pištolj izvadih da ubijem svakog ko neće da stane. Ali uvideh da bi to bilo beskorisno i samo bi povećalo paniku. Uveravao sam ih da nema opasnosti i da treba da stanu. No, ne samo što ne uspeh da ih zadržim nego se strah postupno prenese i na mene. Zora je već počela da beli. Najzad shvatih do čega me je dovelo ovo trčanje za četnictma. Pognute glave pođoh natrag prema Krupnju."

I dok je Zečević tako doživljavao trčanje za četnicima, ja sam uz velike napore, jureći s kraja na kraj položaja, uspeo da učvrstim situaciju i sprečim da panika ne zahvati sve borce. Pomagali su mi Miloš Vučković i narednik-vodnik Mitar, a i dve partizariske desetine, koje su nekako baš u to vreme izlazile na naše položaje na Đulimu, nešto posle pola noći.

Ovo bežanje "vojvode drinskog" i Pećančevih četnika zabeleženo je u Proglasu Valjevskog odreda:

"Pored komesara, ljotićevaca i Nedića, ovih dana i Kosta Pećanac, sa svojim 'vojvodama', pokazao je svoje gadno izdajmčko lice. On je izdao proglas protiv naše oslobodilačke borbe. A njegov 'vojvoda lepenički 'Sreten Drinski', koji je pod komandom poručnika Martinovića bio dobio položaj u bici kod Krupnja, pobegao je sa svoga položaja posle prve paljbe u nameri da omogući neprijatelju ispad iz njegovog položaja i opkoljavanje snaga poručnika Martinovića i njihovo uništenje. Ovo zločinačko izdajstvo zaslužuje najveći prezir celog naroda i najveću kaznu za izdajicu."

Zbog nabujalih potoka kuriri su izgubili u vremenu, što je takođe bio razlog da partizani počnu da napadaju negde oko pola noći, kada su i na naše položaje stigle dve desetine partizana.

1 Nemci su u svom ratnom dnevniku zabeležili: "3.9. u 00,30 časova napad baš započeo."

Oko 3 časa ujutro Nemci su ponovo onako nasumce otvorili snažnu vatru. Naredio sam da se municija štedi, a to su, primetio sam po vatri, činili i partizani. Tada je na naš položaj stigao i Slavko Orlović sa borcima koji su nosili mali top, kalibra 37 mm, iz naoružanja mitraljeskih četa bivše jugoslovenske vojske, koji je trebalo da se postepeno povuče i zameni mnogo boljim protivtenkovskim topom od 47 mm.

Desilo se da je desetar jedne partizanske desetine koja je došla na Đulim, Rade Ristanović, za vreme služenja kadra kao rezervni podoficir bio nišandžija baš na ovakvom topu. On se odmah prihvatio da sastavi top i pripremi ga za dejstvo protiv neprijatelja.

Već su se ukazali znaci rane zore. Čekao sam da topčić ispali prvi metak. Naumili smo da gađamo nemački mitraljez koji je tukao sa krova bolnice.

Zaposeli smo opet sve stare položaje. Stigao je i Zečević, rekavši da nije mogao zaustaviti četnike.

Ristanović radosno uzviknu: "Gotovo!" i top opali.

Nemci su u ratnom dnevniku zabeležili: "06,55 časova. U ovom trenutku na bolnicu je otvorena vatra iz teških bacača ili topova. Kod 10. čete novi ranjenici. Pomoć preko potrebna. Pojačanje hitno."

Da ne bi u toku dana naši borci bili izloženi velikim gubicima, povukli smo ih u sigurnije zaklone i naredili strogu štednju municije.

Četnici "vojvode drinskog" širili su paniku, kako su nam seljaci pričali, jer su bežeći vikali: "Idu Nemci i sve pale." Iako je gotovo cele noći padala kiša, na naše položaje pajedinačno i u grupama dolazile su seljanke, lepo i čisto odevene kao da idu na svečanost, donoseći nam hranu.

Iako se razvedrilo i magla se razišla, izgledalo je da će opet biti kiše. Zečević i ja smo krenuli u varošicu. Trebalo se dogovoriti sa štabom Valjevskog partizanskog odreda šta da se dalje radi. Osim toga, Zečevića je vukla želja da vidi i porodicu, jer nije znao da li su ih Nemci ostavili na miru.

U varoši smo se sreli sa komandantom Zdravkom Jovanovićem i dogovorili se da u kafani Milana Todorovića u Krupnju održimo sastanak.

Pošto je posetio porodicu, Zečević se brzo vratio. Kod kuće je našao sve u redu. Baš kada je trebalo da sastanak počne, naišla su tri aviona, tipa "brege". Svi smo izišli da ih posmatramo, a kada su počeli da bacaju ručne nemačke bombe, koje su visoko u vazduhu eksplodirale, počesmo da se smejemo. Neko je rekao da su to ustaški avioni. Sa partizanskim rukovodiocima brzo smo se sporazumeli. Oni su rekli da će za sledeću noć pripremiti bombaške grupe koje će pod zaštitom vatre ubaciti eksploziv u bolnicu. Kada one to urade, mi ćemo izvršiti juriš.

Iz dosadašnje vojne nauke nije mi bio poznat takav način dejstva pa sam bio iznenađen. Hteo sam da čujem kako se to radi, pa su mi rekli da će me sa akcijom bombaša upoznati Žikica Jovanović, koji je to naučio u ratu u Španiji.

Opet su naišli avioni. Ovog puta bili su to bombarderi JU 52. Bacili su nekoliko bombi, od kojih se jedna veća zabila do polovine u temelj krupanjske crkve, ali nije eksplodirala.

Čekajući ručak, Miša Dudić, aktivni potporučnik, svirao je na usnoj harmonici melodije koje sam tada prvi put čuo. Bile su to revolucionarne pesme koje sam kasnije često slušao na priredbama ili kada su ih borci pevali u trenucima odmora.

Zatim je u kafanu ušao i onaj stariji partizan koji je u odnosu na ostale bio dosta stariji. Učinilo mi se da je to onaj čiča koji je dolazio sa doktorom Jovanovićem na Ravnu goru. Čiča se zagledao u mene, ali ne reče da me poznaje. Saznao sam da je to Dragojlo Dudić, otac potporučnika Miše Dudića, komandanta Rađevskog bataljona.

Posle bombardovanja odlučili smo da se ne zadržavamo u gradu pa smo naredili da se i građani sklone, ali toga dana avioni nisu više nadletali Krupanj.

Odložio sam upoznavanje sa Žikicom Špancem za večer, i sa Zečevićem se dogovorio da se nađemo pred večer na položaju. On je otišao svojoj kući da se odmori, a ja sam se odmarao u jednoj kući blizu položaja na Đulimu. Bio sam umoran ne samo od nespavanja već i od uzbuđenja koje sam te noći doživeo pa sam brzo utonuo u san, ali sam se zbog osećanja odgovornosti isto tako brzo budio. Oslušnuo bih malo gde puca i onda opet zaspao. Pred večer Milošu i Mitru, komandirima četa, dao sam zadatke, dok je Rajkova četa i dalje bila na starom zadatku kod Marića stene.

Sišao sam ponovo u Krupanj i tada sam se našao sa Žikicom Jovanovićem Špancem. On me je upoznao i sa desetinom bombaša. Bili su to sve omladinci koji su se dobrovoljno javili za ovaj težak i opasan zadatak.

Obalom Likodre trebalo je da se bombaši najpre neopaženo privuku do bolničke mrtvačnice — kapele, koja je bila oko 80 metara udaljena od bolnice. Odatle, pod zaštitom naše vatre, do zida bolničke zgrade u koju će kroz prozore ubaciti bombe i eksploziv. Posle toga, prema planu, svi treba da izvršimo juriš i zauzmemo bolničku zgradu.

Upoznao sam se i s komandrom bombaša Dimitrijem Koljkovićem. Svima sam poželio sreću u borbi.

Na dati znak, naš napad je počeo. Nemci su nam donekle olakšavali da ih preciznije gadamo jer su često ispaljivali svetleće rakete. Istina, to je otežavalo i usporavalo privlačenje bombaša. Sem toga, Nemci su imali dosta svetleće municije i koliko su oni u noći videli kuda upravljaju snopove svojih mitraljeza, toliko smo i mi videli odakle izviru, pa smo svoju vatra upravljali na te ciljeve.

I ova noć je opet bila kišna, ali se to u groznici borbe nije ni primećivalo. Borba je trajala dobar deo noći, a onda smo čuli nekoliko snažnih eksplozija. To se više puta ponavljalo. Očekivao sam da će biti dat znak za juriš. Umesto toga, pozvao me je po kuriru komandant Valjevskog odreda. Otrčao sam brzo ka periferiji varošice sa kurirom. Komandant Zdravko Jovanović i Žikica Španac rekoše mi da će se, kako se čini, Nemci predati.

Vatra je obustavljena i nas trojica smo prišli bolnici. Sa nama je bio i Rade Jokić, koji je do maločas glasno pozivao naše borce da obustave vatra, a sada Nemce da se predaju, zahtevajući da istaknu belu zastavu. Rade je to dovikivao na nemačkom jeziku. Nemci su obustavili vatra.

Posle žestoke borbe od koje je odzvanjala cela krupanjska dolina, odjednom nastade tišina. U bolnici se čula glasna prepirka, zatim jedan pucanj kao iz revolvera. Onda je na krovu bolnice počela da izranja bela zastava. Grlili smo se od radosti i uzbuđenja. Pomislio sam da mi više ne bi bilo žao ni umreti ni bradu obrajati kad sam doživio da vidim kako Nemci ističu belu zastavu, prvu koju su istakli otkako su počeli da porobljavaju druge narode i zemlje. Bilo je to 4. septembra 1941. godine.

Do predaje ipak nije došlo. Tada još nismo mogli znati zašto su odustali od predaje. U međuvremenu, kako smo kasnije saznali, radiogramom su dobili naređenje da izdrže do jutra, kada će im doći u pomoć bombarderi.

Kada su Nemci počeli da skidaju belu zastavu, nas četvorica smo se povukli od bolnice, naredivši istovremeno da se otvori najjača vatra po nemačkoj posadi u bolnici.

Više nije bilo vremena za organizaciju novog napada, jer je već svanulo. Nije nam se ni žurilo, pošto je štab Valjevskog partizanskog odreda dobio izveštaj da su Nemci kod Osečine i Mojkovića potpuno razbijeni. Pomoć Krupnju nije mogla stići, i mi smo bili sigurni da Nemci ne mogu dugo izdržati. Naredili smo da naši borci još čvršće drže blokadu i ostavili dovoljno boraca koji su laganom vatrom neprekidno gađali Nemce. Naročito smo ih sprečavali da dodu do vode iz jedinog bunara koji je bio ispred bolnice, jer u bolničkoj zgradi nije bilo vode. I naš topčić je imao zadatak da s vremena na vreme tuče osmatrane ciljeve. Povukli smo se u kuću predsedruka krupanjske opštine da se prosušimo i dogovorimo.

Pre sastanka otišao sam da čestitam bombašima na hrabrom držanju. Video sam koliko je bilo opasno i kako je bio težak zadatak partizanskih bombaša. Naročito je na mene ostavila snažan utisak njihova skromnost kada su govorili o svom zadatku i kada su objašnjavali kako ih je nemački mitraljez u kapeli, za koji nisu znali, omeo da još bolje izvrše svoj zadatak.

Upoređivao sam partizanske jedinice sa četnicima. Bilo je to sasvim suprotno od onog što se o njima govorilo na Ravnoj gori. Morao sam priznati da je disciplina i organizacija partizanskih jedinica bila bolja od naših. Težio sam se pomalo time što nismo imali dovoljno vremena da se organizujemo. Što se tiče držanja u borbi, naročito kada sam se prisetio Pećančevih četnika pod komandom "drinskog vojvode", morao sam poželeti da i naši borci steknu borbenost koju su posedovali partizani.

Najviše mi je smetalo što sam osećao da ova naša vojska suviše zavisi od onih koji su je prikupili. Činilo mi se da je vezivanje za pojedinca štetno. Ličilo mi je to na neku feudalnu vojsku u kojoj svaki "vitez" može da radi kako mu je volja.

Sastanku su prisustvovali: Zdravko Jovanović, komandant, i Milosav Milosavljević, komesar Valjevskog odreda, zatim Miloš Minić Cmi, koji je po dužnosti bio najstariji među partizanima, mada ja još nisam znao kakva mu je funkcija, ali sam video da ga svi slušaju.

Na sastanku je bio i Dragojlo Dudić, kao zamenik komandanta odreda, i na kraju pop Vlado Zečević i ja."

Osećao sam se obavezan da odam priznanje borbenosti i disciplini partizana. Napravio sam poređenje sa borcima koji su pod mojom komandom, naglasivši šta mi se desilo sa četnicima "vojvode drinskog".

Predložio sam da se borci vojno-četničkih četa rasture po partizanskim jedinicama i da se tako stvori jedan odred. Ovo je izazvalo veliku raspravu, i svi smo odjednom izašli iz dremljivosti koja nas je obuzimala zbog neprospavane noći. Teško mi je reći ko je više a ko ubedljivije govorio, ali nismo bili svi istog mišljenja. Ta rasprava je trajala poduže. Na kraju je Miloš Minić počeo da obrazlaže svoje mišljenje...

Bio je ubedljiv i logičan, pa smo to mišljenje i usvojili.

Mislim da je tu našu raspravu najbolje prikazao Dragojlo Dudić u svom Dnevniku:

"U kujni kuće predsednika opštine sušili su se ljudi iz rukovodstva. Istodobno, vodili su se pregovori između predstavnika vojno-četničkih četa i predstavnika partizanskog Valjevskog odreda. Predstavnici četnika izjavili su da su vrlo zadovoljni borbenošću, hrabrošću i ponašanjem u borbi i van ove sa svima našim ljudima. Poručnik Martinović priznao je da moral ljudstva koje on vodi (četnici) nije na dostojnoj visini; da su mnogi bežali iz borbe, da nisu disciplinovani i tražio je da se svi njihovi ljudi iz vojnog četničkog odreda, prilikom stapanja sa partizanima, rasture tako da budu izmešani između partizana radi moralnog uzdizanja i političkog izgrađivanja i držanja istih u čvrstoj ruci partizana.

Posle duže diskusije postignuta je puna saglasnost o stapanju ova dva odreda i o produženju zajedničkih akcija pod rukovodstvom jedinstvenog štaba. Zadržano je isto rukovodstvo, prošireno sa još dva rukovodioca. Za

načelnika štaba odreda došao je poručnik Martinović, za zamenika političkog komesara ovog štaba došao je sveštenik Vlada Zečević, kao predstavnici vojno-četničkih četa."

Tako je još u toku napada i borbe za Krupanj učinjeno sve što je bilo potrebno za jedinstvo u borbi. Dogovor na Mačkovom kamenu dograđen je, istina, i ovog puta bez pismenih formalnosti, ali zajednička borba bila je jači zavet od svih pisanih formatnosti.

U proglasima koji su izdati posle oslobođenja Krupnja, to je bilo, konačno, potvrđeno pismeno i javno pred narodom.

Sa okolnih brda čuo se po koji pucanj. To su se javljali naši borci koji su budno motrili na Nemce i nisu im dozvoljavali m glavu da pomole. Penjali smo se uz brdo Đulim da se pridružimo borcima i da se na položaju malo odmorimo. Podnevno sunce je grejalo, a jutarnja magla nam je nagovestila da će današnji dan biti vedar i topao. Za nas bi bilo bolje kišno vreme, jer bi ono otežavalo dejstvo nemačke avijacije.

Pošto smo proverili položaje boraca, seli smo, naslonivši se uz drveće. Tako smo se odmarali a mnogi od nas su i zaspali.

Odjednom mi se učinilo da sanjam. Zavijanje sirene a iz vazduha pravo na naš položaj obrušava se avion. Onda videh kako se od aviona otkide nešto crno, kao čovek da je iskočio u vazduhu se ljuljalo kao da se koleba hoće li na nas ili će nas preskočiti.

Onda strašna eksplozija iza naših leđa. Tek u tom trenutku shvatih da ne sanjam. Skočio sam i prilepio se za drvo ispod koga sam sedeo. Tada videh da se obrušava drugi avion. Tako za redom šest aviona bacalo je bombe velike kao čovek, a one su, ljuljajući se u vazduhu, preskakale naš položaj. Avioni su napravili veliki krug iznad Krupnja i pikirajući iz tog kruga, obrušavali su se jedan za drugim i mitraljirali naše položaje uz zavijanje sirena.

Primetih nedaleko od sebe i popa Zečevića. Kako su avioni pri obrušavanju menjali pravac, tako sam ja obilazio oko drveta, tako da sam oko njega i zemlju utabao. Malo-pomalo dolazio sam k sebi. Prvo sam uočio da su naši

položaji dobri i zbog toga što su blizu bolnice. Da ne bi bombardovali svoje položaje, Nemci su prebacivali i preko naših. Videh i da nam je drveće dosta dobar zaklon, naročito od mitraljiranja. U trenutku se odlučih da prekinem ovo kruženje oko drveta. Nedaleko od mene bio je Radišić sa puškomitraljezom. Pritrčao sam mu, uzeo puškomitraljez i komandovao borcima da gađaju avione. Puškomitraljezac ustade i ponudi da mitraljez naslonim na njegovo rame. Od ovog našeg dejstva nije bilo efekta. Nismo imali nišanskih sprava za puškomitraljez, a ni svetleće municije da bismo mogli izvršiti korekturu. Ali sa moralne strane imali smo velike koristi od toga jer smo se oslobodili straha toliko da smo čak i za vreme dejstva aviona gađali Nemce koji su se počeli izvlačiti iz bolnice.

Moram ovde napomenuti da je pukovnik Stanko Mladenović, pišući knjigu "Pop Vlada Zečević", netačno prikazao ovaj događaj, rekavši na 96. strani: "Jednog trenutka, kada mu je već dojadilo skrivanje od hrasta do hrasta, potegao je mitraljez, naslonio ga na rame borca Radišića pa opalio po avionima. Pucao je on kao vičan mitraljezac, čas košenjem, čas brzom paljbom. Kad se cev usijala, zastao je kraće vreme pa 'brnom' nastavio svom žestinom."

Međutim, sam Zečević u svojoj knjizi "Raste ustanak", na strani 17. piše o tom događaju: "Okretanje oko hrasta potraja i kad se uverih da je on loš zaklon, napustih ga i brzom paljbom počeh da gađam 'štuke' koje su nailazile. To učiniše i ostali. Nastade boj devetorice s puškama i jednim mitraljezom protiv sedam nemačkih 'štuka'. Puščane cevi se usijaše, što nas primora da se malo odmorimo i priberemo. Martinović je dejstvovao iz 'zbrojovke' a kao postolje mu je služilo Radišićevo rame, pa je tukao čas 'štuke', čas Nemce ispred bolnice. Radišić je strpljivo i hrabro, u stojećem stavu, vršio dužnost pokretnog postolja.

Nemci su za vreme naleta "štuka" pokušavali da dođu do česme ispred bolnice i kada smo to primetili, mi smo ih gađali.

Podaci o broju "štuka" koje su učestvovala u odbrani nemačke posade u Krupnju nisu isti u svih onih koji su pisali o ovom događaju, a to dolazi otuda što ih u vazduhu nije bio uvek isti broj. Jedni avioni su dolazili, a drugi odlazili. Tačni su nemački podaci koji kažu da je bilo svega 12 "štuka".

Borba za Krupanj se produžila, nemačka avijacija je šest-sedam sati neprekidno pomagala odbranu i, na kraju, proboj Nemaca i njihovo prikupljanje kod fabrike antimona. Mi smo svaki njihov pokret pratili vatrom.

Da nije bilo "štuka", Nemci bi imali velike gubitke. Ipak, naše dejstvo ih je omelo da se izvuku na vreme. Već je padao mrak pa su "štuke" odlazile. Tada smo izvršili juriš delom ka bolnici, a većina za Nemcima koji su odstupali od fabrike.

Sve ono što se dešavalo na južnoj strani Krupnja, slično se odigravalo i na severnoj. Juriš je bio zajednički, i u polju između fabrike antimona i Marića stene već u prvi mrak prikupljeno je puno zarobljenih Nemaca i cela njihova komora.

Vojnici iz čete Rajka Markovića nisu u potpunosti izvršili svoj zadatak. Suviše su se zadržali oko komore, tako da je jedan deo Nemaca uspeo da se sporednim putem izvuče. Kasnije se govorilo da je Nemce sproveo neki Aleksa Stepanović sve do Valjeva.

Postoji dokument iz koga se vidi da je Aleksa Stepanović izveštavao Nemce, pa nije isključeno da im je poslužio i kao vodič.

Prema nemačkim podacima, Krupanj su branile 10. i 11. četa 724. puka 704. pešadijske divizije i jedan vod minobacača. Odbranu je pomagala avijacija sa tri aviona tipa "brege", uglavnom za izviđanje; zatim tri bombardera JU 52 i 12 jurišnih aviona "štuka" JU 57.

Sem toga, iz Valjeva su Nemci pokušali prodor ka Krupnju snagama jačine bataljona pešadije i dva voda tenkova, da bi deblokirali opkoljene čete u Krupnju. Isto tako, prema nemačkim podacima, njihovi gubici su bili: 9 mrtvih, 30 ranjenih i 175 nestalih.

Mi smo zaplenili 2 teška i 6 lakih minobacača, 22 mitraljeza "šarca", više od 70 pušaka, 300.000 metaka, 12 strojnica, 10 pištolja, 18 motornih vozila i 20 zaprežnih kola; zatim 2 radio-stanice, jednu hiruršku bolnicu, 2 magacina puna hrane i opreme, duvana i oko pola miliona maraka.

Naši gubici su bili: 6 mrtvih i 12 ranjenih. Poginula su i četiri građanina.

Nemci su ovaj poraz dramatično primili i u izveštaju Vrhovnoj komandi javili: "Obe opkoljene čete u rudniku antimona kod Krupnja bile su uništene od bandita. Gubitak od 9 mrtvih, 30 ranjenih i 175 nestalih ožaljen je sa naše strane."

Da se vratim događajima.

Zajednički štab, odnosno štab koji je oformljen na ranijem sastanku, opet se dogovarao. Odredili smo i goneći odred pod komandom Žikice Jovanovića. Zečević i ja izložismo situaciju u Loznici i svi se složiše da sa delom snaga krenemo u pomoć Loznici, a deo uputimo na Drinu prema Zvorniku. Prema Valjevu je trebalo uputiti glavne snage.

Za odmor smo ostavili samo jednu noć, a već sutradan, 5. septembra, posle najnužnije reorganizacije četa, krenuli smo na nove zadatke. Pretpostavljali smo da bi avioni iz osвете mogli bombardovati Krupanj, pa smo jedinice izvukli rano iz grada da ne bude gubitaka. Za vojno-četničke čete bio je određen rejon Stolica, tako da bi odmah posle reorganizacije mogle krenuti ka Loznici i Zvorniku. '

Razgovaralo se te večeri i o stvaranju narodne vlasti, jer je bilo puno poslova koje je trebalo obaviti. Trebalo je na narodnim zborovima izabrati najpoštenije ljude, i to one koji podržavaju borbu i koji će se starati da narod potpomaže vojsku.

Ujutro sam kod tzv. Aleksinačkog groba, poviše Stolica, na poljani izvršio reorganizaciju. Bilo je mnogo novih boraca, a neki nisu imali oružja. Takve nismo mogli zadržati, nego smo ih popisali i vraćali kućama, rekavši da ćemo ih pozvati kada budemo imali oružje ili kada ga sami nabave.

Posle oslobođenja Krupnja bilo je i takvih koji su mislili da je rat završen pa su pošli kućama. Jedan od njih bio je i rezervni kapetan, stari Mihailo Popović, koji je, na kraju, doživeo tešku sudbinu. Posle izvesnog vremena se vratio, i u blizini Valjeva bio komandir voda u četi Rajka Markovića. Zatim je opet formirao svoju četu, koju je kapetan Račić, kada je kretao na Užice, pokušao da stavi pod svoju komandu, što je sprečio Vlada Zečević.

Koncem 1941. Rajko Marković, koji se tada odvojio od nas i vodio borbu protiv partizana, pokušao je povući i Mihaila Popovića. Kako je on bio neodlučan, otišao je kući. Jednoga dana Nemci su ga pokupili, oterali na Banjicu i streljali.

Pošto je narednik Mitar konačno krenuo u Bosnu, za komandira čete je određen Rajko Jovanović, mladi podoficir koga su nam predložili drugovi iz štaba Valjevskog partizanskog odreda. Ta druga četa je odmah upućena prema Zvorniku i tokom vremena se potpuno utopila u Azbukovački partizanski bataljon. Rajkovu četvu smo smanjili, a povećali Miloševu i ovu drugu, koju smo poslali na Drinu.

Borcima sam tom prilikom u kraćem govoru čestitao na uspešnoj borbi, a onda smo sa dve čete krenuli ka Loznici. Raspoloženje i boraca i naroda bilo je naročito. Ponegde su nas i cvećem kitili.

U Loznicu smo stigli 6. septembra ujutro i saznali da je Koviljača oslobođena. Iz Krupnja je stigao i pop Zečević, koji se tamo zadržao radi izbora za narodnu vlast, pa smo odmah otišli u komandu mesta, koju su već uspostavili četnici igumana Džidže i kapetana Račića. Komandant mesta bio je Jovan Marjanović, stariji penzionisani potpukovnik, koji se nerado primio te dužnosti. Njegov zamenik, trgovac Nikola Gordić, vodio je glavnu reč.

Nije bilo teško videti da taj Gordić nije za partizane. On čak nije ništa preduzeo ni protiv kafedžije Laze. Naime, u kafani Laze Hajdukovića bila je nemačka posada i kada je Misita sa svojim borcima upao u kafanu, Laza je dograbio pištolj jednog nemačkog oficira i ubio potpukovnika Misitu.

Kada je reč o Misiti, dužan sam da kažem i ovo.

U Tronoši sam se lično uverio da Misita nije znao šta se radi na Ravnoj gori, da Draža Mihailović, pod izgovorom da "nije vreme", uopšte ne namerava da se bori protiv okupatora. Siguran sam, isto tako, da nije imao naređenje Draže Mihailovića da napadne Loznicu. Nesumnjivo je i to da su oko njega bili ljudi koji su imali sasvim druge stavove, kao kaluđer Georgije Bojić, trgovac Nikola Gordić, poručnik Mika Komarčević. Oni su uticali na Misitu da napadne Loznicu bez saradnje sa partizanima. Ne bi bilo opravdano praviti pretpostavke kojim bi putem krenuo Misita da je ostao živ, zbog čega

se i ja zadržavam samo na ove dve činjenice: prvo, napad na nemačku posadu u Loznici izveo je bez naređenja Draže Mihailovića, i drugo, hrabro je poginuo u borbi protiv Nemaca.

Mrtav, potpukovnik Misita nije mogao smetati Draži Mihailoviću, koji je ovu priliku iskoristio da narodu pokaže kako se i njegovi četnici bore protiv Nemaca.

Kao dobar poznanik popa Zečevića, kaluđer Džidža nas je po kuriru pozvao da mu pomognemo u napadu na Koviljaču. Kad smo došli, Koviljača je bila oslobođena, ali kaluđer Džidža nije ni pokušao da sa Zečevićem ili sa mnom porazgovara o organizaciji komandovanja posle pogibije potpukovnika Misite.

Umesto dogovora, kaluđer je poslao hitno kurira Draži Mihailoviću sa molbom da odredi novog komandanta. Koliko je brzo radio kaluđer Džidža da uspostavi vezu sa Ravnom gorom, pokazuje i podatak da je major Pantelić, koga je Draža odredio da zameni Misitu, bio u Loznici već 8. septembra, a mene je njegov ađutant našao 10. septembra u Osečini i predao mi pismo u kome je Pantelić tražio da se stavim pod njegovu komandu.

Kasnije je Džidža i lično odlazio na Ravnu goru.

Zečević i ja jedva smo nagovorili kaluđera Džidžu da se obrazuje preki sud i da se osudi kafedžija Laza Hajduković koji je ubio Misitu. Posle javno pročitane presude, kafedžija je pogubljen.

U Loznici sam se poslednji put u toku rata sreo sa Benjaminom Samokovlijom. Tada nije insistirao da ostane sa mnom jer ga je vukla želja da bude negde bliže Sarajevu. Nadao se da će naći nekog od porodice. Nisam ga ni ja zadržavao i tako smo se rastali. Od tada je Benjamin doživio mnoge teške trenutke. Neko vreme je sa mačvanskim partizanima u rudniku Zajači pravio bombe od vodovodnih cevi i eksploziva. Potom se prebacio u oslobođenu Ljuboviju da bi produžio za Bosnu. U Ljuboviji je neko tužio Samokovliju četnicima da je on poručnik Martinović, verovatno zato što je i on već imao malu crnu bradu. Pošto su ga tukli da prizna da je porucnik Martinović, četnici su ga vezali i stavili mu kamu pod grlo, preteći da će ga zaklati. Pukom slučajnošću naišao je neki četnički oficir koji je mene

poznavao i rekao im da taj vezani nije poručnik Martinović. Benjamin je posle toga izbegavao da dođe u dodir sa četnicima i, prebacivši se u Bosnu, stupio je u Romanijski partizanski odred. Međutim, ni tu nije imao sreće. U takozvanoj drugoj ofanzivi, koju su Nemci preduzeli na istočnu Bosnu, bio je zarobljen i posle torture sproveden iz zeničkog zatvora u nemački koncentraciom logor u Solunu. Otud je uspeo da pobegne i da se pridruži makedonskim partizanima. Rat je završio kao kapetan i šef obaveštajnog odseka divizije KNOJ-a. Dugo posle rata nismo znali jedan za drugog.

Da se vratim događajima 7. ili 8. septembra 1941. godine.

Rastavši se tada sa Benjaminom, krenuo sam sa četom Rajka Markovića prema Valjevu. Miloš Vučković je bio komandir čete koju smo tada još zvali kombinovanom, jer je u njenom sastavu jedan vod bio partizanski. Po dogovoru sa komesarom Milosavom Milosavljevićem, koji je tada bio u Loznici, i sa komandantom Mačvanskog partizanskog odreda Nebojšom Jerkovićem, ovu četvu uputili smo prema Šapcu radi napada na Šabac.

Kao načelnik Valjevskog odreda krenuo sam da se borim oko Valjeva. To je bio i konačni raskid s mojom namerom da se prebacim u Bosnu.

Iako kratak, boravak u Loznici ostao mi je u sećanju, jer je bio pun događaja koji se pamte.

Kaluđer Džidža, kapetan Račić i poručnik Mika Komarčević organizovali su u Banji Koviljači zajednički ručak za četnike i partizane koji su učestvovali u napadu na Loznicu i Koviljaču. Ličilo mi je to na slavlje na Ravnoj gori kada je dolazio major Aleksandar Mišić. Razlika je bila u tome što se ovde nije samo pretilo Nemcima, već se slavila pobjeda nad njima.

Mačvanski partizani su posle ručka otišli na nove zadatke prema Šapcu, a u Loznici im se pridružila i četa Miloša Vučkovića. Četnici su ostali da pijanče još cele noći i da vršljaju ne samo po Koviljači već i po Loznici.

Kaluđer Džidža je zauzeo stav glavnog starešine. To kao da nije bio onaj isti čovek iz manastira Tronoše, s kojim smo se desetak dana ranije dogovarali. Ni popu Zečeviću nije se svidalo njegovo držanje. Razume se da mi tada nismo znali razlog, ali, kao što sam već napomenuo, Džidža je preduzeo sve

da stupi u vezu sa Dražom Mihailovićem. Ovo četničko pijančenje navelo je Zečevića i mene na zaključak da bi naši borci mogli imati neke oznake na šajkačama. Većina ih je imala na glavi vojničke šajkače, jer je to u ovim krajevima sastavni deo narodne odeće, mada su poneki imali i šubare, što je takođe bilo uobičajeno.

Malo-pomalo tražeći kako da se razlikujemo od ostalih četnika a da to liči na vojničku oznaku, palo nam je na pamet da na šajkače stavimo srpsku nacionalnu trobojku. Materijala je bilo u trgovinama i crkvama, jer su ove trobojke upotrebljavane za slavske sveće. Ovu zamisao nismo nikad do kraja sproveli, kao ni mnoge druge, jer je bilo i drugog uticaja na naše borce van našeg.

U Loznici me je posebnom pažnjom obasipao trgovac Gordić. Pokušavao je na sve načine da me pridobije da ostanem u Loznici i da primim komandu nad četnicima. Pozvao me je i kući, pa sam čak pomislio da me hoće za zeta. Poklonio mi je novo odelo, narodnu nošnju, novu šubaru i nove opanke. Odelo mi je koristilo a i šubaru sam stavio na glavu, zamenivši oficirsku kapu koja je već bila dotrajala. Na šubaru sam stavio oficirski amblem. Povrh svega nosio sam nemački oficirski šmjel zadobijen kod Krupnja. U takvoj odeći sam bio sve do dolaska u Užice. U njoj me je fotografisao Rade Jokić i sačuvao taj snimak.

Sutradan, 7. septembra, sa četom Rajka Markovića krenuli smo prema Valjevu, ali smo išli zaobilaznim putem preko Krupnja. U Krupnju nas je dočekao narod. Bilo je najviše seljaka iz okolnih sela iz kojih su bili i naši borci, pa su došli da ih isprate na front.

Drugarica Sojka, Sofija Stanišić, koja je bila vođa patrole kada sam se sreo sa partizanima u selu Bukovcu, sada je rukovodila kulturnom grupom i pripremala priredbu u Krupnju. Uveče je i pred našom četom otpevano nekoliko partizanskih pesama. Te noći sam prespavao u Krupnju kod popa Zečevića kao njegov gost.

Sutradan, do Osečine kretali smo se kao po slobodnoj teritoriji i u Mojkoviću slušali o junačkoj borbi partizana sa kolonom od 12 kamnona punih Nemaca. Pomagali su im i seljaci, pa su čak i kamenjem tukli Nemce.

Tako je zaseda kod Mojkovića i Komirića nekoliko dana vodila borbu s Nemcima i sprečila ih da stignu do Krupnja i deblokiraju nemačku posadu.

O nekim borcima su i pesme počeli da pevaju, na primer o Živanu Markoviću Žići, aktivnom podoficiru, pilotu lovcu, rodom iz Zavlake. U borbama kod Cmiljeva 1942. godine teško su ga ranili četnici. Podlegavši rani, bio je sahranjen u Komiriću. Za svoju zaista izuzetnu hrabrost Žića je proglašen za narodnog heroja.

Dugo sam se u toku tog pokreta skanjivao da razgovaram i s Rajkom Markovićem o držanju njegove čete kod Krupnja. Rajko je bio znatno stariji i od Zečevića, a pogotovo od mene. Još iz prvog svetskog rata izišao je sa činom narednika, a u ovo vreme je već prešao pedesetu. Trbušast, sa kratkim žutim brčićima i šubarom koraćao je žustro kao mladić i teško ga je bilo stizati. Počeo sam s njim razgovor izdaleka, najpre o tome kako su se držali partizani u borbi. Rajko se nerado složio sa mnom. Morao sam ga direktno upitati kako je došlo do toga da se Nemci provuku pored njegove čete. Rajko se pravdao da je već pao mrak kada je krenuo ka Krupnju, misleći da su Nemci tamo zarobljeni. Naišavši na komoru, više nije mogao da napravi red. Da je bio dan, pravdao se Rajko, sve bi bilo drugačije.

[Morao sam uvažiti sve što mi je Rajko rekao, jer sam osetio da je i njega stid što se tako desilo.](#)

Kad smo stigli u Osečinu, uveče mi se javio jedan potporučnik. Obradovao sam se misleći da ću dobiti jednog oficira za pomoć u komandovanju. Međutim, on se predstavi kao ađutant majora Pantelića, i predade mi pismo, dodavši da je to naređenje gospodina majora.

Čitajući pismo, osetih da mi od uzbuđenja počinje da lupa srce. Pisalo je otprilike ovo: Po naređenju pukovnika Draže Mihailovića određen sam za komandanta svih četničkih snaga u Podrinju. Zatim je major Pantelić, takode po naređenju pukovnika Mihailovića, tražio da se odmah stavim pod njegovu komandu.

Polako sam se podigao, iz mene provali dugo uzdržavani bes i ja uputih na račun majora Pantelića i pukovnika Mihailovića reči koje ovde ne mogu ponoviti.

Major Pantelić je verno služio i Draži Mihailoviću, i Milanu Nediću, i Nemcima, ali je na kraju uspeo da izbegne u inostranstvo. O događaju koji sam pomenuo, on je u izbeglištvu pisao u "Knjizi o Draži": "Te večeri krenem konjem, u civilnom odelu i bez oružja, sa jednim pratiocem. U Draginje sam stigao 8. septembra. Ujutro uputim ljude da pronadu poručnika Martinovića i kažu mu da je stavljen pod moju komandu. On je pošao sa Ravne gore dva dana pre moga dolaska tamo. Sa sveštenikom Jevtićem odem 9. septembra na r. Dobravu i tu uhvatim vezu sa poručnicima Milovanom Bratićem, Mirkom Smiljanićem i još jednim, svi pod Račićevom komandom. Obradovali su se mome dolasku. Smiljanić mi daje jedan revolver, 'mauzer', u znak pažnje. Tako se i ja naoružam sada. Pred večer se vratim u Draginje. Tu mi saopštoše da je poručnik Martinović, koga su našli kod Osečine, odbio da se stavi pod moju komandu."

Te večeri, ljut na "ravnogorce", razgovarao sam sa Rajkom Markovićem, mojim komandrom čete koja je narasla na oko tri stotine boraca, o Draži Mihailoviću i svemu što se dešavalo na Ravnoj gori. Tek posle mesec i po dana setio sam se da mi moj tadašnji komandir Rajko nije naročito povlašćivao. Slušao me je pristojno kao starijeg, ali je krio svoj pravi stav.

Sledećeg dana moja četa je stigla u Kamenicu. Tu je položaje prema Valjevu držala jedna partizanska četa. Smestili smo se u školi i organizovali ishranu. Jedno večer smo svi bili na priredbi kulturne grupe kojom je rukovodila drugarica Sojka, uz pomoć Rade Jokića. Pored pesama, izveden je i raport "Vrabac", u kome su ismevani Nemci, a pomalo i četnici sa Ravne gore, koji sa planina gledaju našu borbu.

Ja sam se sve više navikavao na taj kolektivni način života, pri čemu se vodilo računa da se niko posebno ne izdvaja. Mogao sam se brzo uveriti da se prema ženama — drugaricama svi odnose sa poštovanjem i, naročito, da su priče o nepoštovanju rodbinskih odnosa zlonameme ravnogorske izmišljotine u koje mogu poverovati samo potpuno neobavešteni. Niko se čak nije potrudio da te priče osporava, jer je život u četama, i četa u selima, pokazivao kakvi su partizani. Ubrzo se i na ovom terenu, kada bi se pojavila neka četa pod komandom Dražinih oficira, mogla videti velika razlika u korist partizana.

Iz Kamenice, prošavši kroz partizanske zasede, išao sam u izviđanje prema Valjevu i zaključio da se naši položaji mogu pomeriti u blizinu samog grada. Vratio sam se u Osladić 12. septembra. Tu je tada bio štab Valjevskog partizanskog odreda.

Evo šta je tog dana zapisao Dudić u svoj Dnevnik:

"Poručnik Martinović vratio se sa zadatka. Čiča (Dudić) mu je pokazao cirkular o zajedničkoj akciji Pocerske čete četnika Račića i Mačvanskih odneda naših partizanskih četa. Ovim izveštajem poručnik se oduševao. — Druže poručniče, imam još jednu važnu stvar da vam saopštim. Raspoložemo jednim originalnim dokumentom Ministarstva unutrašnjih dela, pov. k. Br. 191 od 7—, koji je zaplenila naša Kolubarska četa prilikom zarobljavanja pomoćnika komandanta žandarmerije i poručnika Ernesta Pipana u Belanovici. Ovim dokumentom razotkriva se prava uloga pukovnika Draže Mihailovića u koga vi onoliko verujete — reče Čiča i pruži poručniku raspis pom. Ministarstva.

Poručnik je seo pored prozora, uzeo naredbu i počeo da čita. Kad je došao do onih rečenica gde se pominje ime Draže Mihailovića, on je zastao i zamislio se; levom rukom uvrtao je svoje crne brkove i trljao svoju crnu bradu. Ponovo je čitao ispisane redove. — Kad III odred izbije na liniju Zvomik — Krupanj — Valjevo — Mionica, sastaje se sa četničkim odredima koji se nalaze pod komandom đ. štab. pukovnika Draže Mihailovića na toj liniji i sačekće dalja naređenja za produženje dejstva.

— Sve je propalo, sve je profanisano; još ja i Račić kapetan. Ne daj bože da što bude Račiću, onda bih ja morao preuzeti sve na sebe — završi poručnik i ustade.

Zavrteo je glavom rekavši:

— Sramno! Zar je to moguće; zar Draža da bude izdajnik? E, moga mi boga, ja ću ga ubiti. Čuj, druže, ja ću da napišem letak i da objasnim našim ljudima ovu gadnu ulogu pukovnika Mihailovića. A šta je sa omm proglasom o našoj saradnji koji je trebalo štampati? — obratio se poručnik Čiči."

Sedeli smo do duboko u noć: Dragojlo i Miša Dudić, otac i sin, i Steva Filipović. Dok je Miša svirao na usnoj harmonici, ja sam razmišljao o onom što sam malopre pročitao.

Pred mojim očima, kao film, gledao sam, ali u novoj svetlosti, one dane provedene na Ravnoj gori, dotadašnje susrete sa partizanskim rukovodiocima, naročito sa Filipom Kljajićem i Milošem Minićem, sa borcima, bombašima ...

Osećao sam da se u meni mnogo šta menja, a to nisam mogao ispoljiti. Da li zbog mog izgleda, zbog amblema na šubari ili ko zna zbog čega, niko nije sa mnom počeo takav razgovor u kome bih mogao reći nešto o onome što osećam. O borbi smo dosta razgovarali i o tome smo imali ista mišljenja.

Ove noći sve ono što sam preživljavao na Ravnoj gori, video sam u pravoj svetlosti. Nisam mogao naći nijednu slamku za koju bih se tamo mogao uhvatiti.

Možda sam i zbog toga mislio da bi najradikalnije rešenje bilo napasti na Ravnu goru, pa sam Dudiću i odgovorio: "E, moga mi boga, ja ću ga ubiti."

Štab odreda nije bio klasični štab, pa ni ja klasični načelnik. Situacija je zahtevala sasvim drugi stil rada. Dudić, koji je bio zamenik komandanta, najmanje je vršio tu dužnost, ali se, s druge strane, bavio prikupljanjem izveštaja i političko-mobilizacijskim poslovima, kao i organizaciomm učvršćenjem partizanskih četa.

Komandant Zdravko Jovanović i ja odlazili smo na položaje da organizujemo odbranu i postavljamo zasede.

Pri nailasku Nemaca, često smo i neposredno učestvovali u borbi, rukovodeći najbližim jedinicama. Sem toga, vrlo često sam sa partizanskim rukovodiocima odlazio na zborove po selima. Naročito sam rado išao sa dr Mišom Pantićem i Čedom Milosavljevićem. Učestvovao sam, isto tako, u borbi kod Ribara, nedaleko od Valjeva. Partizani su bili porušili most na reci kod Ribara, malog zaseoka sela Zlatarić. Toga dana Nemci su došli do porušenog mosta sa četiri tenka. Zasedu je držao vod bombaša. Komandir

voda bio je Bogosav Mitrović, a raniji komandir Dimitrije Koljković posle borbe kod Krupnja postao je komesar bombaškog voda.

U sastavu voda bio je i onaj naš top od 37 mm iz Krupnja. U rezervi je bila Prva rađevska četa, sa komandirrom Dobrosavom Živanovićem, koga su svi zvali Trndžo. Dobrosav je bio stari ratnik, solunac i nosilac zlatne Karađorđeve zvezde sa mačevima i zlatne Medalje Obilića. Levo od bombaša bila je jedna Podgorska partizanska četa, na položajima malo dalje od drumu.

Nemački tenkovi zaustavljali su se jedan po jedan, a iza njih je pristizala kolona Nemaca.

Slučajno sam se tu našao i, prirodno, ostao, i to kod topa.

Otvorili smo vatru iz topa po tenkovima. Nemci su počeli da beže. Bombaši su prvo tukli iz mitraljeza i strojnica, pošto je odstojanje bilo malo. Otvorivši vatru i odvlačeći jedan tenk koji je bio oštećen, Nemci su odstupali. Tada ih je sa boka napala Podgorska četa, a bombaši su izvršili juriš.

U toj borbi mi smo osvojili priličan broj trofeja: 4 mitraljeza, oko 50 pušaka i nešto komore. Za vreme borbe na našu stranu je prebegao i jedan konj natovaren radio-stanicom. Ja sam dobio novi motocikl, pa sam se koristio njime dok je moglo da se nađe benzina.

Dobrosav Živanović Trndžo, koji je bio junak u prvom svetskom ratu, čestitao nam je na ovoj borbi. On se svugde potvrđivao, i dalje se junački borio, naročito se istakao u toku ofanzive na Zavlaci.

Na žalost, takav junak doživeo je pretešku sudbinu. U zimu 1942. četnici su ga iznenadili i zarobili. Predali su ga svojim gazdama Nemcima, koji su ga, onako starog, poslali na prisilan rad u rudnik Trepču, gde su ga, najzad, ubili jer nije hteo da se pokorava.

Tih dana štab odreda se premestio u selo Pričević.

U Pričeviću su mi drugovi pričali o vellkoj borbi koju je vodila Kolubarska partizanska četa kod Ljiga i junačkom držanju potporučnika Radivoja Jovanovića Bradonje, koji je tom prilikom bio ranjen. Bio sam radostan kad sam čuo za njega, prvi put otkako smo se rastali.

Borba za Ljig bila je veoma značajna i može se smatrati sastavnim delom operacija za stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Počela je kada su Nemci iznenada prodrli u grad, gde su zatekli Kolubarsku partizansku četvu. Tražeći zaklon, Nemci su upadali u kuće, a najviše ih se sklonilo u jednu kafanu. Komandir čete Radivoje Jovanović Bradonja brzo je sakupio od boraca dosta bombi pa se privukao i počeo ih bacati u kafanu. Unutra je nastala panika, izbezumljeni Nemci počeli su iskakati iz kafane, a napolju su ih sačekivali partizani sa puškama i bombama.

O toj borbi zapisano je u ratnom dnevniku nemačke 704. divizije: "[U 11,15 čas. 10. 9. radiogram Poternog odeljenja: S.O.S. Moli se hitna pomoć za Ljig. Banditi izvršili prepad i naročito ih ima na južnom izlazu iz Ljiga. Poterna odeljenja su u Ljigu opkoljena, jačina neprijatelja nepoznata.](#)"

Odmah zatim, u sledećem telegramu, izveštavaju da je Poterno odeljenje opkoljeno i da divizija traži zaštitu "štuka".

Nemci su imali velike gubitke, ali je bio teže ranjen i komandir Bradonja.

Toga dana, kada sam čuo o Bradonji, dobio sam zadatak da sa dr Pantićem, koji je bio u selu Jovanje, pođem sutra na zbor u selo Počute. Dobili smo obaveštarije da tamo neki četnici nasilno mobilišu ljude. Upućena je i jedinica iz čete Steve Filipovića iz Jovanja u Počute, a mi sutra treba da izvidimo situaciju. Prebacio sam se posle podne do sela Jovanja i našao komandira Druge kolubarske čete Stevu Filipovića, koga su tada svi zvali Steva Kolubarac. Uveče sam sedeo sa njegovim borcima, koji su znali za mene jer su i oni učestvovali u borbi za Krupanj.

Čitali su pri svetlosti vatre knjigu "Kako se kalio čelik". Svi smo gutali čitaočeve reči, a ja sam se pitao zašto je takva literatura bila nedostupna i zabranjena za nas oficire. Čitalo se do duboko u noć.

Ujutro je naišao i dr Miša Pantić. Prvi utisak koji je ostavio na mene, bio je upečatljiv. Sve je u njega bilo skladno: i govor, i izgled, i držanje. Komandir Steva ga je takode pozdravio sa poštovanjem i obavestio da je još juče poslao jedan vod za Počute.

Doktora Mišu je oduševila moja brada. Rekao mi je da se ne seća da je video lepšu bradu.

Vozeći se do Počuta čezama, pričao sam doktoru šta mi se neki dan desilo. U Osladiću, kada sam sa četom prolazio za Kamenicu, sazvali smo zbor sa seljacima. Posle mog govora priđe mi bogobojažljivo jedan mršav crnpurast seljak. Skide šajkaču, prekrsti se i reče: "Oče, ja bih da se borim u vašoj četi." Prisetih se da on misli da sam ja pop, pa mu rekoh: "Možeš, zašto ne, samo da znaš, ja ti nisam pop." On se već prignuo da me poljubi u ruku, a onda zastade ne znajući šta će. Ja rekoh:

"Ja sam ti, drugar, poručnik. Vidiš li ovaj znak na šubari, to je oficirska oznaka." Tako se upoznah sa Borivojem Radivojevićem, kako se zvao taj moj novi borac, a kasnije sam ga još u dva maha pri susretu dobro upamtio. Doktor se slatko smejao.

Pričao sam mu o Draži Mihailoviću i "ravnogorcima", o tome kako sam priželjkivao gibanice iz Uzelčevog vajata, a on je meni ispričao kako su dr Jovanović i Kolubarci izdali letak o "gibaničarima", pa je zbog toga dr Jovanović bio partijski kažnjen.

Doktor Pantić je video da ja nemam pojma o partijskoj disciplini pa mi je to počeo objašnjavati, ali je ubrzo odustao jer je uvideo da bi najpre morao da mi objasni šta je to Komunistička partija.

Stigli smo neosetno u Počute, selo koje je ličilo na malu varošicu. Tu je već bio organizovan narodnooslobodilački odbor i kada je dr Pantić sišao sa čeza, prišao mu je jedan seljak, rekavši da je predsednik odbora. Seljak je gledao u mene, a Pantić me predstavi i reče mu neka slobodno govori.

Odmah smo čuli ispovest predsednika, koji se požali da su četnici u selu već nekoliko dana. Jedu, piju i bahato se ponašaju. Starešina im je neki kapetan.

Popisuju sve koji potpadaju pod vojnu obavezu i danas su zakazali zbor da oforme četu.

"E, to ćemo videti", reče dr Pantić.

Našli smo tu vod partizana koji je uputio Steva Filipović. Osmotrivši prostor na kome su se prikupljali ljudi, ja rekoh komandiru kakav raspored da zauzmu. Setih se kada su u aprilskom ratu iz voza kod sela Vozuće ispale pred mene ustaše i kako sam u masi bio bespomoćan. Stoga sam vodio računa, ako dođe do gužve, da mi budemo u povoljnijem položaju.

Doktor je u početku mislio da ovo nije potrebno, ali se ubrzo složio kad mu rekoh da zamalo jedanput nisam zaglavio zbog neopreznosti. Sačekali smo kapetana, pa smo ga obavestili da ćemo i mi govoriti na zboru.

Kapetan je pokušao da nas ubedi da jedino oficiri imaju pravo da mobilišu vojsku, jer su oni pod zakletvom. Pretekao sam dr Pantića odgovorivši da sam i ja oficir pod zakletvom, a tu sam priču slušao još na Ravnoj gori. Upitao sam kapetana zašto mobiliše ljude i preti silom i zakletvom kad i tako na borbu ne misle.

"Eto", rekoh mu, "govorite vi prvi i kažite sve što hoćete, samo vam ne dozvoljavamo da silom odvodite ljude od kuća."

Počeo je i zbor. Kapetan je govorio o kralju, zakletvi i o Draži Mihailoviću.

Posle kapetana govorio sam ja. Najpre sam rekao da kapetan ne zna da sam i ja bio na Ravnoj gori. O Draži sam rekao ono što sam znao i video. Na kraju sam istakao kako je Draža stalno govorio da nije vreme za borbu, a ja sam video dokument u kome sam čitao u zajedničkom napadu nedićevaca i četnika na partizane. Završio sam time što sam im rekao da ako ko hoće da stupi u redove boraca, evo mu prilike da priđe ili partizanima ili u čete pod mojom komandom, koje su se već okušale u borbi protiv Nemaca.

Posle mene je govorio dr Pantić. Bio je to politički govor o narodnooslobodilačkoj borbi i narodnom ustanku; zatim o raznim izdajnicima, o Nedićevoj vladi i o Sovjetskom Savezu.

Doktora Pantića su poznavali kao lekara u Valjevu, mnogima je pomogao a često je bolesnike i besplatno lečio. Njega su u toku govora nekoliko puta prekidali uzvicima: "Živeo!"

Rezultat ovog zбора bio je taj da je kapetan morao napustiti Počute bez ijednog novomobilisanog borca.

Ja sam se vratio u Jovanje, u četu Steve Filipovića, a doktor Pantić otišao je preko sela Balinovića u štab odreda u Pričević.

Steva Filipović mi reče da me je tražio jedan žandarm i odmah je poslao kurira po njega. Bio sam iznenađen kada su doveli Blagoja Kovačevića. Partizani su ga, za svaki slučaj, razoružali. Primetih da na ramenima ima dve zvezdice. Rekao mi je da ga je gospodin pukovnik unapredio. Draža ga je poslao da mi saopšti da hitno dođem na Ravnu goru. Ja sam i pre neki dan odbio da se stavim pod komandu majora Pantelića.

Planuo sam: "Da nećeš ti, majku ti žandarsku, da me vodiš na Ravnu goru?"

Blagoja obli znoj i, mucajući, reče da on samo prenosi naređenje. Zatim se priseti da ima za mene i pismo, pa zavuče ruku u postavu žandarmskog koporana i odnekud iščeprka pismo.

Tada, u septembru, pripadnici Dražinih "gorskih četa", bilo u uniformi ili u civilnom odelu, kretali su se po slobodnoj teritoriji bez ikakvih smetnji, sem ukoliko su pljačkali po selima. Tako je i Blagoje, raspitujući se za mene, stigao u Kolubarsku četu.

Otvorio sam pismo i prenerazio se kada pročitah da me pukovnik Mihailović obaveštava da sam osuđen. na smrt zbog dezerterstva i neposlušnosti. Pokazah pismo Stevi Filipoviću. Pomislih, ovaj žandarm neće više videti Ravnu goru. Bio bi to dobar odgovor, ali kako će to saznati pukovnik. Kad mi Steva vrati pismo, ja ga bez razmišljanja počeh da cepam u sitne komadiće.

Objašnjavajući mi da ne zna šta piše u pismu, Blagoje zatraži potvrdu da sam primio pismo.

Ne znam kako sam se savladao, ali rekoh nekim glasom koji je izvirao iz dubine mene: "Pozdravi ti svog gospodina pukovnika i zapamti što ti kažem. Vidiš li ovu nemačku mašinku? Ako se sretnem sa gospodinom pukovnikom, ona će mu presuditi. To je moj odgovor na ovo pismo." Podigao sam se i viknuo: "Marš majku vam izdajničku", pokazavši mu rukom prema vratima.

Blagoju to nije trebalo dva puta ponoviti. Nije čak zatražio ni da mu vrate pištolj, pričali su mi kasnije partizani, tako se brzo izgubio.

Nekako u to vreme, prema izveštajima koje su partizani dobijali iz Valjeva, mene su i Nemci ucenili sa 50.000 dinara, verovatno zbog "ultimatuma" koji sam im poslao uoči napada na Krupanj.

Nekoliko dana posle ovog događaja sa Blagojem Kovačevićem, kada sam prolazio kroz Krupanj, saznao sam i odgovor pukovnika Mihailovića, u kome i mene i Zečevića osuđuje na smrt. Naime, posle onog zahteva majora Pantelića da se stavimo pod komandu Draže Mihailovića, pop Zečević i ja napisali smo zajedničko pismo Draži Mihailoviću, u kome smo mu rekli: "Ako stupite u borbu protiv Nemaca, priznajemo vas za svog komandanta. U protivnom, mi borbu produžujemo, a vas ne priznajemo za komandanta." [O tome sam govorio i na proslavi oktobarske revolucije 1941. godine u Užicu.](#)

Tako sam u ovih nekoliko dana saznao da me je Draža dva puta osudio na smrt, a čuo sam i za jednu nemačku ucenu.

Zabrinut zbog četničkog vršljanja u našoj pozadini, u šta sam se uverio u selu Počute, krenuo sam da obiđem četu Rajka Markovića, koja je držala položaje na užičkom drumu. Bojao sam se da "ravnogorci" ne krenu u agitaciju i u moju četu, jer to je bilo dosta blizu Ravne gore. Bio je to teren na kome su neumorno radili Neško Nedić i Voja Popović, a samo malo dalje, u Kolubari, i Aca Mišić. Naša četa je bila suviše blizu Valjeva, pa su "ravnogorci" izbegavali da se izlažu opasnostima. Sem toga, s jedne strane je bila Prva rađevska četa Dobrosava Trndže, a sa druge Kolubarska četa kojom je komandovao Andra Savčić.

Dražini oficiri su išli u Valjevo, ali sa legalnim dozvolama i nemačkim objavama, a to je bilo nešto sasvim drugo od susreta sa Nemcima na borbenom položaju.

Obišao sam položaj čete, razgovarao sa borcima, popravio raspored, postavivši i jednu bočnu zasedu, tako da Nemci u slučaju napada budu izloženi i bočnoj vatri. Kad sam se vratio do komandira čete, desio se jedan interesantan događaj.

Pojavio se jedan motocikl. Borci su imali naređenje da ne otvaraju vatru na pojedince pa su propustili motociklistu. Prošao je kroz naš streljački stroj i nije ni primetio zamaskirane borce na položajima.

Jurio bi on tako i dalje, ali kad je došao u našu blizinu već smo mu pripremili da bude zaustavljen. Bio je u radničkom kombinezonu i počeo je vikati: "Bežite, idu Nemci!" Inače nam je bio sumnjiv zbog tog dovikivanja a i zbog motocikla. Pokušao je da prošiša pored nas, pa smo morali sa nekoliko rafala da ga zaustavimo. Gađali smo u točkove, i tako smo ga zarobili. Predao sam ga komandiru Kolubarske čete, jer su oni mogli proveriti njegove navode pošto su u Valjevu imali svoje ilegalce. Ustanovilo se da je to bio agent koga su Nemci poslali u izviđanje naših položaja.

Kasnije su stvarno naišli Nemci, ali ih je Rajkova četa spremno dočekala.

Dragojlo Dudić je i tu borbu revnosno zabeležio u svoj "Dnevnik" pod 21. 9. Evo kratkog izvoda:

"Danas su Nemci sa 400 ljudi i četiri tenka pokušali na užičkom drumu prodor, ali su bili prinuđeni da se vrate. Jedna desetina iz četničkog odreda, pod komandom Rajka Markovića, borila se s okupatorom. Naša desetina izgubila je jednog mladića, a Nemci su pobjegli."

Kada sam se vraćao iz obilaska čete, prošao sam kroz Lelić sa pratiocem, partizanom po imenu Rade, koga je komesar Valjevskog odreda odredio za moju zaštitu. Pred kafanom sam video grupu seljaka i poručnika Neška Nedića i Voju Popovića. I oni, a i ja, bili smo iznenađeni. Susret se nije mogao izbeći.

Oni su pred seljacima počeli da mi prete. Napali su me da kršim zakletvu prema kralju i otadžbini. Nisu propustili da naglase kako pukovnik Mihailović ima ovlašćenje od kralja da sve oficire stavi pod svoju komandu. S njima su bila još tri četnika, ali nas dvojica smo bili spremni da se s njima obračunamo. Pitao sam Nedića koja to zakletva zabranjuje da se borimo protiv okupatora. Dodao sam da su se oni i njihov pukovnik sklonili u šumu da bi lakše preživeli ovaj rat.

Neško je planuo: "Znaš li ti da smo mi svi dobili naređenje da te sprovedemo na Ravnu goru čim te uhvatimo?"

Odgovorih im neka pokušaju. Voja Diplomata, tj. "Šonja", kako ga je zvao dr Dragan Jovanović, prestrašen, počeo nas moliti da se ne svađamo. Onda su ustali i sa svoja tri pratioca otišli, a mi smo ostali sa seljacima. Iskoristio sam priliku da im ispričam kakvo je to društvo na Ravnoj gori, ni s kim nemaju nikakve veze, sem sa žandarmerijom i Komesarskom upravom, a sada, verovatno, i sa Nedićevom vladom. Ispričao sam im i sadržaj dokumenta koji mi je pokazao u Pričeviću drug Dudić.

Kad sam se vratio u štab odreda u Pričević, drugovima sam predložio da se četa Rajka Markovića premesti na drum Valjevo—Loznica, a na užički drum da se pošalje jedna partizanska četa. Tada nije doneta nikakva odluka. Međutim, kada je trebalo poslati pojačanje na mačvanski front, određena je za to četa Rajka Markovića.

U Pričeviću sam živio kao i ostali partizani. Štab se hranio na kazanu jedne čete. Kuvar je bio Pera Jazić, jedan od prvih boraca koji su prišli Zečeviću i meni još kad smo držali zbor na Mačkovom kamenu. Jazić je bio šumski radnik, ali se bavio i snabdevanjem radnika, a znao je i da dobro kuva. U Pričeviću je bila organizovana mala baza za snabdevanje, i Jazića sam odredio da se brine o ishrani naših boraca.

Uveče su održavani časovi u kojima su čitane vesti, a ponekad su i komesari govorili o životu u Sovjetskom Savezu i borbi protiv fašizma. Danju sam, obično, odlazio na položaje prema Valjevu, ali bih se uveče vraćao i podnosio izveštaj.

Jedanput, baš kad sam se spremao da idem na položaj, izlazeći iz škole u kojoj sam radio i spavao, naišao sam na drugaricu Milku Minić. Znao sam, po kazivanju, da je to drugarica, odnosno supruga Miloša Minića Crnog. Inače, video sam da gotovo nikad nisu bili zajedno, svako je radio svoj posao. To mi se činilo prirodnim, jer sam mislio da nemaju vremena da budu zajedno. Međutim, kasnije, u partizanima, video sam da je to bio princip da muž i žena ne budu u istoj jedinici.

Milka je razgovarala sa grupom boraca i kao slučajno me upitala: "Kuda ćete, družo poručniče?" Video sam da nešto želi da mi kaže, a, opet, kao da se ustručava i ne zna odakle bi počela.

Docnije je mnogim drugovima pričala o tome:

"Dobila sam zadatak od Partije da porazgovaram sa Martinovićem o njegovom gledanju na komuniste i Komunističku partiju. Nisam imala zadatak da ga pitam da li bi on želeo da bude član Partije, već samo da razgovaram. Bila sam uzbuđena. To mi je bilo prvi put da kao komunista porazgovaram otvoreno sa jedrnm oficijom — monarhistom. Gledala sam ga pravo u oči. Tako se i gleda kad se otvoreno razgovara, i htela sam da vidim kako će reagovati. Zapazila sam da ima plave oči, a to je odudaralo od njegove crne brade i brkova. U jednom trenutku primetih mu u očima neku svetlu iskricu i u istom času usta mu se počеше razvlačiti u osmeh. Trenutno nisam mogla oceniti da li je to osmeh ili, pak, podsmeh. Pretrnula sam, da nisam prenaglila, ali svesna zadatka koji mi je postavila Partija, produžila sam razgovor. Ona iskrica se još jače zasijala i on se smešio punim osmehom. Shvatila sam da je prihvatio naš razgovor.

Mnogo vremena kasnije Martinović se nije sećao tog razgovora. Rekao je da nije tako duboko doživljavao taj razgovor, uvek dodajući: 'Nisam ni znao da sam u to vreme izgledao tako strašno'."

Pre mog povratka sa užičkog druma, u Pričević su došli drugovi iz Glavnog štaba Srbije i s njima je u Krupanj otišao i pop Zečević. Meni su rekli da je pop otišao zbog nekih agenata koje su, navodno, Nemci ubacili, a pop je dobro poznavao sve žitelje Krupnja.

Posle nekoliko dana video sam da se u štabu nešto sprema. Komesar Milosav mi ponudi da obiđem četu na užičkom drumu i druge položaje. Pošto sam nedavno tamo bio, nije mi se išlo. Onda me Milosav otvoreno zamoli da svoju sobu ustupim za koji dan jer dolaze partijski rukovodioci iz Beograda.

Meni je predložio da se preselim u kuću gde je stanovala učiteljica, jedno sto metara dalje od škole. Nije mi bilo krivo da idem kod učiteljice. Tada nisam znao da je učiteljica bila član Partije i da je stanovala sa majkom. Primile su me srdačno, oprale moje rublje i dobro me nahranile.

Kasnije sam saznao da je u Pričeviću bio drug Tito, ali tada nije bilo prilike da se sretnemo. Razume se da nisam znao šta je to gerieralni sekretar Komunističke partije i da bi takav susret mogao značiti prekretnicu za mene.

Sledećih dana sam išao u Jovanje i Počute, jer se tamo pojavila jedna grupa od petnaestak naoružanih četnika, pod komandom nekog učitelja, koga su zvali Lale. Oni su pijančili u selu i nisu hteli ni na položaj ni u borbu; nisu bili ni pod čijom komandom. Pokušali smo ih razoružati, ali su se vešto izvukli i izgubili sa naših terena.

Druga grupa je bila jača, oko 50 boraca pod komandom učitelja Pinterića. Oni su pristali da budu pod našom komandom. Neko vreme su se dobro držali, sve dok nije došlo do izdaje, kada je Račić na njih uticao, pa su se većim delom rasturili.

Kad sam se vratio u štab, saznao sam da je u Stolicama kod Krupnja održana važna politička konferencija. Tada je došlo i naređenje iz Vrhovnog štaba da se pošalje pomoć Mačvanskom partizanskom odredu.

U štabu smo se dogovorili da se u Mačvu uputi četa Rajka Markovića jer je bila brojčano najjača. Odlučeno je da sa četom pođem i ja, pošto je već od ranije i četa Miloša Vučkovića bila u borbama kod Šapca pa je posle ostala kod Mačvana. Obavestio sam Rajka Markovića, koji je preko Pričevića krenuo za Loznicu, da ću ga sačekati u Zavlaci. Motorom sam otišao u Krupanj da i popa Zečevića upoznam sa situacijom. Razgovarali smo u istoj onoj kafani u kojoj sam se dogovarao sa štabom Valjevskog odreda kada smo napadali na Krupanj. Zečević me je obavestio o situaciji kod Zvornika.

Bio je preokupiran željom da napadnemo Zvornik u saradnji sa bosanskim ustanicima. Ja sam ga obavestio o situaciji kod Valjeva i novoj četi pod komandom učitelja Pinterića i o tome da je četa Rajka Markovića, po odluci štaba, upućena kao pojačanje mačvanskim partizanima.

Zečević se spremao da to veče govori na zboru u Krupnju, pa je i mene zadržao. Tada sam se upoznao sa drugom Gojkom, u stvari, sa Rodoljubom Čolakovićem, kome je to bio partizanski nadimak. On se mnogo interesovao za situaciju na Ravnoj gori. Rekao mi je da će, možda i on uskoro u Bosnu, pa želi da što više sazna o Ravnoj gori.

Evo šta je drug Čolaković napisao u svojim "Zapisima" o meni, na str. 285. i 286: "U Krupnju sam se upoznao sa aktivnim poručnikom bivše jugoslovenske vojske Ratkom Martinovićem. On je još početkom avgusta došao u doticaj s našim drugovima iz Valjevskog odreda, ali je počeo saradivati s nama tek neki dan. On je definitivno prekinuo s Dražom. Istina, još nosi četničku bradu, epolette i kokardu, ali to su kod njega još samo ostaci prošlosti kojih će se ovaj oficir-patriota brzo osloboditi... Odmah poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, a naročito kad je započela partizanska borba, Martinović i još neki borbeniji ljudi predlagali su Draži da napadne Nijemce. On je to odlučno odbio. Pristao je samo da se ide u Bosnu 'jer tamo Hrvati i Turci vrše masovne pokolje' i treba ih 'sve od reda klati'.

Martinović je s jednom grupom bio pošao u Bosnu. U manastiru Tronoši sastao se sa pop-Vladom Zečevićem; tu su se dogovorili da stupe u vezu sa partizanima radi zajedničke borbe protiv okupatora i njegovih pomagača. Oni su se sastali sa štabom Valjevskog odreda kod Mačkovog kamena i napravili s njime sporazum.

— Dobro poručniče — zapitao sam Martinovića — a zar se ne bojite što vas je Draža osudio na smrt?

— Kakav Draža — prezrivo je odmahnuo rukom Martinović — meni je kao oficiru i patrioti savjest mirna: ja se borim protiv neprijatelja, a to nije zabranjeno ni po kakvim pravilima jugoslovenske vojske."

Izuzev razgovora sa Milkom Minić, svi drugi partizanski rukovodioci još dugo su se razgovarajući sa mnom interesovali za moj stav prema Draži i prema borbi.

Uveče sam bio na zboru, a pre toga sam obišao ranjenike u Krupnju. Sreo sam i malog Žikicu Matića, koga smo slali Nemcima sa ultimatumom. Bio je u komandi mesta stražar, a puška mu je bila veća od njega.

Tu noć sam prespavao u popovoj kući i dobio na poklon crnu popovsku košulju, koja mi je dobro došla jer se oskudevalo u rublju. Nosio sam je sve dok neko od drugova nije rekao da fašisti nose crne košulje. Lako sam je zamenio, jer je nekom seljaku koji je bio u žalosti bila potrebna crna košulja, a ja sam u zamenu dobio običnu košulju.

Ujutro sam krenuo u Zavlaku da sačekam četnu pa da krenemo u Loznicu i dalje u Mačvu. Da li sam ja zakasnio ili je četa poranila, kad sam stigao u Mojković na raskrsnicu, saznao sam da je četa već prošla. Kad sam izbio na čelo kolone, Rajko Marković je sedeo u kolima. Iako znatno stariji po godinama, sišao je sa kola i izvestio me o stanju čete. U selima oko Pričevića mobilisao je tridesetak zaprežnih kola, pa se četa prevozila smenjajući se svakog sata. Kod sela Draginca, ispred mosta, zaustavila nas je grupa četnika. Pripadali su pocerskim četnicima kapetana Račića. Rekli su nam da je štab kapetana Račića u selu.

Četi smo dali kraći zastanak; zatim sam rekao komandiru da produži prema Loznici, a ja ću ga stići. Motor sam natovario na jedna kola, pošto nisam imao mnogo benzina. Krenuo sam u Draginac sa desetinom u kojoj je bio mitraljezac Stanko Katušin, koga smo zvali Moler jer mu je to bilo zanimanje. Bio je izuzetno hrabar, a dodeljen je u moju četnu posle borbe za Krupanj. Poveo sam i svog pratioca Boška policajca, jer je dotadašnji pratilac Rade dobio drugu dužnost.

Selo Draginac se prostire poviše puta. Centar sela je ušoren na jednini brdašcu pa liči na malu varošicu. Bio sam radoznao šta radi Račić ovde, dosta daleko od fronta.

Prolazeći pored kuća kroz selo, imao sam šta i da vidim. Po dvorištima se pušila voda u kazanima, čula se cika prasadi koju su klali četnici, a ponegde

su već okretali na raznju prasiće i ovce. Grupe bradatih četnika, jer četnici su u to vreme uveliko puštali brade da bi se razlikovali od golobradih partizana, sedele su po dvorištima i mnogi su pili iz flaša i čutura. Poneki je imao na sebi oružje i ukrštene redenike, ali većinom je oružje bilo okačeno po tarabama i razbacano kojekuda.

Zadržah se kod jedne takve grupe da upitam gde im je štab. Mora da sam im onako bradat ulivao poverenje pa su mi odmah rekli.

Pred štabom me zaustavio jedan stražar i upitao:

"Gde ćeš, vojvodo?"

Učinilo mi se da je i on pijan. Ko zna za koga me je držao. Kada sam mu rekao da idem komandantu, odmah me je pustio.

Desetinu, koju sam poveo, ostavio sam u dvorištu, naredivši da budu u pripravnosti.

Kada sam ušao, najpre sam sreo poručnika Voju Tufegdžića. On me nije prepoznao, pa sam mu rekao ko sam. Pogledao sam i ostale koji su sedeli za stolom u toj prostoriji. Nisam mogao zaključiti ko su. Mogli su biti i oficiri, podoficiri a i seljaci, jer su svi bili u seljačkom odelu. Soba je bila puna dima, a na stolu je bilo boca sa rakijom.

Voja se pohvali: "Ovo je moj štab", a jedan od prisutnih viknu: "A to li je taj crveni poručnik?" Tufegdžić me je dobro poznavao iz Vojne akademije. On je bio iz 60. klase, godinu dana stariji od mene, ali smo bili zajedno pune četiri godme. Stoga reče onome: "Ti da čutiš", i povede me kod Račića, koji je bio u drugoj kući.

Kada sam ušao, video sam Račića kako leži na krevetu odeven i u čizmama. Izgledao je pijan. Na stolu je bilo pečenja i rakije. Pre nego što je Tufegdžić išta rekao, Račić me je prepoznao. Lenjo je ustao i nastojeći da bude intiman, rekao: "O, koga vidim, gospodin crveni poručnik."

Nisam prihvatio taj ton, nego mu rekoh da sa tri stotine boraca idem u Mačvu. Upitah kako to da su oni ovde u Dragincu, kad su meni u štabu Valjevskog odreda rekli da se bore u Mačvi.

Umesto Račića odgovori Voja Tufegdžić: "Imamo mi dva štaba. Jedan na frontu, a kada postane gusto, mi se selimo u ovaj drugi koji je daleko od fronta."

Račić navali da sednem i da se poslužim jelom i pićem. Osetio sam, ako ne prihvatim ponudu, od razgovora neće biti ništa, pa sedoh i prihvatih se pečenja. Račić, podigavši čturicu, nazdravi pa, pošto poteže, dodade je meni. Otpio sam malo, da ne kvarim raspoloženje, i pružio je Voji.

Uto uđe u sobu neki visoki grmalj u podoficirskoj uniformi i ja mahinalno prihvatih mašinku. Račić to primeti pa mi reče da je to njegov lični ađutant. Zatim mu naredi da nas ostavi da razgovaramo pa, kako je pogledao u mog pratioca Boška, i ja Bošku rekoh da me sačeka pred kućom.

Ponovio sam pitanje u drugom obliku: ko im je sada sa četama i ko im komanduje. Račić odgovori da komandiri znaju svoje zadatke i da im ne treba komandovati. Odmah je okrenuo razgovor na drugu stranu. Upitao je da li je major Pantelić tražio da se stavim pod njegovu komandu. Rekao mi je da taj major u jednom džepu ima Nedićevu objavu, a u drugom Mihailovićevu.

Opet sam pokušao da govorimo o borbi. Rekao sam da smo se uspešno borili kod Krupnja, u Ribarima i na užičkom drumu, zajedno sa partizanima, protiv Nemaca.

Voja mi dobaci: "Šta ćeš, mi nismo crveni kao ti."

Račić je dodao da i pukovnik Mihailović misli da sam crven. Osetio sam da bi bilo dobro da se odavde izvučem, pa sam rekao da sa četom moram u Loznicu i da se nadam da ćemo se naći na frontu u borbi protiv Nemaca.

"Hoćemo, hoćemo", ponovi nekoliko puta Račić, "samo sada će nas Nemci sa ogromnim snagama rasterati kao zečeve." Račić je nekako čudno klimnuo glavom i dodao: "Treba se spasavati!" Čekao sam da dovrši misao, i on reče

da ide u Loznicu da se dogovori sa Jerkovićem, komandantom mačvanskih partizana.

Digao sam se, pozdravio se i izišao. Pristižući četnu, razmišljao sam o celom tom društvu. Nisam mogao da ih uključim u situaciju u kojoj bi se oni, onakvi kakve sam ih tamo video, mogli boriti. Voja mi je izgledao ljuti protivnik partizana i kao da su mu jedino "crveni" smetali. Račića nisam mogao okarakterisati. Četnu sam stigao tek u Loznici. Tu sam se opet našao sa popom Zečevićem, koji mi je rekao da bi bilo dobro da ostanem sutra u Loznici da raščistimo neka pitanja u komandi mesta. Sem toga, sutra uveče biće veliki zbor na kome će govoriti i Filip Kljajić.

Četa je prenoćila u Loznici, a sledećeg dana dao sam joj zadatak da se prebaci do Lešnice, da posedne položaje, vodeći računa da ih Nemci ne iznenade.

U komandi mesta u Loznici imali smo dosta muke, jer je bila sastavljena isključivo od četnika. Obišli smo i Banju Koviljaču.

U Loznici sam opet razgovarao sa Filipom Kljajićem. Ispričao sam mu o situaciji u Račićevom štabu, da mene zovu podsmešljivo "crvenim poručnikom" i da sa mržnjom govore o "crvenima", tj. partizanima. Dodao sam da bi Pantelića trebalo razoružati i najuriti odavde, a i Račićev štab raščistiti.

"To ne bi bilo na liniji Partije", rekao mi je drug Fića.

"Na kakvoj liniji, nije mi to jasno."

"To što sam ti rekao, družo poručniče, na liniji — to znači da je naš stav drugačiji. Mi želimo da saradujemo sa svima koji hoće da se bore protiv okupatora. Ako bismo mi počeli kavgu sa Dražom i njegovim četnicima, narod to ne bi prihvatio, i to bi koristilo samo Nemcima, koji bi tada mirno gledali kako se mi između sebe krvimo. Mi ćemo", rekao mi je Filip Kljajić, "makar nas to koštalo, primorati sve da se izjasne, da se otkriju ko su i šta su, a srpski narod je od iskona osuđivao izdajnike."

Ja, međutim, nisam znao za neke važne događaje.

Na slobodnu teritoriju stigao je drug Tito, vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske. Pre nego što je u Stolicama održano savetovanje partizanskih komandanata iz svih krajeva Jugoslavije, drug Tito je u Struganiku imao sastanak sa tzv. "legalnim predstavnikom jugoslovenske vojske", pukovnikom Mihailovićem.

Nisam znao da predlog o zajedničkoj borbi protiv okupatora pukovnik Draža nije prihvatio, ali je obećao da će "biti lojalan" i da njegovi četnici neće ometati partizanske akcije. Iz reči druga Fiće osetio sam koliko je sada važno da sve snage okrenemo protiv okupatora.

Bilo je to početkom oktobra, a samo mesec dana kasnije uverićemo se svi, i drug Fića, kakvo je pravo lice onih o kojima smo tada govorili.

Trenutno je bilo najvažnije pojačati front u Mačvi, pa se o tome najviše govorilo na sastanku druga Fiće sa Jerkovićem i Zečevićem, a bio je prisutan i kapetan Račić, koji se hvalio da će Nemcima pokazati kako se Srbi bore. Gledao sam ga i čudio se kako sad govori a kako je govorio neki dan u Dragincu.

Uveče je u Loznici održan veliki zbor kome je prisustvovalo više stotina gradana a bilo je i oko dve stotine četnika pod oružjem.

U ime četnika govorili su kaluđer Georgije Bojić Džidža i kapetan Račić, a u ime Valjevskog odreda pop Zečević. Zbor se završio govorom Filipa Kljajića. On je otvoreno rekao da govori u ime Komunističke partije Jugoslavije. To što smo čuli od njega, bilo je za sve nas nešto novo. Govorio je da se ustanak proširio, da u celoj Jugoslaviji ima partizanskih odreda, zatim o borbi Crvene armije, koja još nije upotrebila svoje glavne snage, ali da će zajedno sa saveznicima slomiti nemački fašizam.

Više mi je ostao u sećanju žar s kojim je Kljajić govorio negoli ono o čemu je govorio. Njegov govor je primljen sa oduševljenjem i odobravanjem.

Sutradan pre podne, 5. oktobra, poseli smo položaje kod Novog Sela, na uzvišici koju meštani zovu Majdan, jer je to nekada bio kamenolom. Ovde se blaga kosa Vidojevica spušta gotovo do samog puta. Položaj je bio vrlo pogodan za zasedu. Desno od čete Rajka Markovića bile su Kolubarska i

Loznička partizanska četa. Dalje, na padinama Vidojevice, bilo je još partizanskih četa Mačvanskog odreda.

Borci su ležali iza drveća, dobro maskirani, na dva-tri metra rastojanja. Na desetak metara iza streljačkog stroja bili smo, jedan do drugog, Fića Kljajić, Steva Filipović i ja. Steva je tada bio komandant bataljona, a Kolubarska četa Valjevskog odreda, s kojom je on došao u pomoć Mačvanima, ušla je u sastav tog bataljona.

Kao obično, očekivali smo da Nemci naiđu u koloni.

Čuli smo od Prnjavora buku motorizacije. Kako se zvuk približavao, napetost je rasla. Na položajima tišina. Nemci su polako dolazili sve bliže. Videli smo ih kako sede na kamionima. Nije nas uplašilo što su na čelu kolone imali nekoliko tenkova.

Odjednom smo čuli zujanje kao kad zavija nekoliko sirena odjednom. Poznao sam taj zvuk jer sam ga čuo u borbi za Krupanj. Bile su to "štuke". Pojavile su se od Šapca kao crne tačke koje su sve više rasle.

Brojimo ih, dvanaest.

Kada su došle u blizinu naših položaja, odjednom, bez izviđanja, počele da se obrušavaju jedna za drugom. Bombe padaju na naš položaj, a zaglušne eksplozije odjekuju ravnicom. Neko je otkrio naš položaj. Izdani smo. Drveće se lomi, a zemlja i kamenje padaju po nama. Znamo da je bolje ostati na mestu nego bežati. Dim od eksplozije bombi obavija ceo položaj. Čuje se zujanje tenkova i kamicma koji su već prošli pored našeg položaja.

Jedna bomba je iščupala drvo i prevalila ga preko Fiće, Steve i mene. Pogledao sam Fiću, usnice mu pocrnele. To mu rekoš, a on odgovori: "I tvoje su."

Nemci su nam zašli već za leđa i otvorili na nas mitraljesku vatru iz tenkova. "Štuke", pošto su utrošile bombe, počele takođe mitraljirati. Situacija je postala kritična. Ja i Fića se dogovorismo da se što pre povučemo.

Naredili smo izvlačenje. Srećom, Nemci su pokušali da celokupnim snagama napadnu s leđa, tako da smo se mogli povlačiti u pravcu Vidojevice. Suprotno nego što je bilo predviđeno. Da su Nemci delom snaga napali sa čela, bili bismo pod unakrsnom vatrom i malo ko bi se izvukao. Otvorili smo vatru na Nemce, i dok su se oni razvijali, mi smo se izvukli. Nismo stigli izvući samo mrtve, ali ranjenike smo poneli.

Ovde sam doživeo i jedan neobičan slučaj.

Stanko Katušin Moler štutio je svojim "šarcem" odstupanje.

Boško i ja krenuli smo da se povučemo. Ispod gomile granja i zemlje, izrovane eksplozijom poveće bombe, virile su noge u nemačkim čizmama. Pomislio sam, taj je sigurno mrtav, ali me nešto nagna da proverim. Boško i ja potegosmo za noge i izvukosmo borca Borivoja Radivojevića. On protrlja oči i skoči na noge. Gledao je levo i desno, kao da nije verovao da je živ. Uto se opet obruši jedna "štuka", zavijajući svojom sirenom. Borivoje tek tada shvati da je živ, pa pobeže u pravcu odstupanja. Bio je to onaj borac koji mi je u Osladiću posle zбора prišao i, misleći da sam pop, hteo u ruku da me poljubi.

Sudeći po ovom iznenadnom napadu Nemaca, verovali smo da nas je neko izdao. U ratnom dnevniku 342. nemačke divizije zapisano je da su Nemci uhvatili jednog meštánina koji im je otkrio naše položaje. Pošto nisu naveli ime tog meštánina, mi smo opravdano sumnjali da smo izdani.

Izvukli smo se nekoliko kilometara u šumu na Vidojevici. Odatle smo videli kako Nemci pale Novo Selo. Posle smo ustanovili da su se povukli ka Šapcu.

Iz Prnjavora smo dobili izveštaj da je tamo ostala samo jedna grupa, najviše do sto Nemaca.

Filip Kljajić je došao iz Loznice da rukovodi jedinicama u borbama protiv Nemaca u Mačvi. Nismo imali podataka o njihovoj jačini i namerama neprijatelja. Saznavši da ih u Prnjavoru ima malo, što je bilo tačno, organizovan je napad na Prnjavor. U napadu je učestvovala i četa Rajka Markovića. Neki drugovi Mačvani, koji su posle rata pisali o ovom

dogadaju, zamenili su tu četvu i naveli da je to bila četa majora Pantelića, što je zabeležio i Dragoslav Parmaković u knjizi "Mačvanski partizanski odred", str. 526.

Major Pantelić, sa poručnikom Mikom Komarčevićem, u to vreme je organizovao doček Nemaca u Loznici, o čemu postoji dokumenat. Nikada Pantelić nije vodio nikakvu borbu protiv Nemaca.

Pošto je četa Rajka Markovića bila velika, za napad na Prnjavor podelio sam je u tri grupe.

Napadali smo sa zapadne strane. Jedna grupa trebalo je da napada Nemce koji su u crkvenoj porti imali komoru. Druga grupa trebalo je da napada školu i treća Živkovića magaznu.

Borivoja Radivojevića rasporedio sam u grupu koja je napadala crkvu. Nekoliko puta se prekrstio i zamolio me: "Gospodine poručniče, za ime boga, nemojte mene na crkvu, bog će me kazniti." Ja mu rekoah da ne napada crkvu, već Nemce, ali on je i dalje molio. "Dobro", popustih ja, "hajde u vod koji napada školu." Borivoje opet počeo da moli. "Ne, pobogu, škola mi je oči otvorila." Bio sam uporan, a Borivoje me počeo zaklinjati svetim Jovanom. Nasmejao sam se: "E kad je sveti Jovan i tvoja i moja slava, onda ćeš napadati Živkovića magaznu." Tako sam ga dodelio podnaredniku Životi, koji je trebalo da sa svojim vodom napada Živkovića magaznu.

Krenuli smo uveče kroz kukuruz u napad.

Nemci su nas osetili, ili su bili pripremljeni, pa su otvorili žestoku vatru. Rakeete su osvetlile celu okolinu. Osetio sam da je pred nama jak neprijatelj, pa sam komandovao povlačenje. Podnarednik Života, koji je već prišao blizu, bacao je bombe na Nemce. U njegovoj blizini se našao i Borivoje Radivojević. I posle te borbe a i posle rata u nekoliko navrata Borivoje mi je pričao da je Života poginuo zato što se podigao baš kad ga je raketa osvetlila, i rafal iz mitraljeza ga je pokosio.

I partizanske čete su na sličan način krenule u napad, dok se čete kapetana Račića nisu ni pojavile.

Bez obzira na način napada, glavni razlog neuspeha je u tome što je to veče u Prnjavor pristigla nemačka pukovska grupa 699. pešadijskog puka, ojačanog tenkovskim bataljonom. To je bio početak napada 342. divizije radi okruženja naših snaga u rejonu Mačve.

Nemci su ceo naš napad ocenili kao izviđačku akciju.

Sutradan smo u štabu Mačvanskog (podrinskog) partizanskog odreda organizovali odbranu i narednih dana u borbi smo se povukli na levu obalu Jadra, a kasnije i južno od puta Loznica — Valjevo. 699. pešadijski puk bio je samo deo snaga kojima je trebalo da se suprotstavimo, dok su još dva puka 342. pešadijske divizije vršila čišćenje u Mačvi.

Da bismo se suprotstavili ovim snagama, bila je potrebna, pre svega, rešenost svih učesnika da se bore protiv Nemaca, a posebno oficira i ljudi koji su tada vodili borbe. Međutim, kapetan Račić, sa svojim oficirima, vešto je žonglirao i samo se pretvarao pred partizanskim rukovodiocima da hoće u borbu protiv Nemaca, a i pred narodom koji je prihvatio poziv na ustanak. Inače bi mu se moglo desiti da ostane bez boraca. Povlačeći se neprekidno, on se kretao ka Užicu, da bi, na kraju, napao na partizanske jedinice, Bio je do nogu potučen na Karanu, ali se posle toga brzo snašao i otišao da i dalje muti, ovoga puta u istočnu Bosnu.

◁Još gore su učinili major Pantelić i njegovi oficiri Mika Komarčević, Lazar Savić i drugi. Još dok smo mi vodili borbu kod Novog Sela, oni su slali Nemcima delegaciju da pregovara o predaji Loznice, što su i učinili 11. oktobra 1941. godine. Takva četnička izdaja ne samo da je uticala na pružanje organizovanog otpora, već je i sa moralne strane razjedala čvrstinu onih jedinica koje su se borile. To je bilo naređenje Draže Mihailovića, koje je on dao svim oficirima koje je slao na teren.

Radi ilustracije, evo šta je Dudić upisao u "Dnevnik" 26. oktobra.

"Kod Đurićeve čete smo svratili; porazgovarali smo sa svima partijcima. Drugovi su nam pričali o tome kako su se četnici držali u borbi. Svuda su izbegavali borbu i često puta, ako su je primali, bili su nama iza leđa. Jedan partizan je poginuo od njihovog zrna. Skoro uvek su pijani.

Idemo kod starog ratnika Dobrosava. To je po svojim političkim shvatanjima dosta sirov seljak, sa neiskristalisanim pojmovima. Valjda jedini u partizanskom odredu od rukovodećih lica kome je dopušteno ono što nikome inače nije bilo. To je stariji čovek i on je tražio da može upotrebljavati alkohol. Inače je dobar i hrabar borac. Uzorni komandir. Po pitanju odnosa sa četnicima dosta zastranjuje; terao ih je u borbu silom. Ko je jedared naišao na njegovu četvu, nikad više nije smeo naići; obilazili su ga daleko. Stari Dobrosav priča jedan slučaj: Za vreme borbe na Badanji naišao sam na jednu veću grupu četnika, naložili veliku vatru i peku četiri svinje na ražnju. Postavio sam mitraljez na zgodno mesto, a potom sam im podviknuo. Naterao sam ih sve na položaj. — Dalje kaže stari komandir: U selu Bogatiću kupili su sve što su našli kod seljaka, čak i ženske pregače. Nagonili su žene da im peru noge i suknjom brišu."

To je u ono vreme zabeležio Dudić, a sve se odnosilo na Račićeve četnike, koji su morali da budu u borbama kod Zavlake.

Četnici koji bi morali braniti pravac prema Loznici bili su još gori. Oni su bili pod komandom majora Pantelića. Kad je trebalo da posednu položaje na levoj obali Jadra, uveče su još bili tu u gomilama, uz vatre, pekli su prasad, baš kao i oni o kojima je govorio Dudić i nosilac Karađorđeve zvezde, stari Dobrosav Živanović. Ujutro od tih četnika nije bilo ni traga na glasa, ostale su samo oglodane kosti od pečenih prasića. Povukli su se na Gučevo iza Loznice ili su se rasturili.

U Loznici je major Pantelić ostavio četvu pod komandom Mike Komarčevića, koji je četvu postrojio, oružje složio u kupe i tako sačekao Nemce. Prišao je ostrim korakom nemačkom oficiru ili podoficiru i predao raport.

Takve Dražine oficire nije izbeglička vlada u Londonu lišavala čina, oni su na Dražin predlog unapređivani.

Ali da se vratim događajima.

Prikupili smo se u rejonu Stolica i Korenite radi sređivanja jedinica.

Ne znam da li je slučajno došlo do toga da me drug Fića povede na sastanak u Vrhovni štab.

Bio sam iznenađen, ali sam želeo da vidim te ljude koji su organizovali i povelili srpski narod na ustanak protiv fašizma, protiv nemačkog porobljivača koji je pretio da uništi ne samo srpski narod već i druge narode. Čuo sam da je ustanak počeo i u drugim krajevima Jugoslavije. Kakvi li su ti ljudi i kakav je čovek vrhovni komandant? Fića više nije krio da je to generalni sekretar Komunističke partije i da ga zovu Tito. Vrhovni štab je bio u Tolisavcu, u porodičnoj kući Vujkovca. U komandi mesta Krupanj Fića je dobio i vodiča.

Neću m pokušavati da navodim ko je sve bio na tom sastanku, jer nisam sve ni poznavao. Sem toga, ako bih nekoga izostavio, učinio bih mu nepravdu.

Kada je drug Tito, 31. oktobra 1975. godine, bio u poseti Stolicama, setio se u razgovoru sa borcima da smo se tada sreli.

Pošto smo drug Fića i ja stigli u Tolisavac, tu je već bilo nekoliko drugova. Možda nas je bilo svega deset, ne više. Stajali smo i čekali. Svi su gledali prema vratima.

Kad je ušao, prinoseći stisnutu pesnicu slepoočnici, drug Tito je pozdravio: "Zdravo, drugovi!" Potom se redom sa svima rukovao. Neki su govorili svoje ime, pa sam i ja, kada se sa mnom rukovao, rekao: "Poručnik Martinović."

"A, ti si Martinović", reče Tito i stegnu mi ruku, a drugu stavi na rame. Zadržao se i gledao me je prodorno, kao da u meni hoće da prepozna prijatelja s kojim se dugo nije sreo. Osetio sam neku neobjašnjivu tremu. Shvatih tog trenutka da sam našao čoveka koji je već bio u mojim mislima sve ono vreme dok sam tražio ko će nas povesti u borbu.

Kad se pozdravio sa svima, rekao nam je da sednemo. Jedan drug mu je dodao nemačku oficirsku torbu i drug Tito izvadi sekcije pa ih raširi po stolu ispred sebe.

Malo je gledao pa onda reče: "Da vidimo kakva je situacija."

Pored druga Tita, najviše mi je ostalo u sećanju izlaganje druga Fiće. Možda zbog toga što sam i sam prošao kroz tu situaciju. Drug Fića je mnogo govorio o nemačkim zverstvima, paljenju domova i čitavih sela, kao i o ubijanju nevinih ljudi.

Nije moglo ostati neprimećeno da drug Tito zna raspored svake čete, jer je postavljao pitanja kakva je situacija kod koje čete. Kada je sve saslušao, drug Tito nam je duže govorio. Ne bih mogao ponoviti sve što je rekao, ali ostalo mi je urezano u pamćenju da je govorio o situaciji na Istočnom frontu, sa uverenjem da će nemačke snage oslabiti i da će uskoro Crvena armija preći u napad. Govorio je i o oslobodilačkoj borbi koja se rasplamsava širom Jugoslavije. Ono što Nemci rade sada kod nas, drug Tito je okarakterisao kao njihovu nemoć i slabost, kao pokušaj da nas razjedine i zastraše. Dajući nam zadatke, govorio je da ne treba voditi samo frontalne borbe, već da Nemce treba napadati i iz pozadine. Skrenuo nam je pažnju i na to da Nemci neće ići samo komunikacijama, već i preko brda, kako bi izmanevrisali naše položaje. Vrlo dobro se sećam kada je rekao da će najpre pokušati da prodru u Krupanj i kada je gotovo precizno predviđao da će napadati od Draginca preko Cikota i Dvorske. To se odnosilo i na mene, pa sam to najbolje i zapamtio.

Odlazeći, opet smo se pozdravili sa drugom Titom. Neki drugovi su još ostali. Bili su to, verovatno, članovi Vrhovnog štaba.

Ceo razgovor i ponašanje svih na tom sastanku bili su tako prirodni da u tim trenucima nisam obraćao naročitu pažnju na neke važne stvari. Njih sam se setio tek docnije.

Bio sam u uniformi, orgnut nemačkim šinjelom, sa strojnicom preko grudi na prvom susretu i na prvom sastanku sa drugom Titom. Svestan sam da je drug Tito znao da sam bio monarhista, tj. bio pod zakletvom kralju, a ipak me je primio takvog kakav sam.

Da bih tada bio na sastanku sa Titom, postojao je samo jedan uslov: borba protiv okupatora. Taj uslov bio je osnova za odnos i stav prema meni.

Odlazeći nisam ni mislio kako i zašto, ali bio sam svestan da sam prihvatio komandu vrhovnog komandanta druga Tita. Sve drugo je došlo posle toga i

postepeno. Tada sam išao od Tolisavca preko Krupnja pun ne samo nove snage i odlučnosti već i novih saznanja.

Svetozar Filipović, kao aktivni mašinski podoficir, bio je u centru veze "Jugoslovenske vojske u otadžbini kod Draže Mihailovića". Pri jednom pokretu u Crnu Goru bio je ranjen i prebačen na Maltu. Pošto je ozdravio, bio je u "Jugoslovenskoj kraljevskoj mornarici". Prilikom opredeljivanja javio se za povratak u zemlju, znajući da ruke nije ukaljao krvlju i da nema krivice. Nije bio na odgovornosti niti je kažnjavao. Živi u Beogradu.

Arhimandrit Stevan, jedan od učitelja Vuka Karadžića, najviše je bunio narod protiv Turaka. Prilikom pregovora, njega je otrovao zbornički paša, a starog igumana Mojseja janičari su jataganima sasekli u manastiru Tronoši.

Miloš Minić je bio delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i organizovao je izvršenje svih zadataka koje je u to vreme postavljala Partija, odnosno Centralni komitet i Glavni štab partizanskih odreda za stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Zdravko Jovanović rođen je u Osladiću, član Komunističke partije od 1937. godine. Zbog svog aktivnog partijskog rada postao je sumnjiv, pa je prebačen u sanitetsku jedinicu — Bolnički bataljon, zbog čega se u nekim podacima vodi kao sanitetski narednik. Poginuo je u Sloveniji kao načelnik druge opeartivne zone. Narodni je heroj.

Na sednici CK KPJ, 27. juna 1941, drug Tito, preuzimajući dužnost i Vrhovnog komandanta svih partizanskih odreda Jugoslavije, izneo je svoju zamisao da se u zapadnoj Srbiji stvori veća slobodna teritorija. Ta zamisao je kao zadatak prenet preko Glavnog štaba Srbije i na Valjevski partizanski odred.

VII, br. reg. 16/12-106, K 1641, Proglas štaba Valjevskog narodnooslobodilačkog odreda.

VII, arh. Washing., snim. 00868, T-315.

VII, Ultimatum, arh. Washing., T-315, rola 2237, snim. 001338.

Arh. Washing., ser 315, rol. 2237, Izveštaj kapetana Sajfer-ta, komandira 11. čete 724. puka 704. pešadijske divizije. Kapetan Sajfert navodi da je situacija u Krupnju 4. septembra bila neizdrživa, naročito u bolnici gde je bila 10. četa 724. puka, usled nestašice vode i hrane. Zahvaljujući zaštiti "štuka", popodne su pripremili i komoru za pokret. Pri četvrtom napadu "štuka" u 18,30 časova krenule su obe čete, pod jakom neprijateljskom vatrom, ali su već na petom kilometru od Krupnja naišle na porušen most i zasedu. Čete su izvršile proboj, ali su raspršene i, kako Sajfert kaže, glavnina se probila preko visova. Međutim, to su bili samo delovi 10. i 11. čete.

VII, dok. k. 44-H. F-1.

Užička "Borba", br. 10, 1941, str. 6.

U VRHOVNOM ŠTABU

Zečević i ja nismo gubili vreme. Održali smo sastanak sa drugovima iz Podrinskog (mačvanskog) odreda, Jerkovićem i Lekićem. Više nije bilo govora o zajedničkoj borbi, već ko će koji zadatak izvršiti i kako posesti položaje da bismo sprečili prodor Nemaca.

Zečević nas je obavestio da ima zadatak da se poveže sa Glavnim štabom za Bosnu i Hercegovinu, da bi se organizovao zajednički napad na Zvornik. Time bi se povezala slobodna teritorija u Srbiji sa slobodnom teritorijom u istočnoj Bosni.

Ostao sam sa štabom Podrinskog odreda da bismo se dogovorili o posedanju položaja. Nije bilo mogućnosti da se u kratkom vremenu rasporede na jedan položaj četa Rajka Markovića i kombinovana četa Miloša Vučkovića. Stoga je četa Miloša Vučkovića ostala na položaju na desnom krilu, do Kolubarske čete Valjevskog odreda, koja je još bila pod komandom štaba Podrinskog partizanskog odreda. Četa Rajka Markovića se našla između čete Vuka Cvijanovića i čete Lale Stankovića, obe iz Podrinskog odreda, u selu Korenita.

Govoreći o tome posle rata, neki drugovi su ovu četu zamenili, misleći da je to bila četa kapetana Račića pod mojom komandom. Međutim, ja nisam nikad imao nikakvu Račićevu četvu pod svojom komandom.

O borbama koje su vođene u to vreme ima dosta dokumentacije, naročito nemačke. Stoga ću samo u najkraćem govoriti o njima.

Posle izbijanja na drum Loznica — Valjevo i u rejon sela Draginca Nemci su u dva maha pokušali prodor prema Krupnju. U prvom pokušaju učestvovali su: 3. bataljon 698. puka, jedna četa 342. pionirskog bataljona, 3. divizion 342. artiljerijskog puka, 3. četa 202. tenkovskog puka, jedan oklopni lovački vod i jedan bataljon 699. puka. Dakle, svega dva pešadijska bataljona ojačana artiljerijom, tenkovima i inženjerijom. Grupom je rukovodio jedan operativni štab. Ovu formaciju Nemci su nazvali "Grupa Krupanj".

Interesantna je zapovest za dejstvo na Krupanj, upravo njen uvodni deo:

"U Krupnju je pre nekoliko nedelja izvršen prepad na nemačke trupe od strane *daleko nadmoćnijih ustanika*. Divizija je dobila naređenje da sa svom strogošću osveti ovaj prepad ... Nikakva terenska prepreka i nikakav otpor neprijatelja ne sme nikako zadržati trupvu. Prepreke se moraju odmah obići, usled čega će se neprijatelj sam povući, ukoliko je prisutan. Sve vojnike i *civilna lica* koja se uz put sretnu, treba streljati... Krupanj opkoliti, sve muškarce koji se tamo nađu streljati, a samo mesto spaliti. *Tamošnje nemačke zarobljenike osloboditi*" (sve podvukao R. M.).

Ujutro 14. oktobra, posle jake artiljerijske vatre, "Grupa Krupanj" je prešla u napad. Podelili su se u dve kolone. Jedna je napadala na položaje koje smo držali mi, tj. Mačvani i čete Rajka Markovića, a druga kolona je krenula na istok prema Zavlaci. Položaje prema Zavlaci držali su delovi Valjevskog odreda: četa Dobrosava Trndže i 11. četa, obe su pripadale Rađevskom bataljonu. Sem njih je bio i Bombaški vod kod samog mosta na Jadru. Na pravcu prema Zavlaci trebalo je da položaje drže i čete kapetana Račića. Kažem trebalo je, jer su četnici bili raspoređeni u rezervi, pa su pri prvoj artiljerijskoj vatri pobegli. Uzaludna su bila nastojanja partizanskih komandira da Račićeve četnike vrata na položaje. Račić je svojim komandirima izdao druga naređenja, što se docnije i saznalo.

Borbe su vođene celog tog dana i u krajnjem ishodu Nemci nisu postigli nikakav uspeh. Bili su pred mrak prinuđeni da obustave nastupanje. Komandant "Grupe Krupanj" u 17 časova je morao obavestiti svoju diviziju:

"Brojno jači protivnik opkolio me sa svih strana; ja sam sa svoja dva bataljona suviše slab i ne mogu odgovarati za održanje preko noći dostignutih položaja. Povlačim se u rejon Draginca, vodeći borbu na sve strane."

Tako je bilo i sledećih dana. Nemci su često morali svoje ranjenike i mrtve izvlačiti pod zaštitom tenkova.

Partizan iz 11. rađevske čete, Srećković, opevao je ove borbe u pesmi "Boj na Zavlaci", u kojoj je opisao junaštvo partizana.

Druge brige su morale partizansko rukovodstvo. To je i mene zabrinjavalo. Ne jačina neprijatelja. Ta jedna divizija razvučena na toliki prostor nije ni mogla predstavljati odlučujući faktor. I Nemci su dobro znali da nemaju dovoljno snaga. Bio im je potreban saveznik, i oni su ga našli u Draži Mihailoviću.

Teror koji su Nemci primenjivali paleći sela i streljajući civilna lica koja su tih dana pohvatala, svakako da je delimično mogao uticati na kolebljivije elemente da napuste borbu. Međutim, to je počelo da deluje i u drugom pravcu. Javila se u narodu još veća mržnja i želja za osvetom. Kakav bi ishod bio, teško je predvideti i može se samo nagađati, jer je nešto drugo znatno uticalo na ove događaje. Bilo je to držanje četnika koji su priznavali komandu Draže Mihailovića, bilo onih koji su, kao major Pantelić i poručnik Mika Komarčević, direktno vodili pregovore s Nemcima i nudili se da prihvate njihovu komandu, ili onih koji su, kao kapetan Račić, vešto i lukavo manevrisali sve do onog dana kada su, po naređenju pukovnika Draže, izveli opšti napad na partizane.

[Uostalom, u to vreme, mada se za to onda nije znalo, i sam Draža Mihailović je pregovarao preko nemačkih obaveštajnih oficira](#) i tražio pomoć za napad na partizane.

Bežanje Račićevih četnika i neprihvatanje borbe, uz to širenje vesti da Nemci neće ništa onima koji odlože oružje, demoralisalo je partizane i uticalo na njihovu borbenost. To se još teže odrazilo na borce kojima sam ja komandovao, naročito u četi Rajka Markovića.

Nisam pomenuo da je još u borbama u Mačvi bilo nekih neslaganja sa Rajkom Markovićem. On je sebi uzeo pravo da sam pušta borce kućama, tako da je smanjivao brojno stanje čete. Dok smo se mi povlačili preko Iverka, Rajko je našao mogućnost da sa manjom grupom boraca ode u Loznicu. Došao je posle toga u četu na Koreniti, ali se čulo da govori kako bi trebalo prekinuti saradnju s partizanima. Mi nismo imali nikakvih uslova da Rajka sprečimo da preko svojih komandira vodova, koji su bili i njegovi poznanici, među borcima širi razne glasine.

Dok smo bili na položajima kod Valjeva, dešavalo se da po dan-dva uveče, zajedno sa partizanskim četama, prisustvujemo političkim predavanjima ili priredbama. To je tada bio jedini politički rad u četi.

Međutim, tada sam, mada sa zebnjom i nevericom, počeo osećati da se događa nešto slično kao kada smo odstupali u aprilskom ratu. Kao da je i ovde počela da deluje nekakva "peta kolona". Samo sam sada bio u drugoj situaciji, i to mi je padalo sve teže. Bio sam ponosan što smo borbom protiv Nemaca oprali ljagu sa našeg obraza, pa me je ova nova izdaja još više i direktnije pogađala. Ipak sam se nadao da će uticaj partizana biti takav da će se izbeći ono najgore.

Tako smo se nekoliko dana uspešno borili sa Nemcima, a i sa stanjem u četi. Onda je došao drugi pokušaj prodora Nemaca u Krupanj. Devetnaestog oktobra uveče cela 342. nemačka divizija posela je polazne položaje, da bi ujutro, 20. oktobra, prešla u napad.

Direktan napad su izvršili 699. i 698. puk, ojačani tenkovima, artiljerijom i inženjerijskim jedinicama, dok su ostale snage vršile bočna obezbeđenja i demonstracije na drugim pravcima.

Na pravcu Draginac—Dvorska, da bi brže prodrli, Nemci su se poslužili sredstvima kakva su mogli da primene samo fašistički razbojnici. Na pravcu

od Draginca preko Dvorske, ispred streljačkog stroja svoje napadne kolone terali su žene, decu i starce, koje su pokupili po selima.

Pred nadmoćnijim nemačkim snagama naše jedinice su se u borbi povlačile. Prema Stolicama su odstupale čete: Vuka Cvijanovića, Lale Stankovića, Dimitrija Bajalice i Rajka Markovića.

Ostale jedinice su odstupale istočno od Krupnja. Kod Stolica sam pokušao da zaustavim četu Rajka Markovića i da bočno posednemo položaje iznad puta koji je preko Stolica vodio za Krupanj. Međutim, Rajko Marković mi je rekao da on komanduje svojom četom i da će posesti položaje južno od Krupnja da zaštiti selo Banjevac. To je bilo njegovo selo i ja osetih da i ta četa koju on vodi, nije pod našim uticajem.

Nisam mogao ništa drugo učiniti sem da ostanem sa partizanima Podrinskog (mačvanskog) odreda.

Sutradan smo sa položaja iznad Stolica osmotrili jednu od kolona koje su odstupale iz Krupnja. Nadali smo se da će se Nemci povlačiti preko Stolica. Međutim, oni to nisu učinili i tako su izbegli da budu pri povratku napadnuti. Krupanj je do temelja spaljen, sem jedne kuće koja je pripadala apotekaru koji je bio Nemač.

Preko kurira sam ponovo naredio Rajku Markoviću da se vrati na položaje kod Stolica, ali sam dobio izveštaj da je Rajko sa četom iz Banjevca otišao čak na Drinu, u selo Radalj. Savetovao sam se sa drugovima Mačvanima šta da radim i neko mi je predložio da odem u Radalj i da pokušam da četom vratim. Tako smo Boško policajac i ja krenuli u Radalj.

Slučaj je hteo da se tada Rajko mimoišao sa Zečevićem, koga je o prodoru Nemaca u Krupanj obavestio komandir bombaškog odeljenja Bogosav Mitrović Šumar, a mimoišao sam se i ja kada sam pošao za Radalj. Dok je Zečević išao za Pecku i imao muke sa kapetanom Račićem, ja sam pokušao da četom koja se doskora dobro borila i izvršavala naređenja, vratim na položaje u borbu protiv Nemaca. Bilo mi je još važnije da ne potpadnu pod uticaj Draže Mihailovića.

Kada sam došao u Radalj, iznenadila me je promena stanja u četi. Komandir se već više puta sastajao sa oficirima majora Pantelića i otvoreno mi je rekao da će sa ljudstvom preći pod njegovu komandu. U četi je bilo nekoliko agitatora koji su po Rajkovoj dozvoli govorili protiv partizana i borbe protiv Nemaca. Sa četom sam održao zbor i obrazložio sve što sam znao i umeo da bih četu vratio sa stranputice.

Bilo je i nekoliko bukača koji su pokušali da neke greške komandira Azbukovačke čete Nikole Božovića iskoriste za raspirivanje mržnje protiv partizana. Takvima sam ubedljivo rekao da se svačije greške, pa i Nikoline, mogu ispitati i, ako je kriv, da će ga partizani kazniti strože nego što bismo ga mi kaznili. Nisam razmišljao da li sam ja u opasnosti ili nisam i ostao sam s njima dva dana i jednu noć, pokušavajući da ih vratim na pravi put. Jedan deo boraca se opredelio da se vrati kućama, i niko ih nije mogao zaustaviti. To su bili oni koji su videli da će Rajko u najskorije vreme poći putem izdaje, a oni su hteli da to izbegnu.

Osećao sam da se ova četa ne raspada pod udarima nemačke snage, niti se ovi ljudi plaše neprijatelja i borbe. Gledajući kako raste uticaj onih koji su propagirali naređenja Draže Mihailovića da treba prekinuti borbu protiv Nemaca, osetio sam da to nije obična izdaja, već i zabadanje noža u leda, baš sada kada je jedinstvo bilo najpotrebnije.

Prisećao sam se svih borbi i nastojao da jasnije sagledam lik Rajka Markovića. Prisustvovao sam svim borbama koje je vodila njegova četa, i nisam se mogao setiti da sam video Rajka da on lično nišani i gađa kojeg Nemca. Mogao je Rajko mirno stati pred Nemce i reći da nije na njih ni metka opalio, a za sve drugo okriviti poručnika Martinovića, ili Zečevića, ili partizane.

Ovde u Radalju, na sva moja ubeđivanja, kada bi se morao izjasniti, Rajko je odgovarao da će tu sačekati da vidi kako će se razvijati situacija.

Ja sam video kako se razvijala. Ukoliko sam na jednom kraju ili sa jednom grupom uspeo nešto da postignem, iza mene je Rajko, uz pomoć Pantelićevih i Račićevih četničkih oficira Jokovića i Savića, to sve pokvario.

Pošto je bilo govorkanja da bi bolje bilo da se i ja izgubim u Bosnu, iako nisam imao nameru da tamo idem, ponadao sam se da bi, možda, Zečević mogao imati više uticaja na ove ljude jer ih je poznavao, bio je i sveštenik u tim krajevima. Zato sam krenuo sa Boškom u Stolice i tamo našao popa Zečevića i Miloša Vučkovića.

Zečević je tražio da se četa Miloša Vučkovića povuče u Stolice da bi se prikupio ceo odred. Ispričao mi je o svom sukobu sa kapetanom Račićem. Štab Valjevskog odreda sklopio je sporazum sa Račićem, po kome je on postao komandant svih snaga u rejonu Zavlake. Zečević mi je rekao kako je kapetan Račić pridobio čete Pinterića i Mihaila Popovića koje su ostale u rejonu Valjeva i poveo ih sa sobom. Zatim mi je govorio kako je uticao da se veći deo ljudstva iz tih četa vrati svojim kućama.

Najznačajnije je bilo to da je Račić rekao Zečeviću kako se pomirio sa Dražom Mihailovićem, koji mu je oprostio što se borio protiv Nemaca, i da sada, po naređenju Draže Mihailovića, ide prema Karanu. Tako je Račić prekršio sporazum s partizanima.

Kad sam Zečeviću izneo situaciju u četi Rajka Markovića, nije moglo biti sumnje da je sve to urađeno po istom planu. Zečević je verovao da će četu Rajka Markovića uspeti da vrati pod našu komandu. Otvoreno sam rekao i Zečeviću i Vučkoviću da neću da komandujem takvim četnicima. Odlučio sam da odem u štab odreda i da ih obavestim o celoj situaciji, pa i o greškama Nikole Božovića, koga su Rajko Marković, Joković i drugi četnici optuživali da je, navodno, streljao neke nedužne seljake.

Dogovorili smo se da Zečević ode u Radalj, kao što je sam želeo, i da povede i četu Miloša Vučkovića. Zatim bi obe čete doveo u Stolice.

Uprkos svim naporima, Zečević nije uspeo da vrati četu Rajka Markovića, o čemu je pisao u svojoj knjizi *Raste ustanak*. A ja, umesto u štab Valjevskog partizanskog odreda, otišao sam u Vrhovni štab.

Krenuo sam u selo Stave, gde je bio štab Valjevskog odreda. Poveo sam samo Boška policajca. Mislio sam da povedem i Nikolu Vučkovića, ali se on sa četom Miloša Vučkovića vratio kad smo mi već otišli iz Stolice. Put nas je vodio preko Tolisavca, sela u kome je bio Vrhovni štab. Tu su nas

obavestili da je Vrhovni štab pre dve nedelje otišao u Užice. Razmišljao sam da, možda, odem u Užice, ali se ipak odlučih da idem u štab Valjevskog odreda. Bio sam ljut na drugove u štabu Valjevskog odreda koji su, i ne obavestivši me, paktirali sa kapetanom Račićem, pa sam hteo da to raspravimo.

U Stavama nisam našao nikoga, jer su drugovi otišli u Osečinu. Bilo je kasno da produžim, pa sam sa Boškom zanoćio u Stavama.

Ujutro, kad sam se probudio, vukla me je želja da odem do Vrhovnog komandanta i da ga obavestim o celokupnoj situaciji. Ni sam ne znam zašto, ali sam osećao da će mi samo drug Tito u ovoj složenoj situaciji pomoći.

Tako se ja sa Boškom policajcem uputih preko Ljubovije u Užice.

U Ljuboviji sam naišao na veliku gužvu. Četnici popa Bore Nenadovića, pa neki Pećančevi četmci i žandarmi majora Dangića zauzeli su komandu mesta. Govorili su kako su razjuriли partizane i [uhvatili komesara Žuču](#).

Osetio sam da bih i ja tu mogao loše proći, pa sam se sa Boškom dogovorio da kažemo da smo iz Bosne i da idemo u Užice. Pred komandom mesta ubacili smo se u jedan kamion koji je išao po municiju i oružje u Užice za ustanike u Bosni.

U Rogačici trebalo je od partizana dobiti benzin za kamion. Tu sam naišao na jednu četu Račanskog partizanskog odreda. Komandira čete sam obavestio o situaciji u Ljuboviji i neredu koji tamo vlada.

Na ulazu u Užice zaustavila nas je partizanska patrola. Ubrzo sam video da je život u gradu besprekorno organizovan. Imao sam utisak da ceo grad živi kao mala dobro organizovana država ili kao vojni logor. U Užicu su postojali komanda garnizona, Narodni odbor, intendantura za snabdevanje, radionice za odeću i fabrika za izradu pušaka i municije, Bilo je puno vojske.

U komandi mesta kazao sam ko sam i da želim kod vrhovnog komandanta druga Tita. Bio sam bradat i duge kose, imao sam na sebi nemački šinjel, šmajser i oficirski nemački bodež, koji sam skinuo sa komandanta Krupnja.

Takav sam upao među jedno desetak partizana koji su bili obezbeđenje Vrhovnog štaba. Uz određene opreznosti predali su me straži koja je obezbeđivala Vrhovni štab. Imao sam sreću da me je odmah na ulazu sreo Voja Rađevac, koji me je poznavao iz borbe za Krupanj. On me je odveo do Laze Trpkovića, koji me je takođe poznavao. Veoma sam se obradovao kada mi je saopšteno da ću biti primljen kod druga Tita.

U Užice sam stigao 4. ili 5. novembra, uoči proslave oktobarske revolucije. Baš u to vreme Draža Mihailović je izdao naređenje svim svojim komandantima i "vojvodama" da počnu opšti napad na partizane. Koliko je odugovlačio sa borbom protiv Nemaca, a sada je tako brzo za račun tih istih Nemaca izdao naređenje za opšti napad na srpske partizane.

Slučaj je hteo da pred Užice istovremeno dođemo kapetan Račić i ja. On sa jedne, a ja sa druge strane. Ja sam došao da ojačam borbu i saradnju svih rodoljubivih snaga protiv Nemaca, a Račić je došao na Karan, pred Užice, da izvrši naređenje Draže Mihailovića za napad na Užice, glavnu bazu slobodne teritorije, i na Vrhovni štab.

Određeno nu je da se smestim u sobu koja je bila predviđena za smeštaj partizanskih rukovodilaca koji su dolazili sa fronta. U sobi je bilo oko šest običnih vojničkih kreveta sa ćebadima.

Vrhovni štab je bio smešten u zgradi banke. Iako sam rođen u gradu i pet godina živeo u Beogradu, zgrada je na mene ostavila impozantan utisak. Kada sam je prvi put posle rata video, tražio sam u čemu je ta veličina zgrade, ali onaj utisak je nestao. I tek kada sam postao svestan da je ono što sam doživljavao bilo vezano za razgovore s drugovima koje sam tada sretao i njihov odnos prema meni, a ne za lepotu i veličinu te zgrade.

Došlo je i vreme za prijem kod Vrhovnog komandanta. Kao vojnik osećao sam tremu. Formalno, ja nisam bio potčinjen i partizanski komandant mi nije bio starešina. Ali ja sam osećao da je drug Tito i meni vrhovni komandant, jer sam u njemu našao čoveka koga sam tražio toliko meseci, našao sam čoveka koji će me povesti u borbu. On je bio moj vrhovni komandant koga sam dobrovoljno izabrao.

Čim sam ušao, drug Tito se podiže od stola i pođe mi u susret, pozdravivši me: "Zdravo, Martinoviću !" I kasnije, godinama, pri svim sastancima uvek bi mi rekao "Martinoviću", ne stavlajući nikad ispred mog imena ni čin, ni zvanje, ni "druže". Jednostavno, ali prvi put izrečeno, zbunilo me je. Možda sam odgovorio čak i sa "Smrt fašizmu", pozdravom koji sam od partizana preuzeo. Danas se više ne sećam kako sam odgovorio.

Nije to bilo sve što me iznenadilo. Umesto da podnesem raport o situaciji, drug Tito me je u običnom drugarskom razgovoru pitao kako je kod nas na frontu.

Počeo sam govoriti, kao što ljudi uvek čine, o onom što me je u to vreme najviše tištalo. Bio sam opterećen četničkom izdajom. Pošto sam ukratko izneo kako Nemci pale kuće, sela i ubijaju nevno stanovništvo i kako su prodrli u Krupanj i Valjevo, počeo sam govoriti o četničkoj izdaji.

Govorio sam o majoru Panteliću, koji je odmah u početku nemačkog napada pregovarao s Nemcima, i o slučaju poručnika Komarčevića, koji im je u Loznici predao raport. Zatim sam izneo Račićovo lukavstvo i izvlačenje iz borbe, što je, u suštini, uvek bilo naređenje Draže Mihailovića. Nisam mogao da prećutim kako je još u septembru major Pantelić tražio da se i ja stavim pod njegovu, odnosno Dražinu komandu i kako me je pukovnik Mihailović osudio na smrt zbog izdaje.

Titove reči navodim po sećanju, a ne doslovno. [Rekao mi je da je njemu još u Beogradu bilo poznato da je Draža Mihailović mene smatrao nepokornim oficijom i da je pripremao da me ubije kada budem prelazio Drinu.](#) Zatim o tome kako je Račić sa svojim četnicima i drugim četnicima Draže Mihailovića napao partizane, ali su ih naši borci potpuno razbili.

Drug Tito mi je naglasio kako bi trebalo nastojati da se što više rodoljuba koji hoće da se bore protiv okupatora, otrgne od uticaja raznih petokolonaša. To je bio i odgovor na moje kazivanje kako su petokolonaši i u mom odredu uzeli maha i kako sprovode propagandu Draže Mihailovića da se prestane sa borbom protiv Nemaca.

Ima još poštenih oficira kao što sam ja, rekao mi je drug Tito, i mogla bi se pri Vrhovnom štabu formirati od njih četnička komanda koja bi objedinila sve koji prihvataju borbu protiv okupatora.

Nisam ni osetio da smo razgovarali oko dva sata. Na kraju me je drug Tito pozvao da uveče na mitingu i paradi u čast proslave oktobarske revolucije, ako želim, i ja govorim. Rekao mi je da razgovaram i sa drugim drugovima u Vrhovnom štabu, naročito sa drugom Bevcem.

Kada sam polazio, rekao sam drugu Titu: "Ja bih obrijao bradu."

"Zašto, to meni ne smeta. Glavno je da se ti boriš protiv okupatora", odgovorio mi je drug Tito.

Po naređenju druga Tita, dobio sam objavu na kojoj je pisalo između ostalog: "Mole se sve partizanske jedinice i narodne vlasti da drugu Martinoviću izađu u susret." Potpisao ju je lično drug Tito.

Ovu objavu sam dugo čuvao za uspomenu, ali 1944. godine sam slučajem ostao bez nje.

Prolazeći gradom, nekoliko puta sam iza sebe čuo primedbe na svoju bradu, ali sam se pravio gluv. Bošku sam rekao da je s mojom bradom gotovo. Na kraju, ako je borba protiv Nemaca počela, doći će uskoro i sloboda.

Na jednom uglu stajala je tabla sa natpisom "Fotograf". Odlučih da se slikam sa bradom za uspomenu. Dugo sam mislio da je fotografija na kojoj sam ja sa bradom sačuvana kod ovog fotografa, jer sam iz Užica otišao pre nego što je fotografija bila izrađena. Međutim, fotografija koju posedujem, sa bradom, šubarom i mašinkom, načinjena je u Valjevskom odredu i autor je Rade Jokić.

Kad sam izišao iz fotografske radnje, video sam preko puta berbernicu. Rekao sam Bošku da ću sutra obrijati ovde bradu, i tako sam i učinio.

Uveče je došao Laza Trpković i rekao mi da me drug Tito zove na miting.

Krenuo sam u grupi sa članovima Vrhovnog štaba. Popeli smo se na svečano ukrašenu tribinu, na kojoj su se vijorile zastave: nacionalna trobojka, crvena zastava Sovjetskog Saveza i engleska zastava.

Počela je svečana parada. Na čelu su bile grupe radnika sa upaljenim lučem, simbolično prikazujući svetlost koja razbija mrak fašizma. Iza njih je naišao eskadron narodne konjice, a onda nekoliko četa jedna za drugom. I u eskadronu i u četama nošene su zastave.

Mislim da treba naglasiti da je tog dana, 7. novembra 1941, u znak proslave oktobarske revolucije održana parada samo u Moskvi i u Kujbiševu, a od cele porobljene Evrope jedino u Užicu.

Ova parada ostavila je na mene drugačiji utisak od onih pre rata, kad sam kao pitomac Vojne akademije marširao na paradama povodom kraljevog rođendana. Ovo u Užicu bila je svečanost na kojoj su građani, seljaci i borci iskazivali svoj stav i svoje oduševljenje za put kojim ih je povela Komunistička partija a, isto tako, i svoje negodovanje i mržnju prema izdajnicima koji su se stavljali u službu okupatora.

Miting je otvorio Radivoje Jovanović Bradonja. Dva-tri dana posle toga, u borbama kod Ljubovije, pričao mi je da mu je to bila nagrada od druga Tita što je dobro komandovao u borbama protiv četnika Draže Mihailovića.

Zatim je govorio drug Pavlović. Bio je to partizanski nadimak Lole Ribara. Imao je divan, jak i dubok glas, pravi govornički. Gotovo svaka njegova rečenica bila je prekidana burnim odobravanjem i pljeskom. Govorio je o Sovjetskom Savezu i borbi za dobrobit čovečanstva. Govorio je da smo i mi danas udruženi u velikoj borbi protiv fašizma. Govorio je i o izdajničkoj ulozi Draže Mihailovića.

Mene je sve više hvatala trema, razmišljao sam šta da kažem. Niko mi nije rekao o čemu da govorim. Shvatio sam da je i to bio znak poverenja, ali šta reći posle Lole Ribara. Tek što sam zaustio da nešto kažem, iz naroda se čuo poklik: "Neka živi jedinstvo poštenih rodoljuba!"

Kao eho odjeknulo je: "Živelo!"

U svom govoru napao sam Milana Nedića, predsednika "srpske vlade" pod okupacijom. Nazvao sam ga izdajnikom, koji se busa u grudi kako spasava srpski narod, a zašto ga nije spasavao u aprilskom ratu, kad je imao stotine hiljada vojnika kao komandant grupe armija, nego je kapitulirao prvog dana rata. Napao sam i sve one koji su naseli Nemcima, koji izazivaju građanski rat u Srbiji pomoću svojih prljavih slugu, petokolonaša i izdajica srpskog naroda.

Govorio sam i o nemačkim zločinima i napao sve one koji nas koji se borimo nazivaju razbojnicima.

"Ja vas pozdravljam i pozivam da svi zajednički i složno i dalje istrajemo u borbi i da ne podlegnemo petokolonaškom radu onih koji još nisu metak ispalili i koji ga neće nikad ispaliti. Ja vam kažem da onaj koji je od mene više Nemaca ubio toliko puta više od mene vredi. Ali oni koji nisu metak opalili a neće ga ni opaliti nemaju nikakvo pravo da govore da smo mi razbojnici. Ja vas pozivam da dobro otvorite oči i da pomazete našu borbu za slobodu, za zlatnu slobodu koju ćemo u Srbiji sa oružjem u ruci stvoriti."

Na kraju sam sve pozvao da uzviknemo "da živi naš mladi kralj Petar II, da živi Staljin!" Završio sam uz burne pozdrave.

Tu su stajali drugovi, Tito, generalni sekretar Komunističke partije i vrhovni komandant, i članovi Centralnog komiteta. Kad sam upitao druga Tita kako sam govorio, rekao mi je: "Dobro si govorio."

Mislim da sve ovo što pišem, pokazuje koliko je mogućnosti bilo za sve rodoljube da se udruže u borbi protiv okupatora.

Posle mog govora sa užičke tribine i završenog mitinga, obradovao me poziv druga Bevca da dođem k njemu. Video sam da je Slovenac. Upoznao sam ga tek pre parade kao člana Vrhovnog štaba. To je bilo dovoljno da ovaj poziv shvatim kao naređenje, ali i kao počast.

Čim sam došao, bio sam počašćen kafom. Već u početku našeg razgovora drug Bevc mi je rekao da je po zanimanju učitelj. Pošto mi je brat učitelj, malo sam se oslobodio i počeo da se politički ispovedam. Otprilike ovako:

"Znate, družo Bevc, ja sam za demokratiju, iako sam oficir; i to onakvu kakva je bila u nekadašnjoj, maloj Srbiji, pre prvog svetskog rata, pod starim kraljem Petrom I."

"Kakva je to demokratija, družo poručniče?" pitao me je član Vrhovnog štaba Edvard Kardelj, koga sam tada znao kao "druga Bevca".

Brzo sam se zapetljao. Nisam znao niti umeo da odgovorim na pitanje. Rekao sam nešto kao da je narod u takvoj demokratiji bio prezadovoljan, da sam to slušao od starijih ljudi.

"Ostavimo to za posle rata, sada treba najpre svim snagama osloboditi zemlju od okupatora", bio je smisao reči druga Kardelja.

Iz pitanja koje je zatim sledilo, zaključujem da je drug Kardelj začas ocenio koliko sam politički neupućen.

"Ko je u Valjevskom odredu s tobom, družo Martinoviću, politički radio?"

"Niko, nije bilo vremena, stalno borbe od Krupnja do dolaska ovamo", odgovorio sam. "Za to uvek mora biti vremena."

Nas optužuju i podmeću nam sa Ravne gore da se mi borimo za vlast, govorio mi je drug Bevc. A mi se borimo za ljude. U ovom trenutku potrebno je jedinstvo čitavog naroda. Treba okupiti sve snage da bi sloboda došla što pre. Te zadatke mi ne možemo izvršavati preko sreskih načelstava i žandarmerije, koji služe okupatoru. Mi vodimo narodnooslobodilačku borbu i potrebni su nam narodnooslobodilački odbori, sastavljeni od najboljih sinova našeg naroda, koje će narod izabrati svojom voljom.

Preko takvih odbora najbolje će se ostvarivati jedinstvo u borbi protiv svih neprijatelja i izdajnika.

Govorili smo i o Ravnoj gori i pukovniku Mihailoviću. Izneo sam drugu Bevcu niz pojedinosti o vezama Draže Mihailovića sa Ljotićem, Aćimovićem i Komandom žandarmerije u Beogradu. Govorio sam o antikomunističkoj propagandi "Gorskog štaba", o Mihailovićevim govorima na zborovima da nije vreme za borbu i da treba čekati, o aerodromu na

Ravnoj gori i iščekivanju pomoći i izaslanika iz Londona. Govorio sam i o ambicijama pukovnika Mihailovića da i partizane stavi pod svoju komandu, i o tome kako na smrt osuđuje one koji se bore protiv okupatora.

Na kraju mi je drug Bevc rekao da sutra razgovaram sa Dedijerom o svom članku za "Borbu". Usudio sam se da upitam o čemu bi bilo najbolje da pišem.

"Pa, počni s tim da je danas najpotrebnije jedinstvo srpskog naroda, o čemu smo sada govorili..."

Te reči druga Bevca nalaze se u naslovu članka u desetom broju užičke "Borbe", na šestoj strani. Bolji naslov nije bio ni potreban.

Napominjem još jedanput da nisam citirao od reči do reči razgovor sa drugom Bevcom, već sam izneo osnovni smisao našeg razgovora, što mi je drug Kardelj i odobrio 26. aprila 1977. godine.

Sutradan posle posete drugu Bevcu, dugo sam razgovarao sa Vladimirom Dedijerom i na osnovu tog razgovora napisan je članak za "Borbu".

Govorili smo i o zverstvima Nemaca u Mačvi, ali u članku je to samo pomenuto, dok je na osnovu tog razgovora dat poseban članak pod naslovom "Osveti nas", u užičkoj "Borbi", br. 14, od 15. novembra 1941. godine.

Moram priznati da nisam mogao verovati u ono vreme da će sve što sam govorio biti objavljeno. Mislio sam da onaj deo o kralju nije za javnost, ali kada je i to izašlo, više nije moglo biti sumnje u ogromne napore koje čirn najviše partijsko rukovodstvo da bi se sve snage ujedinile u borbi protiv okupatora.

Vladimir Dedijer se za vreme tog "intervjua" pomalo i šalio, a govorio mi je i o slobodi štampe.

Posle razgovora s njim, našao sam se s Boškom. Otišli smo kod berberina da se doteramo. Berberin je dugo obilazio oko moje brade, zagledao je kao da mu je bilo žao da je obrije. Morao sam mu ispričati zašto sam pustio bradu,

a sada hoću da je obrijem da ne bi ko pomislio da sam jedan od Dražinih četnika, jer je u to vreme brada postala simbol četnika Draže Mihailovića, pa je i on, koliko se čulo, pustio bradu.

Kada sam se pojavio golobrad, belog lica posle 7 meseci nebrijanja, straža u Vrhovnom štabu me nije prepoznala. Pokazao sam objavu koju mi je dao drug Tito, ali su me ipak povelili do druga Laze Tripkovića, koji me je pogledao a onda zagrlio. Smatrao je da sam dobro učinio. Mnogi su mi rekli da su taj moj postupak ocenili kao definitivno raskidanje sa prošlošću. Nisam mogao svakome objašnjavati ni zašto sam pustio bradu, ni zašto sam je obrijao.

U podne sam bio pozvan na ručak sa članovima Vrhovnog štaba. Čelo stola bilo je mesto za druga Tita. Desno i levo su sedeli drugovi Marko (Aleksandar Ranković) i Bevc (Edvard Kardelj). Mene su smestili do Kardelja, sigurno sam tu čast imao kao gost.

Pre dolaska druga Tita, drugovi su se dogovorili da ne kažu ko sam. Tako smo sedeli i sačekali druga Tita. Počeo je ručak, a drug Tito je nekoliko puta pogledao u mene. Svi su se pravili da to ne primećuju. Drug Tito me je upitao kako mi se sviđa ručak u Vrhovnom štabu. Progovorio sam, i drug Tito reče: "A to si ti, Martinoviću. Pa ti si, bogami, pravi omladinac."

U razgovoru mi reče da sutra mogu automobilom na teren sa drugom Perom. "Treba što pre stvoriti snažan četnički odred koji bi se borio protiv Nemaca", dodao je.

Posle ručka, po želji druga Tita, drug Marko me poslao kod intendanta Ćosića, koji mi je rekao da izaberem odelo, Dobio sam novo odelo vojničkog kroja i kožni kaput. Zamenio sam i šubaru šajkačom i takav sam sutradan krenuo automobilom prema Ljuboviji. Sa drugom Perom sam se upoznao još za vreme ručka u Vrhovnom štabu. Bio je to Koča Popović, komandant Posavskog partizanskog odreda. Dogovorili smo se o putu za Ljuboviju. Dozvolio mi je da s nama pođe i moj kurir Boško.

Uz put smo razgovarali o revoluciji, a i o izdaji četnika. Slušao sam druga Koču sa koliko poznavanja govori o svemu. Sve što je govorio, za mene je najvećim delom bilo novo.

U jednom trenutku uporedio je postupke nemačkih fašista sa fašistima u Španiji. Tako sam saznao da je drug Koča španski borac, pa sam ga zamolio da mi priča i o tom ratu.

Uz put smo svratili i u Bajinu Baštu. Kako je drug Koča video da mnogo pušim, rekao je drugovima iz Račanskog partizanskog odreda, kojima je prenosio određene zadatke, da me snabdeju duvanom i cigaret-papirom.

Ne zadržavajući se dugo, krenuli smo dalje do sela Bačevca. Tu su nas zaustavili partizani i nešto saopštili drugu Koči. Dalje sam produžio sa kurirom Boškom. Hteo sam da se što pre prebacim do svog odreda. Ponekad, u daljini, čuo se po koji pucanj, besmisleno trošenje municije, koje me je podsećalo na prisutnost četnika.

Ušli smo u kafanu u Ljuboviji, gde rekoše da je komanda mesta. Komande, u stvari, nije ni bilo. Dan ranije vodila se borba. "Vojvoda drinski" je napao partizane, koji su se u borbi povukli, a četnici su se uplašeno vrzmali levo-desno. Niko se nije našao da organizuje kakvu komandu mesta.

Raspitujući se o situaciji, ocenio sam da mi je bezbednije da se prebacim bosanskom stranom prema Zvorniku i da opet pređem Drinu u blizini Zvornika. Tako bih, mislio sam, brže došao do Krupnja. Znao sam da je postojala opasnost od majora Dangića, ali sam mislio da ću proći, jer tada u tim krajevima još nije bilo sukoba između četnika i partizana.

Ako je u Ljuboviji vladalo bezvlašće, kada smo prešli u Bratunac, videli smo da je dvovlašće. Jedna preko puta druge nalazile su se dve komande mesta, u kafani četnička, u školi partizanska.

Otišao sam u partizansku i obratio se jednom starijem borcu koji je bio komandant mesta. Pokazao sam mu objavu koju sam dobio od druga Tita. Pre nego što me je upitao šta mi treba, morao sam mu pričati kako izgleda drug Tito i kako je bilo u Užicu. Od Bratunca do Drinjače radio je autobus. Komandant mesta mi reče da će i meni i Bošku obezbediti mesto u autobusu jer su četnici nedisciplinovani, a autobus je zajednički. Pored sve gužve, nas dvojicu je smestio, čak smo i sedeli. Baš kada je autobus kretao, ušao je povisok partizan. Prišao mi je i predstavio se: "Ja. sam Tempo!"

Verovatno mu je komandant mesta rekao za mene. Za druga Tempa sam čuo još u Valjevskom odredu, a i od popa Zečevića, koji ga je pominjao u vezi sa dogovorom o napadu na Zvornik. Nisam imao nameru da u autobusu ističem ko sam, jer je bilo dosta Dangićevih četnika. U razgovoru drug Tempo me više puta oslovio sa "druže Martinoviću", što je čulo i nekoliko četnika u autobusu.

Kada sam došao u Drinjaču, imao sam nepritika. Komanda mesta je bila u kafani, odnosno tamo su bile četničke starešine koje su, uz piće, izdavale i nekakva naređenja.

Ušao sam u kafanu, ne da se javim komandi mesta, nego da se raspitam kako bih prešao Drinu na srpsku stranu. Da ne bismo upali u oči, seli smo za jedan sto i poručili rakiju.

Nismo ni popili rakiju, kada nam je prišao jedan mladić i, ne pitajući za dozvolu, seo za naš sto.

Nalaktivši se i približivši mi se, upita gotovo šapatom:

"Jesi li ti poručnik Martmović?"

Na trenutak sam razmislio, onda odlučih da kažem:

"Nisam."

"Ma nemojte se šaliti, stvar je ozbiljna", reče mi mladić.

"Pa šta bi bilo ako jesam?" Malo sam stegao mašinku i pogledao u Boška, koji je shvatio moj pokret i pogled.

"Neko je telefonirao majoru Dangiću da si u Drinjači, i major je naredio žandarmima da te uhapsu i zatvore u kulu."

"Ko ti je to rekao?" upitao sam i pomislio da je, možda, neko od onih četnika u autobusu čuo kad me je drug Tempo oslovio sa "druže Martinoviću", ili me je neko poznavao, pošto je ovde bilo i oficira a i žandarma koji su dolazili na Ravnu goru.

"Javio mi je drug [Pera Đukanović](#) da je čuo kada je Dangić naredio da se upute žandarmerijske patrole da te uhvate i sprovedu u Drinjaču i da ga odmah o izvršenju obaveste."

Mladić koga je poslao drug Pera Đukanović svojski nam je pomogao da se vratimo ka Ljuboviji, ali nije nam mogao pomoći da pređemo Drinu. U Ljuboviji se nisam usudio preći, jer su na mostu bili četnici. Morao sam dalje uz Drinu. Tako sam izgubio dva-tri dana, a žurio sam da što pre stignem u Krupanj i Valjevski odred.

Kada smo Boško i ja stigli negde u visinu sela Bačevca, čuli smo da se na srpskoj strani vode borbe. Raspitali smo se kod bosanskih seljaka i saznali da su partizani došli iz Užica i napadaju četnike koji su zauzeli Ljuboviju. Odmah smo našli čamac i prevezli se u Srbiju. Bila je to srećna odluka, jer sam naišao na Radivoja Jovanovića Bradonju. On je bio pored topa, gađao je na brdima četnike, koji su bežali ispred užičkih partizana.

Uključili smo se i mi u borbu da bismo oslobodili Ljuboviju. Bradonja je žurio jer je bio obavešten da su tamo četnici zarobili na prevaru jednu četu partizana, koju treba osloboditi. Tada mi je pričao kako je već bio opkolio četnike koje je razbio kod Užica i Požege, ali je dobio naređenje da prekine napad. Ovog puta nije bilo telefonske veze pa, reče, ako ih opkoli, neće mu se izvući.

I ovde kod Ljubovije, gde je Radivoje Jovanović Bradonja, sa svojim partizanima, vodio borbu, bilo je u pitanju oslobađanje grupe partizana koje su četnici na prevaru zarobili u Ljuboviji.

Nekako baš u to vreme pukovnik Draža Mihailović, sa svojim štabom u Struganiku, vršio je poslednje pripreme za sastanak sa Nemcima u selu Divcima. Razume se da mi tada to nismo znali, ali evo jednog dela zapisnika sa tog sastanka, da bi se videlo kako je pukovnik Draža Mihailović služio Nemcima i saradivao s njima.

"Napad na Krupanj nije moje delo, nego ljudi poručnika Martinovića (Ratka), koji se otepio od mene. Moji su ljudi, međutim, krenuli na Loznicu da je ne bi zauzeli komunisti." I dalje: "Kao vojnik ne stidim se što sam nacionalista. U tom svojstvu želim jedino da služim narodu. Pri tom,

nisam se stavio na stranu onih koji žele da *isteraju Nemce*. Ali neću da dozvolim, uzimajući u obzir slabe nemačke snage koje su u zemlji, da Srbija postane komunistička. Vodila se borba sa pojedinim oficirima i podoficirima, ali to je ipak bio samo manji broj. Naša dužnost kao vojnika jeste da se ne predamo dok god možemo izdržati. Stoga nam se ne može prebaciti zašto se ne predajemo. Nikad nisam pomišljao na to da se u vezi s tim služim lukavstvom.

Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma, koja je počela 31. oktobra. Mi znamo kako se vodi borba u šumi, naročito protiv elemenata koji žele da se sakriju."

Dalje Draža produžava da se pravda pred Nemcima:

"Sa Kostom Pećancem nisam se mogao složiti, jer je bio sklopljen jedan otvoreni sporazum koji narod ne bi mogao prihvatiti. Kosta Pećanac je izgubio svaki ugled u narodu. Da sam sledio njegov primer, ostao bih takođe bez ugleda i uticaja. Ne znam da li ćete Vi kao stranac razumeti izjavu, ali pomislite, može li čovek da stupi otvoreno na stranu okupatora, a želi otvoreno da se bori protiv onih koji su preuzeli primamljivo ime 'boraca za slobodu'. Kosta Pećanac je dobio oznaku izdajnika. Može se samo potajno delovati na nacionalnoj osnovi da se nacionalna stvar ne bi kompromitovala.

Pretpostavljam da bi se, posle ove izjave, meni moglo ukazati više poverenja kad je reč o mojoj ispravnosti i mojim namerama, kao i da bi mi se mogla pružiti pomoć. Molim da se položaj shvati onako kako je to korisno za obe strane.

Molim još jednom da mi se još noćas isporuči određena količina municije.

Samo po sebi je razumljivo da sve ovo sa obe strane treba da se zadrži u najvećoj tajnosti. Molio bih, ako je moguće, da mi se još noćas da odgovor u vezi sa pomoći u municiji. Sve moje snage su okupljene za borbu protiv komunizma ... "

Kada se već bližio kraj ovog sastanka, Aca Mišić je postavio pitanje: "Da li se zna nešto o borbi koju mi trenutno vodimo protiv komunista?"

Predstavnik nemačke komande, potpukovnik Kogard je odgovorio: "Mi nemamo potvrđenih vesti."

Aca Mišić je produžio: "Mi idemo tako daleko da vas molimo da k nama uputite oficine za vezu da biste se, uz punu garantiju, mogli uveriti u našu borbu protiv komunista."

Potpukovnik Kogard je odgovorio: "Izvešću o tome generala. Zašto, međutim, vodite tu borbu tako kasno?"

Reč je uzeo lično Draža Mihailović i odgovorio: "Borba je uvek vođena, ali sa taktikom da se pridobije narod."

Tada se umešao i pukovnik Pantić, koji je bio član Dražine delegacije, i poduže je govorio, pravdajući Mihailovića što je, riavodno, tako kasno počeo borbu.

Potom je ponovo uzeo reč Draža Mihailović: "Veoma je teško da se u ovom trenutku obustavi borba, jer bi komunisti pobili sve moje pristalice. Oko Užica i Požege vode se borbe i sada se čisti taj kraj, izuzev oko Valjeva, a u vojnom i ideološkom pogledu ja vodim završnu fazu borbe sa komunistima."

Potpukovnik Kogard je konstatovao da su suvišni dalji razgovori. Posle toga su se pozdravili jedni sa drugima.

Sam po sebi se nameće zaključak da su Draža Mihailović i oficiri koje je okupio oko sebe i koji su prihvatili njegovu komandu i ideje, učinili sve da pomognu Nemcima u razbijanju ustanka 1941. godine i da su im dali podstreka da preduzmu masovne zločine koje su u to vreme vršili po Srbiji.

Tih dana, sredinom novembra, probijao sam se do Krupnja i Stolica sa puno nade. U Stolicama sam našao Vladu Zečevića i Miloša Vučkovića (komandira naše kombinovane čete) u štabu Podrinskog partizanskog odreda. Od našeg odreda ostalo je tridesetak boraca, a ostali su, usled izdajstva Rajka Markovića i nekih drugih koji su tajno održavali veze sa Dražom Mihailovićem, uglavnom otišli svojim kućama, dok se jedan deo priključio i partizanskim jedinicama.

Dan-dva po mom dolasku Vlada Zečević je dobio poziv da se javi u Vrhovni štab, pa su on i Miloš Vučković otišli u Užice.

Situacija je bila sve gora. Ne samo da nisu dolazili novi borci, već su odlazili i oni koje smo imali. Tada sam pustio kući i Nikolu Vučkovića i Borivoja Radivojevića.

Sećam se da su ostali Pero Jezić, Stevo Bubalo, Stanko Katušin Moler, Toma Vićentić i Milorad-Mića Janković, pitomac koji je postao moj zamenik.

Sa tom grupom smo uz Rađevski partizanski bataljon prošli sve borbe i sve muke zime 1941, sve do marta 1942. godine, kada smo se sa ostatkom Valjevskog partizanskog odreda prebacili preko Drine i krenuli da u Bosni nađemo Vrhovni štab i glavninu partizanskih jedinica.

Valjevski, Podrinski, Kolubarski i Kosmajski odred, vodeći te zime neprekidne borbe u kojima su protiv nas učestvovali i četnici Draže Mihailovića, neprekidno su se smanjivali, jer su mnogi borci poginuli u borbama a mnogi umirali od iznemoglosti.

Od oko 1.300 boraca Valjevskog i Podrinskog odreda, od novembra 1941. do marta 1942. prešlo je Drinu samo oko osamdesetak.

O borbama i svemu što se proživelo te "crne zime" mogle bi se napisati knjige. Samo opis prelaska Drine može donekle predstaviti tadašnju situaciju.

Nadali smo se da ćemo dočekati proleće i ne samo ojačati partizanske jedinice već i formirati odred četnika koji će se boriti protiv Nemaca. Ali sve je bilo drugačije.

Kada smo se vratili sa Divčibara posle jednog žestokog okršaja sa gorskom gardom četnika kojima je komandovao Zvonko Vučković, još dok smo bili u Rebelju, saznali smo od zarobljenih četnika da ima dosta prisilno mobilisanih.

Odlučeno je da se izvrši prodor u Podgorinu i Tamnavu da bi se ispitala situacija.

Pokret je trebalo izvršiti ujutro, a jutra su bila hladna i mraz je stezao. Krenuli smo prema Jaućanskom visu i naišli na neprijatelja. Više nismo mislili ko je ispred nas: belogardejci, četnici, nedićevci. Nemci noću nisu imali potrebe da izlaze na visove, zamenjivali su ih četnici. Važnije je bilo koliko ih je i da li ćemo moći dalje. Nije se moglo, a već nas je i zora zatekla. Hteli smo nazad, ali se na boku pojavila nova kolona neprijatelja. Učinilo nam se da su to belogardejci. Uskoro, kada su se približili, u to smo se i uverili, jer su mnogi među njima nosili štapove koji su im bili potrebni pri kretanju, a mnogi su i ćopali.

Opet smo promenili pravac. Gotovo da smo se kretali u krugu. Sa svih strana, kuda god krenemo, neprijateljska kolona.

Čika Deva Belovuković, kad opet naiđe jedna kolona, reče: "Evo ih sa pete strane". Samo u ratu a, možda, samo nama Valjevcima dogodilo se da ima pet strana sveta. To je bilo pred kobnu borbu na Slatini. Bili su tu četnici Račićevog odreda pod komandom Jeremića, koga smo već jedanput razoružali i pustili. Tukli smo se i opet nekoliko četnika zarobili, ali smo morali menjati pravac. Nismo mogli preko Konjskog Groba prema Kamenici i dalje prema Medvedniku, već smo skrenuli prema selu Raduši. Trebalo se provući pre nego što se dve neprijateljske kolone sastanu. Uspeli smo. Neprijatelj je ostao za nama i dok su se četnici, Nemci i ostali sporazumevali, to je bilo nekoliko sati odmora za nas.

Išli smo kroz selo koje je celo izašlo da nas dočeka. Narod je iznosio šta je imao. Pogače, hlebove, čanke sa mrsom, proju, slaninu. Tako šta nismo doživeli od prvih dana ustanka. Nazivali su nas "naša vojska". Sve to usred četničkog i nedićevskog terora. Sve je bilo kao vizija, kao predigra i predosećanje našeg kraja.

Sećam se kao danas, prethodne noći, u toku borbe koju su, usled nesporazuma, vodili belogardejci sa četnicima, odspavavši malo, sanjao sam kao u košmaru. Kad je kolona krenula, pričao sam drugarici Bosi Cvetić da ćemo danas imati težak dan.

Bosa Cvetić, profesor filozofije, komunistu ne znam da li impozantniji po znanju ili po hrabrosti, razuveravala me je i objašnjavala uz put, u koloni, šta je to san. Ipak, sa svih strana smo dobijali nepovoljne vesti, te je štab odreda odlučio da se hitno izvučemo preko sela Slatine ka Medvedniku. Išli smo polako, da ovi divni ljudi u Raduši i dalje u Pambukovici ne primete da se izvlačimo. Govorili smo da ćemo se vratiti. Bilo nas je u koloni oko tri stotine. Kolona se spuštala prema Ubu, koji je dosta nabujao od otopljenog snega. Moglo se samo preko mosta. U sredini kolone, na saonicama vozili su komesara Rađevske čete Valentina Kozomarnika, Slovenca, koji je bio teško ranjen. Pratila ga je jedna desetina.

Naša prethodnica je primetila na drugoj strani jednu kolonu (bila je to šesta tog dana) koja se od Blizanjskog visa spuštala ka istom mostu preko koga je prešao tek jedan deo naše kolone. U toj koloni bilo je puno nekakvih kola. Ooenjeno je da je to nemačka komora, na koju bi bilo korisno napasti. Mi smo oskudevali u municiji, mnogo smo je potrošili u borbama sa četnicima, a od njih smo malo kad šta zaplenili, jer su oni borbu prihvatili samo na odstojanju.

Već je jedna naša četa posela brdašce iznad mosta, pripremajući se da u zasedi dočeka tu komoru. Istovremeno smo ostale požurivali da što pre pređu most.

Nismo ni primetili da se Nemci od Blizanjskog visa razvijaju da bi nas obuhvatili sa južne strane i onemogućili nam da se izvučemo ka brdovitom i pošumljenom zemljištu, u jedniom pravcu koji nam je ostao. Isto tako, nismo videli da se ispred komore već razvila nemačka prethodnica, koja je sa druge strane prilazila brdašcu na koje smo se i mi penjali.

Verovatno su Nemci još znatno ranije bili obavešteni o nama, jer je njihovo razvijanje počelo pre našeg. Mi smo to primetili tek kada je na naš bok otvorena vatra, kakvu još nisam doživeo, to su bili beskonačni rafali.

U zabuni, počeli smo odstupati bez komande. Spontano su se formirale dve grupe koje su prihvatile neravnopravnu borbu. Jedna, jača, sprečavala je da nas Nemci obuhvate, i druga, slabija, koja je već vodila borbu sa Nemcima koji su nastupali ka mostu.

Bio sam sa nekoliko drugova u ovoj slabijoj grupi. Videli smo da na mostu još stoje saonice i da im nema spasa. Malo zatim eksplodirale su dve bombe na mostu. Kolona koja nas je obilazila naterala nas je da odstupimo sa brdašca. Nemci su trčali za nama i pokušavali da nas žive pohvataju. Dokopali smo se šumice i vatrom ih naterali da se zaustave.

Prikupili smo se u rejonu sela Jošava ili u nekom od zapadnih zaselaka Brankovine. Već je i mrak padao i borba je jenjavala. Na bojištu je ostalo i ranjenika. Slali smo patrole da prikupljaju ranjemke i čekali na njih dosta dugo. Za to vreme održavao se sastanak na kome smo se dogovarali šta da se dalje radi. Ovo je bilo prvi put da se na ovaj način donosi odluka. Zaključeno je da se pokret izvrši trčeći do drumu Valjevo—Loznica, da bismo izbegli da nas, eventualno, Nemci presretnu.

Do mesta prelaza bilo je petnaestak kilometara, što je bilo mnogo za našu slabu fizičku kondiciju. Pre polaska još jednom smo se prebrojali. Nedostajalo je oko 60 drugova. Jesu li svi izginuli ili su zarobljeni?

Ipak, moralo se krenuti! Prebacili smo se preko drumu i posle 40 kilometara što hodanja, što trčanja, zastali smo da odahnemo. Neki borci iz ovog kraja, ne izdržavši, jednostavno su nestali iz kolone. Odvojila se i jedna grupa Mačvana i pre prelaska drumu otišla prema Mačvi. [O tome se kasnije raspravljalo, ali se ispostavilo da su otišli po odobrenju jednog člana štaba.](#)

Tako nas je ostalo oko dve stotine i 2. marta našli smo se ispod Medvednika, koji je za nas predstavljao pojam gladi, bespuća i nieizvesnosti.

Tada nisam imao nikakvu rukovodeću dužnost, čekao sam da situacija krene nabolje i da se formira odred. Preko Vlade Zečevića, koji je posle ranjavanja bio član štaba Valjevskog odreda, sugerirao sam svoje mišljenje da bi trebalo privremeno napustiti ovaj teren i otići za glavnim snagama u Bosnu. Svoje mišljenje sam izneo i pred borcima, pa me je jednom prilikom komesar Milosav kritikovao za harangerstvo. Ovog puta mi je još u pokretu prišao i rekao da će se održati savetovanje na kome mogu i ja izneti svoje mišljenje.

Popadali od umora i gladi, nabili smo se u neke kućice i vodenice. Bilo je to 3. marta. 1942. godine u selu Brezovici pod Medvednikom. Tu je zakazano savetovanje Valjevskog partizanskog odreda. Između dve vodenice, na obali brezovičkog potoka, pred kućom u kojoj je bio štab, okupili su se svi rukovodioci, komandanti, komandiri i komesari.

Zadremao sam u vodenici. Neko me je probudio i pozvao na savetovanje. Došao sam kad je već govorio komesar odreda Milosav Milosavljević. Kao partijski rukovodilac, želeo je da se odluka doriese prema mišljenju većine, zato, otvarajući sastanak, nije dao nikakav predlog. To je, govoreći posle njega, učinio komandant odreda Zdravko Jovanović. On je odlučno rekao da je protiv rasturanja odreda.

Svako od učesnika trebalo je da se izjasni, da da svoje mišljenje.

Dok smo mi konferisali "pod kruškom", kako smo docnije nazvali to savetovanje, pred našim očima se odigravala prava drama. Gledali smo naše borce, drugove, iz najtežih dana, kako se ljube, rastaju, odlaze. Neki ostavljaju puške, neki ih lome, a neki odnose sa sobom. Jedni nepovratno odlaze, drugi se posle pola časa vraćaju k ostalima.

Kao da smo donosili smrtne presude sebi i njima. Stajao sam na snegu, učinilo mi se da se razgovor otegao unedogled. Neki su predlagali da se rasturimo po trojkama i pojedinačno te da se krijemo kod simpatizera i rodbine, ali bilo je mnogo drugova koji nemaju nikoga gde bi se sakrili. Sve je više preovlašivalo mišljenje da treba ići u Bosnu. Znali smo da su tamo naše snage sa Vrhovnim štabom.

Bosa Cvetić je skromno i pametno rekla: "Drugovi, ja nisam pošla da se skrivam, ni u hajduke, već u partizane."

Govorio je i Vlada Zečević. Bio je ubeđen da bi se on mogao kriti na terenu Rađevine, ali je odlučno predložio da se pođe prema Vrhovnom štabu, u Bosnu.

Bio sam od onih koji su i ranije govorili da treba menjati teritoriju, pa sam rekao sasvim kratko: "Mislim da se možemo probiti preko Bosne do glavnine naših snaga."

Poslednji je govorio komesar Milosav Milosavljević. Rekao je da u ime Partije preuzima odgovornost i da ne može dozvoliti da se odred rasturi. Složio se sa mišljenjem da pređemo Drinu i krenemo u Bosnu, dok se ne sastanemo sa našim glavnim snagama.

Komesar Milosav je dozvolio da odred napuste iznemogli i ranjeni borci koji imaju negde da se prikriju. Posle njegovog govora, taj predlog su prihvatili i mnogi od onih koji su pre tog bili drugog mišljenja. Pred večer, kad je savetovanje završeno, ostalo nas je manje od stotine.

To je bio najteži dan moga ratovanja — rastanak sa drugovima. Mnogi odoše i bez pozdrava, pre nego što je savetovanje završeno. Tako je bilo lakše.

Mitraljezac Stanko Katušin Moler, iznemogao, ozleđenih nogu, ljubio je svoj puškomitraljez, svoju zbrojovku, i plakao kao malo dete. Ostao je do kasno u noć, a onda otišao nogu pred nogu, poslednjom svojom snagom.

Od odreda je postala četa. Komandir čete bio je komandant Valjevskog odreda Zdravko Jovanović, a komesar Milosav Milosavljević, komandir prvog voda Ratko Martinović, a drugog Momčilo Đurić. Posle prelaska Drine komandir čete biće Vlada Zečević. To je bilo potrebno zbog bosanskih četnika, majora Dangića i njegovih žandarma.

Noć, gluva tišina, peli smo se padinama Jablanika. Navikli smo se da stalno neko puca, pa nam je bila neobična ova tišina. Kretali smo se u pravcu sela Bačevca. Znao sam da tamo ima čamaca, jer sam već prelazio Drinu na tom mestu.

Predanili smo u nekim vrtačama. U jednoj kolibi smo našli gluvog seljaka i jednog omladinca koji je bio naš simpatizer. Njega smo uputili na Drinu da izvidi situaciju.

Spuštali smo se u koloni. Na čelu je bio moj vod. Ispred voda patrola, dobrovoljci: Radojica Nenezić, Bogosav Mitrović Šumar i Mika Tankosić, mitraljezac. Na čelu voda sa mnom čika Deva (Milan Belovuković). Po njemu, kao najstarijem, određivali smo brzinu kretanja.

Čika Deva, predratni komunista, bio je sa Nebojšom Jerkovićem i Lalom Stankovićem organizator Mačvariskog partizanskog odreda. Izdržao je sve teškoće zime 1941/42. godine, ni sam ne znajući odakle mu toliko snage. Bio je jedan od onih boraca koji nikad nisu mislili da i neprijateljsko zrno može pogoditi. Prema borcima, drugovima i drugaricama, dobri pedesetogodišnjak imao je toplo, očinsko držanje i svi smo ga poštovali i zvali čika Deva. I ove noći, prteći sneg do pojasa, čika Deva je ulivao svima nadu. Samo da se dokopamo čamca. Bio je uveren da će svojim voeničarskim znanjem i umećem prevesti drugove preko Drine.

Probijali smo se sporo, jer su smetovi bili visoki. Trebalo je po svaku cenu sačuvati tajnost pokreta i zato drugog puta nije bilo. Kada smo prišli Drini, sačekao nas je omladinac i obavestio da Mina Nešković ima čamac. Sa patrolom uputio sam se prema njegovoj kući.

Jedva smo ga probudili. Još sanjiv, počeo je da vrda, prvo, da nema čamac, te da su mu ga četnici potopili; počeo nas je i plašiti kako su četnici na dvesta metara i kako će nas pohvatati. Mina je mislio da smo samo trojica, koliko nas je bilo u patroli.

Znao sam šta znači vreme, i zato mu zapretili pištoljem. Pošao je s nama do reke. Dok smo iz mulja vadili čamac i čistili ga, pristigla je i četa. Minu smo pustili da bi se mogao opravdati pred četnicima.

Bilo nas je sedamdeset pet ili osamdeset na obali mutne, nabujale Drine, koju u martu čamcem prelaze samo vešte i iskusne čamdžije, koje su se rodile na Drini.

Prvi čamac je prevezao čika Deva. Otisnuo se sa trojicom partizana, da bi se kroz koji trenutak izgubio u mraku. Učinilo nam se kao da ih je reka progutala. Vreme je prolazilo, a čika Deve nema. Dugo je to trajalo. Komandir Zdravko i ja gledali smo na sat i kada se čika Deva pojavio, počeli smo računati koliko nam vremena treba da svi pređemo. Do zore bi ovom brzinom prešla trećina čete, tog ostatka Podrinskog i Valjevskog odreda.

Pošao sam poriovo sa Bogosavom Mitrovićem Šumarom do Mine.

"Šta sad hoćete, pobogu, drugovi?" uplašio se Mina.

"Nama je omladinac rekao da u tebe ima još čamac", istupih oštro, "kaži nam gde je drugi čamac."

"Eto ga uz Drinu kojih 500 metara, ali ga čuvaju četnici. Videćete ih jer lože vatru i sede kod čamca."

Krenuli smo odmah. Mina nam je rekao da ih je uvek dva-tri, ne više. Kad smo se približili, videli smo dvojicu bradonja pored vatre. Trenutak sam razmišljao šta da radim. Ako otvorim vatru, tajnost prelaska je propala. Ako ne otvorimo, pobeći će i dovesti pomoć. Zato viknuh:

"Predajte se!"

Četnici uplašeno skočiše i počеше bežati. Tako ne otvorismo vatru.

Malo niže bio je vezari čamac, isto tako pun vode. Izvukosmo ga na obalu i izlismo vodu. Na obali našosmo i veslo. Obradovao sam se jer je bilo duplo, a s takvim je lakše veslati.

Šumaru rekoh da sedne i zaveslah. Bila je sreća što je bio mrak. Po udarima vode u bok i po žuborenju osećao sam da je reka nemirna.. U jednom trenutku primetih da nam nešto cmo dolazi u susret. Veslanjem izmanevrisah. Bilo je to stablo koje je valjala reka. Prebacio sam Šumara ukoso. Reka me je zanela možda stotinak metara. To će se desiti i kad se budem vraćao. Osećao sam se umoran od uzastopnih napora u poslednje vreme. Pomislih da li ću izdržati. Sem čika-Deve, niko se nije javio da zna voziti čamac, a mnogi drugovi ni plivati nisu znali. S njima će biti teže, jer od straha mogu prevrnuti čamac.

Ocenio sam da bez rizika mogu prevoziti po trojicu u jednoj turi.

Bilo nam je svima jasno, ako se ne prebacimo noćas u Bosnu, sutra nas na obali Drine čeka smrt.

Dok sam na Vrbasu kao dečak danima veslao pripremajući se za razna takmičenja, ni u snu nisam mogao sanjati, da ću se jednog dana i na mutnoj

Dnno takmičiti, ali sa smrću. Veslao sam plašeći se da u mraku ne naletim na kakav panj koji voda nosi. Morao sam opominjati drugove da sede mirno i samo sam udarima vesla uspevao da održim ravnotežu.

Srećom, na bosanskoj strani voda je uz obalu bila tiha. Matica je sa sredine reke udarala ka srpskoj obali. To sam iskoristio i vukao sam se pored obale uz vodu, pa kada sam ocenio da ću izbiti pravo na navoz gde su čekali drugovi, otisnuo sam se praznim čamcem i sekao Drinu. Čamac koji sam ja vozio, bio je manji i lakši i veslo pogodnije, pa sam pravio i po dve ture dok je drugi čamac napravio jednu. U svakoj sam prevezio po trojicu, dok je čika Deva prevezio po četvoricu.

Sto sam duže veslao, bio sam sve umorniji. Povremeno sam osećao i nesvesticu. Voda sa vesla slivala mi se u rukave i bio sam sve mokriji. Snagu mi je davala radost drugova koji bi me grlili kad bi se iskricali na drugu obalu.

Desilo se da smo čika Deva i ja čamcima istovremeno pristali na bosansku obalu. Učinilo mi se da je on već jako iznemogao. Ceneći po sebi, mislio sam da će teško izdržati još jednu turu. Bio je gotovo dva puta stariji od mene. Nagovorio sam ga da se odmori, a ostale ću ja prevesti. Čika Deva je, inače, meni bio posebno naklonjen, rekao bih da me je voleo nekako posebno.

Na nebu su se već pokazali znaci zore. Još jedna ili dve ture. Jedva sam izdržavao vraćajući se po dvoje poslednjih. Bili su to Radojica Nenezić, sa mitraljezom, i Bosa Cvetić. Već smo se otisnuli od obale, kad nešto poče da pljuska po vodi oko nas. Zatim se kao iz daljine čuo rafal mitraljeza.

"Evo četnika", reče Radojica.

"Držite se dobro za čamac", rekoše Bosa i Radojici.

Veslao sam krivudajući, a zrna su ćopkala oko nas i tonula u mutnu Drinu. Više nisam morao voditi računa koliko će me daleko odneti Drina, jer se ove noći u Srbiju više nisam vraćao.

Iako su četnici gađali sa velike daljine, ovi rafali su iscrpli i poslednju snagu iz mene. Kad smo prispeli na obalu, srušio sam se od iznemoglosti. Bosa je pomislila da sam ranjen, a ja nisam imao više snage da se podignem.

Radojica i Bosa su me uhvatili pod ruke i preko dugačke livade povelu do prvih bosanskih kuća. Tu su se setili da je i glad uzrok mojoj slabosti, pa su me nahranili. Posle kraćeg odmora, produžili smo polako za kolonom koja je uz jedan potok krenula dalje u istočnu Bosnu.

Posle nekoliko dana mučnog manevrisanja, izbegavajući četnike kapetana Račića i Georgija Bojića Džidže, koji su u to vreme bili na tom terenu, kao i Dangićeve žandarme, stigli smo do Vrhovnog štaba.

Podneli smo izveštaj o svemu što smo poslednjih meseci doživeli i o tome da ja više nisam imao ljudstva da formiram četnički odred koji bi se borio protiv Nemaca.

Vrhovni štab je izdao sledeću pohvalu:

POHVALA

Izražavamo naše priznanje i zahvalnost herojskim borcima Valjevskog i Podrinskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, koji su u toku čitave zime vodili neprekidne i krvave borbe sa udruženim neprijateljima srpskog naroda: Nemcima, četnicima Pećanca i Draže Mihailovića i ruskim belogardejcima. Natčovečanske žrtve i naponi ovih herojskih horaca za slobodu srpskog naroda ući će u istoriju kao jedna od najsvetlijih tačaka oslobodilačke borbe srpskog naroda.

Vrhovni štab

Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije

---

Izdajnik Draža Mihailović pred sudom, str. 125—126. Na suđenju je Mihailović priznao da je na Ravnu goru dolazio nemački obaveštajni oficir kapetan Matl, preko koga je ugovorio sastanak sa predstavnicima nemačkog Vermahta u Divcima.

Sava Vuković Žuća, iz Valjeva, komesar Azbukovačke čete. Dok su ga četnici mučili, on im se jednog trenutka istrgnuo i, bežeći, vezanih ruku, skočio sa mosta u Drinu.

Borba naroda porobljene Jugoslavije, govor druga Tita, str. 205—206.

Pera Đukanović, viđeniji seljak, narednik sa Solunskog fronta, poveo je na ustanak 1941. godine narod nekoliko sela iz okoline Drinjače i Vlasenice. Kasnije mu se nametnuo za starešinu major Dangić, ali njihovi odnosi nisu bili dobri.

Podatke je dao Vlada Zečević (Raste ustanak, Prosveta, 1968, str. 144).

Stanko Katušin Moler bio je zarobljen od četnika i predat Nemicima. Oni su ga poslali na prisilan rad u Trepču. Pobegao je u Ibarski partizanski odred i, prema izjavi Nikodija Vićntića, junački poginuo u jednoj borbi protiv balista, gađajući iz puškomitraljeza u stojećem stavu.

Spisak boraca Valjevskog i Podrinskog odreda koji su u inartu 1942. godine prešli Drinu: Babić Aleksandar; Bajalica Dimitrije; Bajalica Mila; Barać Dušan; Barać Mile; Batanović Milovan; Bekvalac Milan; Belovuković Milan Deva; Bubalo Stevo; Cvetić Bosa; Čučić Vasa; Dimitrijević Živan Gija; Dopuđa Savo; Dulić Đura; Đukanović Grozdan; Đurić Momčilo; Garifović Kaja; Ivanković Milentije; Jazić Pero; Janković Milorad Mića; Jelić Boca Bogoljub; Jeremić Živomir Modelar; Jovanović Zdravko; Jovanović Petar Komirićanac; Kerković Savo; Kokotović Petar; Koljković Dimitrije Diša; Lekić Danilo Španac; Lukić Vojin; Martinović Ratko; Mihailović Živorad; Milosavljević Milosav; Milušić Radosav; Mirković Aleksandar; Mitrović Bogosav Šumar; Mitrović Stojan; Mišćević Nikola; Nenezić Radojica; Nikolić Žarko; Novaković Dušan; Piperski Boženka; Pavlović Branko Predsednik; Radojčić Jordan; Ristanović Rade; Ristić Tihomir; Simić Boro; Spoja Vjekoslav; Stanojlović Mića; Stević Luka; Stojčić Vojislav; Tankosić Kosta; Vukša Petar; Vidović Vojin; Vujić Marko Lala; Vraštanović Vitomir; Zec Vitomir; Zec Ranko; Zečević Vlada.